

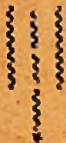
४-महामहोपाध्यायस्वामिश्रीरघुवराचार्यग्रन्थमालायास्तु यं पुण्यम् ।

आचार्यसम्राट्मगवच्छ्रीरामानन्दाचार्यप्रणीतं

शारीरकमीमांसाया

श्रीमदानन्दभाष्यम्

अधिकरणरत्नमालाऽलङ्कृतम्

संशोधकः—महामहोपाध्याय

—स्वामि श्रीरघुवराचार्य—

वेदान्तकेसरी म्यायमीमांसाध्याय तत्त्ववेदान्ततीर्थ व्याकरणाचार्य

वेदान्तशिरोमणि दर्शननिधि श्रीशेणमठाधीशः

प्रकाशकः—स्वामी श्रीरघुवराचार्यचरणवञ्चरीक

स्वामी श्रीबालकृष्णाचार्य वेदान्तरत्न

श्रीरघुवरवेदान्तपीठाधिपति श्रीरामचोक शिद्धपुर ।

द्वितीयावृत्ति

१०००

]

श्रीरामनयमी सं० २०२४ वि०

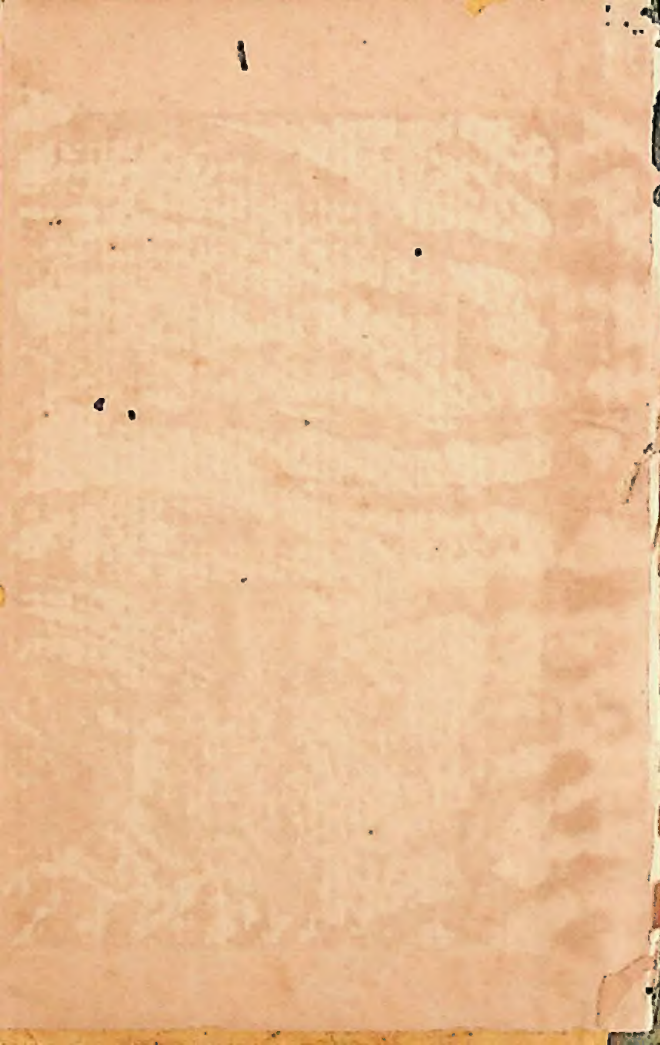
श्री रामानन्दाब्द ६६७

[

मूल्य

८।००

अस्य ग्रन्थरत्नस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः सन्ति ।

४-महामहोपाध्यायस्वामिश्रीरघुवराचार्यग्रन्थमालायादवतुषं पुष्पम् ।

आचार्यसम्राट्मगवच्छ्रीरामानन्दाचार्यप्रणीतं

शारीरकमीमांसाया

श्रीमदानन्दभाष्यम्

अधिकरणरत्नमालाऽलङ्कृतम्

संशोधकः—महामहोपाध्याय
—स्वामि श्रीरघुवराचार्य—

वेदान्तकेसरी न्यायमीमांसापाध्याय तत्त्ववेदान्ततीर्थ व्याकरणाचार्य
वेदान्तशिरोमणि दशानंथि श्रीशेषमठाधोशः

प्रकाशकः—स्वामी श्रीरघुवराचार्यचरणचञ्चरीक
स्वामी श्रीबालकृष्णाचार्य वेदान्तरत्न

श्रीरघुवरवेदान्तपीठाधिपति श्रीरामचोक शिष्टपुर ।

द्वितीयावृत्ति
१०००]

श्रीरामनवमी सं० २०२४ वि०
श्री रामानन्दादृष्ट ६६७

] मूल्य
८) ५०

अस्य ग्रन्थरत्नस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः सन्ति ।

मिहपुरस्थ श्रीगुरुवर वेदान्तपोटाचार्य

महान्त स्वामी श्रीबालकृष्णाचार्यजी महाराज, वेदान्तरत्न
प्रकाशकः ।

श्रीः

प्रस्थानत्रयानन्दभाष्यकाराय नमः ।

प्राक्कथनम्

भवतानामुपकारार्थं तत्त्वार्थाधिगमाय च ।
श्रीगीताऽऽनन्दभाष्यार्थचन्द्रिका येन निर्मिता ॥
तथैव ब्रह्मसूत्राणां वेदान्तवृत्तिरीरिता ।
श्रीमन्नराजमीमांसासुखा ग्रन्थाः कृतास्तथा ॥
पूज्यो मनीषिमूर्द्धन्यः सोऽयं वेदान्तकेसरी ।
श्रीमान् रघुवराचार्यो गुरुवर्यः प्रणम्यते ॥

सुविदितमेवेदमस्ति यद् ग्रन्थरत्नस्यास्य प्रथमसंस्करणस्य भूमि-
कायाः लेखकाः परमपूज्याः प्रातः स्मरणीयाः श्रीसाकेतधामवासिनो ममैव
श्रीगुरुदेवा आसन् । ते हि व्याकरणे, न्याये, मीमांसायां तथा वेदान्ता-
दिशारत्रेषु सुमहान्तो विद्वांसोऽभूवन् । तेषां वैदुष्येण प्रभावितो भूत्वा
तदानीन्तनः सर्वकारः 'महामहोपाध्याय' इतिपदवीप्रदानेन श्रीगुरुदेवान्
तान् समलङ्कृतवान् । ते च 'वेदान्तकेसरी' इत्याख्यया प्रसिद्धाः समवर्तन्त ।
वस्तुतस्ते गुरुमहानुभावा वेदान्तशास्त्राणां साक्षान्मूर्तिरूपा एवाविद्यन्त ।
आनन्दभाष्यन्तिवदं समग्रमपि वस्तुतस्तेषां कण्ठाग्रे स्थितमभूदि इति ।

साम्प्रतञ्चात्र द्वितीयसंस्करणे ग्रन्थस्यास्य महिमान् श्रीमतां
भवतां पाठकानां पुरस्तान् परमादरणीयानां मम श्रीगुरुणामेव शब्दैः
प्रथमसंस्करणस्य भूमिकातः कञ्चित् सामयिकं प्रसङ्गे परित्यज्य-समु-
पस्थापयामीति

निवेदकः

स्वामिश्रीबालकृष्णाचार्यः
मीमांसारत्नः

श्रीमते रामानन्दाचार्याय नमः ॥

अथ महामहोपाध्यायस्वामिश्रीरघुवराचार्यप्रणीता

तत्त्वप्रकाशिकाख्या—

भूमिका

जगत्सीताबीजं निरवधिषड्कल्याणगुणकं—

महेशार्थवन्द्यं कलुषितगुणास्पृष्टवपुषम् ।

शरण्यं लोकानां धृतितनुतपदं भक्तमुखदम्—

अयेऽहं श्रीराम द्विभुजकमनीय प्रतिदिनम् ॥१॥

त नीमि परमाचार्यं रामानन्दं जगद्गुरुम् ।

यद्वचः स्मरतां नित्यं जगत्प्राप्तनिरासकृत् ॥२॥

सीतानाथसमारम्भां रामानन्दायमध्यमाम् ।

प्रस्मदाचार्यपद्वान्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥३॥

यस्य प्रतापतपनेन च मङ्गदिस्थं—

दुबुद्धताजनकसन्तमसं न्यपेधि ।

शास्त्रेषु चाप्रतिमधीष्णमकारि तं वै—

वन्दे स्वदेशिकवरङ्गिग्रसरोजरेणुम् ॥४॥

उपक्रमः

अथाखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणगणार्णवस्य जगद्दुदयविभवलय-
लीलारसिकस्य परमपुरुषस्य भगवतः श्रीजानकीजानेदचरणनलिनाकम्पा-
नुकम्पयैव परमपुरुषावाप्तिक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धिरित्यखिलाम्नायविदां
समयः ।

तदेतदतिमतिविषयीकृताम्नायान्तस्तिद्धान्त आध्यात्मिकादिगुणिना-
 र्णवनिमन्नास्तिजनोद्धरणव्योदयान् भगवद्वासुदेवापरावतारः श्रीकृष्णर्द्ध-
 पायनाचार्यः परमदुर्गममाम्नायान्तस्तत्त्वसमापत्तं सैकल्लोकवल्याधिक
 प्रयोजनमनल्पफलकमप्यल्पीयसा धमेण माध्यं स्वमनीषोपकल्पितवैतण्डि-
 कपथमाश्रयद्भिदुंराराध्यमपि साम्प्रदायिकाचारविचारप्रवर्णीकृतान्तः-
 करणैः समाराध्यं वेदान्तरहस्यं प्रतिष्ठापयामास कर्मस्वरूपावगमपरेणा-
 पदिचममीमांसाशास्त्रेणैकज्ञास्वस्वमापन्नेपूत्तरमीमांसापरनामधेयेषु ब्रह्म-
 वेदुः । यस्य सिद्धान्तसौरभं समाधाय । जननिकागः स्वोपाजिताखिलकर्मक-
 लमध्यवर्तितसमुपभुज्यान्तरेण धममनुभवति सुलोकसरणि मोक्षधरणिम् ।

तत्प्रमाणकमेतद्विखिलविशिष्टार्द्धताचार्गमित्रं स्वभूत भगवद्द्वैपायन
 मुनिना प्रवर्तितं श्रीशुकपुरुषोत्तममङ्गाधररामेश्वरराघवानन्दयतिमिष-
 कृतं परमाचार्यजगद्गुरुश्रीरामानन्दमुनीन्द्रकवचितं धृतिसिरस्समुद्दी-
 पितं मिष्माबादिपार्कसतर्करचनाचयानवगतमनवच्छिन्नानादिधोसम्प्रदा-
 यजुष्टं विशिष्टार्द्धतमतमिदानीन्तने नूतनेऽप्यनेहसि भूषणभ्युज्ज्वलतेऽव-
 निमण्डते ।

*अथैकज्ञास्यैकैकवाक्यस्वरूपम् । तत्र वर्णसमुदायात्मनः शास्त्रस्य
 स्वरूपेणैक्यं न सम्भवतीत्यतः साक्षात्परम्परया वा तमानचरमप्रयो-
 नोद्देश्यकप्रवृत्तिजनकत्वेनैकव्याख्येयव्याख्यानरूपत्वेन वैकज्ञास्यस्वमवगन्त-
 व्यम् । अस्ति चैव पूर्वमीमांसावगतस्वरूपाणां कर्मणां फलान्वितान्धव-
 र्जनपुरस्सरमनुष्ठितानां ज्ञानजनकत्वम् ।

ज्ञानस्य च मोक्षजनकत्वमित्युत्तरमीमांसावसेयम् । तथा कर्मोपास-
 नयोः पूर्वोत्तरमीमांसाप्रतिपाद्ययोः साक्षात्परम्परया वा निश्चयेऽस्यैक-
 फार्याजकत्वात्सप्रतिपाद्यज्ञास्त्रयोरप्येकफलोद्देश्यकप्रवृत्तुत्पादकत्वेनैकज्ञा-
 स्यम् । एवमाप्तावरूपैकग्रन्थव्याख्यानत्वस्याप्युभयत्र सुस्पष्टादिकज्ञा-
 स्यमुपपन्नमेव । तदुक्तं "एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विद्वानिन्द्रक्षणमेकं
 शास्त्रमि" ति । इत्यमेव च "अल्प श्रुतेरनिचेतदुक्तम्" (ब० सू० १।३।२१)

श्रीमद्रामानन्दस्वामिजन्मकारणम्

कदाचिदासीदिदमेकतोऽवनिमण्डलं मण्डसानुविधायिनां परमवैदिकसन्मत-
होपब्रूयितान्तःकरणानां बृहद्भरदुर्मदविरोधानुबन्धिवुर्गन्धगन्धिताशापटलानां
परस्परामर्शसंघर्षपिपासायितसितमानसानां ग्रहमहमिकयंकयाहिताल-
बंगवर्णिनां चार्वाकसाधजिननिषयचर्चिताध्ववन्धुराध्वनीनानां क्रीडास्थलं
सगलम् । अपरतोऽखिलस्रमाखण्डसमण्डलीध्वस्तसमस्तवैष्णवाचारवि-
हारप्राङ्गणं दुर्नयप्राज्यसाम्राज्यम् । तदनेहसि रहसि कथञ्चिदनुष्ठीयमा-
नस्वाम्नायक्रियाकलापमपि पापमित्युद्धोऽयन्तोऽनन्तमामन्तश्रीमन्तो यवन-
दुर्नयपक्षदक्षाः पर्यटन्त ग्रासन् । धर्मशासकेषु केचिच्छोद्धोदयधिगताध्वा-
न्धतमैसाच्छन्नविचारचक्षुषः शून्यमेवेदमित्युवाच ह्युः । अपरे चाहृदन्तर्हसमय-
समीरसमीरितपुराग्रहरेणुरञ्जितलोचना नास्तोदवरो विद्वद्विज्ञासहे-
तुरित्येव प्रथयाञ्चक्रुः । ग्रन्थे स्वनल्पकल्पनाकल्पितः शुक्तिघटककल-
घोतमिवेशयं चिदचिद्विभागो न पारमार्थिक इत्यमिदधुः । किं बहुना
नास्ति पारलौकिकफलं किमपि यागदानादिलक्षणं कर्म न पापाणप्रचुररचि-

‘हानी तूपायनशब्दतोपस्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्’ । (प्र० सू०
३।३।२६) इत्याद्युत्तरमीमांसासूत्रघटकी भूततदुक्तमित्यादितात्पर्यविप-
यीभूतार्थप्रतिपादकत्वेनापि पूर्वमीमांसायास्तन्निष्पितैकग्रन्थतावत्त्वमशु-
ण्णम् । न च मिश्रकर्तृकत्वेन नैकग्रन्थत्वमिति वाच्यम्, कादम्बर्यादी तथा
दर्शनात् ।

एवञ्च “अर्थकत्वादिकं चावय साकांक्षञ्चेदविभागे” (जै. सू. २।
१।४६) इति सूत्रसिद्धं साकांक्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिपरत्वमेवात्र तत्त्व-
मिति विद् । एवमनेकसमाधानानां जागरूकत्वाग्निर्यसागरीयज्ञास्त्र-
दीपिकामूमिकाकारैर्भित्तवसाधने केवलं ध्रम एवाङ्गीकृत इति निदिच-
नम् ।

महामहोपाध्याय धीरपुवराचार्यः

तत्कलेवरा मन्दिरकोशशिल्पिनैर्बहूनिहिता काचिदमरविनेपमूर्तिरप्याम्ना-
यसम्पत्ता न वास्थिनिकरनिक्षेपफलानि प्रेतप्रेषितपिण्डप्रक्षेपेण किल
पङ्क्तिलानि सरित्प्रस्रवणसरोजलमयानि तीर्थानीक्षतेतमामधोघप्रमार्जनं
कर्तुंमित्यमकृदकापुंरिमं कालुष्योपचितकलेवरं हाहाहलविषविषमको-
प्राहृतं विशादवद्धावरा दुर्धर्भकृताः ।

इतीमामेव भगवज्जनहृदयाहितव्यापां कुरवस्थामुत्थापयितुं संस्थाप-
यितुञ्च निरस्तसमस्तदोषाश्चकृकलकृष्णकृपापोरुपेयाम्नायान्तसमधिगता-
नाथनग्नं विशिष्टाढं तराढान्तम् । अलिलयोगिजनजैगीयमानयसोनिकर-
कल्याणकमनीयकान्तिकलितकलेवरप्रतिवादिमत्तमात्तङ्गमटाविघटनकेसरिणः
श्रीमज्जानयीजानिप्रसादसमुल्लसितधीराममन्त्रादिरहस्यत्रयप्रवर्तकाचार्यः-
ध्रुतिशिरःसमुद्रासितविशिष्टाढं तमतप्रतिपन्थिपयोधरोत्सारणप्रबलव्रज-
ञ्जना गुरुमुनिमनुजमनोमोहमावधानाः सकलसंगमिहृदयमानस-
चिकसितारविन्दबु-धारकबुन्दवन्दनीयपादारविन्दश्रीमद्रामानन्दमुनीन्द्रा भा-
रतीयावनितलमलञ्चक्रः ।

अथेदमवधेयं--लोकानां हितकाम्यया पूर्वं साकेतलोक एव प्रहितं
निरतिशयप्रियं श्रीराममहामनुं कलावपि सर्वेषु लोकेषु विशेषेण प्रवर्त-
यिष्यन् साकेतपतिर्भगवान् श्रीरामचन्द्रः-

यदा यदा हि धर्मस्य स्तानिर्भवति भारत !

धाम्प्युत्थानमवधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥गी० प्र० ४

इति स्वकीयोक्तिं चरिताव्ययं स्वयमेव भगवद्रामानन्दाचार्यस्वरूपे-
णावततार ।

तदुक्तं वैश्वानरागस्त्यसंहितादिषु । तथाहि-

सोऽवातरज्जगन्मध्ये जन्तूनां भव-सङ्कटान् ।

पारं कर्तुं हि धर्मात्मा रामानन्दः स्वयं स्वभूः ॥

माये तु कृष्णसत्तम्यां चित्रानक्षत्रसंयुते !

कुम्भलन्ने सिद्धयोगे सप्तदण्डगते रवौ ॥

रामानन्दः स्वयं रामः प्रादुर्भूतो महीतले । वंस्वा० सं०

मुने स भगवाभित्थं सुतीक्ष्ण जगदीश्वरः ।

सत्यसंधो हरिर्जातो विद्यास्यति शुभ नृणाम् ॥

श्री सम्प्रदायधेष्ठम्ब जनोद्धारपरं सदा ।

विज्ञाय राघवानन्दं लब्ध्वा तस्मात् पङ्कजरम् ॥ अग० सं० इति ।

श्रीभगवत्पादानां प्रादुर्भावे देशसमयादीनां निर्णयः

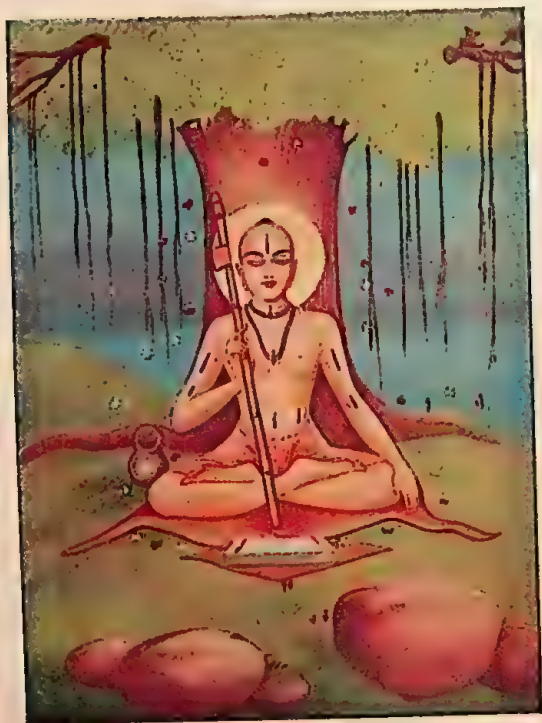
इमे च लोकोत्तरप्रकर्षशालिनस्त्रयन्तारविन्दमरीचिमालिनः श्रीसम्प्रदायाचार्यवर्यसर्गभ्रीमाः स्वावतारवैभवेन कदा क जनपदं वंशञ्चाव-
तंतयामासुरित्येतदुच्यते । अस्ति भारतवसुन्धराधामललामालङ्कारभू-
तोऽज्ञेयकल्मषविमर्दिनिजन्तुकलिनन्दनन्दिनीनिनादानुरञ्जितप्रवाहणावितक्षो-
णिभागः सुरधुनि मनुजेन्द्रनिचयोपरचितविविधयागस्तोत्रराजः प्रयागः ।
तत्र च परममान्य-वदान्यकान्यकुब्जात्रवायाञ्जदिवाकरस्य स्वाध्यायाध्य-
यनविशुद्धवदनस्य श्रीपुण्यसदनस्याधिसदनं तस्यैव पाणिगुह्रीत्यां सारल-
कलाकलापकलितललितलीलायां श्रीमतिमुखीनायां रमे पुत्रवारसा
(१३५६) सम्मितायां विक्रमधरदि विमले तपसोऽसितदने सप्तम्याम-
खिलवुराग्रहधियामज्ञानान्धतमसं ध्वंसयन्तः प्रादुरभूतिमे भवदवदहनद-
ग्धहृदयदीनजनेकधरणा श्रीमदाचार्यभगवच्चरणाः । स्पष्टमुपवर्णि-
मेत-
दाभायंचरितं बाल्मीकिवैश्वानरागस्थसंहितादिप्रकृति नाय विकलादिहिन-
कल्पितार्थवृत्तिविनाशचतुरः प्रवरसमालोचनावसर इति नाधिकमातन्यते ।

संचेपतस्तच्चरितम्

ततस्ते दिव्यहृदो ग्रहाचार्याविस्थापामधिवाराणसि वेदवेदाङ्गाद्यलि-
सानवद्यविशोदन्तः । परमहंसपरिग्राजकाचार्यश्रीमद्राघवानन्दस्वामिनः
सकाशादल्पीयसानेहसा सरहस्यं समस्तविद्यामध्यगोपत । तदनु च पूर्व-

बोधायनवृत्तिकार भगवान् बोधायन
श्रीपुरुषोत्तमाचार्यजी

मन्त्रो रामपट्टक्षरः शुक्लमुनेर्व्याप्तिकेयोऽलनद्
श्रीवायां तुलसीयजी च परिनां भास्वत्प्रभामण्डलम् ।
आचार्यः पुरुषोत्तमः मदनर मस्याभिधान हि म
श्रीबोधायनवृत्तिकृतित्रयनां बोधायनः शाश्वतम् ॥

तनानन्तभवाभ्यस्तवैपयिकविलासवागुराग्रथितस्वाम्नाञ्जगज्जालजटिला-
ञ्जनाञ्जगदसारतां नित्तिमानन्दनिलयनिलम्पनिवन्धपादारविन्दधोरा-
मचन्द्रवरणानुच्यानप्रभ्यानुभवस्य चोपादेयतामुपनिदिक्षवो यत्कनयदेव
स्वीचक्रुस्ततः एव च गुरो पञ्चसंस्कारपुरस्सर पारिव्रज्यम् ।

एवं तुर्याधममङ्गीरस्य काशीमेवाधिवसन्तः प्रययामामुर्भागवतं धर्मम् ।
यानैपुश्चानल्पजल्पाकान्यभिहितप्रकाण्डाननेकाञ्छ्छीवैष्णवाम्नायधर्मम् ।
यौपद्यास्त्राबंपारहस्वनामेषां श्रीमदनन्तानन्दप्रभृतयः परमात्मप्रत्यगा-
त्मस्वरूपयाध्यात्मवेदिनो द्वादश विनेया विरचितमादधानाः प्राधान्येनास-
त्तित्येतेषां चरित्रं भक्तमालादिपूज्यतेऽतोऽत्र नाप्रस्तुतं प्रपञ्च्यते ।

कहिचिदेते मगवञ्चरणा भारतीयानेकसीर्थद्विदक्षया पय्यंतस्तुतुरीया-
धमशालितया वादवदाधदेन दिग्विजयमनीहमाना अपि सौगताहंतप्रच्छ-
न्ननास्तिरान् नैजागमोडोपमात्रेण कान्दिषीकान्विदधतः स्वतः एव दिग्वि-
जयेन स्वकीयकीर्तिपतायां स्फालयन्तो जनमनस्सु प्रत्यतिष्ठिपञ्छीवैष्ण-
वधर्मम् । एव सर्वत्र स्वीयानितरसाधारणेन बंधुप्यबंधध्वेन लोकोत्तरम-
हिमबैभवेन स्वकीयविजयवैजयन्तीप्रसार्य तत्र तत्र जनांश्च परात्परशी-
रामरहस्यपरान्विधाय पुनः समवाप्य स्वकीयकाशिकाधर्मं तद्यम विदि-
ष्टावंतरादांतं तत्सर्वंस्वभूतं पङ्कणकं श्रीराममहामनुज्च सविधि वसुया-
तले प्राचीचरन् ।

माध्यनिर्माणकारणम्

प्रबैकदास्य मुनिजनमानसोत्सासकरस्य निःश्रेयसानन्यसाधनस्य महा-
महिमशालिनो विश्वजनीनस्य मंत्रराजस्य श्रीराममनो प्रचारतानवमा-
कलस्य निरसंमकरुणापूरिते चेतसि कथमिमे लोकाः श्रीराममनुमा-
नृद्विभूयुः कथन्तराञ्च विसिष्टाहंतमतस्य भूयान् प्रचारः स्यादिति चिन्तो-
प्रेकः समुदपद्यत ।

श्रीमदाञ्जननेयाञ्जयोनिवसिष्ठपराशरव्यासवैयासकिपुण्ड्रोत्तमगङ्गा-
धरप्रमुखाचार्यप्रबन्धोपजीम्भं वेदान्तहृदयावेदफणिदमानन्दभाष्यम् । इद-

एव विशिष्टाद्वैतसिद्धांतप्रतिपादकं श्रीवैष्णवानां सर्वस्वमेवेति नाविहितं वेदान्तधर्मश्रुत्यां विदुषाम् ।

एवञ्च भगवत्पादैरस्य भाष्यस्य 'मानन्दभाष्यम्' इति नाम्ना प्रसिद्धिरकारि । अस्याभिप्रायस्त्वेवमनुमिनुमः । ग्रहणं मानन्दगुणसारस्वा-
दानन्दपदेन व्यपदेशो दृश्यते 'सद्गुणसारस्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' (प्र०
सू० २।३।३०) इति पारमर्षानुशासनात् । अत एव "मानन्दो ग्रह्य व्यजा-
नात्" "को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् यद्यपि आकाश मानन्दो न स्यात्"
"मानन्दादेव सस्विमानि भूतानि जायन्ते मानन्देन जातानि जीवन्ति
मानन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्याद्याः श्रुतयः सङ्गच्छन्ते । अयमर्थश्च
विस्वरेणानन्दमयाधिकरणेऽभ्यधायि प्रमाणबाहुल्येन श्रीमदाचार्येण ।
तत एव च हेतोरानन्दपदाभिधेयग्रहणान्नास्य भाष्यस्य क्वातिस्वादशि
श्रीमदाचार्यंप्रुरीणैरिति । यदि स्थियं क्वातिस्तदीयेतरजनैरेवोदपादि न
भगवत्पादैस्तदा 'श्रीरामानन्द' इति भाष्यकर्तृनामघटकानन्दपदमादायैव
भवेत् । 'शांकरभाष्य' 'रामानुजभाष्य' मिति वदानन्दभाष्यमित्यपि
युक्तमेव । अथ च "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः"
इत्यनुशासनेन पूर्वपदस्य लोपे 'मानन्द' पदेन श्रीरामानन्द एवाभिधीयते
नामेति वत् । एवञ्चानन्दभाष्यमिति सहेतुकमेवास्याभिधानमुपपद्यते-
तराम् ।

एतद्ग्रह्यसूत्रमेव शरीरकमीमांसासन्देन व्यपदिश्यते । अस्यार्थस्तु-
शरीरस्यायं शरीरः परमात्मा तस्येदम् (पा० सू० ४।३।२०) ।
इति सम्बन्धेऽप्यु । शरीरं परमात्मानं कायति प्रतिपादयति शरीरकं
ग्रह्यमीमांसाशास्त्रम् । जन्वाभिधायिनः कं धातोः "धातोऽनुपसर्गकः (पा०
सू० ३।२।३।) इति कः । तथा च जीवनियन्तृपरमात्मप्रतिपादकविचार-
शास्त्रमित्यर्थः पर्यवस्यति साम्प्रदायिकानाम् । एतेन शरीरमेव शरी-
रकं कृत्स्नितत्वात् तथ निवासी शरीरक उपाधिविशिष्टो जीवात्मा तस्य
ग्रह्यत्वविचारो मीमांसेत्याद्यर्थजातमपास्तम् ।

नह्यपहितस्य जीवस्यापि प्रतिपादनं शेषतोऽपि कृतम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन परब्रह्मण एव जिज्ञासाविषयत्वेनाभिमतत्वात्सूयकृता-
मित्यल पल्लवितेन ।

भाष्यान्तरेभ्योऽस्योत्कृष्टत्वम्

अथास्यानन्दभाष्यस्येतरेभ्योऽखिलेभ्य एव भाष्येभ्यो यरोवत्सुत्कृष्ट-
त्वम् । नह्यपि विवादशेषः । तथा हि कस्मिंश्चिद्भाष्ये केवलं वृत्तिरिवैव
सूत्रार्थो वर्णितः । क्वचिच्चावेकवद्याद्विज्ञेयनिर्देशेन महता संदर्भेण संर-
म्भेण च परमतनिराकरणम्, जिज्ञासितार्थानभिधानञ्च । क्वचिदुक्त-
स्यैवाथस्यासकृद्वर्णनेन पीनस्यम् । क्वचिच्च भाष्यान्तरानुक्तिमुपसृ-
त्यापरमतनिराकरणम् । एतत्सर्वमस्मिन् भाष्ये शेषतोऽपि नीपलभ्यते ।
अथ नु भगवत्पादाः धीमदाचार्याः सूत्रकारीयानभिमतभावगमंया नैसर्गि-
कप्रसावविशदगमंरया गिरा व्याचक्षुः सर्वमपि प्रशस्तार्थं ज्ञासन् । न
च क्वचिदप्यणुतोऽप्युत्सूयं दुराग्रहवलेक्षकवलिप्त चाभिदधुः । तथा च -

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यां भाष्यविदो विदुः ॥

पदच्छेदः पदार्थश्च विग्रहो वाप्ययोजना ।

प्राक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं पङ्क्तिश्च मतम् ॥

विषयो विधायश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

प्रयोजनञ्च पञ्चाङ्गं प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ॥

केचिद्दशाङ्गात्मकमधिकरणमाहुः—

समतिविषयश्चैव संशयोत्थानपारणम् ।

संशयश्च प्रकारश्च तदर्था च विचारणा ॥

तस्यां फलफलित्वञ्च ग्यायो द्वौ पक्षयोर्द्वयोः ।

निर्णयस्तत्फलञ्चेति बोध्यान्यधिकृतो दश ॥

इति भाष्यव्याख्यानधिकरणलक्षणान्यभिपुक्तेरनिहितागुपपद्यन्ते-

रामत्र याथाव्येनेति प्रत्यक्षं भविष्यति निष्पदापात्राद्याणां प्रेक्षावतां प्रेक्षणे
मातोऽधिकं प्रपञ्च्यते ।

भाष्याशयवर्णनम्

इदं पुना रहस्यमवश्यमभिदध्यात् । भाषामे । द्विसिष्टाई तमतादुगर्भ-
लिनयेदान्तसास्यस्य सामञ्जस्यमादधाति । यिसिष्टाई तमेव च मत-
भिमर्तं सूत्रकृताम् । तथा हि - "तदनन्धस्वमारम्भणशब्दाविम्यः" (प्र०
सू० २।१।१४) एतस्मिन्नधिकरणे स्थूलचिद्विद्विसिष्टस्य ब्रह्मण उवादे-
यजगद्रूपतां सूक्ष्मचिद्विद्विसिष्टस्य तस्यैव चोपादानकारणतामुक्त्वा
क्षरीरक्षरीरिमाबनिबन्धनमेव स्वरूपेणानभिन्नयोश्चेतनाचेतनयोस्तथा चेत-
न्येनैक्येऽपि स्वरूपेण भिन्नयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोरपृथक्सिद्धिलक्षणस्ता-
दात्म्यसम्बन्धः साधितः । तदेव च "तद्वेदं तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरू-
पाभ्यां व्याक्रियत", "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
याणि", 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यक्त्वाभवत्' इति
ध्रुतिनिररैरभिधाय 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्र-
तिष्ठा " "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ध्वेतकेतो'
इत्यादिभिः ध्रुतिभिः सामानाधिकरण्यप्रतिपादनपुरस्सरं तादात्म्यमुप-
दिष्टम् । एवञ्च परजीवाचेतनानां स्वरूपेणैक्यस्य दुर्बलत्वेन क्षरीरक्षरी-
रिमाबनिबन्धनतादात्म्यमूरीकृत्य सामानाधिकरण्यमेवात्र सूत्रहृदयम् ।
एवं 'नेतरोनुपपत्तेः' (१।१।१७) 'अनुपपत्तेस्तु न क्षरोरः' (१।२।३)
'न च स्मातेमतद्वर्माभिलापात्' (१।२।२०) 'क्षरीरश्चोभयेऽपि हि भेदे-
नैनमधीयते' (१।२।२१) 'विद्वेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरी' (१।२।
२६) 'भेदव्यपदेशात्' (१।३।१) 'इतरपरामर्शात्स इति चेत्तासम्भ-
वात्' (१।३।४२) 'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' २।१।२२ , 'अधिकोपदे-
शात् वादरायणस्यैवं तद्वर्जनात्' (३।४।८) एवमादिसूत्रनिचयैः परमा-
त्मप्रत्यगात्मनोर्भेदस्यासकृदभिहितत्वात् । तस्मादिदमेव सूत्रकुन्तम् ।
अस्मिन्नेव चापूलचूडं सङ्गच्छते कृत्स्नमपि वेदान्तशास्त्रम् ।

परममे त्वस्य वेदान्तदर्शनस्य सर्वथाऽसामञ्जस्यमेव व्यज्यते । तथा हि “मयातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिमेन सूत्रेण जिज्ञासितस्य ब्रह्मणो ‘जन्माद्यस्य यत’ इति द्वितीयेन जगज्जन्मादिकारणत्वरूपं तटस्थलक्षण-मभिधीयते । इदञ्च मायाशक्तितत्त्वस्यैव जगत्कारणत्वमिति वादिनो मायिनां मते न शङ्क्यते । निमग्नपिपितस्य ब्रह्मणो जिज्ञासाविषयत्वा-भावात् । यदि जगत्कारणत्वादिविधिष्टस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमाद्येन सूत्रेणोप्यते हन्त तर्हि निर्विशेषे शुद्धे ब्रह्मणि गमाणाभ्याहृतिर्न निवर्तते । एवं शास्त्रयोनित्वमपि सविशेषस्यैव ब्रह्मणः सम्भवति न निर्विशेषस्ये-त्युपक्रम एवासामञ्जस्यम् ।

एवं ‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ (१।१।१७) ‘अनुपपत्तेस्तु न’ धारीरः’ (१।१।१३) ‘न च स्मात्तमसद्वर्माभिलाषात्’ (१।२।२०) धारीरस्त्वोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते’ (१।२।२१) ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरी’ (१।२।२३) ‘भेदव्यपदेशात्’ (१।३।१५) ‘इतरपरामर्शात् इति चेन्ना-सम्भवात्’ (१।३।१८) ‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन’ (१।३।४२) ‘अधिकन्तु भेदनिर्देशात्’ (२।१।२२) इत्याद्यनेकसूत्राणां कालानिकभेदाभिधायि-त्वेन न वस्तुस्थितिवोधकत्वम् । एवं सति ‘अपरः पादः स पादार्थः’ इति सार्वभौमस्य न्यायस्योपरोधोऽपि । न ह्यस्मिन् पादत्रे केनचिदपि सूत्रेण काल्पनिकार्थावबोधकमिव दर्शनमिति बोध्यते ।

अपिच विदुषो जीवन्मुक्तिसमनन्तरं तत्रैव ब्रह्मतादात्म्यमासादयति प्रत्यगात्मेति न तस्मोत्क्रान्तिरिति तन्मतम् । तदपि ब्रह्ममूत्राननृणां । न ह्येवं मुक्तिरुत्क्रान्त्यभावश्च केनापि सूत्रेण प्रतिपाद्यते । प्रसूत सुरी-याध्यायः सर्वोऽप्युपासनादिसाधनवतो विदुषो मूर्धन्यनाडपोत्क्रम्याचिरा-दिकां सृतिमाश्रित्य देशविशेषमधिष्ठाय ब्रह्मप्राप्तिलक्षणैव मुक्तिरित्यर्थ एवादधाति सार्थकताम् । न च सगुणब्रह्मोपासकानामेवेयं हिरण्यगर्मादि-लोकगमनादिरूपा क्रममुक्तिरिति साम्प्रतम् । सूत्रकारैः सगुणोपास्तिम-तामिव क्रममुक्तिरिति क्वाप्यनुवृत्तत्वात् । तस्मादसामञ्जस्यमेव मतान्तरेऽ-

स्य वेदान्तदर्शनस्येत्यलमनेन प्राप्तङ्गिकेन विचारेणेति प्रकृतमनुसरामः ।

इमे च धीमदाचार्यमगवत्पादाः भ्रान्त्यभाष्यम् उपनिषद्भाष्यम्
गीताभाष्यम् वेङ्कवमताञ्जभास्करः श्रीरामाचरणपद्धतिश्चेतीमे ग्रन्था
विश्वेषामुपकाराय विरचयाम्यञ्चक्रः ।

तत्र—

(१) भ्रान्त्यभाष्यम्—धीवेङ्कवमतां परमनिःश्रेयसनिधानं निखिलवे-
दान्तार्थप्रकाशनपरम् ।

(२) उपनिषद्भाष्यम्—परेषां दुष्यस्थितानेन मात्स्न्यमुपगतानां धृतीनां
विषुद्धाद्यप्रकाशनपरम् ।

(३) गीताभाष्यम्—धृतिभूतानुमारिसुगमभ्यासगानसमन्वितं परभक्ति-
प्रकाशनपरम् ।

(४) श्रीवेङ्कवमताञ्जभास्करः—मगवदुपासनारहस्यकालदोषाद्यभिधा-
यकः धीवेङ्कवैरनुष्ठेयार्थस्योपवेशकः ।

अमुष्मिन् वेदान्तदर्शने द्विकद्वयमेवेन चत्वारोऽङ्गावो वर्तन्ते । चतुर्भि-
रध्यायेनिरतिशयमुखरुपायाः परमात्मप्राप्तेः साधनमपि स्वयमेव परमा-
त्मेति समुदितार्थ एवामिधीयते । तत्र ग्रहणशब्दार्थं विवृणोता पूर्वोदितेन
ग्रहणो अगज्जन्मादिकारणत्वं सिद्धोपायोपेयत्वञ्चानिधीयते । उत्तरेण
द्विकेन च प्राप्यप्रापकत्वं साध्योपायोपेयत्वञ्च प्रतिपाद्यते । तत्रापि सम-
न्याय्येन प्रथमेनाध्यायेन अगत्कारणत्वाभिधायिनां वाक्यानां ग्रहण्य-
न्वयोऽभिधीयते । द्वितीयेन चाविरोधाध्यायेन अगत्कारणे परस्मिन् पुरुषे
वेदान्तवाक्यविरोध भागमान्तरसिद्धे प्रधानवस्तुनि चाविरोध इत्येतत्त-
रिहियते । साधनाभिधेन तृतीयाध्यायेन तु ग्रहणप्राप्तेः साधनमभिधीयते ।
तथा तुरीयेण फलारूपेणाध्यायेन च परप्राप्तेः फलस्वरूपं विविच्यते ।
इत्येवं चतुर्णामप्यध्यायानां विषयव्यवस्था वर्तते । प्रत्यध्यायञ्च चत्वारः
पादास्तत्र प्रथमाध्यायस्य ।

प्रथमे पादे—अस्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानां विचारो वर्तते ।

द्वितीये—पुनरस्पष्टजीवादिलिङ्गकानाम् ।

तृतीये—स्पष्टजीवादिलिङ्गकानाम् ।

चतुर्थीये—स्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—सांख्यादिस्मृतिविरोध-न्यायविरोधान्च
प्रसक्तदोषस्य परिहारः ।

द्वितीये—सांख्यादिस्मृत्यनुकूलतर्काणां वेदान्तानुसारिसत्तर्कनि-
राकरणम् ।

तृतीये—वियदादीनां कार्यवत्समर्थनम् ।

चतुर्थीये—इन्द्रियादीनां कार्यस्वरूपरूपम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—ब्रह्मोपासिता सिद्धये जागराद्यवस्थाप्रत्यक्ष-
जीवस्य दोषाणां निरूपणम् ।

द्वितीये—परमपुरुषस्योभयतिङ्गत्वनिरूपणम् ।

तृतीये—ब्रह्मोपासनात्मकविद्याभेदनिरूपणम् ।

चतुर्थीये—उपासनस्य वर्णां समर्थनैतिकतन्वयताकत्वेन प्रतिपादनम् ।

एवं चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे—ब्रह्मोपासनाफलकथनाय उपासनास्व-
रूपनिरूपणपूर्वकं तदनुष्ठानप्रकारो विद्यामाहा-
त्म्यञ्च विविच्यते ।

द्वितीये—ब्रह्मोपासकस्योत्क्रान्तिप्रकारः ।

तृतीये—अचिराद्विगतिनिर्देशपुरस्सरमचिरादेव विदुषो ब्रह्म-
प्राप्तिरिति ।

चतुर्थीये तु—अचिरादिना ब्रह्मलोकं गतवतो मुक्तस्य यद्भानुभ-
वलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धिरिति ।

एवं षोडशपादात्मिकया चतुरध्याय्या मुमुक्षोस्वाश्रयतयाऽवश्यकः
सर्वोप्यर्थदिशन्तिः । अत्रैकपञ्चाशदुत्तरपञ्चशतानि (५५१) सूत्राणि

वर्तन्ते । तत्र प्रथमेऽध्याये सप्तत्रिंशदुत्तरैकशतं (१ : ७) सूत्राणि । द्वितीये पञ्चपञ्चाशदुत्तरैकशतं (१५५) तृतीये अष्टोत्तरैकशतं (१८३) चतुर्थे तु पदसप्तति (७६) सूत्राणीति सूत्रसंख्या ज्ञेया । एवं प्रथमेऽध्यायेऽष्टत्रिंशद् (३८) धिकरणानि द्वितीये पदत्रिंशत् (३६) तृतीये चतुष्पञ्चाशत् (५४) चतुर्थे द्वाविंशत् (२२) इत्येव सफलनूया पट्युत्तरैकशतं (१६०) अधिकरणानि भवन्तीति ।

अत्र च मनुजस्वभावसुलभप्रमादादस्मदीयमतिमान्छादणनियोजका-
क्षनवधानाद्वा समागतेषु दोषेषु शुषेक्षपक्षपातिनो दोषज्ञानं प्रार्थयन्तोऽप्य-
स्तने पक्षे एव विनिवेदयामः सविनयम् ।

क्वेमा माध्यगिरो गूढाः क्वाह मन्दमतिः पुनः ।

यथाशुद्धिं विशोध्यैव प्रार्थयामि विपश्चितः ॥१॥

श्रुद्योऽयं समापन्नाः स्युरेवेति दयाचक्षेः ।

क्षन्तव्यास्ताः सदा सद्भिर्मानुष्यात्सम्भवन्ति हि ॥२॥

अथेवानीमन्त्रे स्वान्ते श्रीरामानन्दोवा नामनुदिनमेवमानांमुपतिम-
मिकामयमाना वयमभ्यर्चयामहे साञ्जलिबन्धं भगवद्भूषः श्रीरामचन्द्र-
चरणसरसीरुहेभ्यो यत् सुष्यतु किलानेन कर्मणा स एव साकेतनिलयो
देवः पृथ्वातु चाहविर्वा श्रीरामानन्दान्ववायमिति धाम् ।

महामहोपाध्यायः स्वामिश्रीरघुवराचार्यः

वेदान्त केसरणिः नर्शननिघ्नः

(सर्ववेदान्ततीर्थन्यायमीमांसोपाध्यायवेदान्तशिरोमणयद्वय)

महामहोपाध्याय उपाधि का प्रमाणपत्र

S A N A D

To

**Mahant Shri Raguvaracharyaji,
Mahant of Shingda Math,
Porbandar State.**

**I hereby Confer upon you the title of
Mahamahopadhyaya as a personal distinction.**

Sd/Wavell

**New Delhi,
The 14th June, 1945.**

Viceroy of India

श्रीरामानन्दसम्प्रदायकी महती विभूती
महामहोपाध्याय स्वामो श्रीरघुवराचार्यजो महाराज, वेदान्तकेसरी

पारमः सर्वशास्त्राणामग्रणी प्रतिभावताम् ।
वादेऽप्रतिभट्टः सोऽयं श्रीमान् रघुवरः सुधीः ॥

—मंथोधकः ।

अकारादिक्रमेण सूत्राणां सूची ।

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

अ

- २८० अकरणत्वाच्च न दोषस्त० २।४।११
 १३२ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । १।३।१०
 ३३५ अक्षरधियान्त्वचरोपः० ३।३।३३
 ३८७ अग्निहोत्रादि तु तत्का० ४।१।१६
 २८८ अग्न्यादिगतिधृते० ३।१।४
 ३४७ अङ्गावडास्तु न शा० ३।३।५३
 २२५ अङ्गित्वानुपपत्तेर्यत् । २।२।६
 ३५० अङ्गे पु यथाथयमाचः । ३।३।५९
 ३८३ अचलत्वं चापेक्ष्य । ४।१।९
 २७८ अणवद्वय । २।४।७
 २८१ अणुद्वय । २।४।१३
 १५४ अत एव च नित्यत्वम् । १।३।२९
 १११ अत एव च तद्ग्रह्य । १।२।१६
 ३६२ अत एव चाग्नीन्धना० ३।४।२५
 ४१६ अत एव चानन्याधि० ४।४।६
 ३०१ अत एव चोपमासूर्य० ३।२।१८
 १२२ अत एव न देवता० १।२।२८
 ८६ अत एव प्राणः । १।१।२४
 ३६१ अत एव सर्वाण्यनु ४।२।२

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- ३०४ अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३।२।८
 ४०० अतश्चायनेऽपि वक्षिणे । ४।२।१६
 ३६८ अतस्त्वितरज्यायोति० ३।४।३६
 ३४४ अतिदेद्याच्च । ३।३।४५
 ३१२ अतोऽनन्तेम तपाहि० ३।२।२५
 ३८८ अतोऽन्यापि ह्येकेपा० ४।१।१७
 १०६ असा चराचरग्रहणात् । १।२।६
 ४ अथातो ग्रहजिज्ञासा । १।१।१
 ११६ अष्टदयत्वादिगुणको० १।२।२२
 २७३ अष्टष्टानियमात् । २।३।५१
 २१२ अघिपन्तुभेदनिर्दे० २।१।२२
 ५५ अघिकोगदेशात् वा० १।४।८
 २०१ अघिष्ठानानुपपत्तेर्यत् । २।२।३६
 ३४६ अध्ययन मात्रयतः । ३।४।२२
 ३६७ अनमिमवञ्च दर्शयति । ३।४।३५
 ११२ अनवस्थितेरसम्भ० १।२।१८
 ३८६ अनारम्भकार्ये एव तु० ४।१।१५
 ३७३ अनाविष्कृत्यप्रन्वयात् । ३।४।४६
 ४२२ अनावृत्तिः दादाद० ४।४।२२

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यंकः

३३४ अनियमः सर्वेषाम०	३।३।३२
२६३ अनिष्टादिकारिणा०	३।१।१२
१४५ अनुकृतेस्तस्य च ।	१।३।२२
२७३ अनुज्ञा परिहारी०	२।३।४८
१०१ अनुपपत्तेस्तु न०	१।२।३
३४५ अनुबन्यादिभ्यः प्रज्ञा०	३।३।४८
१२७ अनुस्मृतेर्वादिभिः ।	१।२।३१
३३४ अनुस्मृतेभ्यः ।	२।२।२५
३५६ अनुष्ठेयं वादरायणः०	३।४।१६
३१६ अनेन सर्वगतत्वमा०	३।२।३६
१०६ अन्तर उपपत्तेः ।	१।२।१३
३६७ अन्तरा चापि तु०	३।४।३५
३३७ अन्तराभूत ग्रामव०	३।३।३५
२५४ अन्तरा विज्ञानमनसी०	२।३।१७
११३ अन्तर्याम्यपिदैवादिषु०	१।२।१३
२४२ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञाता वा	२।३।४१
८७ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ।	१।१।२१
२३६ अन्त्यावस्थितेभ्योभय०	२।२।३६
२२४ अन्यत्राभा वाच्यं न०	१।२।१५
३२१ अन्यथात्वं दृष्टादिति०	३।३।६
२२६ अन्यथानुमितीच्च ज्ञ०	२।२।८।
१३४ अन्यथावस्थावृत्तेभ्यः ।	१।३।१२
१४५ अन्यथेत्येति चेत्त०	१।३।२१

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यंकः

१८८ अन्वार्थन्तु जैमिनि०	१।४।१८
१४४ अन्वार्थश्च परामर्शः ।	१।३।२०
२६७ अन्वाधिष्ठिते पूर्ववद०	३।१।२४
३२५ अन्वयादिति चेत्स्या०	३।३।१७
२३१ अपरिग्रहाच्चात्यन्त०	२।२।१७
३०७ अपि चैवमेके ।	३।२।१३
२६४ अपि च सप्त ।	३।१।१५
३११ अपि संराघने प्रत्यक्षा०	३।२।२३
१४६ अपि च स्मर्यते ।	१।३।२३
३७६ अपि च स्मर्यते ।	३।४।३०
३७८ अपि स्मर्यते ।	३।४।३७
२७२ अपि स्मर्यते ।	२।३।४५
२०३ अणीती तद्वत्प्रसङ्गा०	२।१।८
४०६ अप्रतीकालम्यना०	४।१।१४
३७५ अवाधाच्च ।	३।४।२६
४१६ अमाद्यं वादरिराह०	४।४।१०
१६३ अभिधायोपदेशाच्च ।	१।४।२४
२०७ अभिमानिव्यपदेशस्तु०	२।१।५
१२३ अभिव्यवतेरित्याश्म०	१।२।३०
२७४ अभिसन्ध्यादिव्यपि०	२।३।५२
२२६ अभ्युपगमेप्यर्थाभावः ।	२।२।६
३०६ अभ्युपगमग्रहणात् न०	३।१।१६
३०८ अस्यवदेव द्वि तत्प्रथा०	३।२।१४

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायावच्छिन्नः

- ४०३ अक्षिरादिना तत्प्रथितः ४।३।१
 १०४ अर्भकीकस्त्वास्तद्वन्तु १।२।७
 १४५ अल्पभूतेरिति चेत्तद्वन्तु १।३।२१
 २६० अवस्थितिर्वैशेष्यादि २।३।२६
 १६१ अवस्थितेरितिकाश १।४।२२
 ४१३ अविभागेन हृष्टत्वात् ४।४।४
 ३६७ अविभागोवचनात् ४।२।१५
 २५६ अविरोधश्चन्दनवत् । २।३।२५
 २६६ अद्युष्टमिति चेन्न ३।१।२५
 २६७ अक्षो नानाव्यय २।३।४३
 २१४ अक्षमादिबन्ध उदनु २।१।२३
 २८६ अक्षुत्वादिति चे ३।१।६
 २३२ असतिप्रतिज्ञोपरोधो २।२।२१
 २०२ असदिति चेन्न प्रति २।१।७
 २११ असदुपवेशान्नेति चेन्न २।१।१७
 २७३ असन्ततेहवाव्यतिकरः २।३।४६
 २५१ असम्भवस्तु सती २।३।१०
 ३५६ असावर्णिकी ३।४।१०
 २४८ अस्त तु । २।३।२
 ८४ अति । अस्य च सखी १।१।२०
 ३६५ अत्येव चोपपत्तिरूपमा ४।२।११

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायावच्छिन्नः

- ८८ आकाशस्तल्लिङ्गात् । १।१।२३
 २३३ आकाशे चाविक्षेपात् । २।२।२४
 १६५ आकाशोर्थान्तरत्वा १।३।४१
 ३५४ आचरदर्शनात् । ३।४।३
 ४०५ आतिबाहिकास्तल्लि ४।३।४
 १६३ आत्मकृतेः । २।४।२६
 ३२४ आत्मगृहीतिरितरत्नदु ३।३।१६
 २१७ आत्मनि चैवं विनि २।१।२८
 ३२४ आत्मसञ्ज्ञाच्च । ३।३।१५
 ४१२ आत्माप्रकरणात् । ४।४।३
 ३७८ आत्मेति तूपगच्छन्ति ४।१।३
 ३४० आदरादलोपः । ३।३।३६
 ३८१ आदित्यादिमतय ४।१।६
 ३२४ आध्यानाय प्रयो ३।३।१४
 ३२३ आनन्दादयःप्रधानस्य ३।३।११
 ७१ आनन्दमयोऽस्यासात् । १।१।१३
 २६२ आनन्दवपमिति चे ३।१।१०
 १६६ आनुमानिकमप्येके १।४।१
 २५२ आप । २।३।१२
 ३८४ आप्रायणासत्राणि हि ४।१।१२
 २७३ आपास एव च । २।३।५०
 १२४ आपनन्ति चैव नमस्मिन् । १।२।३३
 ३७१ आस्विगयमित्यौडुलो ३।४।१५

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाङ्कः

३७७ आबुत्तिरसकनुपवेधात् । ४।१।१
३८२ आसीनः सम्भवात् । ४।१।७
३८८ आह च तन्मात्रम् । ३।२।१६

—इ—

१४१ इतरपरामर्शात् । १।३।१८
२१२ इतरव्यपवेधादि । २।१।२१
३८५ इतरस्याप्येवमस्तेषः । ४।१।१४
२३२ इतरेतरप्रत्ययत्वा । २।२।१६
३२४ इतरेतर्व्यसामान्यात् । ३।३।१३
१६८ इतरेषाञ्चानुपलब्धेः । २।१।२
३३६ इयं दामननात् । ३।३।३४

—ई—

१३५ ईदृशतिकर्मव्यपवेधात्सः । १।३।१३
६१ ईदृशतेर्नाशब्दम् । १।१।५

—उ—

२५८ उक्कान्तिगत्यागतीनाम् । २।३।२१
१६१ उक्कमिष्यत एव । १।४।२१
१४३ उत्तराश्वेदाविर्भूतः । १।३।१६
२३२ उत्तरोत्तादे च पूर्वनि । २।२।२०
२४२ उत्पत्त्यसम्भवात् । २।२।४२
२३४ उदासीनानामपि । २।२।२७

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाङ्कः

९२ उपवेक्षभेदान्नेति चे । १।१।२८
३१६ उपपत्तिश्च । ३।२।३४
३३३ उपपन्नस्तल्लक्षणा । ३।३।३०
३७० उपपूर्वमपीत्येके । ३।४।४२
३५८ उपमद्वञ्च । ३।४।१६
२६५ उपलब्धिवदनियमः । २।३।३७
२१५ उपसंहारदर्शान्नेति । २।१।२४
३२० उपसंहारोऽप्यभिदाद्विधिः । ३।३।५
३४० उपस्थितेऽस्तद्वचनात् । ३।३।४०
२६४ उपादानाद्विहारो । २।३।३५
३३० उभयथा च दोषात् । २।२।१६
२३३ उभयथा च दोषात् । २।२।२३
२२८ उभयथापि न कर्मा । २।२।१२
३१२ उभयव्यपवेक्षस्वहि । ३।२।२६

—ऊ—

३५८ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दो हि । ३।४।१७

—ए—

३४६ एक आत्मनःशरीरे । ३।३।५१
२५१ एतेन मातरिदवा व्या । २।३।६
१६६ एतेन योगः प्रत्युक्तः । २।१।३
२०६ एतेन शिष्टापरिग्रहा । २।१।१२

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- १६५ एतेन सर्वे व्याख्याताः १।४।२६
 ४२३ एवमप्युपन्यासात् ४।४।७
 २३६ एवञ्चात्माकास्त्र्यम् २।२।३४
 ३७५ एव मुक्तिफलानियमः ३।४।५१

—ऐ—

- ३७४ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे ३।४।५०

—क—

- २६३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् २।३।३४
 १०१ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च १।२।४
 २४१ करणवच्चेन्न भोगाः २।२।४०
 १६३ कम्पनात् १।३।३६
 १७८ कल्पनोपदेशाच्च १।४।१०
 ३५७ कामकारेण लीके ३।४।१५
 ८३ कामान्न नानुमानाः १।१।१६
 ३३६ कामादीतरत्र तत्र चाः ३।३।३८
 ३५० काम्यास्तु यथाकामं ३।३।५८
 १८३ कारणत्वेन चाकाशाः १।४।१४
 ३२५ कार्याख्यानादपूर्वम् ३।३।१८
 ४०८ कार्यात्यये तदध्यक्षेण ४।३।१६
 ४०६ कार्यं बाधरिरस्य ४।३।६
 २६७ कृतप्रयत्नापेक्षास्तु वि० २।३।४२
 २१६ कुस्मिन्प्रसवितनिरवयः २। १२६

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- ३७३ कुस्मिन्भावात् गृहि० ३।४।४७
 २६० कृतात्ययेनुशयवान् ३।१।८

—ग—

- १३६ गतिशब्दाभ्यां तथा १।३।३५
 ६६ गतिसामान्यात् १।१।११
 ३३३ गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ३।३।२६
 ३५१ गुणसाधारण्यधुतेदृक् ३।३।६२
 २६१ गुणादालोकयत् २।३।२७
 १०७ गुह्यमप्रविष्टावात्मा १।२।११
 ६५ गौणः चेन्नात्मशब्दात् १।१।६
 ५४९ गोण्यसम्भवात् २।३।३
 २७६ गोण्यसम्भवात् २।४।२

—च—

- २८० चक्षुरादिवत् तत्सः २।४।१०
 १७६ चमसवदविशेषात् १।४।८
 २९२ चरणादिति चेन्न ३।१।९
 २५५ चराचरव्यपात्र्यस्तु २।३।१८
 ४१४ चिति तन्मात्रेण ४।४।६

—छ—

- २३३ छन्दत उभयाविरो ३।३।२८
 ९२ छान्दोऽप्रमिधानान्नेति १।१।२६

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

—ज—

- १८६ जगद्वाचित्वात् । १।४।१६
 ४१६ जगद्व्यापारवर्जं प्रक० ४।४।१७
 २६ जन्माद्यस्य यतः । १।१।२
 १८७ जीवमुख्य प्राणलिङ्गाः १।४।१७
 ९६ जीवमुख्यप्राणलिङ्गाः १।१।३२
 ९० ज्योतिश्चरणामिया० १।१।२५
 १६४ ज्योतिर्दर्शनात् । १।३।४०
 २८१ ज्योतिराद्यधिष्ठा० २।४।१४
 १७७ ज्योतिस्सक्रमात् तया० १।४।६
 १५७ ज्योतिरि मावाच्च । १।३।३२
 १८२ ज्योतिर्वैक्यामसत्यन्ने । १।४।१३

—त—

- २८२ त इन्द्रियाणितदभ्यपदे० २।४।१७
 ३५४ तच्छ्रुतेश्च । ३।४।४
 ४०५ तद्विद्वतोऽपि वक्ष्यः स० ४।३।३
 ५२ तत्सुसप्तमन्वायात् । १।१।४
 २७६ तत्प्राक्श्रुतेश्च । २।४।३
 २७६ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । २।४।४
 ३९४ तत्रापि च तदभ्यापा० ३।१।१६
 ३६२ तथा चैकवाचयोपबन्धात् ३।४।२४
 ३१६ तथान्यप्रतिषेधात् । ३।२।३५

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- २७५ तथाप्राप्ताः । २।४।१
 २५२ तदधिकाररूपस्य दा० २।३।१४
 ३८४ तदधिगुम उत्तरपू० ४।१।२३
 १७२ तदधीनत्वावयवत् । १।४।३
 २०८ तदनन्पत्वमारम्भणश्च २।१।१४
 २८६ तदन्तरप्रतिपत्तीरंहति० ३।१।१
 १६२ तदभावनिर्धारणे च० १।३।३७
 ३८३ तदभावोनादीषु तच्छ्रु० ३।२।७
 २५३ तदभिध्यानादेव तु० २।३।१५
 ३११ तदव्यक्तमाह हि॥ ३।२।२२
 ३९५ तदापीतेः ससारव्य० ४।२।८
 १४८ तदुपर्यपि वादराय० । १।३।२६
 ३६८ तदोक्तोऽप्रज्वलनं तत्प्र० ४।२।१६
 २६१ तद्वृणसारत्वात् तव० २।३।३०
 ३६६ तद्भूतस्य तु नातदभा० ३।४।४०
 ३५५ तद्विद्वतो विधानात् । ३।४।६
 ७८ तद्वैतुष्यपदेशाच्च । १।१।१५
 ३४१ तन्निर्धारणानियमस्त० ३।३।४१
 ६७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । १।१।७
 ३६१ तन्मनःप्राण उत्तरात् । ४।२।३
 ४१७ तन्वभावेऽभ्यवदु० ४।४।१३
 २०५ तर्काप्रतिष्ठानादप्य० २।१।११
 २८२ तस्य च नित्यत्वात् । २।४।१६
 ३६७ तानि परे तथा ह्याह ४।२।१४

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

१७४ त्रयाणां भवर्चवमुप० १।४।६

२८७ आत्मवत्त्वात्तुभूय० ३।१।२

३५६ सुख्यन्तु दर्शनम् । ३।४।६

३६६ तृतीयशङ्कावरोध० ३।१।२१

२५१ तेजोऽस्तथाह्लाह । २।३।११

द

४२१ दधायतश्चैवं प्रत्यक्षा० ४।४।२०

३२० दधायति च । ३।३।४

३२७ दधायति च । ३।३।२९

२६५ दर्शनाच्च । ३।१।२०

३५२ दर्शनाच्च । ३।३।६४

४०६ दर्शनाच्च ४।३।१२

३०६ दर्शयति चापो ग्रणि० ३।१।१७

१३६ दहर उत्तरेभ्यः । १।३।१४

२०१ दृश्यते तु । २।१।६

२१६ देवादिबदपि लोके । २।१।२५

३०१ देहयोगाद्वातोऽपि । ३।२।५

४१७ द्वादशाहवदुनय विषं । ४।४।१२

१२६ द्युम्वाद्यायतनं स्वश० १।३।१

—ध—

३१७ धर्मजैमिनिरत एव । ३।२।३६

१३२ धर्मोपपत्तेश्च । १।३।६

१४० धृतेश्च महिम्नोऽस्या० १।३।१६

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

३८२ ध्यानाच्च । ४।१।८

—न—

२२० न कर्माविभागादिति । २।१।३५

२४३ न च कर्तुः करणम् । २।२।४३

४०६ न च कार्ये प्रत्यभि० ४।३।१३

२३६ न च पर्यायादप्यवि० २।२।३५

११४ न च स्मार्तमतद्वर्मा० १।२।२०

३७० न चाधिकारिकमभि० ३।४।४१

२०३ न तु दृष्टान्तभावात् । २।१।६

२६५ न तुतीये तथोपलब्धेः । ३।१।१८

३८० न प्रतीके न हि सः । ४।१।४

२१६ न प्रयोजनवत्त्वात् । २।१।३२

२३६ न भावोऽनुपलब्धेः । २।२।३०

६४ न वक्तुरात्मोपदेना० १।१।३०

३८१ न वातस्तद्वभावाद्भुतेः । ३।३।६३

३२१ न वायवरणभेदात्० ३।३।७

२७६ न वायुक्रियेऽप्युपदे० २।४।६

३२७ न वाविज्ञेयात् । ३।३।२१

२४८ न विद्यद्भुतेः । २।३।१

१६६ न विलक्षणत्वादस्य० २।१।४

३४५ न सामान्यादप्युप० ३।३।४६

१७६ न सख्योपसंग्रहादपि० १।४।११

३०६ न स्वानतोऽपि पर० ३।२।११

२५९ नाणुरतच्छृतेरिति० २।३।२३

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

३६७ नातिचिरेणविशेषात् ।	३।१।२३
२५५ नात्माधृतेनित्य०	३।३।१६
३४६ नानावाक्यादिभेदात्	३।३।५३
१२८ नानुमानमतच्छब्दात् ।	१।३।३
३३४ नामाव उपलब्धेः ।	२।२।२८
३५७ नाविशेषात् ।	३।४।१३
२३४ नासतो दृष्टस्यात् ।	२।२।२६
३५५ नियमाच्च ।	३।४।७
३०१ निर्मातारं नैकेषुप्रा०	३।२।२
३६९ निक्षिनेतिचेन्नसम्ब०	४।२।१८
२३० नित्यमेव च भावात् ।	२।२।१४
२६२ नित्योपलब्ध्यनुपल०	२।३।३३
८१ नेत्ररोज्ज्वापतोः ।	१।१।१७
३६३ नैकस्मिन्दर्शयतो हि	४।२।६
२३७ नैकस्मिन्नसम्भवात् ।	२।२।३३
३६५ नोपमर्देनातः ।	४।२।१०

—५—

२८० पञ्चवृत्तिर्मनोवदय०	२।४।१८
१६७ पत्यादिशब्देभ्यः ।	१।३।४३
२३६ पत्युरन्तामञ्जस्यात् ।	२।२।३७
२१२ पटवच्च ।	२।१।१६
२२३ पयोऽङ्गुलवन्तत्रापि ।	२।२।३
३१४ परमतः सेतून्मान०	३।२।३०
४०८ परं जैमिनिमुह्यत्वा०	४।३।११

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

२६६ परा तु सङ्गृतेः ।	२।३।४१
३०२ परानिघ्यानात् तिर०	३।२।४
३५८ परामर्शं जैमिनिरचो०	३।४।१८
१६४ परिणामात् ।	१।४।२७
३४५ परेण च शब्दस्वताद्वि०	३।३।५०
३६१ पारिप्लावार्था इतिचे०	३।४।२३
२२५ पुण्यात्मवदितचेत्तत्रापि	२।२।७
३५३ पुण्यार्थोऽतः शब्दा०	३।४।१
३२८ पुण्याविद्यायामपि०	३।४।२४
२६२ पुत्सादिवत्त्वस्य सतो०	२।३।३२
३१३ पूर्ववद्वा ।	३।२।२८
३४३ पूर्वविकल्प प्रकरण०	३।३।४४
३१८ पूर्वमु वादरायणो हेतु०	३।२।४०
२६१ पुष्यपदेशान् ।	२।२।२६
२५२ पृथिवी ।	२।३।१३
१०६ प्रकरणाच्च ।	१।२।१०
८२९ प्रकरणात् ।	१।३।६
३०८ प्रकाशवच्चावैयर्थ्या०	३।२।१५
३१२ प्रकाशादिवच्चावैशे०	३।२।२४
२७२ प्रकाशादिवत्तुर्नैवपरः ।	२।३।४६
३१३ प्रकाशाप्रयवद्वालेज०	३।२।२७
१६२ प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टा०	१।४।२३
३१० प्रकृतेतावत्त्वहि प्रतिपे०	३।२।२१
६८ प्रतिज्ञाविरोधात् ।	१।१।१६
१६० प्रतिज्ञासिद्धौ लिङ्ग०	१।४।२०

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- २५० प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरे० २।३।६
 ३१४ प्रतिषेधाच्च । ३।२।२६
 ३६६ प्रतिषेधादितिवेग्नैशा० ४।२।१२
 २३३ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या० २।२।२२
 ४२० प्रत्यक्षोपदेशादिति चे० ४।४।१८
 २८८ प्रथमेऽध्रवणादिति चेन्न० ३।१।५
 ३४२ प्रदानवदेवतदुवतम् । ३।१।४२
 ४१८ प्रदीपकवादेस्तथाहि० ४।४।१५
 २७४ प्रवेद्यभेदादिति चेन्ना० २।३।५३
 २२३ प्रवृत्तेष्व । २।२।२
 १४१ प्रसिद्धेद्वय । १।३।१७
 २८७ प्राणगतेश्व । ३।१।३
 २८२ प्राणवताशब्दान् । २।४।१५
 ६३ प्राणवताशब्दानुगमात् । १।१।२६
 १८२ प्राणादयो वाक्यमेवान् १।४।१२
 १२८ प्राणभूच्च । १।३।४
 ३२४ प्रियक्षिरस्त्वाद्यप्राप्ति० ३।३।१२

—क—

- ३१६ कलमत उगपतेः । ३।२।३७

—ख—

- ३७० बहिस्तूभववापिस्मृ० ३।४।४३
 ३१५ बुधधर्मः पादवत् । ३।२।३२
 ३८१ ब्रह्महृष्टेस्त्वपि । ४।१।५

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- ४१४ ब्राह्मेण जैमिनिरूपय्या० ४।४।५

—म—

- २८६ मावत् वानात्मवित्वात् ३।१।७
 ४१७ भावं जैमिनिर्विकल्पा० ४।४।११
 १५८ भावं तु वादरायणो० १।३।३३
 ३६१ भावशब्दाच्च । ३।४।२२
 २१० भावे चोपलब्धेः । २।१।१५
 ४१८ भावे जाग्रदत् । ४।४।१४
 ६२ भूमादिपादस्यपदेशो० १।१।२७
 ३६३ भूतेषु तच्छ्रुतेः । ४।२।५
 १२६ भूमा सम्प्रसादादध्यु० १।३।८
 ३४८ भूमन् कृतुवजयायस्त्व० ३।३।५५
 १२८ भेदव्यपदेशात् । १।३।५
 ८२ भेदव्यपदेशाच्च । १।१।२२
 ८७ भेदव्यपदेशान्नान्यः । १।१।१८
 २८३ भेदधृतेर्वल्लक्षणाच्च । २।४।१८
 ३०७ भेदादितिचेन्न प्रत्येक० ३।२।२२
 ३१६ भेदान्नेतिचेदेकस्यामपि । ३।३।२
 २०६ भोगप्राप्तौ रविमागदने० २।१।१३
 ४२२ भोगमात्रमाभ्यलिङ्गा० ४।४।२१
 ३८८ भोगेन त्वितरेषां ४।१।१६

—म—

- १५७ मध्यादिष्वसम्भवा० १।३।३१

पृष्ठांकः

अध्यायाद्यंकः

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यंकः

२२७	महर्षीर्यवदाहस्वप०	२।२।११
१७६	महर्ष्यच ।	१।४।७
२७१	मन्त्रवर्णञ्च ।	२।३।४४
३४७	मन्त्रादिबद्धा विरोधः।३ ।३।५४	
७६	मान्त्रवर्णिकमेव च गो०	१।१।१६
१०१	मायामात्रन्तु काःस्म्ये०	३।२।३
२८४	मांसादिभोगं यथाश०	२।४।२०
४१२	मूतः प्रतिज्ञानात् ।	४।४।२
१२७	मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ।	१।१।२
३०५	मुद्येऽहं सम्पत्तिः परि०	३।२।१०
३७३	मौनवदितरेषामप्यु०	३।४।४८

-य-

३८३	घर्षकाग्रता तत्राविद्ये०	४।१।११
२६५	यथाचतुर्धोभयथा ।	२।३।४०
२१२	यथाचप्राणादिः ।	२।१।२०
३८८	यदेव विद्येतेतिहि ।	४।१।१८
३३४	यावदधिकरिमवस्थि०	३।३।३१
२६१	यावदात्ममावित्वाञ्च०	२।३।३१
२५०	यावद्विकारन्तु विभा०	२।३।८
२११	युक्तेः शब्दान्तराच्च ।	२।१।१८
४०१	योगिनः प्रतिस्मर्येतेस्मा०	४।२।२०
१६४	योनिर्भवि गीयते ।	१।४।२८
२६६	योनेः क्षरीरम् ।	३।१।२७

-र-

२२२	रचनानुपपत्तेर्भनानु०	२।२।१
३६६	रक्ष्म्यनुसारी ।	३।२।१७
२३०	रूपादिमत्वाञ्चवि०	२।२।१५
११८	रूपोपन्यासाच्च ।	१।२।२४
३६६	रेतः सिग्योऽथ ।	३।१।२६

-ल-

३४३	लिङ्गभूयस्त्वास्तदि०	३।३।४३
३७८	लिङ्गाच्च ।	४।१।२
२१६	लोचवत्, लीलाकैव०	२।१।३३

-व-

१७३	वदतीति चेन्न प्राज्ञोहि०	१।४।५
१८६	वाक्याग्वयात्	१।४।१६
३६०	वाङ्मनसि दर्शना०	४।२।१
४०४	वायुमग्नादविद्येपविद्येपा०	४।३।२
३४६	विषत्पोविशिष्टफल०	३।३।५७
२१८	विकारणात्त्वान्नेतिचे०	२।१।३१
७५	विवारशब्दान्नेतिचे०	१।१।१४
४२१	विकारावसिचतयाहि०	४।४।१६
२४४	विज्ञानादिमावेवात०	२।२।४४
२६४	विद्याकर्मणोरितितुप्र०	३।१।१७
३४४	विद्यं वतु निर्धारणा०	३।३।४६

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- ३६० विधिर्वा धारणयत् । ३।४।२०
 २५३ विपर्ययेण तु क्रमो० २।३।१६
 २४५ विप्रतिपेक्षाच्च । २।२।४५
 २२६ विप्रतिपेक्षान्वातम० २।२।१०
 ३५६ विभागः सतवत् । ३।४।११
 १५१ विरोधः कर्मणीति० १।३।२७
 १०० विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । १।२।२
 ४१० विज्ञेयञ्च दर्शयति । ४।३।१५
 ११७ विज्ञेयगुणभेदव्यप० १।२।२३
 १०८ विज्ञेयणाच्च । १।२।१२
 ३३८ विज्ञेयानुसंहृष्टश्च । ३।४।३८
 ४०७ विज्ञेयितव्याच्च । ४।३।७
 ३६६ विहितत्वाच्चाश्रम० ३।४।३२
 ३१० वृद्धिहान्यभावात्त्वमन्त० ३।२।२०
 ३२६ वेधाद्यर्थभेदात् । ३।३।२५
 ४०६ वेद्युत्तेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । ४।३।५
 २३५ वैधर्म्याच्च न स्वप्न० २।२।२०
 २८५ वैशेष्यात्तु तडादस्तद्भावः २।४।२१
 ११८ वैश्वानरः साधारण० १।२।२५
 २१९ वैगम्यनैर्धर्म्येन सा० २।१।३४
 ३४६ व्यतिरेकस्तत्प्राव० ३।३।५२
 २२४ व्यतिरेकानवस्थिते० २।२।४
 २६० व्यतिरेको गन्धवत्तथा० २।३।२८
 ३३८ व्यतिहारो विधिपन्ति० ३।३।३६

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

- २६४ व्ययवेदाच्च क्रियायां० २।३।३६
 ३२२ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ३।३।९

—श—

- २६५ शक्तिर्विपर्ययात् । २।३।३८
 १५२ शब्द इति चेन्नातः० १।३।२८
 ३६६ शब्दत्वातोक्तमकारे० ३।४।३१
 १०२ शब्दविशेषात् । १।२।५
 १४६ शब्दादेव प्रमितः । १।३।२४
 १२१ शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठा० १।२।२७
 २४६ शब्दाच्च । २।३।४
 २५० शब्देभ्यश्च । २।३।७
 ३६४ शमवमाद्युपेतस्या० ३।४।२७
 ११५ शारीरदचोभयेऽपि हि० १।२।२१
 ६५ शास्त्ररूपेणातृपदेशो० १।१।३१
 ४५ शास्त्रयोनिस्त्वान् । १।१।३
 ३५१ शिष्टेऽन् । ३।३।६०
 १५९ शुगस्य तदनादर० १।३।३४
 ३५४ शेषत्वात्पुरुषार्थत्वा० ३।४।२
 १६२ श्रवणाध्ययनार्थ० १।१।३८
 ७० श्रुतराच्च । १।१।१२
 १७ श्रुतत्वाच्च । ३।२।३८
 २१६ श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् । २।१।२७
 ११२ श्रुतोपनिगतागम्य० १।२।१७

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

३४४ धृत्यादिबलीयस्त्वा० ३।३।४७
२७८ श्रेष्ठवच । ३।४।८

—स—

३०४ स एव तु कर्मानुस्मृति० ३।२।६
२११ सत्वान्वावरस्य । २।१।१६
३०० सगन्धे सुष्टिराह हि । ३।२।१
२७७ सप्तगतेर्विशेषितत्वान्च । २।४।५
३५४ समन्वारम्भणात् । ३।४।५
२२६ समवायाम्पुणमाच्च । २।२।१३
१८५ समाकर्पात् । १।४।१५
२६५ समाध्यभावाच्च । २।३।३६
३२६ समान एवञ्चाभेदात् । ३। १।६
१५५ समाननामरूपत्वा० १।३।३०
३६४ समानावासुन्युपक्रमा० ४।२।७
३५१ समाहारात् । ३।३।६१
२३१ समुदाय समग्रहेतुको० २।२।१८
१२४ सम्पत्तिरिनिर्जैमिनि० १।२।३२
४११ सम्पत्तिर्विनिर्वाः स्वे० ४।४।१
२२६ सम्बन्धादेव मन्मथापि । ३।३।२०
२४१ सम्बन्धानुपपत्तेरव । २।२।३८
३२७ सम्भूतिषु व्याप्य० ३।३।२३
१०४ सम्भोगप्राप्तिरिनिर्जैमिनि० १।२।८
६८ सर्वत्र प्रतिष्ठोपदेशात् १।२।१

पृष्ठांकः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

२३६ सर्वथानुपपत्तेरव । २।२। २
३६७ सर्वत्रापि त एवोभय० ३।४।३४
२२१ सर्वधर्मोपपत्तेरव । २।१।३६
३१६ सर्ववेदान्तप्रत्ययं बोदना० ३।३।१
३६४ सर्वान्नानुमतिरव प्रा० ३।४।२८
३६३ सर्वपिक्षा च यज्ञाद्विद्यु० ३।४।२६
३२२ सर्वभिदादव्यग्रेमे । ३।३। १०
२१८ सर्वोपेता च तद्वर्धनात् २।१।३०
४१५ संबन्धादेव तच्छ्रुतेः ४।४।८
२६२ संयमने त्वनुभूयेतरेपा० ३।१।१३
३२२ संज्ञातद्वेषतदुनतमस्ति० ३।३।८
१६१ संस्कारपरामर्शा० १।३।२६
२८३ संज्ञाभूतिवत्पुत्तिस्तु० २।४।१६
३६६ सहकारित्वेन च । ३।४।३ः
३७१ सहकार्यन्तरविधिः प० ३।४।४६
२६६ सामाग्यापत्तिरुपपत्तेः । ३।१।२२
१६३ साक्षाच्चोभयाम्भानात् १।४।८५
१२२ साक्षादविरोधं जैमिनिः १।२।२६
१३४ सा च प्रशामनात् । १।३।११
३१५ सामान्यात् । ३।२।३१
४०७ सामीप्यात्, तदव्यपदेशे० ४।३।८
३३२ साम्प्रसार्ये तर्त० ३। १२७
२६२ मुहुतदुष्कृतेणैवेतिमु० ३।१।११
११० सुखविशिष्टाभिधा० १।२।१५

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

१६६	मुपुत्सुकान्त्योर्मोदेन ।	१।३।४२
१७१	सूक्ष्मन्तु तद्वहत्वात् ।	१।४।२
३६५	सूक्ष्मं प्रमाणतश्च ।	४।२।६
३०२	सूचकश्च हि ध्रुतेराच०	३।२।६
३३८	सैव हि सत्यादयः ।	३।३।३७
३६२	सोऽप्यक्षो तदुपगमादिभ्यः	४।२।४
३५७	स्तुतयेऽनुमतिर्वा०	३।४।१४
३६०	स्तुतिमात्रमुपादाना०	३।४।२१
३१५	स्थानविशेषाप्रकाशादि०	३।२।३३
११०	स्थानादिभ्यपदेशाच्च ।	१।२।१४
१२६	स्थित्यवनाभ्याञ्च ।	१।३।७
२७२	स्मरन्ति च ।	२।३।४८
२६४	स्मरन्ति च ।	३।१।१४
३८३	स्मरन्ति च ।	४।१।१०
१२०	स्मर्यमाणमनुमानं०	१।२।२६
३१८	स्मर्यते च ।	३।२।४१
३६६	स्मर्यते च ।	४।२।१३
२६५	स्मर्यतेऽपि च लोके ।	३।१।१६
१००	स्मृतेष्व ।	१।२।६
४०८	स्मृतेष्व ।	४।३।१०
१६६	स्मृत्यनवकाशयोप०	२।१।१
२४६	स्याच्चैकस्य ब्रह्माद्यवद्वत्	२।३।५

पृष्ठाङ्कः सूत्रम् अध्यायाद्यङ्कः

२०४	स्वपक्षदोषाच्च ।	२।१।१०
२१७	स्वपक्षदोषाच्च ।	२।१।२९
२५६	स्वपक्षदोष्मानान्याञ्च ।	२।३।२४
२५६	स्वात्मना चोत्तरयो ।	२।३।२२
३२०	स्वाध्यायस्य तथात्वेन०	३।३।३
६६	स्वाध्यायात् ।	३।१।१०
४१८	स्वाध्यायसम्पत्स्योरव्य०	४।४।१६
३७१	स्वामिनः फलधृते०	३।४।४४

ह

२७७	हस्त्यादयस्तुस्थितेऽतो०	२।४।६
३३०	हानी मूपायनशब्द०	३।३।२६
१४७	हृत्पेक्षया तु मनुष्यादि०	१।३।२५
६८	हृत्पेक्षावचनाच्च	१।१।८

—घ—

१६१	धनिपेक्षावगतेऽक्षो०	१।३।३५
२३६	धनिपेक्षावगतेऽक्षो०	२।२।३१

—ङ—

१७३	ङोऽत एव	१।४।४
२५७	ङोऽत एव	२।३।२०

अधिकरणानां सूचीपत्रम्

सूत्राङ्कः अधिकरणानि पृष्ठाङ्कः

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

१. जिज्ञासाधिकरणम्	४
२. जन्मपृथक्करणम्	२५
३. शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	४५
४. समन्वयाधिकरणम्	५२
५. ईक्षत्यधिकरणम्	६०
१३. आम्बमयाधिकरणम्	७१
२१. अन्तरधिकरणम्	८५
२३. आकाशाधिकरणम्	८८
२४. प्राणाधिकरणम्	८९
२५. ज्योतिरधिकरणम्	९०
२६. प्राणानुमयाधिकरणम्	९३

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

१. सर्वत्र प्रसिद्धपधिकरणम्	९८
९. भवधिकरणम्	१०५
११. गुहाप्रविष्टाधिकरणम्	१०७
१३. अन्तराधिकरणम्	१०९
१६. अन्तर्याम्यधिकरणम्	११२
२२. अदृश्यत्वादिगुणाधिकरणम्	११६
२५. वेदवानराधिकरणम्	११८

सूत्राङ्कः अधिकरणानि पृष्ठाङ्कः

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

१. शुम्बाद्यधिकरणम्	१२६
८. भूमाधिकरणम्	१२९
१०. अक्षराधिकरणम्	१३२
१३. ईक्षतिकर्माधिकरणम्	१३५
१४. दहराधिकरणम्	१३६
२४. प्रमिताधिकरणम्	१४६
२६. देवताधिकरणम्	१४८
३१. मन्त्रधिकरणम्	१५७
३४. अगधूद्राधिकरणम्	१५८
३६. कम्पनाधिकरणम्	१६३
४०. ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्	१६४
४१. अर्धान्तरवादिभ्यपदेशाधि०	१६५

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

१. आनुमानिकाधिकरणम्	१६८
८. चमसाधिकरणम्	१७६
११. संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	१७९
१४. कारणत्वाधिकरणम्	१८३
१६. जगद्धाचित्वाधिकरणम्	१८६
१६. वाक्यान्वयाधिकरणम्	१८८
२३. प्रकृत्यधिकरणम्	१९२

सूचाङ्कः अधिकरणानि पृष्ठाङ्कः

२९ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् १६५

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

१ स्मृत्यधिकरणम् १६६

३ योगप्रयुक्त्यधिकरणम् १६६

४ विलक्षणत्वाधिकरणम् १६६

१२ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् २०६

१३ भोक्तापत्यधिकरणम् ॥

१४ आरम्भनाधिकरणम् २०८

२१ इतरव्यपदेशाधिकरणम् २१२

२४ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २१५

२६ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् २१६

३२ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् २१६

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् २२२

११ महद्दीर्घाधिकरणम् २२७

१८ समुदायाधिकरणम् २३१

२८ उपलब्ध्यधिकरणम् २३४

३२ सर्वयानुपपत्त्यधिकरणम् २३६

३३ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् २३७

३७ पत्यधिकरणम् २३६

४२ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् २४२

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

१ वियदधिकरणम् २४८

११ तेजोऽधिकरणम् २५१

सूचाङ्कः अधिकरणानि पृष्ठाङ्कः

१६ विपर्ययाधिकरणम् २५३

१७ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् २५४

१९ आत्माधिकरणम् २५५

२० आधिकरणम् २५७

३४ कर्त्रधिकरणम् २६३

४१ परायत्ताधिकरणम् २६६

४३ अनाधिकरणम् २६७

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् २७५

५ सप्तगत्यधिकरणम् २७७

७ प्राणानुत्वाधिकरणम् २७८

८ ध्वंष्टाधिकरणम् ॥

६ वायुक्रियाधिकरणम् २७६

१३ ध्वंष्टाणुत्वाधिकरणम् २८१

१४ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥

१७ इन्द्रियाधिकरणम् २८२

१९ संज्ञामूर्तिवस्तुव्यधिकरणम् २८३

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् २८६

८ कृतात्ययाधिकरणम् २८७

१२ अनिष्टाकार्यधिकरणम् २८३

२२ सामान्यापत्यधिकरणम् २८६

२३ नातिचिराधिकरणम् २८७

सूत्राङ्कः	अधिकरणानि	पृष्ठाङ्कः	सूत्राङ्कः	अधिकरणानि	पृष्ठाङ्कः
२४	अन्याधिष्ठिताधिकरणम्	२९७	३३	अक्षरध्व्यधिकरणम्	३३५
तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः			३५	अन्तरत्वाधिकरणम्	३३६
१	सङ्ख्याधिकरणम्	३००	३८	कामाद्यधिकरणम्	३३८
७	तदभावाधिकरणम्	३०३	४१	तद्धिर्धारणानियमाधि०	३४१
६	कर्मानुसृतिसादविध्यधि०	३०४	४२	प्रदानाधिकरणम्	३४२
१०	मुग्धाधिकरणम्	३०५	४३	लिङ्गभूयस्त्वाधि०	३४३
११	उभयलिङ्गाधिकरणम्	३०६	५१	आत्मनः शरीरभावाधि०	३४६
२६	अहिकुण्डलाधिकरणम्	३१२	५३	अङ्गावबद्धाधिकरणम्	३४७
३०	पराधिकरणम्	३१४	५५	भूमन्यायस्त्वाधिकरणम्	३४८
३७	फलाधिकरणम्	३१६	५६	शब्दादिभेदाधिकरणम्	३४९
तृतीयाध्याये तृतीयः पादः			५७	विकल्पाधिकरणम्	३५०
१	सर्ववेदान्तप्रत्यमाधि०	३१९	५९	यथाश्रयभावाधिकरणम्	३५०
६	अन्यत्वात्वाधिकरणम्	३२१	तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः		
१०	सर्वभेदाधिकरणम्	३२२	१	पुरुषार्थाधिकरणम्	३५३
११	सानन्दाद्यधिकरणम्	३२३	२१	स्तुतिमात्राधिकरणम्	३६०
१८	कार्यक्यानाधिकरणम्	३२५	२३	पारिप्लवार्थाधि०	३६१
१९	समानाधिकरणम्	३२६	२५	अग्नीन्धनाद्यधिकरणम्	३६२
२०	सम्बन्धाधिकरणम्	३२७	२६	सर्वापेक्षाधिकरणम्	३६३
२३	सम्भृत्यधिकरणम्	३२७	२७	शमदमाद्यधिकरणम्	३६४
२४	पुरुषविद्याधिकरणम्	३२८	२८	सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्	३६५
२५	वेद्याद्यधिकरणम्	३२९	३२	विहितत्वाधिकरणम्	३६६
२६	हान्यधिकरणम्	३३०	३६	विधुराधिकरणम्	३६७
२७	साम्परायाधिकरणम्	३३२	४०	तद्भूताधिकरणम्	३६९
३२	अनियमाधिकरणम्	३३४	४४	स्वाम्यधिकरणम्	३७०

सूत्राङ्कः	अधिकरणानि	पृष्ठाङ्कः	सूत्राङ्कः	अधिकरणानि	पृष्ठाङ्कः
४६	सहकार्यन्तरविध्यधि०	३७१	५	भूताधिकरणम्	३६३
४६	अनाविष्काराधिकरणम्	३७३	७	अस्त्युपक्रमाधिकरणम्	३६४
५०	ऐहिकाधिकरणम्	३७४	१४	परसम्पत्त्यधिकरणम्	३६७
५१	भुक्तिफलमाधिकरणम्	३७५	१५	अविभागाधिकरणम्	"
चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः			१६	तदोक्तोऽधिकरणम्	३६८
१	आवृत्त्यधिकरणम्	३७७	१७	रक्ष्यनुसाराधिकरणम्	३६९
३	आरम्भत्वोपासनाधिकरणम्	३७८	१८	दक्षिणायनाधिकरणम्	४००
४	प्रतीकाधिकरणम्	३८०	चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः		
६	आदिस्वादिमत्यधिकरणम्	३८१	१	अधिराद्यधिकरणम्	४०३
७	आसीनाधिकरणम्	३८२	२	वाय्वधिकरणम्	४०४
१२	आप्रायणाधिकरणम्	३८४	३	वक्रणाधिकरणम्	४०५
१३	तदधिगमाधिकरणम्	"	४	आतिवाहिकाधिकरणम्	"
१४	इतराधिकरणम्	३८५	६	कार्याधिकरणम्	४०६
१५	अनारब्धकार्याधिकरणम्	३८६	चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः		
१६	अग्निहोत्राद्यधिकरणम्	३८७	१	सम्पत्ताविभागाधि०	४११
१६	इतरक्षपणाधिकरणम्	३८८	४	अविभागेन दृष्टत्वाधि०	४१३
चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः			५	आज्ञाधिकरणम्	४१४
१	वागधिकरणम्	३९०	८	संवत्साधिकरणम्	४१५
३	मनोऽधिकरणम्	३९१	१०	अभावाधिकरणम्	४१६
४	अध्यक्षाधिकरणम्	३९२	१७	जगद्व्यापारवर्जनाधि०	४१८

अथ भगवद्वादराणप्रणीत— शारीरकमीमांसा सूत्राणि

प्रथमाध्याये प्रथम पादः

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १। जन्माद्यस्य यतः २। सांस्त्रयोनिस्त्वात् ३। तत् समन्वयात् ४। ईक्षतेर्नाशब्दम् ५। गीणश्चेन्नास्मदात् ६। तसिष्टस्य मोक्षोपदेष्टात् ७। हेयत्वावचनान्च ८। प्रतिज्ञाविरोधात् ९। स्वाप्ययात् १०। गतिसामान्यात् ११। श्रुतत्वाच्च १२। मानन्द-
मयोऽभ्यासात् १३। विकारखण्डान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १४। तद्धेतुव्य-
पदेशाच्च १५। मानन्दवर्णिकमेव च गीयते १६। नेतरानुपपत्तेः १७। भेदव्यपदेशाच्च १८। कामाच्च नानुमानापेक्षा १९। अस्मिन्नस्य च तद्योगं
शास्ति २०। अस्तस्तद्धर्मोपदेष्टात् २१। भेदव्यपदेशाच्चान्यः २२। आका-
शस्तत्त्वज्ञात् २३। अत एव प्राणः २४। ज्योतिस्त्वरणानिधानात् २५।
छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् २६। श्रुता-
विपादव्यपदेशोपपत्तेर्नैवम् २७। उपदेष्टाभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरो-
धात् २८। प्राणस्तथाऽनुगमात् २९। न वयनुरारमोपदेष्टादिति चेदध्या-
त्मसम्बन्धनूमा ह्यस्मिन् ३०। सांस्त्रष्टृष्टात्पदेष्टो वामदेववत् ३१।
जीवमुत्प्राणल्लिङ्गान्नेति चेन्नोत्तमाग्नेर्विध्यादाग्निः वादिह तद्योगात् ३।
इति ।

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेष्टात् १। विवक्षितगुणोपपत्तेश्च २। अनुपपत्तेस्तु
न शारीरः ३। कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ४। शब्दविशेषात् ५। स्मृतेश्च ६।
यर्मकीकृत्स्नात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाम्यत्वादेवं व्योमवच्च ७। सम्प्रो-

गप्राप्तिरिति चेन्न वैश्यात् ८। अन्ताराधनप्रवृत्त्यात् ९। प्रकरणाच्च १०।
 ग्रहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् ११। विशेषणाच्च १२। अन्तर
 उपपत्तेः १३। स्थानादिशेषपदेशाच्च १४। मुक्तविशिष्टाधानादेव च १५।
 अत एव च तद्ग्रहा १६। अनुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च १७। अनवस्थिते-
 रसम्भवाच्च नेतरः १८। अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्म-यपदेशात् १९। न च
 स्मार्तमतद्धर्ममिलापात् २०। शारीरचोमयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते २१।
 अदृश्यत्वादिगुणको धर्मावितेः २२। विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरी २३।
 रूपोपन्यासाच्च २४। वैश्वानरः साधारणज्ञानविशेषात् २५। स्मर्य-
 माणमनुमानं म्यादिति २६। दृष्टादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा
 दृष्टेषु पदेषादसम्भवात्पुरुषमपि जैनमधीयते २७। अतएव न देवताभूतञ्चै
 २८। साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः २९। अभिव्यक्तेरित्यादमरस्यः ३०।
 अनुस्यूतेर्वादिः ३१। सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ३२।
 धामनन्ति जैनमस्मिन् ३३। इति ।

अथ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

धूम्राद्यायतनं स्वदाद्यात् १। मुक्तोपासुत्यप्यपदेशात् २।
 नानुमानमतच्छब्दात् ३। प्राणमृच्च ४। यदव्यपदेशात् ५। प्रकरणात् ६।
 स्थित्यदनाभ्याञ्च ७। भूमा तंप्रसादादधुपदेशात् ८। धर्मोप-
 पत्तेश्च ९। अक्षरमम्यदरान्तधृतेः १०। सा च प्रज्ञासनात् ११। अन्यभाव-
 व्यावृत्तेश्च १२। ईशतिकात्मव्यपदेशात्तः १३। दहर उत्तरेभ्यः १४।
 गतिमद्भ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च १५। धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्-
 पल्लवेः १६। प्रसिद्धेश्च १७। इतरणरामज्ञात्स इति चेन्नासम्भवात्
 १८। उत्तराच्चेदाविभूतस्वरूपस्तु १९। अग्यार्थश्च परामर्शः २०।
 अल्पधृतेरिति चेत्तदुक्तम् २१। धनुकृतेस्तस्य च २२। अपि च स्मर्यते
 २३। शब्दादेव प्रमितः २४। हृत्पक्ष्यानु मनुष्याधिकारत्वात् २५।
 तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् २६। विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रति-

पक्षेर्दर्शनात् २७। शब्द इति चेन्नातः प्रमत्वात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २८।
अत एव च नित्यत्वम् २९। समाननामकत्वाच्चानुत्तादप्यविरोधो
दर्शनात्स्मृतेश्च ३०। मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ३१।
ज्योतिषिभावाच्च ३२। भावन्तु धादरायणोऽस्ति हि ३३। कुगम्य तदना-
दरथवणात्तदाप्रवणात्सूच्यते हि ३४। क्षत्रियस्त्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन
लिङ्गात् ३५। संस्कारपरामर्शात्तदभावामिलापान्च ३६। तदभाव-
निर्धारणो च प्रवृत्तेः ३७। श्रवणाध्ययनाद्यप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ३८।
कम्पनात् ३९। ज्योतिर्दर्शनात् ४०। धाकाद्योऽर्थान्तरत्वादिष्वपदेशात्
४१। सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्मदेन ४२। पत्यादिष्वेभ्यः ४३। इति ।

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

प्रानुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति
च १। सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् २। तदधीनत्वावर्धवत् ३। ज्ञेयत्वावचनाच्च
४। वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ५। त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः
प्रदनवच ६। महदृक्च ७। चमसवदविशेषात् ८। ज्योतिरूपक्रमा तु तषाह्य-
धीयत एके ९। कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः १०। न सकृदोप-
संग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ११। प्राणादयो वाक्यशेषात् १२।
ज्योतिर्पेक्षेयामसत्यग्नौ १३। कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाध्यपदिष्टोक्तेः
१४। समाकर्षात् १५। जगद्वाचित्वात् १६। जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति
चेत्तद्व्याख्यातम् १७। अन्यथन्तु जैमिनिः प्रह्नव्याख्यानाभ्यामपिचैवमेके
१८। वाक्यान्वयात् १९। प्रतिज्ञासिद्धे लिङ्गमादमरथ्यः २०। उत्क-
मिष्यत एवं भावादित्योद्बलोमिः २१। अवस्थितेरिति काश कृत्स्नः २२।
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् २३। अग्निष्वोपदेशाच्च २४।
साक्षाच्चोभयाम्भानात् २५। आत्मकृतेः २६। परिणामात् २७। योनिश्च
हि गीयते २८। एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्यातः २९। इति ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् १।
 इतरेपाञ्चानुपलब्धेः २। एतेन योगः प्रत्युक्तः ३। न विलक्षणत्वादस्य
 तथात्वञ्च शब्दत् ४। अभिमानिभ्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ५।
 दृश्यते तु ६। असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ७। अपीतो तद्वत्प्रसंगादस-
 मञ्जसम् ८। न तु दृष्टान्तभावात् ९। स्वपक्षदोगाच्च १०। तर्काप्रति-
 ष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ११। एतेन शिष्टा-
 परिग्रहा अपि व्याख्याताः १२। भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्यात्लोकवत् १३।
 तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः १४। भावे चोपलब्धेः १५। सर्वोच्चा-
 वरस्य १६। असद्व्यपदेशानेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् १७।
 युक्तेः शब्दान्तराच्च १८। पटवच्च १९। यथाच प्रोणादिः २०। इतर-
 व्यपदेशाद्विज्ञातारणाद्विदोषप्रसक्तिः २१। अधिकान्तु भेदनिर्वेद्यात् २२।
 अदमादिवच्च तदनुपपत्तिः २३। उपसंहारदर्शनान्तेति चेन्न धोरवद्धि २४।
 देवादिवदपि लोके २५। कृत्स्नप्रसक्तिरित्यवयवत्वादकोपो वा २६।
 श्रुतेस्तु शब्दमूलगद्वात् २७। आत्मनि चैव विचित्रादवहि २८। स्वपक्ष-
 दोषाच्च २९। सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ३०। विकरणत्वान्तेति चेत्तदुक्तम्
 ३१। न प्रयोजनवत्त्वात् ३२। लोकवत्त्वं लीलाकैवल्यम् ३३। वैषम्य-
 नैष्ठ्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ३४। न कर्माविभागादिति
 चेन्नानादित्वाद्युपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ३५। सर्वधर्मोपपत्तेरपि ३६। इति

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् १। प्रवृत्तेरपि २। पयोऽम्बु-
 वच्चेत्तत्रापि ३। व्यतिरेकानवस्थितेदधानपेक्षत्वात् ४। अन्यत्राभावाच्च
 न तृणादिवत् ५। अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ६। पुर्याश्च वदिति
 चेत्तत्रापि ७। अन्यथानुमितौ च शक्तित्विविधोपात् ८। अम्युपग-
 मेऽप्यर्थाभावः ९। विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् १०। महद्दीर्घवद्वा ह्रस्व-

परिमण्डलाभ्याम् ११। उभयथापि न कर्मान्तस्तदभावः १२। समवाया-
भ्युपगमाच्च साम्यादन्वयस्थितेः १३। नित्यमेव च भावात् १४।
रूपादिमत्वाच्चविपर्ययोदर्शनात् १५। उभयथा च दोषात् १६। अपरिग्रहा-
च्चात्यन्तमनपेक्षा १७। समुदायउभयहेतुकेषु तदप्राप्तिः १८।
इतरेतरप्रत्ययस्वादुपपन्नेमिति चेन्न संघातश्चादानिमित्तत्वात् १९।
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् २०। असति प्रतिजोपरोधो योगाद्यगम्यथा
२१। प्रतिसंख्याऽपतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् २२। उभयथा
च दोषात् २३। आकाशे चाविच्छेपात् २४। अनुस्यूतेष्व २५। नासतोऽदृष्ट-
त्वात् २६। उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः २७। नामाद्युपलक्ष्येः २८।
चैवभ्योऽपि न स्वप्नादिवत् २९। न भावोऽनुपपत्त्येः ३०। दारिद्र्यकत्वाच्च
३१। सर्वथा नुपपत्तेरपि ३२। नैकस्मिन् सम्भवात् ३३। एवं चात्माका-
स्त्वयम् ३४। न च गयीयादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ३५। अन्त्यावस्थिते-
ऽद्योभय नित्यत्वादविरोधः ३६। पशुरसामञ्जसत्वात् ३७। सम्बन्धानु-
पपत्तेरपि ३८। अधिष्ठानानुपपत्तेरपि ३९। कारणवच्चेन्न भोगादिभ्यः
४०। अन्तर्धत्वंमत्तवर्जता वा ४१। उत्पत्त्यसम्भवात् ४२। न च कर्तुःकर-
णम् ४३। विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ४४। विप्रतिषेधाच्च ४५। इति ।

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

न विद्यदधुतेः १। अस्ति तु २। गीर्ण्यमम्भवात् ३। दृष्टाच्च ४।
स्याच्चैकस्य ग्रहणवद्वत् ५। प्रतिज्ञाहानिरन्यतिरेकात् ६। दृष्टेर्न्यद्वत् ७।
यावद्विकारन्तु विनामो लोकावत् ८। एतेन मातरिस्त्वा व्याख्यातः ९।
असम्भवंस्तु सर्वोऽनुपपत्तेः १०। तेजोऽतस्तथाह्याह ११। प्रायः १२।
पृथिवी १३। तदधिकाररूपवद्भ्रान्तरेभ्यः १४। तदनिध्यानादेव तु
तल्लिङ्गात् १५। विपर्ययेण नु क्रमोऽत उपपद्यते च १६। अन्तरा
विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविच्छेपात् १७। चराचरव्यपाश्रयस्तु
स्यात्तद्व्यपदेशो भावतस्तद्भावभाषित्वात् १८। नात्माधुतेरित्यत्वाच्च
साम्यः १९। जोऽत एव २०। उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् २१। स्वात्मना

चोत्तरयोः २२। नारास्तच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् २३। स्वशब्दोन्मा-
नाभ्याञ्च २४। अविरोधदण्डनवत् २५। अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्ना-
भ्युपगमाद्धृति हि २६। गुणाद्वाऽलोकवत् २७। व्यतिरेको गन्धवत्तथा च
दर्शयति २८। प्रथमपदेष्टात् २९। तद्वगुणसारत्वात् तद्वचपदेशः प्राज्ञवत्
३०। यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ३१। पुंस्त्वादिवत्संख्य
सतोऽभिष्टुतियोगात् ३२। नित्योपलब्ध्यनुलब्धप्रसंगोऽन्यतरनियमो-
वान्यथा ३३। कर्ता साध्यार्थवत्त्वात् ३४। उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ३५।
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ३६। उपलब्धिवदनियमः ३७।
क्षन्तिविपर्ययात् ३८। समाध्यभावाच्च ३९। यथा च तक्षोभयर्था ४०।
परात् तच्छ्रुतेः ४१। कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिडाऽव्यवर्थादिभ्यः
४२। अंशां नानाव्यपदेशादन्यथा चापि बाधकित्वादित्त्वमधीयत एके।
४३। मयवर्णाच्च ४४। अपि स्मरणे ४५। प्रकाशादिवत् नैवं परः ४६।
स्मरन्ति च ४७। अनुज्ञापरिहारी देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ४८।
प्रसन्तेदेवाध्यतिकरे ४९। आभास एव च ५०। षट्पञ्चनियमात् ५१।
अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ५२। प्रदेशभेदादिति चेन्नास्तर्मावात् ५३। इति ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

तथा प्राणाः १। गोप्यमम्भवात् २। तत्प्राक् धृतेरिव ३। तत्पूर्वक-
त्वाद्वाचः ४। सत्सगतेष्विज्येयितत्वाच्च ५। हस्तादयस्तु स्थितेज्जो नैवम् ६।
अणुवत् ७। ध्रेष्ठश्च ८। नवायुक्रिये पृथगुपदेशात् ९। चक्षुरा-
दिवत् तस्मिन्निष्ठत्वादिभ्यः १०। अकरणत्वाच्च न दोषस्त-
था हि दर्शयति ११। पञ्चवृत्तिमनोवद्वेषपदिश्यते १२। अणुश्च
१३। ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामेगनात् १४। प्राणवता दण्डात् १५।
तस्माच्च निन्यत्वात् १६। त इन्द्रियाणि तद्वचपदेशादन्यत्र ध्रेष्टात् १७।
भेदधृतेर्नैवक्षणाच्च १८। सज्ञापूर्तिजन्यत्पित्तस्य त्रिवृत्तुर्वन्त उपदेशान् १९।
मांसादि नीमं यथासादमितरयोश्च २०। वैशेष्यान् नन्वादस्तडादः २१।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाम्याम् १।
 व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् २। प्राणगतेऽपि ३। अग्न्यादिगतिधृतेरिति चेन्न
 भावतत्वात् ४। प्रथमेऽध्वर्यादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ५। अयुतत्वा-
 दिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ६। भावतं वानात्मवित्त्वान्वा हि
 दर्शयति ७। कृतात्ययेऽनुषयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेष्टमनेवञ्च ८। अरणा-
 दिति चेन्न तदुपक्षणायेति काष्ठाजिनिः ९। आनर्थक्यमिति चेन्न
 तत्पक्षेऽप्युक्तम् १०। सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ११। अनिष्टा-
 दिकारिणामपि च श्रुतम् १२। संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ
 तद्गतिर्दर्शनात् १३। स्मरन्ति च १४। अपि च सप्त १५। तथापि च
 तद्व्यापारावबिरोधः १६। विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् १७। न तृतीये
 तथोपलब्धेः १८। स्मर्यतेपि च लोके १९। दर्शनाच्च २०। तृतीय-
 शब्दावरोधः संशोकजस्य । २१। साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः २२। नातिचिरेण
 विशेषात् २३। अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिसापात् २४। अशुद्धमिति चेन्न
 शब्दात् २५। रेतः सिग्मोगोऽपि २६। योनेः शरीरम् २७। इति ।

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

सन्ध्ये सृष्टिराह हि १। निर्मातारं चैके पुत्रादयश्चा २। माया-
 मायानु कास्त्वेत्येनानभिध्यक्तस्वरूपत्वात् ३। परानिध्यानात्तु तिरो
 हितं ततो ह्यस्य जगद्विपर्ययो ४। देहयोगाद्वा सोऽपि ५। सूचकश्च हि
 धृतेरावाप्तते च तद्विदः ६। तदभावो नास्तीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ७। अतः
 प्रयोधोऽस्मान् ८। न एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ९। मृत्योऽप्यस्यपत्तिः
 परिशेषात् १०। न स्थानतोऽपि परस्योभयनिष्ठं सर्वत्र हि ११।
 भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् १२। अपि चैरमेकं १३। अ पयदेव हि
 तत्प्रधानत्वात् १४। प्रकाशवच्चादर्थव्यात् १५। आह न तन्मात्रम् १ ।
 दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते १७। अत एव चोपमा मूर्त्यकादिवत् ८।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् १६। बुद्धिहासमाकृत्वमन्तर्भावादुभयसाम-
ञ्जस्यत्वादेवं दर्शनाच्च २०। प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो प्रवीति च
भूयः २१। तदव्यक्तमाह हि २२। अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २३।
प्रकाशादिवचनावैशेष्यं प्रकाशादव्यक्तमप्यभ्यासात् २४। अतोऽनन्तेन तथा
हि लक्ष्मम् २५। उभयव्यपदेशात्सहिकुण्डलवत् २६। प्रकाशाध्यवयवा
तेजस्त्वात् २७। पूर्ववत् २८। प्रतिपेक्षाच्च २९। परमतः
सैतन्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ३०। सामान्यात् ३१। बुद्धधर्मः
पादवत् ३२। स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ३३। उपपत्तेरव्य ३४।
तथान्यप्रतिपेक्षात् ३५। अनेन सर्वगतत्वमायामध्वन्दा दिव्यः ३६।
फलमत उपपत्तेः ३७। श्रुतत्वाच्च ३८। धर्मं जैमिनिरत एव ३९।
पूर्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ४०। स्मर्यते च ४१।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

सर्वभेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषान् १। भेदान्तेति चेदेकस्यामपि २।
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सबबच्च तन्नियमः ३।
दर्शयति च ४। उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ५। अन्यथात्वं
ध्वन्दादिति चेन्नाविशेषात् ६। न वा प्रकरणभेदात्परोक्षरोयस्त्वादिवत्
७। संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ८। व्याप्तेरव्य समञ्जसम् ९। सर्वाभेदा-
दन्यधेमे १०। आनन्दादयः प्रधानस्य ११। प्रियगिरस्त्वानप्राप्तिरूपवया-
पचयी हि भेदे १२। इतरे त्वर्थसामान्यात् १३। आध्यात्म्य प्रयोजना-
भावात् १४। आत्मशब्दाच्च १५। आत्मगृहीतिरितरत्वङ्तरात् १६।
ध्वन्यादिति चेत्स्यादवधारणात् १७। कार्याख्यानादुपबन्धम् १८। समान एव
चाभेदात् १९। सम्बन्धान्यादेवमन्यत्रापि २०। न वा विशेषान् २१। दर्शयति
च २२। सम्भूतिषु स्यात्पयि चातः २३। पुन्यविज्ञायांमपि चेतरेषाम-
नाम्नात् २४। वेषाद्यर्थभेदात् २५। ज्ञानी तूपायनघन्तलोपत्वात्कुशाब्ज-
स्तुत्युपगानवत्तुल्यम् २६। साम्पराये तर्तव्याभावान्मथा ह्यन्ये २७। छन्दत
उभयाविरोधात् २८। गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः २९। उपपन्न-

स्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ३०। यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्
 ३१। अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाम्याम् ३२। अक्षरधियो
 स्वरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामीपसदवत्तदुक्तम् ३३। द्रव्यदाननात् ३४।
 अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽप्यथा भेदानुपपत्तिर्निति चेन्नोपदेशवत् ३५।
 व्यतिहारो विधिपन्ति हीतरवत् ३६। सर्वे हि सखादयः ३७। कामादीतरत्र
 तत्र चापतनादिभ्यः ३८। आदरादलोपः ३९। उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ४०।
 तन्निर्धारणानियमस्तद्वद्विष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्ध फलम् ४१। प्रदानवदेव
 तदुक्तम् ४२। निष्कृष्टभूयस्त्वात्तद्वि वलीयस्तदपि ४३। पूर्वविल्यः प्रकरे
 णांस्पर्शक्रिया मानसवत् ४४। अतिदेशाच्च ४५। विधिश्च तु निर्धारणाद्-
 दर्शनाच्च ४६। धृत्वादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ४७। अनुबन्धादिभ्यः
 प्रदान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टवत् तदुक्तम् ४८। न सामान्यादप्युपलब्धेर्भूत्सुवन्न
 हि लोकापत्तिः ४९। परेण च शब्दस्य ताद्विध्य भूयस्त्वात्स्वबन्धः ५०।
 एक आत्मनः शरीरे भावात् ५१। व्यतिरेकस्तद्भावमावित्वान्न
 तूपलब्धिवत् ५२। अज्ज्ञावद्विज्ञास्तु न दाता हि प्रतिवेदम् ५३।
 मन्त्रादिविज्ञाविरोधः ५४। भूम्नः यत्तुवज्जयायस्त्वं तथा हि दर्शयति ५५।
 नानाशब्दादिभेदात् ५६। विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ५७। काम्यास्तु
 यथाकामं समुष्णीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ५८। अङ्गेषु यथाधयनावः
 ५९। निष्टेऽच ६०। समाहारात् ६१। गुणसाधारण्यभूतेद्व ६२। न
 वा तत्तद्गुणावाश्रितेः ६३। दर्शनाच्च ६४।

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

पुण्यार्थोऽतः शब्दानिति वादरायणः १। शेषत्वात्पुरुषार्थवत्त्वं
 यथास्येति त्रैमिनिः २। आचारदर्शनात् ३। तच्छ्रुतेऽच ४। समन्वा-
 रम्भणात् ५। तद्वत्तां विधानात् ६। नियमाच्च ७। अधिकोपदेशान्
 वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ८। तुल्यन्तु दर्शनम् ९। असावन्त्रिकी १०।
 चभामः शतवत् ११। अध्ययनमाश्रयतः १२। नाविज्ञेयात् १३। स्तुनयेऽनु-
 मतिर्वा १४। कामकारेण चक्रे १५। उपमदंश्च १६। ऊर्ध्वरेतस्मि च

मन्त्रे हि १७। परामर्शे जमिनिरजोदनाच्चापवदति हि १८। अनुष्ठेयं
चादरायणः साम्ययुतेः १९। विधिर्वा धारणवत् २०। स्तुतिमात्रमुपादा-
नादिति चेन्नापूर्वत्वात् २१। भावसत्त्वाच्च २२। पारिप्लवाद्या इति
चेन्न विशेषितत्वात् २३। तथा चैकवाक्योपबन्धात् २४। अत एव चाम्नीन्ध-
नाद्यनपेक्षा २५। सबपिदाय च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् २६। समदमाद्युपेतः
स्यात्तथापि तु तद्विषेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् २७। सर्वान्जानु-
मतिद्वय प्राणात्यये तद्दर्शनात् २८। अवायाच्च २९। अपि च स्मर्यते
३०। द्यवद्व्यातोऽक्रामकारे ३१। विहितस्याच्चायमकर्मणि ३२। सहका-
रित्वेन च ३३। सर्वथाऽपि त एवोपलिङ्गात् ३४। अनभिभवश्च दर्शयति
३५। अन्तराचापि तु तद्दृष्टेः ३६। अपि स्मर्यते ३७। विशेषानुग्रहश्च ३८।
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ३९। तद्भूतस्य तु नातद्भ्रावो जमिनोरपि
नियमात्तद्रूपामावेभ्यः ४०। न चाभिन्नतरिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्
४१। उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ४२। बहिस्तूभयश्चापि स्मृते-
राचाराच्च ४३। स्वामिनः फलधृतेरित्याश्रयेः ४४। आत्विज्यमित्यो-
क्तलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ४५। सहकार्यभूतविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वत्तो
विध्यादिवत् ४६। वृत्स्नभावात् गृहिणोपसंहारः ४७। मोनवदितरेषामप्य-
पदेशात् ४८। अनाविदुर्वन्नन्वयात् ४९। ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
तद्दर्शनात् ५०। एवं मुक्तिफलानियमस्त दवस्थावपुतेस्तदव-
स्थाविधृते ५१। इति ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

प्रादुत्तरसक्रुदुपदेशात् १। लिङ्गाच्च २। आत्मेति तूपगच्छन्ति
ग्राहयन्ति च ३। न प्रतीके न हि सः ४। ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ५। आदित्या-
दिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ६। आसीनः सम्भवात् ७। ध्यानाच्च ८।
अवयवं चापेक्ष्य ९। स्मरन्ति च १०। यत्रैकाग्रता तथाविशेषात् ११।
आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् १२। तदपि यम उत्तरपूर्वाध्यायोरस्तेष्विनाशो

तद्वपपदेशात् १३। इतरस्याप्येवमक्षेपः पाते तु १४। अनारब्धकार्ये एव
तु पूर्वं तदवधेः १५। अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् १६।
अतोऽप्यापि ह्येकेषामुभयोः १७। यदेव विद्येयेति हि १८। भोगेन त्वितरे
क्षपयित्वाऽप्य सम्पद्यते १९। इति ।

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च १। अत एव सर्वाण्यनु २। तन्मनः प्राण
क्षुरात् ३। सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ४। भूतेषु तच्छ्रुतेः ५। नैकस्मिन्
दर्शयती हि ६। समाना चास्त्युपक्रमादमुतत्वं चानुपोष्य ७। तदापीतेः
संसारव्यपदेशात् ८। सूक्ष्मं प्रमाणतद्वच्च तथोपलब्धेः ९। नोपमर्दनात् १०।
अस्यैव चोपपत्तेरूप्या ११। प्रतिषेधादिति चेन्न धारीरात्स्पष्टो ह्येकेषा
१२। स्मर्यते च १३। तानि परे तथा ह्याह १४। अविभांगो वचनात् १५।
तदोऽक्रोमज्ज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियो-
गाच्च ह्यार्दानुगृहीतः क्षताधिक्या १६। रक्ष्यनुसारी १७। निक्षि नेति चेन्न
सम्बन्धस्य यावद्देहावित्वाद्दर्शयति च १८। अतश्चायनेऽपि दक्षिणे १९।
योगिनः प्रति स्मर्यते स्मात्तं चेत् २०। इति ।

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

अचिरादिना तत्प्रथितेः १। आयुमन्दादविशेषविशेषाम्याम् २।
तद्वितीथि वरुणः सम्बन्धात् ३। आतिवाहिकास्तस्मिन्नात् ४। वैद्युतेनैव
ततस्तच्छ्रुतेः ५। कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ६। विशेषितत्वात् ७।
समाप्तीप्यात् तद्वपपदेशः ८। कार्यत्यये तदध्यक्षेण सहातः परममि-
षानात् ९। स्मृतेद्व १०। परं जैमिनिमुत्पत्त्यात् ११। दशनाच्च १२।
न च कार्यं प्रत्यभिमुखिः १३। अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण
उभयथा च दोषात्तरन्मुप १४। विशेषेण च दर्शयति १५। इति ।

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः

सम्पन्नाविर्भावः स्वेन शब्दात् १। मुक्तः प्रतिज्ञानात् २। आत्मा
प्रकरणात् ३। अविभागेन दृष्टत्वात् ४। आह्वेण जैमिनिस्पन्द्यासादिभ्यः
५। चित्तितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्योऽल्लोमिः ६। एवमप्युपन्यासात्पूर्व-
भावादविरोधं बादरायणः ७। सङ्ख्यादेव तच्छ्रुतेः ८। अत एव
चानन्याधिपतिः ९। अभावं बादरिराह ह्येवम् १०। भावं जैमिनिविक-
ल्पाभननात् ११। द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोक्तः १२। तन्वभावे-
सन्ध्यवदुपपत्तेः १३। भावे आग्रदत् १४। प्रदीपवदावेद्यस्तथा हि दर्शयति
१५। स्वाप्ययसम्पत्स्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि १६। जगदभ्यासापातवर्ज-
प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च १७। प्रत्यक्षोपदेष्टादिति चेन्माधिकारिकमण्डल-
स्योक्तेः १८। विकारावति च तथा हि स्थितिमाह १९। दर्शयतश्चैवं प्रत्या-
क्षानुमाने २०। योगमात्रसाम्यलिङ्गान्च २१। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः
शब्दात् २२।

इति भगवद्वादरायणप्रणीता
शारीरकमीमांसा समाप्ता

श्रीराघवेन्द्रो विजयतेतराम् ।

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीबोधायनाय नमः ।

आनन्दभाष्यकार-श्रीरामानन्दाचार्याय नमः ।

उपनिषद्भाष्यकार-पण्डितसाम्राट्-स्वामिश्रीवैष्णवाचार्य-
वेदान्तपीठाचार्यप्रणीतः

श्रीरामानन्दसिद्धान्तसारः

कुर्वे श्रीराघवं नत्वा रामानन्दं तथा गुरुम् ।

श्रीरामानन्दसिद्धान्तसारं तत्त्वावबुद्धये ॥१॥

परब्रह्म श्रीरामः

श्रीरामभजनात् सर्वे शोका नश्यन्ति देहिनाम् ।-

मुक्तिदं परमं ब्रह्म रामं वेदा वदन्ति हि ॥२॥

विशिष्टाद्वैतमतम्

रामानन्दमतं श्रुतं विशिष्टाद्वैतनामकम् ।

अद्वैतं न मतं श्रुतं श्रुतयोक्तिकवाधतः ॥३॥

विशिष्टब्रह्मणोरैक्यं कार्यकारणसंज्ञयोः ।

मतं च वैदिकं तद्वि विशिष्टाद्वैतसंज्ञकम् ॥४॥

एवञ्चास्ति न श्रुतिस्मृतीतिहासतामङ्गस्यादुपपत्तिबलाच्च विशिष्टा-
द्वैतमेवास्य मीमांसाशास्त्रस्य विषयो न केवलाद्वैतम् । (मानन्दभाष्यम्)

ईशतज्ज्ञानभिन्नं हि द्रव्यं देहाया मतम् ।
 अपृथक्सिद्धिसम्बन्धः सम्मतो देहिदेहयोः ॥५॥
 कल्याणगुणधामाय दिव्यदेहो हि राघवः ।
 चिदचिद्देहवैशिष्ट्याद् विशिष्टं ब्रह्म कथ्यते ॥६॥
 स एव प्रलये रामः कारणं ब्रह्म कथ्यते ।
 स जगद्रूपतां प्राप्तः कार्यब्रह्मतयोच्यते ॥७॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽसी रामो दोषविवर्जितः ।
 अनन्तास्तस्य रामस्य रूपदेहगुणाः स्मृताः ॥८॥
 अद्भुता च परा शक्तिगुणा ज्ञानवलादयः ।
 श्रीरामस्य श्रुता वेदे स्वाभाविका मायिकाः ॥९॥
 श्रीरामो भगवान् स्वामी समाम्यधिकवर्जितः ।
 सर्वज्ञो वेदवेद्योऽथ सर्वेषां हि नियामकः ॥१०॥
 जगत्कर्ता विभू रामः सर्वेषामीश्वरस्तथा ।
 संहारकश्च सर्वस्य विश्वस्य परिपालकः ॥११॥
 सर्वाराध्यश्च रामो हि सर्वकर्मफलप्रदः ।
 सर्वस्य जगतो मूलं विध्यादेश्च विधायकः ॥१२॥
 श्रीमद्रामस्य चाधीनं विभूतिद्वयमीरितम् ।
 स्वाधीनः परमो भक्त्या भक्ताधीनश्च राघवः ॥१३॥
 रामः स्वजनदोषाणां न च स्मर्त्ता कदापि हि ।
 सन्तोषं परमं याति भक्तमत्कर्मलेशतः ॥१४॥

स्वयं : चाधारशून्योऽपि सर्वाधारः प्रकीर्तितः ।
 सर्वः हि स्वेच्छया रामो विदधाति दधाति च ॥१५॥
 प्रलये रामचन्द्रस्य देहरूपतया मते ।
 सूक्ष्मे चिदचिती नामरूपहीने प्रकीर्तिते ॥१६॥
 प्रलयान्ते यदा रामो जगत् स्रष्टुं समीहते ।
 दधाते नाम रूपं च तदा चिदचिती खलु ॥१७॥
 तदान्ते च सिसृक्षुः श्रीजानकीनाथवाञ्छया ।
 जीवप्रकृतिवाच्यो तद्देहो विकारमाप्नुतः ॥१८॥
 नित्यं जीवस्वरूपं हि निर्विकारं मतं बुधैः ।
 ततो जीवस्वभावो हि विकारित्वेन सम्मतः ॥१९॥
 सङ्कोचश्च विकासश्च विकारी जीवसंविदि ।
 सम्मतौ शास्त्रमर्मज्ञैः प्राकृतदेहधारणात् ॥२०॥

जीवः

ज्ञातारो ज्ञानरूपाश्च जीवाः सर्वेऽजडा मताः ।
 सर्वे चारुप्रमाणास्तेऽमर्यादा विभवो न हि ॥२१॥
 उत्क्रान्तिश्च गतिश्चेति जीवस्यात्रागतिस्तथा ।
 श्रुताः श्रुतौ ततो जीवस्त्वणुरेव विभुर्न हि ॥२२॥
 नाहं देहादयः किन्तुते ममेति प्रतीतितः ।
 जीवाः देहादिरूपा नो प्रारब्धफलभोगिनः ॥२३॥
 तच्चेतन्यापृथक्सिद्धं द्रव्यं मतं हि तद्वपुः ।
 प्रमेयपरिशोबिन्यां देहभेदा निरूपिताः ॥२४॥

जीवानां देहमानत्वे स्वीकृते कर्मयोगतः ।
 गजदेहग्रहेऽपूर्णो कांकात्मा च भवेत् किल ॥२५॥
 तेषां सावयवत्वं च तत्सङ्कोचविकासयोः ।
 अनित्यत्वं भवेन्नूनं जीवानां तेन हेतुना ॥२६॥
 अनित्यत्वे तु जीवानां दोषद्वयं दुरुद्धरम् ।
 अकृतस्यागमश्चाथ कृतस्य विप्रणाशिता ॥२७॥
 दीपज्योतिरिव ज्ञानं जीवस्य व्यापकं मतम् ।
 हृत्स्थो जीवोऽखिलं वेत्ति ततो देहसुखादिकम् ॥२८॥
 प्रारब्धं राघवेच्छैव व्यापिका सा यतस्ततः ।
 तत्र तत्र च भोगार्थं पदार्था उद्भवन्ति हि ॥२९॥
 नित्याः सुखस्वरूपाश्चेदवरस्यांशाश्च चेतनाः ।
 केचित् कर्मवशाद् रङ्गा भूमिपालास्तथाऽपरे ॥३०॥
 'सुखमहं हि चास्वाप्समि' त्येतां हृक्प्रतीतितः ।
 सम्मता मतिमद्भिर्हि जीवानां सुखरूपता ॥३१॥
 जीवाः सर्वे नियाम्या हि नियन्ता जानकीश्वरः ।
 रामभक्तिं विना जीवैर्विश्रामो न हि लभ्यते ॥३२॥

भक्तिः

भक्तिश्च ग्रहाणां सर्वस्वामिनः शार्ङ्गधारिणः ।
 रामस्य तैलधारेवानवच्छिन्ना स्मृतिः स्मृता ॥३३॥
 भक्तिर्भवाम्बुधेः सेतुः कर्मज्ञानाङ्गिनी मता ।
 तस्याश्च साधनं बोध्यं विवेकादिकसप्तकम् ॥३४॥

जीवानां मिथो भेदः

मिन्ना एव न चाभिन्ना जीवाः सर्वशरिरगाः ।
 ब्रह्मदेहो मतो जीवो न च ब्रह्म कदापि सः ॥३५॥
 यदि हि सर्वजीवानामैक्यमेव भवेत् तदा ।
 'सुखो चैकोऽपरो दुःखो चे' ति भेदः कथं भवेत् ॥३६॥
 अन्तःकरणभेदाद्धि यदि भेदो भवेदसौ ।
 सौभरेरात्मनो भेदो कथं नात्र बभूव नु ॥३७॥

जीवब्रह्मभेदः

जीवो ब्रह्मैव चेत् तस्य दुःखभोगो कथं किल ।
 कथं नु जीववृन्दस्य नाना भोगा भवन्ति हि ॥३८॥
 नन्वविद्यावशाद् ब्रह्म जीवतामुपयाति हि ।
 मैवं प्रकाशतो यस्मात् तमश्चात्र पलायते ॥३९॥
 मतं प्रकाशरूपं हि ब्रह्म च ब्रह्मवादिभिः ।
 मता तमःस्वरूपा चाविद्या ह्यद्वैतिभिस्तथा ॥४०॥
 प्रतिविम्बमविद्यायां जीवो हि ब्रह्मणो ननु ।
 मैवं रूपादियुक्तस्य शशाङ्कादेरिवोदके ॥४१॥
 जायते प्रतिविम्बं चाविद्यायां ब्रह्मणः कथम् ।
 यतोऽद्वैतमतेऽरूपं मतं ब्रह्म समीरवत् ॥४२॥

तत्त्वमासि वाक्यार्थः

नन्वात्मपरमात्मैक्यं वक्ति 'तत्त्वमसि' श्रुतिः ।
 मैवं भवेत् कथं चैक्यं सर्वेशानीशतत्त्वयोः ॥४३॥

वाच्ययोर्वाधितं चैक्यं लक्ष्ययोः सम्मतं ननु ।
 मैवं शक्यैव सस्पन्नेऽर्थे जघन्या हि लक्षणा ॥४४॥
 तद्वाच्योऽत्र परं ब्रह्म श्रीयुतो राघवः श्रुतो ।
 त्वद्वाच्यस्त्वच्छरीरी हि श्रीरामोऽत्र मतो बुधैः ॥४५॥
 देहाभिधायिशब्दा हि पर्यवस्यन्ति देहिनि ।
 ऐक्यमुक्तं ततश्चात्र परान्तर्यामिणोः श्रुतो ॥४६॥
 जीवेशैक्यं न तद् वक्ति वाक्यं 'तत्त्वमसी' ति हि ।
 जीवेशभिन्नतैवाक्ता 'भोक्ताभोग्यमि' ति श्रुतो ॥४७॥
 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।'
 उक्तो भगवताऽप्येवं जीवभिन्नः परेश्वरः ॥४८॥

जीवभेदाः

बद्धमुक्तप्रभेदेन जीवाविद्या मता बुधैः ।
 खिन्ना प्रारब्धयोगेन बद्धाः संसारिणो मताः ॥४९॥
 प्रपद्य भगवन्निष्ठं विरक्तं वैष्णवं गुरुम् ।
 गृहीत्वा राममन्त्रं च रामं शरणमाप्नुयात् ॥५०॥
 भजेत् सद्गुरुं चाथ राघवं कल्याणनिधिम् ।
 परोपकारको भूत्वा ब्रूयात् सत्यं प्रियं तथा ॥५१॥
 विसृज्य क्रोधहामादीन् साधुसेवारतो भवेत् ।
 शृणुयात् कीर्तयेन्नित्यं जानकीजानकीश्वरी ॥५२॥
 विहाय सकलामाशां श्रीरामं पूजयेद् यदि ।
 राममन्त्रं जपेच्छश्वद् ध्यानाभ्यासपरो जनः ॥५३॥

तदा सुखमयं नित्यं रामधाम स्वभासुरम् ।
 प्राप्नोति तत्प्रभावेण तनुं त्यक्त्वार्चरादिना ॥५४॥
 स्वप्रकाशं परेशं च सर्वथा सुखदायकम् ।
 सुखेन सेवते मुक्तः सीतया सह राघवम् ॥५५॥
 मरणादिभयं श्रोमद् रामधाम्नि न विद्यते ।
 तारतम्यं विना रामभोगसाम्यं च तत्र हि ॥५६॥
 विहाय जगदीशत्वं जगत्सृष्ट्यादिकं तथा ।
 सर्वत्र गतिमाप्नोति मुक्तो नित्यं सुखं परम् ॥५७॥
 नित्यं रामानुकूलत्वाद् रामसेवारतास्तथा ।
 नित्या रामप्रसादेन कर्मबद्धा भवन्ति न ॥५८॥

अचित्तत्वम्

ज्ञानशून्यमचित्तत्वं तस्य भेदचतुष्टयम् ।
 प्रकृतिद्वयं कालश्च शुद्धसत्त्वं च शेमुषी ॥५९॥
 जडाजडविभेदाच्च तस्य भेदद्वयं पुनः ।
 आद्यद्वयं जडं तत्राजडमन्त्यद्वयं मतम् ॥६०॥
 जडत्वं परभास्यत्वं तद्विन्नाजडता मता ।
 अजडं च द्विधा बोध्यं प्रत्यक्परागविभेदतः ॥६१॥
 म्वस्मै स्वभासुरं चाद्यं परस्मै भासुरं परम् ।
 आद्यं जीवेश्वरावन्त्यं शुद्धसत्त्वं च शेमुषी ॥६२॥

प्रकृतिः

जडा हि प्रकृतिर्ज्ञाशून्या च त्रिगुणाश्रया ।
 प्रलये प्रकृतौ ज्ञेयाः समाः सत्त्वादयो गुणाः ॥६३॥
 जायते गुणवैजम्यं श्रीरामस्य सिसृक्षया ।
 विकारः प्रकृतेराद्यो नायते हि महान्निधा ॥६४॥
 महत्तत्त्वविकारश्चाहङ्कारस्त्रिविधो मतः ।
 सात्त्विको राजसश्चाथ तामसश्चेति संज्ञकः ॥६५॥

इन्द्रियम्

जायन्ते सात्त्विकाच्चाथ राजससहकारतः ।
 एकादशेन्द्रियाण्यत्र तान्यणूनि मतानि हि ॥६७॥
 आत्मव्यापारवद् द्रव्यं देहप्राणान्यदिन्द्रियम् ।
 तद्वि रजस्तमःशून्यमप्राकृतं प्रकीर्त्तिम् ॥६७॥
 रजोवच्च तमोवच्च तत् प्राकृतमुदीरितम् ।
 ज्ञानकर्मेन्द्रियत्वाभ्यां तद् द्विधा सम्मतं बुधैः ॥६८॥
 ज्ञानप्रसृतिहेतुस्तज्ज्ञानेन्द्रियतया मतम् ।
 ज्ञानेन्द्रियेतरत् तद्वि कर्मेन्द्रियं प्रकीर्त्तितम् ॥६९॥
 तत्र ज्ञानेन्द्रियस्याथ भेदाः प्राज्ञैर्मताश्चपट् ।
 चक्षुषा गृह्यते रूपं रसनेन रसस्तथा ॥७०॥
 गृह्यते च त्वचा स्पर्शः शब्दः श्रोत्रेण तत्र हि ।
 घ्राणेन गृह्यते गन्धो मनोग्राह्याः सुखादयः ॥७१॥

भेदाः कर्मेन्द्रियस्याथ पञ्चैव सम्मता बुधैः ।
 उच्यते तत्र वाचा हि पाणिना क्रियते तथा ॥७२॥
 पादेन गम्यते चाथोपस्थेन मुखमाप्यते ।
 कर्मेन्द्रियेण लाकेऽत्र पायुना त्यज्यते मलम् ॥७३॥

तन्मात्राणां भूतानाञ्चोत्पत्तिक्रमः

तामसाहङ्कृतेश्चाथ राजससंहकारतः ।
 तन्मात्रद्वारकं चात्र जायते भूतपञ्चकम् ॥७४॥
 सूक्ष्मं भूतं हि तन्मात्रं पञ्च शब्दादिसंज्ञकम् ।
 भूतं हि द्रव्यं खं वायुस्तेजो जलं क्षितिस्तथा ॥७५॥
 तत्रेत्यं हि विवेकोऽस्ति तामसाहङ्कृतेः खलु ।
 जायते शब्दतन्मात्रमाकाशं च ततः किल ॥७६॥
 आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुस्ततोऽथ च ।
 जायते रूपतन्मात्रं तेजो भूतं ततश्च हि ॥७७॥
 तेजसो रसतन्मात्रं तस्मादापस्ततः खलु ।
 जायते गन्धतन्मात्रं तस्मात् पृथ्वी प्रजायते ॥७८॥

भूतानां गुणाः

तत्राकाशे गुणः शब्दः शब्दस्पर्शौ समीरणौ ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसो हि गुणास्त्रयः ॥७९॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेति गुणा अपाम् ।
 क्षिती रूपरसस्पर्शशब्दगन्धा गुणा मताः ॥८०॥

इन्द्रियविषयाश्चैते त्वन्धोऽकुर्वन्त देहिनम् ।
जीवा मृत्युरुजाऽऽक्रान्ता लोके विषयभोगिनः ॥८१॥
वैराग्यपूर्विका भक्तिर्जानकीजानकीशयोः ।
शास्त्रज्ञैः पुरुषैर्मृत्योर्भेषजत्वेन सम्मता ॥८२॥

कालः

भूतादिव्यहाराणां हेतुः कालस्त्वचिज्जडः ।
गुणत्रयविहीनः स नित्यं द्रव्य विभुस्तथा ॥८३॥
कार्यभूतः स चानित्यः शुद्धसत्त्वे प्रभुर्न च ।
अनुरुध्यात्र कालं हि रामो जगत् करोति हि ॥८४॥

जगतः सत्यत्वम्

परिणामो जगन्वैशः सद्धारकस्ततश्च सत् ।
न च विवर्त्तभूतं तद् विवर्त्तो न श्रुतो श्रुतः ॥८५॥
लाके जालं यथा दृष्टभूराणां भिशरोरजम् ।
जगदेतन्मतं रामचिदचिद्भुजं तथा ॥८६॥
पञ्चोक्तरणतः शुक्ती रजतांशाश्च सन्ति हि ।
शुक्तिरोप्यं ततः सत्यं न च मिथ्या कदापि तत् ॥८७॥
'रौप्यं न' व्यवहारस्तु शुक्त्यंशानां बहुत्वतः ।
शुक्ती 'रौप्यमि'ति ज्ञानं भ्रमरूपं ततः किल ॥८८॥

पञ्चीकरणम्

ईशेनैकैकभूतस्य कृतं भागद्वयं समम् ।
 एकं निधाय चान्यस्य कृतं भागचतुष्टयम् ॥८६॥
 स्वार्धं हित्वा परार्धेषु चैकैकं पिश्रितं पुनः ।
 पञ्चीकरणतश्चैवं पञ्चभूतानि पञ्चमु ॥८७॥
 सर्वत्र सर्वसत्त्वेऽपि यम्यार्धं यत्र विद्यते ।
 प्रधानत्वाद्धि तत् भूतं तस्य नाम्नाऽभिधीयते ॥८८॥

शुद्धमत्त्वम्

सत्त्वरजस्तमःशून्यं शुद्धसत्त्वं प्रकीर्त्तिम् ।
 श्रुतिस्तत्र प्रमाणं हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' ॥८९॥
 'स्वसत्ताभासकं द्रव्यं गुणपत्वाद् विलक्षणम् ।'
 इति स्मृतिप्रमाणत्वादजडं तन्मतं बुधैः ॥९०॥
 तच्चानन्दमयं नित्यं नित्यधामादिनामकम् ।
 पार्श्वेष्वर्ध्वं मतं तच्चापरिच्छिन्नं मनीषिभिः ॥९१॥
 अप्राकृतं परं धाम पुनरावृत्तिवर्जितम् ।
 ब्रह्माणो नित्यमुक्तानां वासस्थानं च तत् स्मृतम् ॥९२॥
 तद् भवतीशसङ्कल्पान्मुक्तदेहादिकं खलु ।
 ज्ञानाद् भिन्नं च तत् तत्त्वं प्रकाशाद् त्रिषयेर्विना ॥९३॥
 जीवादोशाच्च भिन्नं तज्ज्ञानशून्यत्वहेतुना ।
 कालप्रकृतिभिन्नं तदजडत्वादिहेतुतः ॥९४॥

धर्मभूतज्ञानम्

ज्ञानमर्थप्रकाशस्तन्निर्यं द्रव्यं तथाऽजडम् ।
यथा प्रभा तथा ज्ञानं विभुद्रव्यगुणात्मकम् ॥६८॥
अचिच्चेतनधर्मस्तद् बद्धानां तु तिरोहितम् ।
तन्नष्टादिप्रतीतिस्तु तत्सङ्कोचादिहेतुतः ॥६९॥
क्षरत्यन्तःस्थितं लोके दृतेः पादाद् यथोदकम् ।
निःसृत्येन्द्रियतो ज्ञानमर्थेन युज्यते तथा ॥७०॥
अहिकुण्डलवज्ज्ञाने सङ्कोचश्च विकसिता ।
नित्यात्मनित्यधर्मत्वाज्ज्ञानस्य नित्यता मता ॥७१॥
स्वापादयश्च सिध्यन्ति यत् तमः प्रतिबन्धकम् ।
स्वीकृता हि बुधैर्ज्ञाने स्वत एव प्रमाणाता ॥७२॥
ज्ञानं विभुपराक्त्वाभ्यां जीवाद्भिन्नं बुधैर्मतम् ।
विभुत्वेऽपीशतो भिन्नं ज्ञानं पराक्त्वहेतुना ॥७३॥
भक्तिश्चाथ प्रपत्तिश्च ज्ञानावस्थे हि मुक्तिदे ।
भक्तिर्विवेचिता पूर्वं प्रपत्तिरथ कथ्यते ॥७४॥

प्रपत्तिः

प्रपत्तिर्न्यासविद्या सा रामायात्मसमर्पणम् ।
आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ॥७५॥
रक्षिष्यतीति विद्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ।
कार्पण्यमिति विद्वद्भिर्न्यासेऽङ्गाञ्चकं मतम् ॥७६॥

एतद्देहावसाने हि न्यासो मुक्तिप्रदायकः ।
 शरणागतिवाच्योऽसौ कर्त्तव्यः सकृदेव हि ॥१०७॥
 प्राप्तिनां तु मतो न्यासः प्रारब्धस्यापि नाशकः ।
 विद्वद्भिः सम्मतो न्यासेऽधिकारः सकलात्सनाम् ॥१०८॥

द्रव्यपदकम् ।

कालप्रकृतिजीवेशाः शुद्धसत्त्वं च शेमुषी ।
 इत्युपादानरूपाणि षड् द्रव्याणि मतानि हि ॥१०९॥

अद्रव्यदशकम्

सत्त्वं रजस्तमश्चाथ पञ्च शब्दादयो गुणाः ।
 शक्तिस्तथैव संयोगोऽद्रव्याणि दशधा खलु ॥११०॥
 ज्ञानम्योत्पादकं सत्त्वं प्रवृत्त्युत्पादकं रजः ।
 प्रमादमोहयोश्चात्र कारणं हि मतं तमः ॥१११॥
 रूपं चक्षुषः शब्दः श्रोत्रस्य विषयो मतः ।
 रसनस्य रसः स्पर्शस्त्वचो घ्राणस्य गन्धकः ॥११२॥
 हेतुतायास्तु हेतोर्हि शक्तिर्निर्वाहिका मता ।
 संयुक्तव्यवहारस्य संयोगः कारणं किञ्च ॥११३॥

प्रमाणभेदाः

प्रमाणं त्रिविधं बोध्यं प्रमेयाणां प्रसाधकम् ।
 प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दश्चेति विभेदतः ॥११४॥

मातरस्तावले ग्रन्थो मया पूर्वं विनिर्मितः ।

प्रमाणानां प्रपञ्चस्तु तत्रालोक्यो बुभुक्षुभिः ॥११५॥

ईश्वरभेदपञ्चकम्

परश्च विभवो ब्यूहोऽन्तर्याम्यर्चातनुस्तथा ।

पञ्चबाऽवस्थितश्चैवं श्रीरामः सकलेश्वरः ॥११६॥

अद्वितीयः परो रामः सदानन्दप्रदायकः ।

कीर्त्तनञ्च स्मृतिर्यस्य सेतुः भवाम्बुवेमन्ती ॥११७॥

स हि शरणधून्यानां शरणं दोनवान्धवः ।

स्वाभाविकगुणानां च शक्त्याद्रीनां महार्णवः ॥११८॥

मुक्तिदः स्वजनानां स सुशीलः सकलार्थवित् ।

तल्लीलाजगतश्चास्य सृष्टिस्थितिलयाः स्मृताः ॥११९॥

सर्वदेही ततः सर्वः सर्वमिन्नः स्वरूपतः ।

सगुणं निगुणं चाथ यत्तयस्तं वदन्ति हि ॥१२०॥

स प्राकृतैर्गुणैर्हीनश्चास्ति दिव्यगुणाम्बुधिः ।

ब्रह्म परात्परं रामो नित्यैर्मुक्तैर्जन्मस्कृतः ॥१२१॥

दिव्यदेहो घनस्यामी दिव्यवासो विभूषणः ।

दिव्यायुधोऽभिरामश्च श्रीरामो दिव्यपाषण्डः ॥१२२॥

श्रोसाकेतविहारी सोऽवतारी क्लेशवर्जितः ।

दिव्यासनसमासीनो दिव्यधाम्निः विराजते ॥१२३॥

निग्रहेण विहीना याऽनुग्रहस्य महाम्बुधिः ।
 गुणाकरश्च सर्वज्ञाऽतिरम्या सर्वमोहिनी ॥१२४॥
 वेदवेद्या जगन्माता बिम्बी विश्वस्यपालिका ।
 नमस्कार्या च सर्वेषां पूज्या स्तुत्या च सर्वदा ॥१२५॥
 प्रभाकरप्रभातुल्या रामाभिन्नाऽखिलेश्वरी ।
 राजते वामभागे सा जानकी जननी सदा ॥१२६॥
 विभवा बहुसंख्याका मत्स्यकूर्मादयो मताः ।
 सृष्ट्यादिहेतवो व्यूहा वासुदेवादयश्च हि ॥१२७॥
 ज्ञानबलादयस्तत्र वासुदेवे च षड् गुणाः ।
 ज्ञानबलगुणौ चाथ सङ्कर्षणौ हि सम्मतौ ॥१२८॥
 वीर्यैश्वर्यद्वयं चाथ प्रद्युम्ने परिकीर्तितम् ।
 अनिरुद्धे मतं प्राज्ञैः शक्तितेजोगुणद्वयम् ॥१२९॥
 एतेभ्यो हि चतुर्भ्यश्च व्यूहाः श्रोकेशवादयः ।
 प्रेरकः सकलान्तःस्थोऽन्तर्यामी राघवो मतः ॥१३०॥
 स्वाधिताभिमतं द्रव्यं स्वीकृत्य देहरूपतः ।
 तत्राप्रकृतदेहेन विशिष्टोऽर्चातनुः प्रभुः ॥१३१॥
 राजते भक्ततन्त्रः सन् स्वतन्त्रोऽपि च राघवः ।
 स्वयं व्यक्तः कचिद् दैवैः कचित् सिद्धैश्च मानवैः ॥१३२॥
 स्थापितो भाति सीतेशः सीतया च दयारणवः ।
 अमोघदर्शनश्चाथामोघाऽर्चननतिस्तवः ॥१३३॥
 अचदिहेऽर्चितो लोकैर्दृष्टः स्तुतो नतोऽथवा ।

दत्ते रामश्च तेभ्यो हि पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥१३४॥

राममभ्यर्च्य दृष्ट्वा च नत्वा स्तुत्वाऽथवा जनः ।

भवाम्बुधिं स्वयं तीर्त्वा स्वबुलं तारयत्यपि ॥१३५॥

वैष्णवभाष्यकारश्रीवैष्णवाचार्यनिर्मितः ।

श्रीरामानन्दसिद्धान्तसारः स्तात् तत्त्वबोधकः ॥१३६॥

इत्युपनिन्दय्यकारपण्डितसन्नादस्वामि-

श्रीवैष्णवाचार्यवेदान्तपोठाचार्यप्रणीतः

श्रीरामानन्दसिद्धान्तसारः समाप्तः ।

वामाचार्यप्रणीतामुपनिषद्भूतोदन्वतः सारभूता
मोमांसामद्विवृण्वन्तममितयशसं योगिवर्यं द्विजेन्द्रम् ।
सीतानाथं परेशं ह्यतिशयकृपया तीर्थराजेधतोर्यं,
रामानन्दं यतीन्द्रं निगमजलनिधेः पारदृशानमोहे ॥

शुद्धीपत्रम्

पृष्ठः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	२	मगवान्	मगबद्
"	३	"	"
"	४	"	"
"	५	सम्ते	सोऽपनु
"	७	चाययेऽसा	चार्येऽसाः
"	१२	अत	अतः
"	१७	शब्दा	शब्दात्
"	२८	प्रभुः	प्रभुः
"	२९	तत्तत्त्वं	तत्तत्त्वं
"	७	आरम्भण	आरम्भण
"	२५	सत्त्वतः	सत्त्वतः
१२	१३	वस्त्व	वस्त्व
"	२५	नान्येने	नान्येने
१५	६	निलपन	निलयने
"	१४	विज्ञाम्य	विज्ञास्य
"	१७	नामा	नाम
"	२२	मस्थ	मस्थ
१५	१२	कृत्या चिद्	कृत्याचिद्
१७	२०	विद्यते	ईकल्य विद्यते
१९	१	सा गने	साधने
"	१६	मेवं	ईवं
२०	६	विद्याया	विद्यायां

पृष्ठः	पंक्ति	अधुदम्	धुदम्
"	११	चिच्छेक्ते	चिच्छेक्ते
"	२४	उपादानं	उपादानं
२६	५	ऽऽ	ऽ
"	१८	नामि	नामिः
२७	१६	कान्तो	कान्ततोऽ
"	२३	अगजजन्मा	अगजजन्मा
२८	६	मापा	मासा
"	२६	तात्पर्य	तात्पर्य
३०	१०	बुद्धि	बुद्धिः
"	"	वाच्या	वाच्या ।
"	"	ध्यासरे	ध्यासो
"	११	इति	इति ।
३१	४	तस्याः प्रकृतिकार्यत्वेनाश्वेतन	तस्याः अश्वेतन
"	"	याश्वेतन	याश्वेतन
३३	४	शास्त्रप्राणा	शास्त्रप्राणा
"	१०	गुप्ते	गुप्ते
३४	१३	सिद्धती	सिध्यती
"	२६	मनस्तन	मनस्तन
३५	२२	ध्रुवास्पृति	ध्रुवस्पृति
३६	६	"	"
३७	१३	सामञ्जस्य	सामञ्जस्ये
३८	७	इतिसूत्रेण	इतिसूत्रेण
"	२५	रम	वात्म
३९	६	वैयर्थात्	वैयर्थात्

पृष्ठः	पंक्ति	अधुदम्	धुदम्
४०	३	प्रथम	पृथग
"	६	दश	दस
"	८	संवत्स	संकल्प
"	१६	व्याख्यायाया	व्याख्यायी
"	२१	करमतां	कर्मतां
४१	६	अचक्षुः	अचक्षुः
"	२३	गुमि	गुमि
४३	२१	तिष्ठस्तेक	तिष्ठत्येक
४४	२४	त्येव	त्येव
४५	२४	अप्राप्ते	अप्राप्ते
४८	२४	मानञ्चात्र	मानञ्चात्र
४९	८	प्रिक्षणो	प्रिक्षणा
५०	२२	विपणो	विपयो
५१	६	हरण्य	हिरण्य
"	१७	तयेदति	तयेति
"	१९	विर्णा नस्था	विर्णा नस्था
५२	१३	द्वितीयान्तः	द्वितीयान्तः
"	२३	व्यवहारेण	व्यवहारेण
५३	७	ग्राहण	ग्रहण
"	८	सर्वोऽति	सर्वोऽपि
"	१६	नाम	नामा
५४	१२	परिपत्न	परिपत्न
५७	१९	तमीश्वरा	तमीश्वराणां
"	२०	तत्	तस्य
"	२१	धृत	धृतयः

पृष्ठः	पंक्तिः	अनुदम्	शुद्धम्
"	२२	भगव	भगवद्
"	२३	दन्वत	दन्वतो
५६	८	निदिष्टम्	निदिष्टम्
६४	२४	वन्तषा	तषा
६८	३	थयणात्	थयणात्
७०	२२	स्मृतिः	स्मरणम्
७२	१८	सर्वावित्त्य	सर्वावित्त्य
"	२६	गुणभाजन	गुणभाजन
७३	४	अधि	अधी
"	१	णात्	णाज्
७४	५	भिन्ने	भिन्नः
"	५	त्वात्	त्वाद
"	६	व यथा	व
"	७	त्वात्तषा	त्वात्
"	८	मानन्द	मानन्द
"	१५	क्षरीर	क्षरीरसंबन्धिनः
"	२२	पेद	पेद
७६	६	चेत्प्रयोग	चेत्प्रयोग
"	१५	दाति	यति
"	२०	वत्ते	वत्ते
७७	१४	दम्	पदम्
"	२४	भवत् चम्भवति	मुक्त भवति
७८	८	रूपखिल	रूपमखिल
"	२४	छान्तताः	छान्तताः
८३	१४	इत्ये	इत्ये

पृष्ठः	पंक्ति	शुद्धम्	शुद्धम्
८३	१८	अप्यपेक्षा	अप्यपेक्षा
८४	१२	मोक्तृत्व	मोक्तृत्व
८५	११	पदेष्टात्	पदेष्टात्
८७	८	स्त्रमाविकी	स्त्रमाविकी
"	१३	परमात्मेवेति	परमात्मेवेति
८१	८	कीलेय	कीलेय
८२	७	मेतो	मेतो
"	८	तत्तद्वारा	तद्वारा
"	१७	पृथ्वी	पृथिवी
८४	१	तत्समाना	तत्समाना
"	१४	दि	ति
८५	८	मेवास्तीति	मेवास्तीति
९७	५	सन्धानाम्	सन्धानम्
१०	१८	सम्बन्ध	सम्बन्ध
१०३	२०	वाचात् वा	वाधाच्चा
१०४	१७	व्योमतल्प	व्योमाल्प
१०५	१६	तास्मिन्नेव	तास्मिन्नेव
१०६	११	रूपसेवनं	रूपसेवनं
१०८	११	ममेतापित	ममेतापित
"	"	प्रसिद्ध	प्रसिद्धे
"	१८	परमानोति	पारमानोति
"	२५	नेह	नेह
११४	८	जन्या	जन्यः
१२१	८	येऽप्यन्तर	येऽप्यन्तर
"	२३	प्रोक्त	प्रोक्त

पृष्ठः	पंक्ति	अ. पु. उ. म.	अ. पु. उ. म.
१२४	१०	बैश्वानरो	बैश्वारोरो
१२४	१३	सम्पत्ति	सम्पत्ति
"	१३	पुष्परीक	पुष्परीक
१२८	२१	प्रभ	प्रभ
१३१	१५	वदि गो	वादिनो
१३८	१६	उभावग्निरक्ष	उभावग्निरक्ष
१४०	१७	राकाश	राकाश
१४१	४	रक्ष तद्वति	सङ्गत इति
१४४	५	व्यापार	व्यापार
"	१७	अन्यायवत्	अन्यायवत्
१४६	१२	कानवाप्नोति	कान्कामानवाप्नोति
१४७	२३	वचनः	वचनः
१४९	१४	मत्वं	मत्वं
"	१६	तावत्	तावत्
"	२३	हसं	हसं
१५१	५	सोऽह	सोऽह
"	६	स्वामुपासे	स्वामुपासे
"	१६	मत्वं	मत्वं
१५२	२२	मात्	मात्
"	२४	विति	विति
१५३	६	यती	यति
१५४	७	म्यः	म्यः
"	"	मृषि	मृषी
१५५	४	येत्	येत्
१५५	११	विद्रूप	विदचिद्रूप

पृष्ठः	पङ्क्ति	अणुदम्	शुद्धम्
१५५	१४	गन्मण्डले	जगन्मण्डले
१५६	६	दुर्घर्षा	दुर्घर्षा
१५७	६	जैमिनि	जैमिनिः
१५८	६	पत्य	पत्यं
"	१०	पद्मन्त	पद्मन्त
१५९	४	सत्वाग्रे	सत्वाग्रे
१६०	६	वर्ज्जनात्	वर्ज्जनात्
१६३	२	२६	६६
"	११	धियते	धीयते
१६५	२१	रूपान्त	रूपान्तः
१६६	२१	सदाशुचि	सदाशुचिः
१७१	२२	सारथिव	सारथिव
१७२	१४	रुतिमिवा	श्रुतीरव्य
१७३	१२	वत्	वत्
"	१५	सत्	सत्
१७४	१०	यवत	व्यवत
"	१७	तिस्त्रो	तिलो
१७६	१८	बहिः	बह्वीः
१७७	२	सत्	सत्
"	१०	प्रकृति	प्रकृति
१७८	६	कारण	कारणं
"	११	ग्राहणः	ग्राहणः
"	१३	पादन	पादक
"	१४	पत्या	पत्या
१८४	६	स्व वाच्य	स्वस्ववाच्य

पृष्ठः	पंक्ति	अनुद्धम्	मुद्धम्
१८५	१	सम	रः म
"	२५	असन्न	असन्नेव
१८८	१४	प्रतिप्राद्य	प्रतिपाद्य
"	१७	एतद्भूत	एतद्भूत्
१९०	१२	वर्धनेनादि	दर्शनादि
१९१	१६	अवस्थितोरति	अवस्थितेरिति
१९२	१२	चापनुरोधद्	चानुरोधद्
१९४	५	करणव	करणाव
१९७	१४	स्वमम्भू	स्वयम्भू
१९८	११	स्मृतिनाम	स्मृतीनाम
"	१६	हयैव	ह्येव
२००	७	कार्यंस्त्वम्	कार्यंस्त्वम्
१९९	११	स्मृते	स्मृतेः
"	२२	चैतन्यो	चैतन्या
२०७	५	वाक्य	वाक्
२०९	७	जगद्ब्रह्म	जगद्ब्रह्म
२१०	१९	यार्थे	यार्थं
२१३	२४	पारमाथित्य	पारमाधिक्य
११७	२४	साध्यवत्त्व	साध्यावत्त्व
२१९	९	लीला	लीलाकैवल्यमेवलीला
"	१५	स्यातम्	स्याताम्
२२०	१३	देव	देव
"	१५	चेष्टु	चेष्टु
२२५	२०	अय	अय

पृष्ठः	पंक्ति	अनुदम्	अनुदम्
२२६	६	सर्वदा	सर्वदा
"	७	रस्य	रस्य
२३०	१	षट्माव	षट्माव
"	११	स्पृष्टादि	स्पृष्टादि
"	१३	शृत्त्वयो	शृत्वनित्यत्वयो
२३९	२१	प्रतिज्ञो	प्रतिज्ञो
"	२२	कार्योत्पत्ति	कार्योत्पत्तिः
२३४	१४	स्व-	स्वा-
२३५	३	सत्तद्	सत्तद्
"	८	नुपपत्तेः	नुपपत्तेः
२३८	३	कार्यं	कार्य
२३९	४	वक्ष्या	वक्ष्या
२४६	८	करिण्यु	करिण्यु
"	१६	नुत्तमम्	नुत्तमम्
२४६	७	गोष्य	गोष्य
२४८	२४	शृत्वमेव	शृत्वमेवः
२४९	१	चोत्तरयो	चोत्तरयोः
२६३	२	नुपलब्ध्यादि	नुपलब्ध्यादि
२६४	१	देष्टव्याणां	देष्टव्याणां
"	२०	विपर्यय	विपर्ययः
२७२	२२	मिवाग्मसा	मिवाग्मसा
२७३	२	दिप्य	दिप्य
२७६	१६	किञ्च	किञ्च
२७८	७	विभूत्वे	विभूत्वे
२८०	१८	धारिरे	धारिरे

पृष्ठः	पंक्ति	अधुनम्	धुनम्
२८३	११	मृति	मृति
२८६	६	पायो	पायः
"	११	तेऽर्था	तेऽर्था
"	११	रित्येतेऽर्था	रित्येतेऽर्था
२८६	२१	दशयति	दशयति
२८५	२३	.....	पञ्चमाहुति
३०१	७	परस्वै	परस्वै
"	८	कामात्	कामान्
३०८	५	त्वात्	त्वात्
"	"	जीवस्यो	जीवस्य
३१०	१३	दृष्टन्ति	दृष्टान्त
३१७	२	नीष्ट	निष्ट
"	१६	प्रत्य	प्रत्य
३२०	२	विषये	विषये
३२५	११	पूर्वम्	पूर्वम्
"	१८	मनुष्य	मनुष्य
३२६	११	छान्दोग्य	छान्दोग्ये
३३३	५	म्या	म्या
"	२३	लभ्ये ।	लभ्ये ।
३३७	८	साक्षाद	साक्षाद
३३८	१६	सर्वा	सर्वा
३४१	१५	वेनाः	त्वेना
३४१	१८	तदुपासन	तदुपासना
३४३	५	अग्नतः	अग्नयः
"	६	बलीयस्तदपि	बलीयस्तदपि

पृष्ठः	वक्ति	अणुद्धम्	शुद्धम्
"	११.	ऐतस्मिन्	एतस्मिन्
"	१२	त्वा	त्व
"	१५	र्ष	मर्ष
३४४	२२	धावः	बाधः
३४५	६	तदवतम्	तदुक्तम्
३४६	२	मावामिति	मिति
"	१३	वत्	वत्
३४७	१४	गोष	गीष
३४८	१७	प्रदेश	प्रादेश
३४९	१८	ब्रह्मनुभव	ब्रह्मानुभव
३५०	६	काम्यातु	काम्यास्तु
३५४	१२	इष	अ
३५८	३	उपमर्दं ऊष	उत्तमर्दं ऊष
३५९	८	साम्य	साम्य
"	२१	न्यम्य	न्यस्य
३६०	१	कस्य	कस्य
३६१	७	तस्यो	तस्यो
३६२	५	पास्ति	पास्ति
"	१२	भाद्विधि	माद्विधि
"	"	वेति	मेवेति
"	१४	स्वातन्त्र्यं	स्वातन्त्र्यं
"	१७	ब्रह्म	ब्रह्म
"	"	मपेक्षास्ति	मपेक्षास्ति
"	१८	कृतः	कृतः
"	१९	ब्रह्मणा	ब्रह्मणा

पृष्ठः	पंक्ति	अष्टुष्टम्	दुष्टम्
"	२०	ब्रह्म	ब्रह्म
३६४	८	समा	समा
"	९	स्यायिति	स्यादिति
"	१८	मात	मात
३६५	१	जघं	जघं
"	१२	कृतः	कृतः
३६६	७	तस्मा	तस्माद्
३६७	९	भवेत्	भवेत्
"	१४	भयनुदति	भयनुदति
"	१८	दृष्टे	दृष्टेः
३६८	४	स्थ	स्थ
३६९	८	कर्माणि	कर्माणि
"	१४	शास्त्रं	शास्त्रे
"	१७	यस्यग्नि	स्याग्निं
३७१	५	फल	फल
"	१४	फल	फल
३७२	१४	मन्त्र्य	मन्त्र्य
"	१९	बलभावेन	बलभावेन
३७३	८	कस्त	कस्त
"	१०	नुष्टान	नुष्टान
"	२२	ब्रह्मणः	ब्रह्मणः
३७४	८	पित्या	हित्या
"	"	विरधि	विरोधि
"	१३	तदनात्	वदनात्
३७६	७	पीठा	पीठा

पृष्ठः	पंक्तिः	मनुस्मृतम्	शुद्धम्
३७७	४	अथ	अथा
"	११	फलश्च	फलञ्च
३७८	२२	ग्रहयति	ग्राहयन्ति
३७९	५	जष्ट	पुष्ट
"	१६	मिन्नमति	मिन्नमपि
"	१९	निष्कान्तात्मनो	तिष्ठन्नात्मनो
३८०	३	एतश्च	एतश्च
"	३	मस्तीति	मस्मीति
"	५	पार्थक्य	पार्थक्यः
३८१	१३	पूग्गीष	पूग्गीषः
"	१७	इति	इति
३८६	१७	सदेह	सदेहे
३८६	५	विद्वद्विषय	विद्वद्विषय
३८८	१५	तस्मा	तस्मा
४०२	३	जनन्योगी	जानन्योगी
४०५	११	तद्वित	तद्वितो
४०६	२	पराण	पूराण
४१२	८	कलुपि	कलुपितः
"	२३	यथा	यथा
४१३	२०	मित्य	नित्य
४१५	२१	मिहितम्	मिहितम्
४२१	१५	मियते	धीयते

क्वचित् क्वचित् (९) इत्यस्य स्थाने (८) इति मुद्रितं क्वचित् (.) अनुस्वारः स्फुटं न दृश्यते । तथा च स्वभावसुलभाः अन्या अपि कादचन ष्टयः स्युः, ताः संशोध्य कृपया सुधियः पठेयुः—इति सविनयं निवेदयति — स्वामी बालकृष्णाचार्यः ।

आचार्य सम्राट-भारतोद्धारक-आनन्दभाष्यकार
श्री ११०८ श्री रामानन्दाचार्यजी यतिराज

बाहे वैश्विकवादिनं विजयिन वाशीमपञ्चाननं
सिद्धेन्द्रः परिपूजितं सुगकरं मिथिप्रदं सात्त्विकम् ।
रामोपासनदायकं मुनिवरं रामावतारं विभुं
रामानन्दजगद्गुरुं हितकरं बन्धे यतीनां पतिम् ॥

धीरामो विजयतेतराम्

सूत्रकारभगवान्पादरायणश्रीवेदव्यासाय नमः
वृत्तिकारभगवान्बोधायनश्रीपुरुषोत्तमाचार्याय नमः
भाष्यकारभगवान्धीरामानन्दाचार्याय नमः

श्रीमद्वसुदेवद्रामानन्दाचार्यविरचितं

शारीरकमीमांसाया

आनन्दभाष्यम् ।

प्रथमाध्यायः प्रथमःपादः

यस्माद्विश्वमुदेति येन लभते संरक्षणं शास्वतं
यस्मिन्नप्ययमेति यो हि गततं कारुष्यवारांनिधिः ।
यः कल्याणगुणाकरस्त्रिजगतः श्रेयः परम्प्रापक-
स्तं ब्रह्मावितपादपद्मयुगलं रामाख्यमीशं नमः ॥१॥
श्रीरामाख्यम्परंब्रह्म सदान्नायान्तदीपिनम्
स्वभक्तैर्घ्येयमाप्यञ्च वन्दे दिव्यगुणाकरम् ॥२॥

अथाखिलाग्नायाध्ययनमनुपपत्तिमहते ब्रह्मचर्यादिति तत्प्रयुक्तवेद-
वाक्यविचारस्याप्यन्तरेण वेदाध्ययनमसम्भवाद् ब्रह्मविचाराऽनुपपत्तिरित्या-

पण्डितसम्राट्स्वामिधीर्वर्ध्वाचार्यवेदान्तपीठाचार्यप्रणीता

अधिकरणरत्नमाला

साकारो च निराकारो सगुणावगुणान्वयः । जगत्तो जनको बन्धे
जानकीजानकीश्वरो ॥१॥ श्रीयुक्तब्रह्ममीमांसाकर्तारं ब्रह्मवादिनम् ।

पाततो ब्रह्मज्ञानमन्तरेण च तद्विषयकजिज्ञासायाः अनुदयस्तदभावे चाखिल-
हेयप्रत्येनोक्तानन्तकल्याणगुणाकरत्वात्थयभगवत्स्वरूपानुभवासम्भवान्मोक्षा-
नुपलब्धिः ।

तस्मादादावाम्नायस्य विधिबद्धयत्नेनाभिलषितानर्थानापाततोऽवगम्य
तद्विषयेनिराण्यसत्पुण्यः पूर्वमीमांसासाचिष्येन विक्षिष्टार्थाधिगमाय प्रयतते ।
तत्र च कर्मणामल्पास्थिरफलवत्त्वमाकलयमानन्तरिधरानन्दफलावाप्तये
ब्रह्मस्वरूपानुभवसाधनमूताम्नायान्तवाक्यविचारोऽनुष्ठेय इति स्वत एव
निदिशन्तीति । एवञ्च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयते" (छा० ८।१।६) एतच्छ्रुतिविरोधिनः "अक्षय्यं ह वै चातुर्मा-
स्ययाजिनः सुकृतं भवति तस्माच्चातुर्मास्येन यजेत्" इत्यस्य वाक्यस्य
विधिदोषत्वेन तदर्थवादतया तत्सुतिमात्रपरत्वमवगन्तव्यम् । स्मर्यतेऽपि
षोपभुक्तकर्मविपाकानामुर्वरितानुद्ययशालिनाम्पुनरावृत्तिः । "ब्राह्मब्रह्मभुवना-
ल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽङ्गुन" (गीता ८।१६) इति । तस्मात् "परीक्ष्य लोकान्
कर्मचितान् ब्राह्मणो निवेदमायान्नास्सकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरु-
मेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय
सम्यक् प्रधान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद मर्त्यं प्रोवाच तां
तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" । (मु० १।२।१२-१३) मोक्षस्य ब्रह्मावाप्तिलक्षणस्य
कृतेन कर्मणाऽमिदं रित्यतन्मततो विरक्तस्य परतत्त्वशुभ्रमया स्वाचार्योप-
मदनपूर्वकं ब्रह्मविद्योपदेशश्रवणान्तमया एव परमात्मनः प्राप्तिहेतुत्वमव-
सीयत इति । इदयस्यमुमेवार्थं श्रुतिगणः । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (नं०-

सत्यवायाः मुनं स्यासं पागदयं ममाश्रये ॥२॥ श्रीमद्वैद्यामिकैः दिव्यमाचार्यं
पुरुषोत्तमम् । वृत्तिकारमहं वन्दे शोषायनोपनामकम् ॥३॥ आनन्दभाष्य-
कर्तारमानन्दपथदर्शकम् । आनन्दनित्यं वन्दे रामानन्दं जगद्गुरुम् ॥४॥
हारीपीठेश्वरं सिद्धं शुभेन्द्रं ब्रह्मचारिणम् । मुरद्विभक्तं वन्दे टीनाचार्यं
जगद्गुरुम् ॥५॥ महासिद्धं महाप्राज्ञं तथा महाशुनीश्वरम् । श्रीमन्तं

१। १। १) “ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति” (मु० ३।२।७) “यो वेदं निहितं
 गृह्णात्याम् परमेष्ठ्योमेन । तदनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”
 (तै० २।१।१) “ततस्तु तम्पश्यति निष्कन्तं ध्यायमानः” (मु० ३।१।८)
 “यदा पश्यः पश्यते क्वमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्
 पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” (मु० ३।१।३) “भिक्षते
 हृदयग्रन्थिदिष्टद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्नुद्वे
 परावरे” (मुण्ड० २।२।८) “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
 स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म समदनुते” (कठ० २।३।१५)
 “न च पुनरावर्तते” (छा० ८।१५) इति ब्रह्मज्ञानस्यैव परब्रह्मानुभव-
 रूपफलजनकत्वश्रवणात् “येनाक्षरं पुरुषं वेद” इत्यादौ कर्मफलविरक्तस्यैव
 ब्रह्मज्ञानार्थित्वमवमीयते । एवञ्च “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मोति
 स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा” (तै० ३।५।५) “आनन्दो ब्रह्मोति व्यजानात्”
 (तै० ३।५।६) इति तपसो ब्रह्मजिज्ञासायास्तज्ज्ञानस्य च साधनत्वश्रवणा-
 दादौ तदनुष्ठेयम् । तदाह भगवान् वृत्तिकारः “परमपुरुषपरिचर्यातपः
 समाधिभिराधु ब्रह्माधिगमः साधुष्यफलदः” इति (बो० वृ०) ।

एतदुक्तम्भवति । परमपुरुषानुभवलक्षणमुक्तावाप्तिकामेनादौ
 ब्रह्मचर्यादिनियमपूर्वकं सार्थानुश्रवमपीत्य तदुदितकर्मणामन्तर्गतफलमाक-
 लम्यान्तर्फललिप्ताया मनःस्थैर्यादिसाधनमधिष्ठाय ब्रह्मविचारोऽहृदिवं
 विभावनीय इति । तदर्थं भगवान् बादरायण आम्नायान्तवाक्यविचार-
 सहायि प्रणिनाय शारीरकब्रह्ममीमांसाम् । यस्याश्च सूत्ररूपत्वेनाति-

मङ्गलाचार्यं यञ्जरीकारमाथ्ये ॥६॥ श्रीमद्रामसमारम्भां रामानन्दार्य-
 मध्यमाम् । अस्मदाचार्यपर्यन्तां बन्धे गुरुपरम्पराम् ॥७॥ दीक्षान्निधा-
 गुरुंश्चायं नत्वाचार्यपरम्पराम् । अधिकरणरत्नानीं मातां विरचयाम्यहम्
 ॥८॥ अनया बुलभोऽप्यर्थः प्रार्जः सम्प्राप्यते सुखम् । आनन्दभाष्यकारेण
 भाष्याग्नौ यः सुरक्षितः ॥९॥

सूक्ष्माकारतामवधार्य साक्षाद्भगवदवतारस्वरूपस्य स्वपरमगुरोस्तस्याशयं
तत एव समधिगम्य पारमैकान्त्यनिरतस्य स्वगुरोस्तु श्रीशुकदेवमुनेराज्ञया
बोधायनापरनामधेयश्रीपुरुषोत्तममुनिना सुखबोधाय विशदतमा वृत्ति-
रम्यधायि । इयञ्च भगवद्वादरायणेन निश्चितानामेवार्थानामवबोधि-
केति वेदान्ताध्वनि प्रवर्तमानानाम्महान्बलम्बोऽस्या भवेद् भवेद्यदि
कात्स्न्येनोपलब्धिरेतस्या भारतवसुन्धरायाम् । न च सुहृत् गवेषयन्निरूप्य-
स्माभिस्तोषलभ्यते । प्रतोऽस्मत्पूर्वाचार्यैःशा क्वचिदस्याः संगृहीतास्तान्
सबहुमानं यथास्मत्समुद्घृष्ट्येवं विधीयते सूत्रभाष्यमानन्दभाष्यनाम ।

अथ जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १. १।१।

अत्रानन्तर्यामिकोऽयमवशब्दः । अधिकारादिवाचकस्य तस्य प्रकृतेऽनुप-
योगात् । प्रत. शब्दो हेत्वर्थकः । एवञ्च, साङ्ख्यसंशिरस्यवेदाध्ययनेनाधिगत-
कर्मज्ञानस्य अविनाशिसुखमोक्षाभिलाषुस्य नदुपायतयावगतब्रह्म-
जिज्ञासैवानन्तरभाविनी ।

कर्मज्ञानानुष्ठानयोश्चित्तकल्मषापनयनपूर्वकबैराग्योत्पादनद्वारा च
ब्रह्मज्ञानमिति साधनत्वेन तयोर्हेतुहो मज्जाधनयापि पूर्वोत्तरमीमांसयोरेक-
नास्त्रत्वम् । सिध्यति चैतद् वृत्तिकारवाक्याभ्यां प्रत्युष्टम् । वृत्तात्कर्माधि-
गमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति । संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडश-

“आत्मा वारं” इति श्रौते वाक्ये भवति संशयः । ‘न ज्ञेयं ह्यथवा ज्ञेयं
ब्रह्मेति’ तत्र किं वरम् ॥१०॥ सङ्गतत्वादिमः पक्षः कुतश्चेदुच्यते
यतः । ब्रह्मज्ञानकर्म मोक्षः कर्मणा सोऽपि लभ्यते ॥११॥ ‘अपाम सोम’-
मित्यादिधृतिष्वेतत् प्रकीर्तितम् । पूर्वपक्षे कृते चैवं सिद्धान्तः
समुदीर्यते ॥१२॥ ब्रह्म ज्ञेयं, यतो मोक्षः प्राप्यते न हि कर्मणा ।
अध्रुवैः कर्मभिर्भेदे ध्रुवप्राप्तेर्नियेधनात् ॥१३॥ क्षीयन्ते पृथक्सम्पादा

लक्षणोऽन पूर्वकाण्डार्थविधायकेनेति च । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ।
कर्मण्येषा पठ्ठी । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च पठ्ठीविभ-
क्तिर्भवतीति कृद्योगलक्षणा पठ्ठी । इष्मप्रश्नश्चनपलाशयातनादिवस्त्रमासः ।
एवञ्च "कृद्योगा च पठ्ठी समस्यते" इति वचनबलात् "प्रतिपदविधाना
पठ्ठी न समस्यते" इति निषेधस्याप्रसक्तिः । अथवा शेषलक्षणोऽयं पठ्ठीति
न किमपि वचनव्यमयश्चिप्यते । न चैवं सर्वत्र शेषलक्षणपठ्ठर्थं व कार्य-
सम्भवे पठ्ठीसमासप्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यमिति वाच्यम् । तेषां स्वरचि-
न्तायामुपयोगस्याङ्गीकारादिति सर्वमवदातम् ।

ब्रह्मज्ञानदश्च महागुरुपादिपदवेदनीयनिरस्तास्त्रिलोपमनवधिकातिशया-
संख्येयकल्याणगुणगुणं भगवन्तं श्रीराममेवाह । सामान्यवाचकानां पदानां
विशेषार्थं पर्यवसानात् । तदाह वृत्तिकारः-विशेषार्थेन सामान्यार्थोऽवसीयत
इति (धो० वृ०) ।

जिज्ञासेत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्य-
मितः सनोऽन्यथेति वचनबलादिच्छाया इष्यमाणप्राधान्यत्वाद्विषयमात्र-
ज्ञानमिह विधेयम् । न केवलं कर्मभिः परपुरुषानुभवरूपो मोक्षः शक्यो-
ऽवाप्नुम् । वेदान्तवाक्यविचाररूपाया उत्तरमीमांसाया वयम्यप्रसङ्गान् ।

इदमत्र विचार्यते । परमवक्ष्यपरमार्थज्ञानातिरेकिकर्मभिर्भुक्तिस्तद्वि-

लोपनः कर्माप्तनोक्तवत् । पुनरावर्तिनो लोका आब्रह्मभुवनानादिति ॥१४॥
कर्माजितफलस्थोक्ता श्रुतिस्मृत्योरनित्यता । 'आभूतसम्प्लवं स्थानम-
मृत्युदेन माप्यते' ॥१५॥ तथा "वापाम" इत्यत्र प्रोक्तामृतपदस्य च ।
अभ्युपगमनीया हि निरस्थायिनि लक्षणा ॥१६॥ ब्रह्मज्ञानं विना चान्यः
पन्था मोक्षाय नो यतः । एवं श्रुती श्रुता ब्रह्मज्ञाने मोक्षस्य हेतुता ॥१७॥
अक्षय्यं मुक्तं प्रोक्तं चातुर्मास्यस्य याजिनः । स्तुतिमात्रपरञ्चैतद्
विधिदोषरहेतुना ॥१८॥ केवलज्ञानतो मुक्तिः केवलेनापि कर्मणा ।

रहितेन ज्ञानेन वा ? नाहः । वेदान्तविचारशास्त्रानारम्भत्वप्रसङ्गात् ।
नान्त्यः । अपसिद्धान्तान्नेष्कर्म्यवादप्रसङ्गान्च । तस्मात् कर्मविशिष्टस्यैव
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमितिसिद्धान्तः । तथा च श्रुतिः । “अन्धन्तमः
प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते । ततोभूय इव ते तमो य उ विद्यायां
रताः ।” (ईश० ६) अत्राविद्याशब्देन केवलं कर्मोच्यते “अविद्या
कर्मसंज्ञान्या” इति स्मृतेः । एवं विद्यायां रता इत्यस्य स्वाधिकारोचित-
कर्मपरित्यागेन विद्यायां रता इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । पार्थक्येन नैकस्यापि
श्रेयःसाधनत्वमपि तु कर्मसचिवज्ञानस्यैवेति वेदवित्समयः । दर्शयति
चामुमेवार्थं श्रुतिः । “विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्याया
मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते” (ई० ११) इति नित्यनैमित्तिककर्मणां
कल्मषापनयनद्वारा ब्रह्मोपासनरूपविद्योपचायकत्वमेव ।

एवञ्च, अङ्गाङ्गिभावेन सहानुष्ठेयं यो वेद सोऽविद्याया विद्याङ्गतया-
नुष्ठितेन कर्मणा मृत्युं जानोत्यस्तिप्रतिबन्धकीभूतमष्टपदवेदनीयं प्राक्तनं
कर्म तीर्त्वा तल्लक्ष्यामृतमश्नुते मोक्षामाप्नोतीत्यर्थः । अस्यां श्रुतौ
विद्याशब्देन प्रकृतसूत्रे च ब्रह्मजिज्ञासाशब्देन जिज्ञासापदेन ध्यानापासना-
दिशब्दवाच्यं वेदनमेवोच्यते न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानम् । पदवाक्य-
प्रमाणनिष्ठातस्य व्युत्पत्तिमतः पदसन्दर्भधाविणो विधिमन्तरेणापि तस्य
प्राप्तत्वात् । समामनन्ति च, “आत्मा वा परे द्रष्टव्यः ध्योतव्यो मन्तव्यो

मास्ति ततो द्वयोरत्र मता चाङ्गाङ्गिता खलु ॥१६॥ अङ्गं कर्म तथा
ज्ञानमङ्गित्वेन प्रकल्पितम् । ज्ञानञ्च भक्तिपर्यायं विच्छेदरहितं
तथा ॥२०॥ स्मृतिसन्तानरूपं हि तैलपारेव सम्मतम् । दर्शनान्ननु मुक्तिः
स्यान् न स्मृतेरिति चेन्न यत् ॥२१॥ भावनायाः प्रकर्षेण स्मृतेर्दर्शनरूपता ।
जगज्जगमादिलीलस्य भगवान् दोषवर्जितः ॥२२॥ जगतोऽन्तर्बहिर्व्याप्य
स्थितः सर्वोद्भवो महान् । उपादानं निमित्तञ्च सर्वस्य जगतः खलु ॥२३॥
अर्चयः सत्यसङ्गः स्ये महिम्नि प्रतिष्ठितः । समस्तचिद्विद्वस्तुविशिष्ट-

निदिध्यासितव्यः" । (बृ० ४।६।५।) "अनुविद्य विजानाति" (छा० ८।१२।६) "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" (बृ० ६।४।२१) "आत्मैत्येवोपासीत" (बृ० ३।४।७।) इत्यादि धृतयः । अत्राध्ययनविधिसमाप्तादिता-
 सिलभेदः प्रयोजनवदर्थमभिकांक्षमाणस्तन्निर्णयमात्रफलो निसर्गत एव
 प्रवर्तमानतया तस्य प्राप्तत्वमेव । धृतार्थप्रतिष्ठापकत्वान्मननस्येति
 तस्यापि चिरायाथप्रतिष्ठासोरनुवादकत्वमेव । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति
 न्यायात् । इति निदिध्यासनमेवात्र विहितम् । तथा च धृतिः । "ते ध्यान-
 योगानुगता अपश्यन् देवात्मर्शक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । (इवे० १।३) तच्च
 विराजातीयग्रहासंसृष्टैककारकमनोवृत्तिरूपम् । सा च वृत्तिः स्मृत्यपर-
 पर्माया साक्षात्काररूपैव । अत एव "निचिन्ते हृदयग्रन्थिदिच्छयन्ते सर्व-
 संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्नुष्टे परावरे" (मु० २।२।८)
 "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रयोक्षः" (छा० ७।२६।२) इत्यादावपरोक्षा-
 स्मकानुभवरूपैव सा प्रदर्शिता । प्राप्नोति च स्मृतिरेव भावनाप्रकर्षाद्दर्शन-
 रूपताम् निर्णोति एवमेवायमर्थो भगवता बोधायनेन पूर्वपक्षोपन्यास-
 पूर्वकप्रतिबन्धननिचयः । तथाहि—“सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दाधंस्य
 कृतत्वात् प्रयाजादिबत् (बो० बृ०) इत्यादिना पूर्वपक्षमुपन्यस्य
 समाहितम् “सिद्धं तूपासनशब्दा” (बो० बृ०) इति । वेदनमेवो-
 पासनमित्यप्युक्तं “वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणात्” (बो०
 बृ०) इति । उपासनं तु ध्रुवानुस्मृतिरूपमित्यभिहितम् “उपासनं

स्तमसः परः ॥१४॥ सर्वदेवस्तुतश्चाथ समाम्यधिकवर्जितः । सर्वविद्या-
 समाराध्यः सर्वकर्मफलप्रदः ॥२५॥ साकेताधिपतिरित्यः सर्वेषामाध्ययः
 परः । दिव्यमानन्तगुणाम्भोधिस्तारको दिव्यदेहवान् ॥२६॥ सकृदेव
 प्रपन्नोऽस्यः सर्वेभ्योऽभयदः सुहृत् । स्वरूपेण गुणैश्चाथ बृहत्त्वं परमं गतः
 ॥२७॥ धनुर्वाणधरः पूर्णो ब्रह्म सीतापतिः प्रभुः । ‘निरस्ताखिलभेदं यद्
 निर्विशेषं तथैव च ॥२८॥ चिन्मात्रमेव तत्तत्त्वं ब्रह्मवाक्यतया मतम् ।
 भोक्तृभोग्यादिभेदादयं ब्रह्मज्ञानकल्पिताः ॥२९॥ अविद्या सदसद्ब्रह्मा-

स्यादधुवानुस्मृतिर्दशनाप्रिवंचनाच्च" (बो वृ०) इति । साच ध्रुवानुस्मृतिः
 साधनसप्तकादेवेषुदीरितम् "तस्मिन्निर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्या-
 णानवसादानुद्वर्षेभ्यः सम्मवाप्रिवंचनाच्च" (बो० वृ०) इति । तत्र आत्मा-
 श्रयनिमित्ताददुष्टादभात् कायशुद्धिविवेक इति । निर्वचनमत्र "आहारशुद्धौ
 सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" इति । विमोकः कामनभिष्वङ्ग
 इति । निर्वचनञ्चात्र "उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः" (मु० ३।२।१)
 "शान्त उपासीत" (छा० ३।१।४।१) इत्यादि । आरम्भेण सशीलनं पुनः
 पुनरभ्यासः "ज्ञानप्रसादेन विद्युदसत्त्वस्ततस्तुतं पश्यते निष्कलं ध्याय-
 मानः" (मु० ३।१।८) इति निर्वचनम् । पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शकिततः
 क्रियेति । निर्वचनमत्र "तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
 दानेन तपसानाशकेन" (वृ० ४।४।२२) । सत्यार्जवदयादानाहिंसान-
 भिध्याः कल्याणानि । "सत्येन सम्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।" (मु० ३।१।१५) इत्यादि निर्वचनम् । देशकाल-
 वैषम्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेष्व तज्जन्यं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः
 इति तद्विपर्ययोऽनवसादः । "नायमात्मा बलहीनेन नम्यः" (मु० ३।२।४)
 इति निर्वचनम् । तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्वर्षस्तद्विपर्ययोऽनुद्वर्षः । एतैरुपायैर्यतते
 यस्तु विद्वान् यस्यैव आत्मा विद्यते ब्रह्मधाम" (मु० ३।२।४) "शान्तो
 दान्तः" (वृ० ४।४।३) इत्यादि निर्वचनम् ।

हृदयस्थमुमेवार्थं ध्युतिः । "नायमात्मा प्रवचनेन सम्यो न मेधया न
 ऽनिर्वचनीयरूपिणी । ब्रह्मरूपतिरोधात्री ब्रह्मज्ञानेन नश्यति" ॥३०॥ इति
 केचिद् ब्रह्मसूत्र समीचीनं न सद्यतः । निर्विशेषं कथं ब्रह्म ज्ञातमित्येतदु-
 च्यताम् ॥३१॥ केनचिद्धि प्रमाणेन प्रमाणाभ्युपगमेन वा लक्ष्यं ? । आद्ये
 प्रमाणगम्यत्वं विशेषस्तत्र सिध्यति ॥३२॥ प्रमाणातीततत्त्वस्यास्वी-
 कृतेर्नापि चान्तिमः । विजातीयजडानाञ्च सजातीयात्मनां तथा ॥३३॥
 स्वगतस्याय शक्त्यादेर्ब्रह्मणि सत्त्वतः कथम् । अखिलानाञ्च भेदानां दून्यतै-
 तद्विभाक्य ॥३४॥ अप्रसिद्धेः सजातीयादेस्तद्भेदोऽपि दुर्वचः । इति चेन्न

बहुना ध्रुतेन । यमेवैव वृणुते स तेन सम्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं
स्वाम्" । (मु० ३।२।३) अयमर्थः- "यथा न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो
नान्तरिक्षो न दिवि हिरण्यं निर्धाय तु चेतव्यम् ।" इत्यादौ केवलपृथिव्या-
द्यधिकरणकाम्निचयनं निविध्य हिरण्यस्थापनपूर्वकं तद्विधीयते । तथापि
केवलेन प्रवचनसाधनेन मननेन ध्यानेन वेदमात्मस्वरूपं नासाद्यते ।
अपि तु निरतिशयप्रेमविशिष्टेनैव, एष आत्मा यं प्रीतिविशिष्टं पुरुषं
वृणुते स्वीकरोति तेनैव पुरुषविशेषेणायं सम्यः । स्वीक्रियमाणता च
स्वविषयकाखण्डानुरागवत्येव जायत इति लोकव्यवहारः ।

एवञ्च परमात्मविषयकोऽनुरागस्तस्मिन् परमपुरुषो प्रेमोत्पादनद्वारा
तदवाप्ती कारणताम्मजत इति निर्विवादम् । अतएव "तेषां सततश्रुतानां
मजतां प्रीतिपूर्वकम् । वदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" ।
(गी० १०।१०) "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या सम्यस्त्वनन्यया ।"
(गी० ८।२२) 'प्रियो हि जानिनोत्पथंमहं स च मम प्रियः' (गी०
७।१७) इत्यादयः स्मृतयः सङ्गच्छन्ते । तस्योपासकस्योत्कटदिहृष्टागर्भ-
परमभक्तिमत एष आत्मा परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयतीति सिद्धम् ।

अनेन श्रवणादिसाधनसम्पन्नस्यापि परमभक्तिरूपोत्कृष्टसाधनस्यावश्य-
कत्वमित्यर्थस्वभावादुपबृंहणवसान्नावगतम् । ध्रुवानुस्मृत्यपरपर्यायपर-
भक्त्यतिरेकेण श्रवणादीनां वैयर्थ्यमिति हृदयम् ।

सा च भक्तिः परमप्रेयोभगवदितरवैतृष्यपूर्वकपरमपुरुषानुरागरूपो
विशेषादिप्रतियोग्यप्रसिद्धितः ॥ ३५ ॥ स्यात्प्रिविशेषता चापि तथात्वे
दुर्वचा खलु । मिथ्यानाञ्च विशेषाणां सप्तास्वीकारतो ननु ॥ ३६ ॥
अस्ति तादृग्विशेषाणां भेदश्चापि मूषा किल । इति चेद् भेदराहित्येऽपि
मिथ्यात्वं प्रसज्यते ॥ ३७ ॥ तत्रापि वर्तते मिथ्याप्रतियोगिकता यतः ।
सत्यता भेदराहित्ये कथं भेदेऽत्र सा न हि ॥ ३८ ॥ ब्रह्मशक्तिबलादीनाञ्च
जडाजडयोस्तथा । श्रुतिस्मृत्योः प्रसिद्धत्वादपत्तापः कथं भवेत् ? ॥ ३९ ॥
भेदाभावे पृथग्ज्ञानान्मुक्तिश्च बाधिता भवेत् । तत्त्वमसीति वाक्येऽपि नैक्यं

ज्ञानविशेष एव । तदुद्भवश्च संसारस्यानित्यतामाकलन्याचार्योपसत्तिपुर-
स्सरवर्णाश्रमाचारसेवनजनितपुण्यक्षालितकपायस्य विवेकविमोक्षाभ्यासादि-
भिरेवेति सर्वमवदातम् ।

केचित्बाहुः ग्रहाजिज्ञासेत्यत्र निरस्तास्त्रिभेदमशेषविशेषप्रत्यनीकं
चिन्मात्रमेव तत्त्वं ग्रहपदवाच्यम् । तदेव वस्तुपदामिलप्यं परमार्थरूपं
नित्यधुनुबुद्धमुक्तस्वभावमप्याम्नायावगततत्त्वमस्यादिवाक्यावसेयसामानाधि-
करण्यविनिर्दिष्टजीवेक्यं वक्ष्यते मुच्यते च । एवञ्च पड्विधतात्पर्यनिर्ण-
यकलिङ्गस्समेपां वेदान्तानामद्वैते ग्रहाण्येव निश्चयः । “नेह नानास्ति
किञ्चन मृत्योः स मृत्युमान्नोति य इह नानेव पश्यति” (का० २।१।११)
“उदरमन्तरं कुस्ते अथ तस्य मयं भवति” (तै० २।७) “सर्वं सत्त्विदं
ग्रह” (छा० ३।१।४।१) “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्”
(छा० ६।२।१) “यस्मात्तरं नापरमस्ति किञ्चित्तस्मात्प्राणीयो न
ज्यायोस्ति कश्चित्” (इवे० ३।६) “यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवानू-
द्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” (ई० ७)
“एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” (क० २।२)
“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । तं बाहुज्योतिरापदश्च
पृथिवी विश्वस्य धारिणी” (मु० २।१।३) “इदं सर्वं यदयमात्मा”
(बृ० २।४।४) “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्रत्वस्य

ग्रहात्मनोर्मतम् ॥४०॥ किन्तु तत्त्वम्पदोक्तस्य ब्रह्मण एव तद् यतः ।
प्रतिपादकता यत्र चैकस्यार्थस्य वै भवेत् ॥४१॥ भेदस्तथा च शब्दानां स्यात्
प्रवृत्तिनिमित्तयोः । सामानाधिकरण्यं हि बुधेस्तत्राभिधीयते ॥४२॥ तत्
प्रकारद्वयस्यानवगाहित्वे कथं भवेत् । आचष्टे तत्पदं सर्ववत्स्याण्युण-
सागरम् ॥४३॥ जगज्जन्मादिकर्तारं मायेर्षं राघवं परम् । स्वम्पदं त्वद्वि-
शिष्टं हि ब्रूतेऽन्तर्यामिणं यतः ॥४४॥ देह्याचकशब्दा हि पर्यवस्यन्ति
देहिनि । ‘यजेत ब्राह्मण’श्चास्य मुख्यतः तत एव हि ॥४५॥ मध्यमः

सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कम्पयेत् तत्त्वेन कं विजानीयात्" (बु० २।४।१४)
 "वाधारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा० ६।१।४)
 "भायामाश्रन्तु कात्स्न्येनानभिष्वक्तस्वरूपत्वात्" (ब्र० सू० ३।२।३)
 "तदनन्यत्वाभारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्र० सू० २।१।१५) "क्षेत्रज्ञं चापि
 मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" (गी० १३।२) "न तदस्ति विना यत्स्या-
 न्मया भूतं चराचरम् ।" (गी० १०।३९) "विभेदजनके ज्ञाने नाद्यमात्य-
 न्तिके गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" (वि० पु०
 ६।७।९४) "भायामाश्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः" गौ० पा० का० १७)
 इत्याद्यनेकथुतिस्मृतिप्राभाष्यात् सर्वोऽपि भोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्च-
 स्मिद्विन्मात्रब्रह्मण्यनाद्यविद्यया परिफलिष्यतः । इयञ्चानिर्वचनीयरूपा
 विद्यं बाह्यानपदेनाभिधीयते ।

तच्चाज्ञानमागमप्रत्यक्षानुमानवलेनानादिभावरूपमेवावगम्यते ।
 अभावरूपत्वे तु तस्य तुच्छतयाऽकिञ्चित्कारत्वेन तद्विशिष्टस्य
 ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न स्यात् । ननु नास्त्येव त्वत्सिद्धान्ते
 ब्रह्मणोऽखिलदोषपूर्णस्यास्य जगतः कारणत्वम् । तस्य निर्विकारत्वेन कौट-
 स्य्यभङ्गप्रसङ्गात् । अपितु निरस्तप्रमस्तदोगगन्धं कार्यकारणविनक्षणं
 स्वानुभूतिरूपमेव तद्विस्त्विति चेत् । चिरंजीवत्वानुष्मान् । कोऽनुकूलमाचरति
 प्रतिकूलमाचरेत् । नास्त्येव वस्तुतोऽस्मद्वयेऽसंगस्य ब्रह्मणो जगत्कारण-

पुरुषस्त्वशेषपदत्वेन युष्मदः । 'सर्वं तत्त्विदमि' त्यत्र न च भेदो निषिध्यते
 ॥४६॥ किन्तु ब्रह्मात्मकत्वं हि सर्वस्य प्रतिपाद्यते । 'नेहानानास्ति'
 चात्रापि भेदो नैव निषिध्यते ॥४७॥ ब्रह्मात्मव्यतिरिक्तत्वं किन्तु सर्वस्य
 वार्यते । किमाश्रित्येह साऽविद्या भ्रमकर्त्रीति कम्पताम् ॥४८॥ जीवं वा
 ब्रह्म वा ? नाद्योऽन्योन्यायत्वहेतुना । द्वितीयोऽपि न युक्तः स्याद् ब्रह्मा
 विद्याविरोधतः ॥४९॥ ज्ञानं स्वयम्प्रकाशं हि ब्रह्माविद्याविरोधि तत् ।
 ज्ञानवाच्या यताऽविद्या तस्मादस्ति विरोधिता ॥५०॥ अज्ञानस्याविरोधित्वे

त्वम् न च तदभावे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तै० ३।१) इत्यादि जगत्कारणत्वाभिधायिनीनां श्रुतीनां वैयर्थ्यमिति बाध्यम् । तासां जगदुपादानाज्ज्ञानाधिष्ठानपरस्वे-
नैवोपपत्तेर्न ब्रह्मकारणमपि स्वज्ञानमेव । अस्तुतो नाज्ञानस्यापि तत्त्वं वेदान्तेन निर्दिष्टम् । तस्य भ्रमनिमित्तमात्रत्वेनैक्येनतत्त्वात् । कार्यकारण-
वादस्याप्योपनिषदनयानन्तर्गतत्वाद्विबर्तवादस्यैव वेदान्ततात्पर्यावसितत्वा-
दिति । विवर्तस्य पूर्वाधिष्ठानविरुद्धासदर्थस्यावस्तुनोऽवभासः । भवति चैव
मरुमरोचिकासूदनत्वतोऽवभासः स्फोटप्रकाशसमवस्थितशुक्तिकायां रजतस्य
चेति । एवं व्यावहारिकसत्तामुपेयुषोऽस्य मिथ्याभूतस्य जगतोऽस्त्युपानन्दै-
करते चिन्मात्रब्रह्मण्यध्यास इति समन्वयः ।

तदेतदनादिभेदवासनाप्यायितकलेवरमज्ञानविजृम्भणं "तरति द्योक-
मात्मवित्" इत्याद्यागमसहस्रेण निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वप्रकारकवस्तुज्ञानेन
कुस्मिन् निवर्तते तच्च ज्ञानमज्ञानं नाशयत्यतः कर्जोवस्त्वयमप्युपशाम्यति ।
ततः परं यदवशिष्यते तत्त्वनुभूतिरूपं चिन्मात्रं ब्रह्मैव । तद्वस्तुभूतस्य
ब्रह्मण एवाऽत्र जिज्ञासामिमता सूत्रकृतमिति ।

समाधानभाष्यम्

तदेतदनास्वादितानामतत्त्वानां त्रयीसमधिगतार्थाऽनुष्ठानसिद्धानां फलक-
कर्मशबापुरानिगडितान्तःकरणानां श्रुतिप्रतिपन्नतर्कपराहृतमानसानां
चोद्यमिदं धर्मपथारुहैः श्रद्धाधर्मेरनादरणीयम् ।

ब्रह्मणो ज्ञानतादात्म्यः । ज्ञानानिवर्त्यमज्ञानं क्वचिद्बेनापि वीक्षितम् ॥५१॥
बाध्यते न स्वरूपेण ज्ञानेनान्येन बाध्यते । इति चेदुच्यताम् तत्र को
विशेषः स्वरूपतः ॥५२॥ प्रमाणजन्यता चात्र विशेषत्वेन निर्दिचता ।
इति वक्तुं न शक्यं हि विकल्पासहता यतः ॥५३॥ स्वरूपस्य प्रकाशक-
तत्करोत्यपवा न हि ? । ब्रह्मप्रकाशकत्वेनादिमे साम्यं द्वयोस्ततः ॥५४॥
एवेन बाध्यते सा हि नान्यनेत्युच्यतां कथम् ! । स्वरूपेणापि बाध्येत
ज्ञानेन यदि बाध्यते ॥५५॥ निवृत्तिर्न स्वरूपेण, ज्ञानेनापि न सा तदा ।

तथाहि निर्विशेषं ब्रह्मेति कथमवगतम् ? केनचित् प्रमाणेन तदति-
रिक्तेन वा ? नाद्यः । प्रमाणगम्यत्वेन सविशेषतया निर्विशेषत्वाभावात् ।
न द्वितीयः । प्रमाणातीतस्य वस्तुनः प्रामाणिकैरनङ्गीकारात् । नापि
षड्विधमिह वैदान्तानामङ्गते तात्पर्यमित्यपि युक्तम् । तेषां सविशेषब्रह्मण्येव
तात्पर्यविसायित्वात् । यत्, स्वार्थसाधनाय, केषाञ्चिच्चक्षीतवचसामुपोढल-
यतयोपादानम् । तत् “विनायकं प्रकुर्वणो रक्षयामास वानरम्” इति-
न्यायं स्मारयत् स्वविरुद्धार्थमेवोपस्थापयति । तथाहि “नेह नानारित-
किञ्चन” (बु० ६।४।१६) इत्यादौ नाद्वैतं प्रतिपाद्यते किन्तु इह द्रष्टव्ये
ब्रह्मणि नानात्वं किञ्चन नास्ति-भेदलेशोऽपि नास्तीत्युच्यते । अयमभि-
प्रायः । स्थावरजङ्गमस्यास्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामितया च
तदात्मकत्वेनैक्यात्तद्भिन्नं नानात्वं प्रतिपिच्यते । अन्यथा “बहू स्यां
प्रजायेय” (छा० ६।२।३) इति बहुमवनसंकल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं
श्रुतिसिद्धं बालक्रीडनकं स्यात् । समवनधृत्योविरोधे तु विकल्प एव
स्यात् । तस्य चाष्टदोषदुष्टत्वादेतादृशस्थलेऽनङ्गीकारात् ।

किञ्चैकमर्थं प्रतिपाद्य स्वयमेव निराकुर्वत्याः श्रुतेरुन्मत्तप्रलापित्वमपि
दुष्परिहरम् । न च न स्वरूपेण निषेधं ब्रूमः किन्तु पारमाधिकत्वा-
कारणेति बाध्यम् । स्वरूपस्यानिषेधेऽबाध्यत्वनकारणपारमाधिक्यत्वस्यापि
सत्त्वेन तस्यापि निषेधानर्हत्वात् । तस्मात्तास्मिन्प्रकरणे ब्रह्मातिरिक्तं
निषेध्यत इति निर्विवादम् ।

अनेनैव विशेषेण सप्तसिद्धान्तताऽपि च ॥५६॥ तस्मात्ताद्यः शुभः पक्षो
द्वितीयदक्षापि नो यतः । ब्रह्माविषयकाज्ज्ञानाद् बाध्यते यदि सा तदा
॥५७॥ घटादिज्ञानवन्तो हि मुक्ताः कस्मात् कथ्यताम् ? । अविद्या
परमार्था वाऽपरमार्थेति कथ्यताम् ? ॥५८॥ द्वैतापरोक्षं चाद्यः स्याद्
द्वितीयदक्षापि नो भवेत् । द्रष्ट्री वा दृश्यरूपा वा दृशिर्वा स्यात्तथा सति
॥५९॥ नादिमी कल्पितत्वेन हेतुना द्रष्टृदृश्ययोः । द्रष्टृदृश्योभयावच्छिन्नाया
द्वयोस्तथा किल ॥ ६०॥ अपेक्षयाऽप्यदोषस्यापरिह्वार्यानिवस्थितेः । दृशिस्व-

यदपि—“यदा ह्येवंप एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति” (तै० २।७।१) इत्यादिना भेदद्विन्नो भयप्राप्तिरित्युक्तम् । तदप्यापादनानहंम् । तथाहि “सर्वं एतस्मिन् ब्रह्मा तज्जलानिति दान्त उपासीत” (छा० ३।१४।१) इत्यादौ सर्वस्यास्य जगतस्तदुदयावन-
मयकर्मतया तच्छरीरानुसन्धानेनात्र शान्तिविधीयते तज्ज्ञानस्याभयजनक-
तया न भयोत्पादनस्त्वमिति । “अथ तस्य भयं भवति” इत्युत्तरवाक्यस्य तु “यदा ह्येवंप एतस्मिन्नि” त्यादिना या प्रतिष्ठा विहिता तस्या भङ्गे भयमित्युच्यते इति स्पष्टोऽयमर्थः श्रुतितुष्टुबृंहणीभूतेतिहासपुराणेषु । तदाह वृत्तिकारः ‘यदेतस्मिन् स्थूलाक्षाविषयेऽनितपनेपरस्मिन् पुरुषे निरन्तरा प्रतिष्ठामधितिष्ठति तदाऽऽसादयत्यभयफलिकां सायुज्यमुवितम् । अथ लेखतोऽपि प्रतिष्ठापयमेऽनिवार्यंस्तु भयसंप्रयोग’ इति ।

“सदेव सोम्येदमय” इत्यादिच्छान्दोग्यसप्तविंश्याप्रकरणेऽप्यस्य जगतो मिथ्यात्वं न प्रतिपाद्यते । प्रत्युताम्य सन्दर्भस्य मिथ्यात्वलण्डन एव सात्पर्यम् । तथा हि—इवेतकेतोर्जिज्ञाभ्यमेवविज्ञानेन सर्वविज्ञानं पूर्वं त्रिमिहृष्टान्तैः सम्यगुपपाद्य दाष्टान्ते योजयितुं सर्वस्यास्य ब्रह्मकारण-
कत्वमेवेति प्रतिपत्तादयिपोरुदात्तकस्येयमुक्तिः । अस्यादेवेदं बहुत्वावस्थं जगत्सृष्टेः प्रागेकमेव । सृष्ट्यनन्तरं विभक्तनामारुपतया बहुत्वावस्थापन्न-
मपि सृष्टिप्राक्कालिकाविभक्तनामारुपतर्यवत्त्वावस्थापन्नमेवाधिष्ठात्रन्तर-
रहितमदात्मकमेवास्मीदित्यर्थः ।”

रूपभेदस्यास्वीकृतेरन्तिमोऽपि न ॥६१॥ प्रतीत्येव व्यवस्थाप्यं वस्तुजात-
मिहास्ति यत् । प्रतीतिश्च पदार्थानां सत्तयाऽनन्तयाऽप्येवा ॥६२॥ नैनदुभय-
मिदमेव न प्रतीतिर्भवेत् क्वचित् । अत्रिप्रमत्यसञ्चैतद् व्याहृतं कथनं तथा ॥६३॥ ततोऽनिर्बन्धनीयत्वमविद्याया न सिध्यति । अपि चास्या अविद्याया
मानं किञ्चास्ति साधकम् । ॥६४॥ अहमज्ञो न जानामि स्वेतरञ्चाथ
मामिति । प्रत्यक्षमिति चेन्मवं विकल्पामहता यतः ॥६५॥ विषयेणा-
नवच्छिन्नं तदवद्विन्नमेव वा । प्रत्यक्षविषयोऽज्ञानं ? नाद्यो भवितुमर्हति

सच्छब्दस्य विशेष्यभूतपरमात्माभिधायित्वेऽप्युत्तरनेक्षणपूर्वकबहुमवन-
रूपगण्यतयापरिणतत्वात्प्रकृते कारणत्वापयिकगुणाधितत्त्वविशिष्टसूक्ष्म-
चिदचिच्छरीरकत्वरूपपरब्रह्मत्वमेव सत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवञ्चाग्रिम-
वाक्यानामप्यर्थः सङ्गच्छते । नहि यूनि देवदत्ते यथावकाशं प्रसरमवाप्नुवाना
जानेच्छादयो गुणा बाल्ये नासन्निति शक्यं कल्पयितुम् । तस्मात्प्रितिल-
क्षितिविशिष्टमेव ब्रह्म सृष्टेः प्राक्काशेऽविभक्तनामरूपतया सूक्ष्मचिद-
चिच्छरीरकमवतिष्ठत इति निबिवादम् । अद्वितीयपदञ्चात्यन्तबिन्धुणां
विसर्जातीयमेव ब्रह्मोपस्थापयन्निमित्तकारणान्तरमस्य जगतो व्यावर्तयति ।
न तु सर्वातीयविजातीयस्वगतभेदमून्यस्वम्ब्रह्मणोऽभिदधाति । एकमेवेत्य-
थैवकारेण तस्यामवस्थायां व्यवच्छिद्यते बाहुल्यम् । एवञ्चाक्षापादीयनये
कारकव्यापारात्प्राक्कारणे कार्यस्यासत्त्वमप्यनेन सदितिपदेन व्युदस्तम् ।
तथा ज्ञानया धृत्या प्रवाहानादित्वमस्य जगतोऽङ्गीकृत्या चिद्द्वारकं
पारिणामिकमेव तत्त्वमस्मिन् प्रकरणेऽभिधीयते । न तु सदसद्गूढां व्यप-
देशानर्हं मिथ्यात्वम् । केषाञ्चिद्वजुस्यान्तानामस्मिन्नर्थे मा भूद्विषय
इत्यग्रिमे वाक्ये तन्मतमुपन्यस्य स्वयमेव दूषितत्वात् । “कथमसतः
सञ्जायेत” (द्ये० ६।२।२) इति । स्पष्टीकरिष्याम उपरिष्ठाज्जन्माद्यधि-
कारण इममर्थमित्यत्र संशेपः ।

एतेन “यस्मात्तत् न अपरमस्ति” (द्ये० ३।६) इत्याद्युपनिषत्सु

॥६६॥ अज्ञानं ज्ञानवद् यस्माद् विपर्यित्वेन सम्मतम् । सहते न विवर्त्यं
यत् तस्मात् पक्षो न चान्तिमः ॥६८॥ तद् विपर्ययवच्छिन्नं सर्वेषां येन
केन चित् । अशेषविषयावच्छिन्नाज्ञानानुभवस्य हि ॥६८॥ असम्भवान्न
चाद्यः स्याद् द्वितीयश्चेत्तदोच्यताम् । ब्रह्मावच्छिन्नमज्ञानमन्यावच्छिन्नमेव
वा ॥६९॥ प्रतीयते ? वरं नाद्यः कस्माच्चेदुच्यते यतः । ब्रह्मज्ञानञ्च
यज्जातं श्रवणादिकहेतुना ॥७०॥ आदाय तदभावं हि प्रतीतिर्जायते
तथा । द्वितीयस्यापि पक्षस्य युक्तत्वं न भवेद् यतः ॥७१॥ ब्रह्मनिष्प्रव-

“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” (गी० १३।२) इत्यादिस्मृतिषु च प्रपञ्च-
मिध्यात्वपूर्वकं परमार्थतोऽद्वैतमेकमेव ब्रह्मभिधीयत इति भायिमत्तं सर्वं
व्याख्यातं वेदितव्यम् । दुराग्रहमात्रैकसाधनत्वात् । एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गाच्च । नहि तन्मते ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वन्तरं
सर्वपदामिलप्यमस्ति यद्विज्ञानमेकविज्ञाननियतं स्मादिति । नच ब्रह्मस्व-
रूपेऽवगते तदध्यस्तं प्रपञ्चजातं ज्ञातमेव । अधिष्ठानमेव ह्यारोपित-
वस्तुनः स्वरूपम् । तदतिरेकेणावस्तुभूतस्य वस्तुनामाश्रयसत्ताकस्य
तस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथा हि-आध्या-
त्मिकः प्रपञ्चः स्वोपादानतया ब्रह्माधायति न वा ? आद्ये स्वरूपसत्तया,
असत्तया वा ? यदि सत्तयेत्यभिधत्ते, हन्त ! तर्हि, आगतं प्रपञ्चे
सत्यत्वम् । अथवासत्तयेत्यन्तिमं पक्षं कक्षीकरोपि चेदमन्दमुपहास्यम् ।
आद्यमाध्यायिभावश्च सतोरेव कयोश्चिद्वस्तुनोः कुण्डवदरयोरिव
लोफद्रास्त्रसिद्धः ।

द्वितीये ब्रह्मोपादानवादभङ्गप्रसङ्गः । ननु शुद्धस्य चिद्वस्तुना
नास्त्येवोपादानत्वमिति चेन्न । “यतोवा” (तै० ३।१।१) इत्यादिधृतिशत-
व्याकोपप्रसङ्गात् । अथाध्यस्तोपादानमेव श्रुतिरभिधत्त इति चेत्त्रयोह्यर्थो-
ऽनेन बालक्रीडनेन साधितः स्याद्भगवत्या धृत्या । अतः प्रपञ्चसत्य-
त्वमेव सर्वत्रोपदिष्टमिति दिक् ।

रूपेण ब्रह्ममिन्नस्य मन्यते । अज्ञानविषयत्वञ्चेद् व्यापातः सम्भवेत् तदा
॥७२॥ घटत्वादिकरूपेण चेतदेष्टं न सिध्यति । यच्चाप्रकाशितार्थं
प्रकाशयत्वेन हेतुना ॥७३॥ प्रमाणाज्ञानरूपे पक्षे साधयन्ति केचन । स्वप्रा-
गभावमिन्नं स्वविषयावरणं तथा ॥७४॥ स्वनिवर्त्यं स्वदेशस्यं वस्त्वन्तरमि-
हास्ति यत् । तद्वस्तुपूर्वकत्वञ्च ह्याद्यदीपप्रभा यथा ॥७५॥ तद्वरं न यतो,
हेतोरज्ञानान्तरसाधनात् । अपसिद्धान्तगतं हि विनिपातो भवेद् ध्रुवम्
॥७६॥ तदसाधनतो हेतोरनैकान्त्यं गमे पतेत् । दृष्टान्ते साधनस्यापि

यदपि चाज्ञानमनादिभावरूपं पदार्थान्तरमागमप्रत्यक्षानुमानयत्नेन प्रसाध्य तच्छब्दवृत्तितस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमितिकथनन्तदपि महाम्भसि निमज्जतः कुशकाशावलम्बनमनुकरोति । तथा हि-भावरूपस्याज्ञानस्यागमेन साधयितुमशक्यत्वात् । न च "अनुतेन हि प्रत्यूढाः" (छा० ८।३।२।) "इन्द्रो मायाभिः पुद्गुरूप ईयते" (बृ० ४।५।१६) इत्याद्यागमाः प्रमाणतामत्र दधत इति बाध्यम् । तत्रानुतशब्दस्य बन्धप्रदायककर्मणि नियतत्वात् । "ऋतं पिबन्ती मुकुतस्य लोके " (कठ० ३।१) इत्यादौ भगवदाराधनरूपनिष्कामकर्मणो यत्कर्म तद्वृत्तमिति दृष्टत्वात्तद्व्यतिरिक्तमनुतमित्युच्यते । न ह्यनेनानुतपदेनानिर्यचनीयं भावरूपमज्ञानमर्हति चेदुम् । न च, "प्रागुर्वं घृतम्" (तैत्तिरीय० का० २।प्र० ३० अ० २) इतिवदनुतपदमत्र गोण्या वृत्त्याऽनिर्यचनीयभावरूपमज्ञानमभिधत्त इति बाध्यम् । सति यत्रयार्थे तात्पर्यनिश्चये लक्षणाया अस्वीकार्यत्वात् ।

एवमपरस्मिन् बावयेऽपि भायापदस्याऽनुतरचनक्षमत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं ध्रुत्यन्तरपुराणकोशादितोऽवसीयते न त्वनिर्यचनीयाज्ञानत्वम् । तस्मान्नागमतोऽज्ञानं भावरूपं शक्यं प्रतिपत्तुम् । प्रतिपादयिष्यते चतदुपरिष्ठादतोऽत्र संक्षेपः ।

प्रत्यक्षेणाप्यनादिभावरूपस्य ज्ञाननिर्यच्यस्याज्ञानस्य साधनं दुःशकम् । नचाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीति प्रतीतिरेव तदध्यक्षे मानम् ।

विद्यते तथा ॥७७॥ प्रकाशवत्तया यस्माज् ज्ञानमेव हि सम्मतम् । अज्ञानमनुमानेन तस्मादत्र न सिध्यति ॥७८॥ प्रागमेनापि चाज्ञानं भावरूपं न सिध्यति । न चा 'अनुतेन हि प्रत्यूढा' इत्यादिकवैदिकात् ॥७९॥ वाक्यादज्ञानसंसिद्धिरितिवाच्यं कदाचन । निष्कामकर्मणश्चात्र ऋतत्वं बुधसम्मतम् ॥८०॥ 'ऋतं पिबन्ता' वित्यादि प्रमाणं तत्र विद्यते । सांसारिकस्य तद्विज्ञानस्यानुतत्वेन मापणात् ॥८१॥ अत्रैवमनुतादात्म्यं श्रुतेऽपि प्रमाणता । अज्ञाने भावरूपे तत् प्रमाणं नास्ति किञ्चन ॥८२॥

तथा हि निरुक्तप्रतीक्षावहमित्यात्मनोऽभावानुयोगितया तत्प्रतियोगितया च ज्ञानस्य प्रतिपत्तिर्भवति न वा ? प्रथमं पक्षं पक्षीकरोषि चेन्न तर्हि ज्ञानाभावप्रत्ययः प्रसरतामासादयति । धर्मप्रतियोगिनिश्चयाम्या प्रतिबध्यमानत्वात् । नापि द्वितीयः । अभावानुभवस्य स्वप्रतियोगिज्ञाननियतसापेक्षत्वात् । तस्मादिदमज्ञानं ज्ञाननिरुक्त्यै भावरूपमेवेति नामावमतमनुसृत्यामिहितानां दूषणानामवकाशः । तथाच धर्मप्रतियोगिज्ञानसमकालिक एवास्य भावरूपाज्ञानस्यानुभव उपपद्यते । परस्परानिर्वृत्त्यादितिवाच्यम् अहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीत्यादावनुभूयमानमज्ञानमभावरूपमेव न तु भावरूपम्, विकल्पकल्पनाकलुषितफलतेवरत्वात् । तथाहि अज्ञानस्य निवर्तकाश्रयविषयतया किञ्चित्प्रत्यक्षतत्त्वं प्रतीतं न वा ? आद्ये स्वरूपज्ञानवाच्यं तदज्ञानमितिनियमात् तत्प्रतीतो कथंकारमवतिष्ठेत् । अन्तिमे तु निवर्तकाश्रयविषयरहितमज्ञानं नश्वरानुभूयेत । तस्माद्भूवदभिमतभावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानचर्चत्वात्तर्ह्येव पर्यवसानमित्ययमप्याद्यापाशः शिथिलबन्धोऽन्यथाभिनिवेशात् । एवञ्चोभयसमधिगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीतिप्रतीतिगोचर इत्यनुपेयम् ।

यदपि च वैशिचन्यायिमत्परिष्कूर्वाद्भ्रान्त्यैर्भावरूपाज्ञानसाधकमनुमानं प्रदर्शितमविवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतस्वस्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्वकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । तदपि न युक्तिसहम् ।

‘भोक्तृभोग्यादिभेदाश्च ब्रह्मण्यज्ञानकल्पिताः ।’ इत्येतदपि नो सिद्ध्येत् तदभावे कथञ्चन ॥८३॥ तिरोधातृतयाऽविद्या स्वीकृता तत्र पृच्छयते । प्रकाशस्य विरोधित्वं किं तस्या विद्यते न वा ? ॥८४॥ अध्यासानुपपत्तिः स्यादादिमे स्वीकृते यतः । अधिष्ठानप्रकाशेन विनाऽध्यासो न सिध्यति ॥८५॥ स्वरूपस्यापि नाद्यस्य प्रसङ्गः प्राप्नुदात्तया । द्वितीये न तिरोधात्री कल्पिता सा युधा तथा ॥८६॥ अविद्याया विनाशश्च ब्रह्मज्ञानेन येन हि । सत्यं तदपचा मिथ्या ? पूर्वस्मिन् सद्वितीयता ॥८७॥ निवर्तकस्य

स्वाभिमतमज्ञानं साधयितुं प्रयोजितेऽप्यनभिमतज्ञानान्तरसाधनेनाप-
सिद्धान्तापातात् । तदसाधने तु हेतोरनैकान्त्यम् । दृष्टान्तस्य साधनवै-
कल्यञ्च । नहि प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशनत्वं सम्भवदुक्तवत् ।
ज्ञानस्यैव तान्त्रिकैः प्रकाशकत्वाम्युपगमात् । अन्यथा ज्ञानरूपस्यात्मन एव
स्वयंप्रकाशकत्वमिति भवत्सिद्धान्तो व्याकुप्येत । विद्यमानायामपि प्रदीप-
प्रभायामन्तरेण ज्ञानं विषयप्रकाशासम्भवात् । प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रि-
यस्य ज्ञानमुत्पादयतस्तत्प्रतिकूलतमस्तिरस्करणेनोपकारकत्वमेव । तस्मा-
न्नागमप्रत्यक्षानुमानानि प्रभवन्ति भावरूपमज्ञानं साधयितुमित्यलमनेन
शुष्कतर्कनिरासायासेनेत्युपरम्पते ।

किञ्च, केवलतर्कवादास्तु सूत्रकृद्भिः स्वयमेव, “तर्काप्रतिष्ठानादपि”
(ब० सू० २।१।११) इति बिलक्षणत्वाधिकरणे निराकृताः । अत एव--

“भार्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्कैर्णानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥”

इति भगवता मनुनापि सिद्धान्तितम् । केवलतर्केणैव कार्यनिबद्धि
प्रागममर्यादायाः प्राधान्येनोद्घोषणं व्यर्थमेव स्यात् । एवञ्च निरुपतभव-
त्ययोगे हेतोः सत्प्रतिपक्षिताऽपि सम्भवति । तथाहि-विवादाध्यायित
प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति, प्रमाणज्ञान-

चान्यस्यापेक्षणञ्चान्तिमे खसु । नश्यतीह स्वयं तद्धि कतकस्य रजो
यथा ॥८८॥ मेवं नैव यतो नाद्यो रजसः विन्त्वधोगतिः । शाब्दबोधा-
त्मकं किञ्च निविध्यासुनतः परम् ॥८९॥ अन्तिमञ्चापरोक्षं वा तज्ज्ञान-
ञ्चात्र सम्मतम् ? । नाद्यस्तर्कवदप्रायामविद्यायां भवेदिह ॥९०॥ अगतश्च
समुच्छेदो मननादिश्च नो भवेत् । शाब्दबोधात् परं पूर्वं हि साक्षात्कार-
स्तत्तथा ॥९१॥ व्यवहारो भवेदन्ये ‘श्रुञ्चाज्ञो ब्रह्म वेदिषि न ।’ छात्रश्च
न प्रवर्त्तताचार्यस्याप्यज्ञता यतः ॥९२॥ अविद्याया निवृत्तिश्च किं मया

त्वाद्भवदभिमतज्ञानसाधकप्रमाणज्ञानवदित्यादिप्रयोगाणामपि जागरूक-
त्वादिति दिक् ।

अपि च येयमनादिभाववत्पादविद्या भवद्भिरास्थीयते सा
कार्यरूपाऽकार्यरूपा वा ? कार्यरूपेति चेत्किमस्याः कारणमिति विवेचनीयम् ।
अविद्यान्तरमिति चेन्नानवस्थादौस्थ्यत् । सैव कारणमिति पक्षस्तु आत्मा-
शयदोषप्रसङ्गाद्धेय एव । एकस्यामेवाविद्यायां कारणत्वं कार्यत्वञ्चेत्यु-
भयमसम्भवि । विरुद्धवर्माप्यस्तत्वात् । ब्रह्मण एव कारणत्वं भित्त्यपि न
युक्तम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि-किमुपाधिविशिष्टब्रह्म तस्याः
कारणमाहोस्वित्तद्ब्रह्मितम् । तत्र न प्रथमः । अविद्यायाः प्रागुपाधीना-
मस्तत्वात् । सत्त्वे तु किं तस्य कारणमिति विचारे सैवानवस्था पिद्याचो
दुरवस्था स्यादतो विषयोऽयमुपन्यासः । न द्वितीयः । शुद्धस्य चिच्छेपते-
स्त्वन्मतेऽभरणत्वात् । अभ्युपेत्याऽपि शुद्धस्य कारणत्वं न युक्तिर्दोष-
शृङ्खलातो, यतः संसृतेः कारणमज्ञानमेव, तस्यैव च संसृतेस्सामग्री-
त्वेन मुक्त्यभावः प्रयुज्येत, संसृतिसामग्रीतयाऽवसितस्याज्ञानस्या-
द्याप्यविनष्टत्वात् । अथाकार्यरूपत्वेऽनादिभावपदार्थस्य निवृत्त्यभावात्
तन्निवर्तकगुण्यास्तोपदेशवैयर्थ्यम् । प्रयोगश्च-विमत्ता अविद्या न निवर्तते
अनादित्वे सतिभावपदार्थत्वाद्ब्रह्मवत् । स्यादेवम्, इदमज्ञानं स्वस्मिन्
कार्यकारणते परित्यजत् सदसद्गुणानिर्वचनीयमेव रूपं धत्ते ।

उत्स्यथवा मृषा ? । आद्ये ब्रह्मस्वरूपा वा तदन्या वेति कथ्यताम् ? ॥६३॥
अविद्याश्रुदयस्वार्थे जानात् प्रागपि सा यतः । व्यर्थमेवोच्यते ताह
ब्रह्मज्ञानं निवर्तकम् ॥६४॥ द्वितीयैर्ब्रह्मज्ञानिः स्यादनिर्मादोऽपि सम्भवेत् ।
भिन्नसत्ताकताहेताविरोधां न भवेद यतः ॥६४॥ अनिर्मादप्रसङ्गः
स्यान्निवृत्तिः सा मृषा यदि । प्रवक्ष्ये स्यादुपादानमज्ञानं हि तथा सह
॥६६॥ उहादानं विना यस्मादुपादेयं न तिष्ठति । विषयो ब्रह्ममीमांसा-
द्यास्वस्य प्राक्सम्मतम् ॥६७॥ विशिष्टाद्वैतमेवातः धृतिस्मृत्यादिसङ्गतैः ।

एवञ्चास्याज्ञानस्य भायापदामिलप्यस्य भूषणमेवेवं यत्प्रलक्षणविवेचना-
नाक्रान्तत्वं न दूषणमिति । मैवम् । अनिर्बचनीयस्य वस्तुनो वुरूपपादत्वात् ।
तथाहि-सर्वं हि वस्तु प्रातिस्विकरूपेण सत्तयाऽसत्तया वा क्षयते
निर्वक्तुम् । न त्वेषास्यैव वस्तुनः सत्त्वविशिष्टासत्त्वम्, असत्त्वविशिष्टासत्त्वं
वा । एतेन सदसदनधिकरणत्वमेवानिर्बचनीयत्वमतिकथनमपि प्रत्युक्तम् ।
इतरेतरविरुद्धत्वात् । सद्विलक्षणमसदेव भवति । असद्विलक्षणञ्च सदिति ।
लोकव्यवहारात् । तदुभयविलक्षणस्य वस्तुनः प्रामाणिकैरनङ्गीकारात् ।
सद्विलक्षणं किन्तु नासत्, एवमसद्विलक्षणमपितु न सदिति कथनन्तु
“ममानने जिह्वा नास्तीति” कथनवद्व्याहृतत्वादेनादरणीयमेव । तस्मा-
दस्यानिर्वाञ्छ्यस्याज्ञानस्यानिर्बचनीयतैवेति न प्रागुक्तदूषणनक्रान्ति-
रिति सर्वं स्पष्टम् ।

एवञ्चाखिलयु तिसृतीतिहासपुराणसामञ्जस्यादुपपत्तिबलाच्च वि-
शिष्टार्थमेवास्म्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य विषयो नतु केवलाद्वैतम् ।
तथाहि-चिदचिद्वस्तुनोः शरीरतयाऽपृथक्सिद्धत्वेन, प्रकारत्वम्, तद्विशिष्टस्य
ब्रह्मणश्च शरीरित्वेन प्रकारित्वं शास्त्रवक्तृमेव पाश्चन धृतयोऽभिदधते ।
“पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति” (श्वे० १।१।)
“जाज्ञीद्वावजावीशानीशौ” (श्वे० १।६) “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च
मत्वा” (श्वे० १।१२) “क्षरंप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीक्षते देव

चिदचितोः शरीरत्वान्मता चात्र प्रकारता ॥६८॥ एतयोरीशदेहत्वं
यु तिसृत्योरुदोरितम् । ननु विशेषणत्वं हि चिदचितोर्न सिध्यति ॥६९॥
चिदचिदीशतो भिन्नं यतः किञ्चन्मतं न हि । व्यावर्त्याभावतो व्याव-
र्त्तकताऽऽत्माचितोः कुतः ? ॥१००॥ तयोर्विशेषणत्वञ्च तदभावे
भवेत् कथम् ? । मैवं व्यावर्त्यता यस्माद्विद्यतेऽत्र तयोर्मिथः ॥१०१॥ ततो
व्यावर्त्तकत्वेन स्याद् विशेषणता तयोः । नन्वप्रमेयशक्यादिविशिष्टस्यैव
चाधवा ॥१०२॥ ब्रह्मणो निगुणस्य स्तम्भित्वेन विशेषणोः ? । पाठे

एकः" (श्वे० १।१०) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे० ६।१६) अथ
 प्रधानक्षेत्रज्ञपदामिपेययोर्भिदक्षितोर्भोक्तृभोम्यत्वेन पतिरितिपदेन च
 तयोनियमनकारित्वं परमात्मन इति स्पष्टतयैवामिहितम् । गुणेश
 इतिपदञ्च सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिनित्यगुणयोगञ्चामिदधाति ।
 "समाने बुद्धे पुरुषो निमग्नोऽनीक्षया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा
 पश्यत्यन्यमीक्षामस्य महिमानमिति भीतशोकः (श्वे० ४।१६) "स कारणं
 करणाधिपाधियो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे० ६।१६)
 "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्"
 (श्वे० ६।१३) "अजामेकां लोहितघुस्सकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
 सरूपः सजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्यः ।"
 (श्वे० ४।१५) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्म पृथिवी
 शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्तर्याम्यमुतः" (बृ० ३।७।३) "य
 आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मानन्तर्याम्यमुतः" (छत० १।४।५।३०)
 "योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षर शरीरं यमक्षरं न वेद । अन्तः प्रविष्टः
 चास्ता जनानां सर्वात्मा" (तै० आ० ३।११।२) इत्येवमादयः । एष
 एवामिप्रायः स्मृत्यादिषु बहुलमुपलभ्यते । यथा

प्रकृतिं पुरुषं चैव विदधनादी उभावपि (गी० १३।२०)

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ (गी० १।१०)

मम मयोनिर्माहृद्ग्रहस्तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ (गी० १।४।३)

विशिष्टवैशिष्ट्यं द्वितीये स्वीकृते ध्रुवम् ॥१०३॥ प्रवेशो दुर्निवारः स्यान्मा-
 यावादिमते किं । इति चेदुच्यते चात्र नैव दोषो भवेद् यतः ॥१०४॥
 विशिष्टस्य विशेष्याद्ये विशेष्यमान्तरान्ययः । सिद्धान्ते स्वीकृतस्तस्मादखिलं
 स्यादनाभिपद्य ॥१०५॥

उत्तमः पुरुषस्त्वग्न्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ (गी० १५।१७)

जगत्सर्वं शरीरं ते स्पर्धं ते बहुधातलम् (वा०रा०यु०)

प्रकृतिर्या मया स्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषभाष्युभावेती लीयते परमात्मनि ।

परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।

विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ (वि०पु० ६।४।३८-३९)

“ईक्षतेर्नाशब्दम्” (अ०सू० १।१।५) “तदनम्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः”

(अ०सू० २।१।१५) “प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” । (अ०सू० १।४।२३)

इत्याद्याः । ‘ईक्षतेर्नाशब्द’ मित्यत्राशब्दप्रतिपाद्यस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वं

निरस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव तत्त्वमीक्षणकर्तृत्वेन हेतुना

सम्यग्मुपपादितम् । एवञ्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेन ब्रह्मणा सह

स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य प्रपञ्चस्याभेदस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः

इत्यादावभिहितम् । “सदेव सोम्येदमग्रमासीदेकमेवाद्वितीयम्” । (छा०

६।२।१) इत्यग्रेदंशब्दस्यापि चिदचिद्विशिष्टपरत्वमेव । अतएव च सदिदं

पदयोर्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यम् । एवं “सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म” (छा०

३।१।४।१) “सत्त्वमसि” (छा० ६।८।१६) इत्यादावपि सर्वादिपदानां

सत्तच्छरीरकपरमात्मपरत्वात्सर्वादिपदब्रह्मादिपदयोः सामानाधिकरण्यं

मुख्यमेव । शरीराभिधायिपदानां शरीरिणि शक्तिरितिसिद्धान्तात् । न

च स्वाणुःपुरुष इतिवद्वाधायै सामानाधिकरण्यं तथा च जितं

विवर्तनादेनेति भाष्यम् । ‘सदेवसोम्येदमग्रे’ इत्यादिभ्यस्त्या ‘अग्रे’

इति निषेधविरोधात् । एवञ्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः

स्थूलचिदचिद्विशिष्टप्रत्युपादानत्वमुपपन्नम् । भाष्यवस्थाविशेषतः

प्रागवस्थाध्यत्वमेवोपादानत्वम् । एवञ्च कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि

सम्यग्मुपपन्ना भवति । भवन्मते तु ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्य कस्यचिदपि

वस्तुनोऽभावात् “येनाभूतं धृतं भवत्यमृतं महत्प्रविज्ञातं विज्ञातं स्या”

दित्यादौ कस्य श्रुतेन किमश्रुतं श्रुतं स्यात् । द्वितीयस्यासङ्गादाद्वितीयमपि प्रतिज्ञा निरालम्बना स्यात् । यदि चाधिष्ठानभूतायाश्चिच्छक्तेः पारमार्थिकत्वेन परिज्ञाते तदध्यस्तस्यास्तिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेनावगतिर्भवत्येवेत्युच्यते, हन्त । तर्हि परिज्ञानप्रयोजनमेव मन्दफलकम् । पारमार्थिकमिथ्यात्वपदयोः श्रुतिविरुद्धयोरध्याहारः । दृष्टान्तार्नुपपत्तिश्च स्पष्टैव । तथा सत्येकेन क्षुब्धितशक्त्येन सर्वं रजताभ्रकादिकं यथा वा सोम्यैकया रज्ज्वा सर्वं सर्पभूदलं नाम्बुधारादिकं विज्ञातं स्यादित्येव श्रूयात् । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मुन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि दृष्टान्तनये तु परिणामवाद एव संगच्छत इति सुधिय एव विभावयन्तु ।

न चैवमभेदनिरासे श्रुतिव्याकोपः “परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” (छा० ८।३।४) इतिच्छान्दोग्ये बहुरविद्यायां—“स यथा सैन्धवस्त्रित्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते नहास्योद्ग्रहणार्थं स्याद्यतो यतस्त्वाददीत स्रवणमेवैवं वा घरे इव महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानयन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति” (बृ० २।४।१२) “यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” (मु० ३।१।३) “यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपविमुक्तः परात्परं पुण्यमुपैति दिव्यम् (मु० ३।२।८) ब्रह्मविद्ग्रहं च भवति” (मु० ३।२।९) इत्यादावसकृत्तथैव प्रतिपादितत्वादितिवाच्यम् । अभेदवादस्योदाहृतश्रुत्यर्थास्पृष्टत्वात् । तत्रच मुक्त्यवस्थैव प्रतिपाद्यते । परं ज्योतिः परमात्मानमुपसम्पद्य याथाव्येनावगम्य स्वेनानन्दरूपेण सायुज्यं समवाप्य तिष्ठतीति प्रथमश्रुत्यर्थः । द्वितीयायास्तु विज्ञानघनो जीवः पाञ्चभौतिकं देहमपरित्यज्य सर्वाधारे परमात्मनि विनश्यति कीनो भवति देवादिनामरूपपरित्यागादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः, “स यथा सैन्धवस्त्रित्य” इत्यादिः । सैन्धवस्त्रित्यो स्रवणपिण्ड एकरूपताम्भजत । नहि रूपतः

पार्यक्यं दृश्यते परमादितो मध्यतोन्तत आचमने तु रसतो वैधर्म्यं जायत एव । एतदुक्तमभवति । यया सैन्धवचन उदके प्रास्तस्तत्र लयमुपगच्छति समानाकारतया च पार्यक्येन ग्रहणं न भवति परं परिमाणविशेषेण रसविशेषेण च शक्यत एव विवेचनं तथा ब्रह्मलीनोपीति तात्पर्यम् । अत एव “निरञ्जनः परमं साम्यमुर्वीती” त्यादी भेदघटितं साम्यमेवाभिहितम् । न केवलं साम्यमात्रमपितु परमं साम्यमित्युक्तम् । अतिशयभेदद्योतनार्थं च परमेण विशिष्यते । नदीसमुद्रदृष्टान्तेऽपि नामरूपभेदाभाव एव विवक्षितः । तत्रापामाधिक्यं परं केन निवार्यते । एवञ्च भवदभिमतभेदे दृष्टान्त एव नास्तीति सिद्धम् । तस्मात्सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिविध्यकल्याणगुणविशिष्टस्य सविशेषग्रहण एवात्र शारीरकमीमांसाशास्त्रे जिज्ञासाजमिमता संप्रकृतामिति सर्वं समञ्जसम् ।

ॐ अथ जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

ग्रहप्राप्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मजिज्ञासनमेव युक्तन्तत्र तद्विषयीभूतं ब्रह्म निर्गुणं सगुणं बोतोभयविधं श्रुतिप्रतिपाद्यमेकमेवेतिविषये (मीमांसकानां धर्मजिज्ञासायाः सम्मतत्वात्, सांख्यवैशेषिकाणाञ्च प्रकृतिपुरुषद्वयगुणादिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वाभिमतत्वात्तेषां ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनत्वामावेन सम्मतस्य पूर्वपक्षत्वानुपपत्तेः) अस्मिञ्छारीरकमीमांसाशास्त्रे जगत्कारणसगुणब्रह्मजिज्ञासायाः सिद्धान्तितत्वात्तद्वदो-
करणकामां मुनिस्तावदादौ ब्रह्मस्वरूपं लिलक्षयिषुर्विरचयाञ्चकार द्वितीयं सूत्रम् । तत्र मुमुक्षुजिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमसम्भवि । चिदचितो-
रतिरिक्तस्य वस्तुनोऽसिद्धत्वात्, वेदान्तवाक्यानाञ्च कमस्वरूपविवेचना-
यामेवोपधीणत्वादित्याद्यङ्गीयामाह--

ॐ ‘यतो वे’त्यादिके वाक्ये जगज्जन्मादिकं सत्तु । ब्राह्मणो लक्षणं कच्चिद् सम्भवत्यथवा न हि ? ॥१०६॥ अन्त्यः पक्षः समीचीनोऽनियत-
त्वेन हेतुना । ईश्वरे च यतो नास्ति प्रमाणान्तरवेद्यता ॥१०७॥ ब्रह्मभेद

जन्माद्यस्य यतः ११।२.

तैत्तिरीये श्रूयते "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविदंति तद्विजिज्ञासन्व तद्ब्रह्मेति" श्रुतिरियं
ब्रह्मणो लक्षणविधयाऽभिधातुमीदृशं न वेति विधायस्तत्र च पूर्वः पक्षः,
ब्रह्मणः स्वावधिकोत्कृष्टत्वाभाववत्तयाऽऽधारणधर्मवत्तया स्वसा-
दृश्यवदभावेन "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" (इवे० १।८) इत्यादि-
श्रुतिधर्तृरूपवर्णनान्तादृशनिस्समाम्यधिकस्य कस्यचिदपि वस्तुनोऽसिद्धतया
तस्य लक्षणतः प्रतिपत्तुमशक्यतया च तादृशवस्तुप्रतिपादने वेदान्तानाम्प्रा-
माण्यासम्भवेन तज्जिज्ञासनमसङ्गतम् । यतो वेत्यादिश्रुतिसमधिगत-
जगज्जन्मादिकारणत्वरूपधर्मणाञ्च नानात्वाद्धर्मभेदोऽपि दुष्परिहरः ।
इतरस्यावृत्तिविशिष्टवस्तुबोधकत्वमेव लक्षणत्वम् । तच्चोपलक्षणविधया
वा विशेषणविधया वेत्यन्यदेतत् । प्रकृते तु त्वदुक्तरीत्या "यतो वा
इमानी" त्यादिश्रुतिर्न कयापि रीत्या ब्रह्मणो लक्षणमभिधाय प्रमाणता-
मास्थानुमर्हतीत्यर्थवादित्वमेव तच्छ्रुतेः स्यात् । किञ्च वेदान्तेषु निर्विशेष-
मेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते । तथाहि—"अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते" ।
(मु० १।१।५) "यत्तदेद्रस्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं
नित्यं विभ्रुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदध्ययं तद्भूतयोनिम्परिपश्यन्ति धीराः"
(मु० १।१।६) "यथोर्णानामिसृजते गृह्णते च" (मु० १।१।७) "यथा
पृथिव्यामोपधयः सम्भवन्ति, यथा सतः पुल्यात्कैशलोमानि
तथाक्षरात्सम्भवतीह विद्वन्" (मु० १।१।८) "तस्मादेतद्ब्रह्मणाम-
रूपमप्रञ्च जायते" "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।"
तं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विद्वस्य धारिणी" (मु० २।१।३) इत्यादि

प्रसन्नितस्तद् विशेषणवद्वृत्ततः । विशेषयति यत्तद्वि विशेषणतया मतम्
॥१०८॥ 'वासस्वी कुण्डली छत्री पार्थिवोऽत्रान्यमानतः । ऐक्यस्याव-
गमस्तस्मान्नास्ति भेदस्य सम्भवः ॥१०९॥ तस्मान्न कारणत्वादि ब्रह्मणो

भूतिद्यतप्रतिपाद्यं निवृत्तं ब्रह्म । यत्र चराचरजगदध्यस्तमस्ति ।
यच्चराचरात्मकजगत्कल्पनाधिष्ठानं सर्पकल्पनाधिष्ठानरज्जुवत्सन्निवृत्तं ब्रह्म
जिज्ञास्यमित्यतो जगतो ब्रह्मप्यध्यस्तत्वज्ञानायाध्यासस्वरूपं प्राग्विवेच-
नीयम् । तत्राहुः । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रवादा-
वद्विषयस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणांमपि सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके
युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणां चाध्यासस्तद्विषय्येण विषयिण-
स्तद्वर्माणाञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मि-
न्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माभाष्यस्येतरैराऽविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्म-
वर्माणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानुते मियुनीकृत्याहमिदमिति ममेदमिति
च नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति ? उच्यते ।
स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति । अस्यायं । परत्र रज्जुपुक्तिकादिषु
पूर्वदृष्टानां सर्परजतादीनां योऽवभासः सोऽध्यास इति संधिप्तार्थः ।
स्यात्यन्तरवादिनां समेषां तान्त्रिकाणामप्यस्मिन्नेवार्थे पर्यवसानमिति भन्त-
व्यम् । एवञ्च युक्तमेवोक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् ।
नचैकान्तोऽस्याध्यासस्य सत्त्वमेवेष्टव्यम् । उत्तरकालिकवाधदर्शनात् । अन्यत्र
स्थितस्य सत्यभूतस्य रजतादेरत्राभानत्वाद्वाधो गुज्यत एवेति तत्त्वम् ।
नचासत्त्वमप्यपरोक्षानुभवविषयतया च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नचैकस्य सदसत्त्वं
परस्परविरोधात् अतस्तस्यानिर्बन्धनीयत्वमेवेति सिद्धम् । स चायमध्यासो
द्विविधस्तन्मतावसम्बन्धिर्बर्णितः । प्रथमः परत्र परावभास इत्येतल्लक्षणो-
ऽध्यासो ब्रह्मणि सर्वचराचरजगदध्यस्तत्वबोधनाय स्वीकृतः । द्वितीयस्तु
अतस्मिंस्तद्वुद्धिरित्येतल्लक्षणः प्रत्यगात्मनि ब्राह्मणादिदेहेन्द्रियाद्यध्यास-

सक्षणं भवेत् । किन्तूपलक्षणत्वेन जगतज्जन्मादिकञ्च तत् ॥११०॥
सम्भवेत् किन्तु नैतञ्च शास्त्रादेऽत्र विधुर्यया । ज्ञाताकारस्तपेशे न,
शाप्याकारोऽपि यन्नहि ॥१११॥ शास्त्रातिरिक्तमानागोचरता रागवे

बोधनाय स्वीकृत इति । सञ्चायमध्यासः सर्वथाऽक्षम एवाहृतमुपपाद-
यितुम् । तथाहि-सद्युक्त्या विमृश्यमानेन चानेनाध्यासेन न जीवानां न
या प्रकृतितत्त्वार्थाणां देहेन्द्रियादीनां शुक्तिकाकल्पितरजतवद्भज्जुकल्पित-
सर्पवच्च ग्रह्याणि कल्पितत्वेन मिथ्यात्वमुपपद्यते एतच्चानात्मनि देहादाया-
त्मबुद्धिर्याऽहं ग्राह्यणोऽहं क्षत्रिय इतीदृशी सैवविद्येति तत्प्रतिपत्तये सर्वे
वेदान्ता प्रारम्भन्त इत्येवमादि तदीयवचनैरवगम्यते । किन्तु तान्यपि न
जगन्मिथ्यात्वसाधकब्रह्मात्मैकत्वबुद्धेरेव मिथ्यात्वमवगमयन्ति । तथाहि-
स्मृतिरूपः परत्र पूर्ववृष्ट्यावभास इत्युपक्रममिहिताध्यासलक्षणस्यायमर्थः ।
परत्रेत्युनते परस्येत्यर्थिकम् । परत्र परस्यावभासोऽध्यासः । एतदुपपादकतया
स्मृतिरूपत्वं तत्साधनार्थं च पूर्ववृष्टत्वमुपात्तम् । अवभासनमवभासः ।
परस्य रजतसपदिः परत्र शुक्तिरज्ज्वादिष्ववभासः परावभासः । स्मर्यंत
इति स्मृतिः स्मर्यमाणोर्थः । “भावे” (पा० ३।३।१८) “अकर्तरि च
कारके संज्ञायाम्” (पा० ३।३।१९) इति सूत्रद्वयमधिकृत्य “स्त्रियां
कितन्” (पा० ३।३।१४) इतिसूत्रेण भावे कर्तृभ्यतिरिक्ते च कर्मादौ
कारके संज्ञायामसंज्ञायां कितन्विधानात् । “अकर्तरि चेति” (पा० ३।३।१९
चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वाङ्गीकारात् । स्मर्यमाणस्य रजतसपदिः
रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः शुक्तिरज्ज्वादी स्मर्यमाणो यो रजतसर्पादि-
रूपोऽयंस्तस्य रूपमिव रूपमस्य ग्रह्याणि जगदध्यासस्येति स्मृतिरूपोऽन्यत्र
पूर्ववृष्टस्य रजतसपदिर्पदार्थस्य यथा शुक्तिरज्ज्वादाववभासो भवति
शुक्तिरज्ज्वावच्छिन्नाज्ञानवताम् न तत्र वस्तुतो रजतसर्पादिरस्ति तथा
ब्रह्मण्यधिष्ठाने चराचरस्य जगतोऽवभासमात्रं भवति । तत्स्वरूपज्ञानविभु-
राणामित्यधिष्ठाने ब्रह्मण्यारोप्यस्य जगतोऽयन्ताभाव एव दक्षितो भवति ।
एवञ्च भ्रमदशायामप्रतीयमानत्वे सत्यारोप्यस्याध्यत्वमधिष्ठानत्वं यथा
यतः । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तञ्चे’ति ज्ञाताकारता ध्रुती ॥११२॥ इति चेन्न
तथा धर्मिभेदो धर्मविभेदता । स्वीकृता यदि सत्यादेशोपलक्षणता तदा
॥११३॥ अनवस्था भवेन्नूनं प्राग्रूपस्योपपत्तये । अन्यस्य सक्षयस्याः

शुक्तिरज्जु रजतसंपयोरधिष्ठानमित्यधिष्ठानलक्षणं दृष्टान्ते साङ्गत्य-
युपैति । प्रकृते त्वारोप्यस्य जगतः पूर्वमध्यासादसत्त्वादग्रहणोऽधिष्ठा-
नत्वानुपपत्तिरिति स्पष्टम् । एतदुक्तमभवति । पूर्वंदृष्टस्य रजत-
सर्पादेरवभासः शुक्तिरज्ज्वादी तत्र रजतसर्पादिः सत्यत्वं शुक्तिरज्ज्वो-
स्तदवभासस्य मिथ्यात्वञ्च निर्वाधम् । अन्यथा तयोरसत्ययोरन्यत्राप्यव-
भासानुपपत्तेरित्यध्यासवादासिद्ध्याद्वैतासिद्धिः । परत्र परावभास इत्येता-
वन्मात्रमेवाध्यासलक्षणमिति चेत्तर्हि परदण्डवाच्ययोः शुक्तिरजतयोरिव
ब्रह्मजगतोरुभयोः सत्यत्वमेवापन्नमन्यथा परस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे तदव-
भासवचनानुपपत्तेरध्यासवादासिद्ध्याद्वैतासिद्धिः । किम्बहुनोक्तेन,
वेदशास्त्राणां सर्वेषां ब्रह्मण्यस्तत्त्वेन मिथ्यात्वकथनमन्तरेण ब्रह्मणो-
ऽर्द्धतत्वासिद्धिः । तेषां मिथ्यात्वस्वोकारे मिथ्याभूतैर्बेदान्तवाक्यैस्तत्त्व-
मस्यादिभिस्माधितस्य ब्रह्मण्यर्द्धतस्य मिथ्यात्वोपपत्त्या ब्रह्मणोपि मिथ्या-
त्वोपपादकोऽयमर्द्धतसाधकोऽध्यासोऽनादरणीय इति ।

किञ्च जगन्मिथ्यात्वसाधनत्रयस्य व्याप्तास्य परैरङ्गीकृतस्य
कर्तृत्वं ब्रह्मणो जीवानां वा ? नाद्यः । ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वे तस्याधिष्ठानत्वा-
नुपपत्तिरजत्वापत्त्या संसारिस्वापत्तिर्भानिर्वाया स्यात् । न द्वितीयः । जीवानां
ब्रह्मण्यर्ध्यस्तत्त्वेन तस्मिन्नेवं ब्रह्मणि जगदध्यासस्य कर्तृत्वानुपपत्त्या
संसारिस्वानुपपत्तेः । नचोभयोस्तदितिवाच्यम् । दृष्टान्तासिद्धेः । तथाहि-
यथा शुक्तिपायां, रजतमध्यस्तं तत्र न रजतशुक्तिपर्योरन्यतरस्य वा
तत्कर्तृत्वं, किन्तु तदग्रेणां तत्र भ्रान्तिमतां मनुष्याणामेव । एवं रज्जौ
सर्पाध्यासस्य कर्तृत्वं नाधिष्ठानभूतायाः रज्जोर्नचाध्यस्तस्य सर्पस्योप-
पद्यते । उपपद्यते चान्देयां भ्रान्तिमतां प्राणिनाम् । तथाधिष्ठाने ब्रह्मणि
सर्वं चराचरात्मकं जगदध्यस्तमित्यत्रापि नाधिष्ठानभूतस्य ब्रह्मणस्त-

वेक्षणादेतद्विचिन्त्यताम् ॥११४॥ 'यतो वे'त्याद्यपेक्षायां स्यादन्वोन्या-
श्रयो ध्रुवम् । सर्वेषाञ्नुपपन्नः स्याज्ज्ञाप्याकारस्तथापि यत् ॥११५॥
ब्रह्मणि निर्बिज्ञेये तात्पर्यं श्रुतिशिरोमिराम् । उच्यते चात्र जन्मादेः

त्वत्पितृस्य जगतो जीवानां बाध्यासकतृत्वमुपपद्यते न वा भ्रान्तिहेतुः
संसार उपपद्यते । एतदध्यासकतृत्वादिकं ब्रह्मणि जगज्जीवभ्रान्तिमतां
ब्रह्मजगज्जीवभ्रान्तानामेव सम्भवति । न चेत्तद्वशा ब्रह्मतदध्यस्तजगज्जीव-
मिन्नाः केणुपलभ्यन्ते येन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोद्धमयोरपि सामञ्जस्यं
निबद्ध्येत्यत्र संक्षेपः ।

न्यायेन । नास्माभिस्तल्लक्षणोऽध्यासः सिद्धान्ततयाऽभ्युपेयते
परमर्तस्मिन्स्तद्वुद्धिरित्युक्तलक्षण एव । यतस्मिन्ननात्मनि देहेन्द्रियादी
तद्वुद्धिरात्मवुद्धिरहं ब्राह्मणक्षत्रियादिकः स्थूलः कृशः गौरो मूढः काणोऽन्वो
बधिरो गच्छामि श्रोता वक्ता द्रष्टा कर्ता भोक्ता इत्येवमादिरूपाः नात्म-
न्यात्मवुद्धिः । सैवाऽध्यासपदवाच्या भयमेवाध्यासरे दधार्थो लोकशास्त्रप्र-
सिद्धास्माभिरङ्गीक्रियत इति तदपि तुच्छम् । स्वोदीरितग्रन्थविरुद्धत्वात्
स्वाभिमतार्थविरुद्धार्थोपस्थापकत्वाच्च । तथाहि अध्यासेनाऽनेन जीवानाम्प्र-
कृतेस्तत्त्वार्थभूतानां देहेन्द्रियादीनाञ्च नित्यत्वमेव साध्यते तदीयग्रन्थरथतत्प्र-
करणोपसंहाररबारस्यात् । तत्र हि-एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो
मिथ्याप्रत्ययस्यः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यनेनाध्या-
सस्यानाद्यनन्तत्वोक्त्याऽऽद्यन्तरहितत्वेनाध्यासस्य नित्यत्वज्ञापनात् । एवं
“अजामेकम्” “अजो ह्येकः” (श्वे० ४।१।१) इतिप्रकृतिजीवयोरजत्व-
युक्त्याऽनादित्वेन नित्यत्वोपपत्तेः । “नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सना-
तनः” (गी० २।१४) “प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विदधनादी उभावपि”
(गी० १३।१६) इति भगवताऽपि जीवानाम्प्रकृतेऽनित्यत्व-
सनातनत्वानादित्वबोधनाच्च नानेन स्वेष्टसिद्धिः । प्रत्युताऽनात्म-
न्यात्मवुद्धिमात्रस्य मिथ्यात्वसाधकतयाऽयमध्यासो न ब्रह्मणोऽद्वैतत्व-
साधकः । “अपि त्वात्माऽनात्मनोर्जीवदेहयोरन्योन्याध्यासपर एवेति सिद्धम्

प्रपञ्चस्वतया खलु ॥११६॥ यद्यपि नास्ति सम्बन्धः सर्वेश्वरे तथापि
च । लक्षणञ्च तदस्यं तद् भवेदेतद्विनिश्चयः ॥११७॥ लक्षणविषया या
च जिज्ञासा सम्भवा किं । तस्याः प्रयोजकज्ञानविषयाकार एव हि

मन्वत्र मदीयसिद्धान्तग्रन्थे प्रत्यगात्मपदेन ब्रह्मोच्यते तत्र च देहेन्द्रियादी-
नामध्यस्तत्वेन ब्रह्मणोऽर्द्धतत्वं सिद्धयतीति चेन्न । जीवस्य चेतनात्मकस्या-
चेतनदेहेन्द्रियादिपदवाच्यत्वाज्जुपपत्त्या स केन सन्देहोच्यते ? अनात्मन्या-
त्मबुद्धिरेव जीव इति चेन्न । तस्याः प्रकृतिकार्यत्वेनाऽचेतनरूपायाच्चेतन-
जीववाचकत्वानुपपत्तेः । न च तत्र ग्रन्थे प्रत्यगात्मपदेन जीव एव गृह्यत
इति वाच्यम् । एवं सत्यधिष्ठानत्वेन तस्याध्यास्तत्वाऽसिद्धेः । कल्पित-
त्वानुपपत्त्या च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तस्यापि सत्त्वेनार्द्धतासिद्धिः । एवञ्च
ध्रुवतो रजताऽध्यासवद्ब्रह्मणि जगदध्यस्तमस्तीत्ययम्पक्षः कथमपि नोपपद्यते
निरुपतरीत्या ब्रह्मजीवयोरन्यतरस्याप्युक्ताध्यासकर्तृत्वानुपपत्त्या तत्कार्त्त-
भावेन तदसिद्धेः ।

एतेनार्द्धतसाधनाय कल्पितस्य ब्रह्मणि जीवभावकल्पितस्वार्थ-
कस्याऽध्यासवादस्य निरासेन तन्मन्तरीयकतयाऽर्द्धतसाधनाय कल्पिता
विवर्तादिवादा अपि निरस्ता वेदनीयाः । तथा च तान्वादानाश्रित्य श्रुति-
स्मृतिसूत्राणामानर्थक्यसम्पादनेनाऽर्द्धतवादस्य निमूर्तत्वमेवेति ।

किञ्चैतन्मते जीवभावस्थारोपितत्वेन मिथ्यात्वे तदभुक्तिमुक्त्यु-
पायबोधकानां शास्त्राणां मिथ्यालापकत्वाऽपत्तिः इमानि सञ्छास्त्राणि
सृष्ट्यादीनि च परमात्मकर्माणि सर्वेषोपयन्ति सार्थकतां जीवानां तत्क-
र्मणां प्रकृतेदवानाद्यनन्तत्वपक्ष इति तथैव तस्मान्मञ्जस्यायावदयमभ्युपेयम्
अर्द्धतवादिमते तु परमपुरुषकर्तृकसृष्ट्यादिष्वर्थमणां वेदान्तादिसञ्छास्त्राणां
गुरुपदेशस्य चकान्ततो नैरर्थक्यमेवेति स्पष्टम् ।

अपि चास्याऽध्यासस्यासम्भवोऽपि सुतराम् । तथाहि "सदेव
सोम्येदमग्र" (छा० ६।२।१) इत्यादि श्रुतेरद्वितीयं स्वसजातीयविजातीय-

॥११६॥ ज्ञाताकारस्तमादाय कच्छद्भ्रूः ? इति पृच्छयते । मुमुक्षुपास्यता-
ज्ञाननिमित्तत्वेन हेतुना ॥११६॥ प्रश्नस्य भागवस्यान ज्ञाताकारस्य
वत्तत्वे । निरतिशयतरत्वं यज्ज्ञानस्य विषये ततः ॥१२०॥ ज्ञाप्याकारोऽपि

स्वगतभेदशून्यग्रहणाद्वाऽप्र घासीदित्यर्थः तदानीं प्रकृतेर्जीवानाञ्चास्यन्ताऽ-
 भावात् किं वस्तु स्वस्मिन्नध्यस्य ग्रहण जीवत्वम्प्राप्तमिति विवेचनीयम् ।
 सृष्टेः प्राक्काले जीवानामभावेन तत्सृष्टकर्मणामप्यसत्त्वादन्तरेण निमित्तं
 प्रयोजनञ्च जीवक्षरीरेन्द्रियादीनां रचनानुपपत्तिः । उपादानपदार्थान्तरा-
 भावोऽपि तदनुपपत्तावुपोद्वलकम् । तदानीम्प्रकृतैरतिरिक्तस्य वा पदार्थस्याऽ-
 भावात् । प्राक्काले जीवासत्त्वमेव जीवकृतकर्मसत्त्वमवगमयत्तत्फलभोगा-
 यापेक्षितक्षरीरेन्द्रियादिरचनायास्तैश्च सह जीवसम्बन्धस्य व्यतिरेकं
 ग्राहयति । न च "तदेक्षत बहु स्याम्प्रजायेय" (छा० ६।२।३) इति श्रुति-
 प्रामाण्यात्स्वेच्छया लोकार्थमेव स्वस्मात्प्रकृतिमुत्पाद्य ताञ्च स्वस्मिन्नध्यस्य
 स्वयं जीवभावम्प्राप्य तयैव प्रकृत्या जीवार्थं क्षरीरेन्द्रियाणि ग्रहणा कारि-
 तानीति वाच्यम् । इच्छावत्त्वेन ब्रह्मणि सगुणत्वसिद्धेः स्वस्मादचेतन-
 प्रकृत्युत्पादकत्वेन विकारितया निर्विकारत्वप्रतिपादकश्रुतेर्यार्थकोपः ।
 स्वस्यैव ब्रह्मणो जीवत्वेऽश्वत्ससारित्वादिदोषाणां पुनरनुद्धारश्च । अपि
 च प्रकृतिरपि किं निमित्तीकृत्य कस्मै प्रयोजनाय जीवसाधनभूतानि क्षरीरे-
 न्द्रियादीनि रचयेत् । न तावत्कर्मणो निमित्तत्वम् । क्रियत इति हि कर्म
 तस्य च स्वतोऽज्ञादिग्राह्यसिद्धेः । क्षरीरेन्द्रियसम्बन्धात्पूर्वं तु तेषामभाव
 एव । "कार्यकारणकृतृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते" (गी० १३।२०) इति भगव-
 द्बचनबलाच्च प्रकृतेरेव क्षरीरेन्द्रियरचनकृतृत्वमकामेनाऽपि भवताऽभ्यु-
 पेयम् । तच्च स्वन्मते नैव सम्भवति । ननु ब्रह्मणा स्वयं कर्माप्नुत्वाद्य
 जीवैः कारितानि कर्माणि वा निमित्तीकृत्य तत्फलभोगार्थं प्रकृत्या तच्छ-
 रीरेन्द्रियाणि कारितानीति चेन्न । क्षरीरेन्द्रियसम्बन्धात्पूर्वं क्षरीरेन्द्रियर-
 हितानां जीवानां कर्मकृतृत्वानुपपत्त्या ब्रह्मणा तैः कारयितृत्वाऽसम्भवात्
 कथञ्चित्सम्भवेऽपि विपमदृष्टिहेतुभूतविपमकर्मकारयितृत्वेन तस्मिन्
 विपम्यनैष्ठिकापत्तेः । एवञ्च जीवानां क्षरीरेन्द्रियसम्बन्धमन्तरेण कर्म-
 तत्रास्ति कविषद्दोषो भवेन्न तत् । ब्रह्मणो निर्विघ्नोपत्वं पूर्वमेव हि
 सङ्गितम् ॥१२१॥

कर्तृत्वानुपपत्त्या कर्मणामसिद्धिः । तदतिरेकेण शरीरेन्द्रियरचनायांस्तेष्व
सह जीवमन्त्रणस्य वा चासम्भवादितीतरेतराद्यपदोपस्य दुष्कृत्स्वादयम-
ईत्यादौ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याऽलिलस्य मिथ्यात्वबोधकतया प्रकृतेर्जीवानाञ्च
तद्भूतिमुत्तमपायबोधकश्रुतिस्मृत्यादीनां सर्वेषां शास्त्राणां मिथ्यात्वा-
पादानमन्तरेण स्वरूपसत्तामूलभूतमानः श्रुतिसत्ताकादिविरोधितया स्वय-
मेव मिथ्यात्वज्ञत इति सर्वतश्चतुरग्रम् ।

तस्माज्जगत्सृष्ट्यादिरचनानुगुणं जीवानां तत्कर्मणां प्रकृतेस्त्वाऽ
नादित्वमनन्तत्वावयवमङ्गीकार्यम् । तथा चात्र श्रुतिस्मृतयः "प्रजा-
मेकं मोहितदुक्कण्डूणां यज्ञीः प्रजा मृजमानां सरूपाः । प्रजो ज्योतो
जुषमागोऽश्रुते जहात्येनां भुवंतमोगामजोऽग्न्य" (स्व० ४।५) "गौरनाच-
न्तवनी मा जनयिषी भूनाभावनी" "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
बहूनां यो विवधाति कामान्" (कठ० २।५।१३) "प्रजो नित्यः द्वाद्वतोऽयं
पुराणां न हन्यते हन्यमाने शरीरे" (गी० २।२०) "नित्यः सर्वगत-
स्याणुरचनोऽयं मनातनः" (गी० २।२४) "वेदाविनाशिनं नित्यं य
एनमजमव्ययम्" (गी० २।२१) "प्रकृतिं पुंसं चैव विदधनादौ उभावपि"
(गी० १३।१६) इत्याद्याः । जीवप्रकृत्योरुभयोरपि नित्यत्वमनादित्वत्वाद्ब्र-
ह्मजीवकर्मणामपि "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वानुपपद्यते चाणुपसम्यते
न" (ब्र० २।१।३५) इति मूत्रेणानादित्वमभिदधते मूत्रकृतः । एतदुक्त-
मभवति-तत्तज्जीवानुगुणकर्मण्यपेक्ष्य मत्पदकल्पो भगवान् भोग्यभोगस्थान-
भोगोपकरणशरीरेन्द्रियमङ्गातान् सृजति एवञ्चायमध्यासो जीवकर्तृक
एव तथाहि जीवमन्त्रवाचः प्रत्यगात्माऽनादिनोऽविद्यातिरोहितस्वस्वरूप-
प्राकृतशरीरेन्द्रियादिकमनादितः स्वात्मन्यध्यस्य तत्कृतानि कर्माणि
स्वात्मकतान्येवेति मन्यानस्तेनिबद्धो ब्राह्मणोऽहं धनियोऽहं ममैते स्त्रीपुत्रा-
दय इत्येवं रूपवहरति । तथा चानारमवस्तुषु देहादिज्वात्मबुद्धिरूपो व्यवहार
एवाऽध्यामपदेन लोकतांस्त्वयोः प्रसिद्धः । एतादृशाध्यासघातिनामेव
जीवानां गंस्निभात्वञ्च श्रुतिस्मृत्यादौ मुहुर्मुहुर्निदिष्टम् । स्वस्वमपाज्ञान-

वतामेव विपरीताध्यासेन प्राकृतगुणैः क्रियमाणानि शुभाशुभानि कर्माणि
 स्वानुष्ठितानीति मन्वानानां तैर्भूयो भूयो बन्धप्राप्तिः । यस्वात्मनिष्ठो
 गुणकर्मविभागं विवेकेनावगच्छति स पुनस्तैर्न बध्यत इति स्पष्टीकृतोऽ-
 वमर्षो भगवद्गीतायां “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । ग्रह-
 कारविप्रदास्मा कर्ताहमिति मन्यते” (गी० २।२७) ततस्तैरेव कर्मभिनि-
 बध्यत इति शेषः । “तत्त्ववित् महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा
 गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते” (गी० २।२८) “यस्य नाहंकृतो भावो
 बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हृत्वाऽपि स इमांल्लोकां हन्ति न निबध्यते”
 तेन कर्मणा न निबध्यत इति भावः तदुक्तं भुक्तिक्ता “गुणकर्म
 विविक्तदृक् परमपुरुषोपास्ति परिग्रहीतचेतास्तु न कर्मबन्धमुपेति परं
 प्रसादमेवासादयति” (शो० वृ०) यस्य च निरुक्तस्याध्यासभूलकस्वरूपा-
 ज्ञानस्य नाशः स्वरूपज्ञानावाप्तिश्च भगवदनन्यभक्तिहेतुक भगवत्प्रसादेनैव
 सिद्धतीत्युक्तम् । तथैव “तेषां सततयुक्तानाम् भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि
 बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” (गी० १०।१०) “तेषामेवानुक्म्पायंमह-
 मज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्ममावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता” (गी०
 १०।११) । भगवदनन्यमदर्थैव स गुणातीतः सन् ब्रह्मभावाय कल्पत
 इत्युक्तम् । “माञ्च योऽयमभिचारेण भवितयोगेन सेवते । स गुणान्स-
 मतोऽन्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” (गी० १४।२६) यत्र ब्रह्मणो भावो
 ब्रह्मभूयं तस्मा इति भावः । प्रत्याश्चानन्यभक्तेः परमात्मसाक्षात्कार एव
 फलं तदेव प्राप्नोति । तथा च “ग्रहकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते” (गी० १४।२६) । “ब्रह्म-
 भूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मज्जति
 समते पराम्” (गी० १८।५४) “भक्त्या मामभिजानाति यावान्
 यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” (गी०
 १८।५५) इत्यादिभिः प्रतिपादितम् । सा चैवाऽनन्यभक्तिर्भगवदेक-
 चिन्तनस्तत्सततस्मरणस्तदेकमनस्ततदेकनिदिध्यासनदिशब्दवाच्येति च तदी-
 यैरेव बन्धोभिरवगम्यते ।

अनन्याद्विचिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ गी० ९।२२॥

मध्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मध्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ गी० ९।२३॥

अत ऊर्ध्वं प्रारब्धकर्मभोगानन्तरामेत्यर्थः ।

मन्मना भव मद्रूपतो मद्याजी मां नमस्फुर ।

मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ गी० १०।६१॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ गी० ८।१४॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य अत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ गी० ९।२४॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् ॥ गी० ९।२५॥

न चिरादिति-अस्मैव प्रारब्धदेहस्यान्त इत्यर्थः । अत्रत्याम्यां

“अत ऊर्ध्वं निवसिष्यसि मध्येवे”ति “तेषामहं समुद्धर्ता न चिरा-
द्भवामी”त्याम्यां भगवदनन्यभक्तस्य वर्तमानदेहस्यैवान्ते भगवत्प्राप्ति-
र्भवतीत्यवसीयते ।

भक्तिदेहे निदिध्यासनापरपर्याया ध्रुवाऽनुस्मृतिरूपेवेति

निर्णयः । तथा च श्रुतयः “आहारद्युद्धौ सत्त्वद्युद्धिः सत्त्वद्युद्धौ ध्रुवा

स्मृतिः । स्मृतिलक्षणे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” (छा० ७।२६।२) “यस्य

देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्पाः प्रकाशन्ते

महात्मनः” (इवे० ६।२३) यत्र ध्रुवाऽनुस्मृतिपरमक्तिपदाम्यां संबन्ध-

मक्तिरभिधीयते । “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” (मु० १।१।५)

इत्यादावपि परविद्ययाऽक्षरप्राप्तिरिति दक्षितम् । अक्षिलोपनिषत्सारभूते

श्रीगीताशास्त्रे वेदवेद्यो भगवान् परमपुरषोऽपि--

मक्त्या त्वनन्यया शक्यं ग्रहमेवंविधोर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥ गी० ११।१४

मक्त्या मामभिजानाति मावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम् ॥ गी० १८।१५

इत्यादिभिर्भगवदनन्यमक्तेरेव मोक्षोपायत्वं द्रष्टव्यं । एवञ्चाभेदं
ग्रन्थहृदयम् । ध्रुवास्मृतिपदामिश्रप्यापरमक्तिरेवाज्ञान्येत्यादिविसेषणं
विधिष्यते । सर्वशालाप्रत्ययन्यायेन विभिन्नशब्दभंगवत्प्राप्तिरूपपरमपुरु-
षार्थोपायतया संव सर्वत्राभिधीयते । एतेन मुमुक्षुमिस्मायान्तराणि दूरतः
सन्त्यज्य केवलमनन्यमक्तिरेव ग्राह्यं इति सिद्धम् । तथैव च श्रीगीताचार्याणां
सिद्धान्तः । स च

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

ग्रहन्त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ गी० १८।१६॥

इत्यत्र स्वोदीरितवाक्यान्तेष्टादशाध्याये तैरेव प्रकटीकृतः ।
मानस्यैव परा काष्ठा भक्तिरिति तु प्रागेवाभिहितं जिज्ञासाधिकरणे इति
सर्वं निरवद्यम् । न च वाच्यं "निगुणं निष्कयं शान्तं निरवयं निरञ्ज-
नम्" (श्वे० ६।१६) इत्यादिभिर्वेदवचनैर्ब्रह्मणो निगुणत्वे तस्य मानस-
स्यापाररूपज्ञानसाध्यत्वादन्यविधया भक्तेरुपायत्वासम्भवादिति । निर्गुण-
निकृष्टाः सत्त्वादयः प्राकृता गुणा यस्मात्तन्निगुणमितिव्युत्पत्तेर्निकृष्ट-
गुणराहित्यमेव निगुणत्वम् । तथैव च ।

अस्त्वादयो न मन्तीश यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रमोदतु ॥ वि० पु० ॥

योऽग्री निगुणः प्रोक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः ।

प्राकृतैर्ह्यसत्त्वार्थं गुणैर्हीनत्वमुच्यते ॥ प० पु० ॥

इत्यादौ प्रतिपादितत्वात्प्राकृतसत्त्वादि गुणनिषिद्धं सति ब्रह्मणो
दिव्यगुणाभ्युत्थसिद्धये । तादृशदिव्यगुणानाञ्च "पराश्रयं दाकिनर्विचयं च

‘अधूयते स्वामाविकी ज्ञानयलंक्रिया च’ (इवे० ६।८) इत्यादौ स्वामावि-
 चस्वामिधानात्प्राकृतहेयगुणरहितत्वेन निगुणत्वं, दिव्यगुणवत्त्वेन च
 सगुणत्वमित्युभयर्थकस्यैव ब्रह्मणो निर्देश इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।
 किञ्च श्रीरामस्य जगत्कारणत्ववादिन्यः काश्चन धृतयः स्फुटं कारण-
 स्वरूपस्य तस्य साकारत्व सगुणैत्वमक्षरब्रह्मणो जगत्कारणत्ववादिन्यद्व
 काश्चन धृतयस्तस्य निराकारत्वं निगुणत्वञ्चाहुरित्युभयत्राविरोधार्थं
 स एवार्थस्तान्त्रिकैरङ्गीयतव्यः । अन्यथा परस्परविरोधे व्याहृतत्वाद-
 प्रामाण्यमेव निणयते । अतएव भगवता वृत्तिकारेण युक्तं तदगुणको-
 पामनादिति कथयता सगुणस्यैवोपास्यत्वं स्थिरीकृतम् । (वो० वृ०) न च
 विनिगमनाविरहान्निराकारनिगुणवादिन्य एव धृतयः सगुणब्रह्मरचित्तानि
 सृष्ट्यादीन्यनूय तेषाञ्च निगुणे निराकारे ब्रह्मणि रज्जौ कल्पिताहिरिब
 कल्पितत्वेन मिथ्यात्वमवगमयन्तीति वाच्यम् । आरोपवादस्य च प्रागेव
 धृतिस्मृतिगुणत्वादिभिर्निराकृतत्वात् । पूर्वोदीरितार्थं एव सामञ्जस्य
 कल्पितत्वफलनाया अनुपपत्तेद्व । तस्मात्प्राकृतगुणाकारयोरसत्त्वेन
 निगुणत्वं निराकारत्वं दिव्यस्वासाधारणगुणाकारवत्त्वेन च सगुणत्वं
 साकारत्वं चैकस्यैव ब्रह्मण उपपन्नतरमिति न कश्चिद्विरोधः ।

एषञ्च सर्वज्ञसर्वशक्तिमज्जगत्कारणनिगुणसगुणादिपदवाच्यं

श्रीरामतत्त्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मेत्युच्यतेऽनेन सूत्रेण । बाह्यकरण-
 पेक्षामलशाद्वत्किपापरोक्षानुभवविषयाखिलपदार्थत्वमेव चात्र सर्वज्ञत्वम् ।
 एतस्यैव सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य जगत्कारणस्य “शास्त्रयोनित्वात्” (ग्र० सू०
 १।१।३) इत्यधिकरणेनापि निरस्तसमस्तदोषकलङ्कवेदकारणत्वेन
 सर्वज्ञत्वप्रतिपादनेन सगुणत्वज्ञापनात् । “सत्तु संमन्वयात्”
 (ग्र० सू० १।१।४) इति सूत्रेणाऽपि तस्मिन्नेव जगत्कारणे सर्वासां
 सगुणनिगुणार्थकेन प्रतीयमानानां धर्तृतीनां समन्वयत्वप्रदर्शनेन तस्यैकस्यै-
 वाक्षरब्रह्मात्मसदादिसामान्यपदवीध्यस्य श्रीरामादिविशेषपदवाच्यस्य
 दिव्यगुणवत्त्वेन प्राकृतहेयगुणरहितत्वेन च सगुणत्वनिगुणत्वज्ञापनादिति

न ववापि ब्रह्मणो गुणभूम्भरत्वं निविशेयत्वञ्चेति मन्तव्यम् । उत्तरत्राऽपि
 “तदनन्यस्वमारम्भमणक्षदादिभ्यः” (अ० सू० २।१।१५) इति सधेण
 स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यावस्थस्य ब्रह्मणः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टकारणा-
 वस्थब्रह्मानन्यत्वबोधनात् । चतुर्थाध्याये “भावृत्तिरसकृदुपदेधात्”
 (अ० सू० ४।१।१) इतिसूधेण निदिध्यासनपदवाच्यामा ब्रह्मणः सतत
 चिन्तनसहायायास्तद्भूतरेव मोक्षसाधनत्वज्ञापनात् । “ध्यानाच्च” (अ०
 सू० ४।१।८) इतिसधेण च तस्या एव हृदीकरणात् । अनुपदं सगुण-
 ब्रह्मण एव शास्त्रे प्रतिपादनम् । एतादृशानन्यमक्तेरेव चोपरिष्टान्मुक्ति-
 र्त्वं फलं दक्षितं तत्पत्नुरिति “तदोकोऽग्रज्वसनं तत्प्रवक्षितद्वारो विद्या-
 सामर्प्यात्तच्छेपगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दनिगृहीतः क्षताधिक्या” (अ० सू०
 ४।२।१६) इत्यधिकरणे स्पष्टम् । तत्र हि सगुणब्रह्मणः श्रीरामस्यानव-
 च्छिन्नप्रधानाभ्यासवतोऽनन्यमक्तस्य क्षताधिक्या सुपुत्र्या नाड्या
 घरीरादहिनिःसृष्ट्याचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गतस्य मुक्तिः प्रतिपादिता ।
 विद्यासामर्प्यादित्यत्र विद्यापदेन यस्य पूर्वमावृत्तिविहिता तस्यैव ब्रह्म-
 निदिध्यासनरूपस्य तच्चिन्तनापरपर्यायस्य ग्रहणमिति सूत्रकारीयः पन्थाः ।

एतेन ज्ञानिनः सद्योमुक्तरेमावोऽपि व्यक्तो भवति । अत एवास्मि-
 न्नकरणे “प्रतिषेधादितिचेन्न घरीरास्त्वष्टो ह्येकेषाम्” (अ० सू०
 ४।२।१२) इत्यत्राश्रयं विचारः प्रसृतः । तथाहि—

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥” क० २।६।१४ ॥

“अवाञ्कामयमानो योऽकामो निष्काम प्राप्तकाम धारमकामो न
 तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति” (बृ० ४।४।६) इति
 द्वयोः श्रुत्योरर्थस्य “योऽकामो निष्काम प्राप्तकाम धारमकामो न
 तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती” तिमाध्यन्दिनशास्त्रास्यवाक्यानुसारेण नेतव्यत्वा-
 त्यकामाच्छरीराज्जीवात्प्राणोल्लान्तेः प्रतिषेध एवाऽनेन सूत्रेण क्रियते ।

सर्वकामविमुक्तस्यात्मकामस्य क्षताधिक्या सुपुम्नया नाड्या शरीराति-
स्तृप्त्यार्ज्वरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनत्वप्रापनास्तद्यो न मुक्तिर्ब्रह्मविदामपि
तु देवयानादिक्रमेणवेति सिद्धान्तः ।

एवञ्च ब्रह्मसन्त्रह्याप्येतीत्यस्य तात्पर्यंसीकर्तव्यं ब्रह्मसंज्ञः सप्रित्यर्थो-
ऽप्यस्यमास्थेयः । अन्यथा ब्रह्म सन्निति सम्पन्ने ब्रह्मणि भूयो ब्रह्मण्यप्यव-
चनस्य व्यर्थ्यत् । नहि स्वस्मिन् स्वस्यैवाप्यय इति युक्तम् ।
तथा सति" न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति किन्तु सार्वत्रिकं यद्वह्यं तद्रूपता-
मातादयन्तीत्येव ब्रूयात् । यथा "देवो भूत्वा देवं यजेत्" "राजा भूत्वा
राजानं भित्ते"दित्यादी देवसदृशः सन् राजसदृशः सप्रित्यर्थस्तथैव प्रकृते-
ऽपीति ज्ञेयम् । सादृश्यञ्च भेदपक्षितमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । कालके तु "यदा
सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽयं हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म
समश्नुते" (क० २।६।१४) "यदा सर्वे प्रमिषन्ते हृदयस्तेह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम्" (क० २।६।१५) "क्षतं चंका च
हृदयस्य नाड्यपस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृजका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्कुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ " (क० २।६।१६) इत्येवं क्रमस्तत्राऽपि
“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते” इत्यस्यानन्तरं "क्षतञ्चंके"तिवाक्यमुपगतम् ।
तदयमभिप्रायः । सर्वकामविमुक्तस्य पुंसः क्षताधिक्या सुपुम्नया शरीरा-
तिर्गत्यार्ज्वरादिमार्गेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिः । "अत्र ब्रह्म समश्नुते"
(क० २।६।१४) इत्यस्मिन् भागे विद्यमानस्यात्रपदस्यैतस्यां सर्वकाम-
विमुक्तदशायां ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थःयैव सम्पत्त्वादिति न केनापि
प्रमाणेन सद्योमुक्तिः सिद्धयतीति मनीषिभिर्विभावनीयमिति विक् ।

स्यादेवं, जीवब्रह्मणोर्भेदस्थोपाधिकत्वाभेदस्यैव च पारमाधिकत्वान्मु-
क्त्यवस्थायां तयोः पार्थक्येनावस्थानमयुक्तम् । विगलितवग्धस्य जीवस्य
ब्रह्मरूपापत्तिरेव हि मुक्तिस्तथा चार्ज्वरादिना तस्य देशान्तरे गमनासम्भ-
वात् । नैतदेवं, तत्शरीरनि.शरीरभेदेन भुवतात्मनां द्वैविध्यमुदीरितं भगवता
बादरायणेन फलाप्याये । तत्र शरीराणां भोगस्य जाग्रदुपगतमानत्वा-

चिन्मात्रस्वरूपेणावस्थितानां निदर्शरीराणां तु स्वांनिकभोगवद्भोगार्ज-
कस्यान्मुक्तधवस्थायामपि धीवद्ब्रह्मणोर्भेदस्यैव पारमाधिक्यत्वम् । शरीर-
रहितस्य मुक्तात्मनो ब्रह्मार्क्ये मति प्रथमस्थानाभावेन तमुद्दिष्य स्वप्न-
भोगवद्भोगवचनस्य नैयम्यमेव स्यात् । भुवि न दद्यामत्यन्तविलक्षणत्वं एव
तत्सार्थक्यं सम्भवति नेतरथा । अतः एव “जगद्व्यापारवर्ज
प्रकरणादगमिहितत्वाच्च” (अ० सू० ४।४।१७) इत्यधिकरणोद्दर्शरीराणां
जगद्व्यापारकर्तृत्वप्रतिषेधेन ब्रह्मणो न्यूनत्वबोधनं स्पष्टमेव मंगच्छते ।
मुक्तब्रह्मणोरुभयोः सत्यसंकल्पत्वेऽपि जगद्व्यापारांशे मुक्तस्य सत्यसंकल्प-
ताया प्रकायकारित्वेन चिन्मात्रस्वरूपेण स्थितानामपि निदर्शरीराणां
मुक्तानां स्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां तत्सत्यसंकल्पत्वस्य च परमात्माधीनत्व-
सिद्ध्या तेषां परमात्मनोपत्यं स्पष्टमेव । तस्माच्छास्वतिकं सार्वत्रिकञ्च
परमात्मनः सकाशाज्जीवस्य मिश्रत्वमेवेति वेदवित्तमयः ।

एवाञ्चास्याः शरीरकब्रह्मणोर्मांसाया उपक्रमोपसंहारग्योर्ब्रह्मणः
नोपित्वसगुणत्वादितिपादकतया तन्मध्यभूतानामपि सूत्राणां संदर्शयति-
तन्मायेन तत्प्रतिपादकत्वमेवेति भन्तव्यम् । यथा चाखिलधुतिस्मृति-
सूत्राणां सगुणब्रह्मण्येव तात्पर्यन्तथा स्फुटीकरिष्यामस्तत्तत्सूत्रव्याख्यायाया-
मित्यत्र संक्षेपः । अथाऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणविशिष्टस्यैव
परमात्मनो वेदान्ततात्पर्यावसितत्वात्कुप्रचिदापासतो निगुणे तात्पर्यमप-
यन्तीनां वस्तुनो भगवतो दिव्यकल्याणगुणानभिधायिनीनां श्रुतीनां तादृश-
पदानामेवार्थोऽवसरतो विविच्यते तत्र यत्तद्वेदयमद्याहमित्यादिपूर्वो-
दाहृतधुतेरयमर्थः । अद्वैत्यप्रवृत्त्यमिति यावत् । तच्च न तावद्दर्शनकरयतां
निषेधति । “आत्मा चारे द्रष्टव्यः” (बृ० ६।५) “क्षीयन्ते चास्य
कर्मणि सन्मिन्दृष्टे परावरे” (मु० २।२।८) “एष सर्वेषु भूतेषु
ब्रह्मात्मान् प्रकाशते । दृश्यते तत्प्रयां बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः”
(क० १।३।१२) इत्यादौ स्वकण्ठरवणोऽव तस्य दर्शनीयत्वप्रतिपादनात् ।
अतोऽद्वैत्यमित्यस्य रथलगुड्या द्रष्टुमशक्ये लौकिकप्रत्यक्षाविपर्यामनि-

यावत् । सूक्ष्मबुद्धिविषयत्वनन्तद्वाहृतथुत्यनुगोणेन वनं एवेति भावः ।
 अग्राह्यम् अपरिच्छिद्यत्वेनानिस्मृतया चाकाशादिवदग्राह्यमित्यर्थः ।
 अगोचरमिति स्वसमानद्वितीयद्विजाजनकत्वात्पुनरीन्द्रादिरूपलोकिवत्पर-
 मराया अप्रवर्तनत्वाद्वा गोचरमवशमित्यर्थः । प्रवर्णमिति-ब्राह्मणादिवर्ण-
 रहितं प्राकृतनोरुपीतादिवर्णरूपपरहितं वेत्यर्थः । न तु रूपात्यन्ताभाव-
 कत्वं सूक्ष्मबुद्धिदृश्यत्वानुपपत्तौ दिव्यरूपवत्त्वमिति भावः । प्रबधु भोगम्
 चक्षुःश्रोत्रानवीनदर्शनश्रवणमित्यर्थः । तद्रपाणिपादम्-पाणिपादापरस्तम्भ-
 ग्रहणगमनमित्यर्थः । ग्रथयमिति-विविधविकाररहितम् । भूतयोनिमिति
 आकाशादिभूतकारणम् । घीराः परिपश्यन्तीति श्रुतेरर्थः । “यः सर्वज्ञः
 सर्वविद्”, “यस्य ज्ञानमयं तपः” “एतस्यैवाधरस्य प्रज्ञामने गणि
 सूर्याचन्द्रमसौ विप्रीति तिष्ठतः” (बृ० ३।८।६) इत्याद्यनेकश्रुतिभिः
 परमात्मनः सर्वोत्कृष्टदिव्यज्ञानादिमत्त्वेनोक्तत्वान्न क्वापि निर्विशेषप्रतिपा-
 दकत्वम् । एतच्च तत्तदुपनिषद्विवेचनायां स्पष्टीकृतमस्माभिरिति तत्
 एवजागन्तव्यं विज्ञेयाभिभिरतोऽत्र विरम्यते ॥

एतदुक्तमभवति- ‘यतो वा इमानि’ (सं० ३।१।११) इति श्रुतिरपि
 सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मण एव सदाशं दर्शयति । तदेव हि जगत्कार-
 णम् । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यादौ यथा यत्सत्यदवाच्यं सूक्ष्म-
 चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मण्ये आसीत्तदेव न स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कारणमुक्तं
 तथात्रापि ज्ञेयम् । परं, पराभिमतस्य केवलस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणस्तु न
 जगतः कारणत्वं केनापि प्रमाणेन शक्यमवगन्तुं नतरामारोपितस्य तस्य
 तत्र सुखादिभोक्तृत्वविकारित्ववैषम्यनैर्घृण्याजत्याद्यनेकदोषापत्तेः । किञ्च
 विवर्तादिबादानां मायिमत्प्रवर्तकानां विपरीतार्थोपस्थापकत्वमपीत्यपरं
 दूषणम् । एतत्सर्वं प्रागेवास्मिन्नधिकरणे सप्रमाणमिहितम् ।
 इदानीं प्रसङ्गात्तेषामसाङ्गत्यं युक्त्यगोचरत्वञ्च पुनः प्रदर्श्यते ।
 तथाहि दृष्टान्ते रज्जुसर्पविष्ठानं तत्रारोपितः सर्पस्तयो, रज्जो नहि
 भवति भ्रान्तिर्नैवा तत्कृतं, दुःश्रमपितु, रज्जुसर्पभिन्नानां नदृष्ट्यङ्गणां

मनुष्याणामेव तत्र भ्रान्तिस्तद्वेतुकञ्च दुःखमभवति । दाष्टान्ते स्वधिष्ठानं
 ब्रह्म तस्मिन्नेव चराचरात्मकं जगत्कल्पितम् । न हि तस्य कल्पितस्य जगतो
 ब्रह्मणश्च जगद्भ्रान्तिस्तद्वेतुकं संसरणञ्चोपपद्यते, किन्तु तद्भिन्नानामेव
 तद्ब्रह्मणा स्यात् न चेतादृशा ब्रह्मचराचरात्मकजगद्भिन्नाः केचिदन्य उप-
 सम्यन्ते येषामियं भ्रान्तिस्तत्कृतञ्च दुःखं स्यात् । ब्रह्मजगद्भिन्नस्य कस्यचिद-
 नुपलम्भाददृष्टान्तासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रमाणसमधिगतस्य
 मुक्तदुःखादिभोक्तुदचराचरात्मकस्य जगतः कल्पितत्वानुपपत्त्या केवलस्य
 ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानिघाते रङ्गतासिद्धिः । एवं बिम्बात्मकाधिष्ठाने
 कल्पितस्य प्रतिबिम्बस्य बिम्बस्य च न बिम्बे भ्रान्तिरपि तु तदुभय-
 मिन्नानां तद्ब्रह्मणामेव तथा दाष्टान्तेऽपि ब्रह्मतदाभासभूतानां जीवानां
 न तदाभासभ्रान्तिरुपपद्यते किन्तु तदन्येषाम् । तादृशाश्च ब्रह्मतत्प्रति-
 बिम्बरूपजीवमिन्नाः सत्प्रत्ययवन्तो न केऽनुपलभ्यन्ते यत्र दृष्टान्तसमर्थनं
 स्यात् । किञ्च तथैवसिद्धान्ते निरवयवस्य विधुनो ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो-
 ऽन्यसम्भवी । सावयवस्य परिच्छिन्नस्यैव च लोके प्रतिबिम्बदर्शनात् ।
 न च दृष्टमेव लोके निर्मलाम्भसि निरवयवस्यापि नभसः प्रतिबिम्ब इति
 वाच्यम् । तत्र वियति विद्यमानस्य मेघस्य समीरणसमीरितरजःकणधूमा-
 दीनामेव वा दृश्यमानत्वात् । यस्तुलो न नभसो निरवयवत्वं निरूपत्वञ्चे-
 त्यन्यत्र निरूपितम् । अतोऽस्यापि दृष्टान्तस्यासामञ्जस्यम् । द्विचन्द्रभ्रान्ति-
 रप्यधिष्ठानरूपैकस्मिन्चन्द्रमसि नारोपितद्विचन्द्रस्य न चाधिष्ठानभूतस्यै-
 कस्य तस्य किन्तु अङ्गत्वाच्चवष्टम्भेन दोषवशात्तमोऽप्यहृतचक्षुष्यस्य
 कस्यचित्तमिरिकस्यैवेति मानेनापि दृष्टान्तेन भवदभिमतसिद्धिर्दृष्टान्त-
 वैपरीत्यञ्च ।

मन्यच्छेदवादमाधिर्यैवेतत्सर्वं सङ्गतम् । तथा हि-यथा
 पटावच्छिन्नाकाशो भिन्ने च घटे महाकाशेनैक्यमुपगच्छति तथा विद्याव-
 च्छिन्नो जीवसत्ताभिप्रेयश्चेतनो ज्ञानेनोच्छिन्नायामविद्यायां ब्रह्मैक्यमा-
 पद्यत इति चेत्तदपि न युक्तिसहम् । यथा पटावच्छिन्नाकाशप्रदेशात्तदव-

अध्वेदके षट् प्रदेशान्तरे गते सति तेनावच्छिन्नः प्रदेशान्तराकाशः पूर्वा-
वच्छिन्नाकाशादन्य एव पूर्वप्रदेशाज्ञास्य तदवच्छेदकप्रदिगमनवन्प्रदे-
शान्तरे षटादिना सह गमनानुपपत्तेः । तदेवाविद्यावच्छिन्नात्प्रदेशान्तर-
स्य ब्रह्माकाशाग्नीवादविद्यामरुजीवोपाधिरूपशरीरे प्रदेशान्तरे गते सति
तदवच्छिन्नस्यावलस्य ब्रह्माकाशस्य पूर्वाज्ञादज्ञान्तरत्वीर्यपत्तेः ।
ततश्चाविद्यावच्छिन्नपूर्वावस्थावच्छिन्नब्रह्मांशानुष्ठितपुण्यपापयोरुत्तरप्रदेशा-
वच्छिन्नब्रह्मांशस्य भोग्यत्वापस्याऽकृताम्यागमकृतविप्रलयाद्यौ स्यातामिति
महदूपायम् । अपि च देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य भवदभिमतस्य
ब्रह्मणोऽविद्यावच्छिन्नत्वस्वीकारे तत्र वस्तुपरिच्छेदत्वापस्या देशकाल-
वस्तुपरिच्छिन्नत्वरूपतल्लक्षणस्य बाधादित्ययमवच्छेदबाधोऽपि वक्तुमशक्य
एवेति सिद्धम् ।

एवमन्येषामप्यापातरमणीयानां पराम्युपगतनिर्विशेषब्रह्माद्रं तत्साध-
कानां युक्तिदृष्टान्तानां तत्त्वधिया विमृश्यमाने चासुकाशयमिव सर्वथा
शिथिलमूलत्वमेवेति नाविदितं सत्पदापातश्रेमुपीकणामतो विरम्यते ।
तथा च यदा ब्रह्मणि धर्मभेदो न प्रयज्यते तदा निस्तमाम्यधिका-
द्वितीयवस्तुसम्भवेन लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत्वात्तत्र वेदान्तानां
ग्रामाध्यसम्भवात् समारम्भणीया ब्रह्मविज्ञासा सम्भवत्येवेति निश्चयः ।

अत्रायमधिकरणार्थसङ्ग्रहः । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म”
(तै० ३।१) “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्माणीयो न ज्यायो-
ऽस्ति कश्चित् । बृह इव स्तब्धो दिवि तिष्ठतैकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”
(इये० ३।६) “रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति
रामपदेनासौ परम्ब्रह्माभिधीयते” (रा० पू० ता० १।६) एवमादयोऽस्य
विषयः । अत्र जगज्जन्मादिकां ब्रह्मणो लक्षणं सम्भवति न वेति संशयः ।
न सम्भवतीत्येव युक्तमनियतत्वात् । तथा हि-समानधर्मिकव्या-
वर्तकधर्माणां स्वाध्यायभेदकत्वनियमाज्जन्मादिकारणत्वरूपधर्मधर्मभेदः
प्राप्नोत्येष ।

यत्र तु मानान्तरेणैक्यावगमद्वयव्यती वासन्धी कुण्डली देवदत्त
इत्याशी तत्र न भेदः । प्रकृते ब्रह्मणो मानान्तरागोचरतया धर्मभेदः
स्यादेव । तस्मान्नेदं कारणत्वादिकं तस्य लक्षणम्, अपि तु जगन्निष्ठ-
जन्मादिकमेवोपलक्षणविधया लक्षणं वक्ष्यते । तदपि न क्षोदक्षमम् ।
ब्रह्मणि ज्ञानाकारज्ञाप्याकारयोरभावात् । यथा पूर्वं गगने ज्योतिर्मण्डल-
मालोकयन्तः पुंशोऽस्ति कश्चिच्चन्द्रप्रानिपदिकस्यायं योज्यावस्मिञ्ज्यो-
तिर्मण्डले वर्तते इति त्रिजासोऽत्र ज्योतिर्मण्डले चन्द्र इति प्रष्टारम्भ-
रूपदेयमन्तद्विदः शास्त्राग्रे चन्द्र इति । तत्र ज्योतिर्मण्डलसम्बन्धितेजः
पिण्डस्त्वन्ववगतत्वाज्ज्ञानाकारश्चन्द्रश्चन्द्रवाच्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तस्य
ज्ञाप्याकारत्वम् । तदुभयमपि ब्रह्मणि न सम्भवति मानान्तराविषयत्वा-
त्तस्य । न च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २।२) इतिस्वरूपलक्षण-
प्रतिपत्त्यास्य सत्यत्वादेर्ज्ञाताकारत्वमस्येवेति वाच्यम् । तथा सत्युक्तस्वरूप-
परिचायकवाप्येजेकधर्माणां कीर्तनाद्विभेदस्तदवस्थ एव । तत्राप्युप-
लक्षणस्वरूपीकारे तु प्राक्स्वरूपसिद्धयर्थं किञ्चित्स्वलक्षणान्तरमपेक्षणीयं
तत्सिद्धये पुनर्लक्षणान्तरमित्यनवस्था । एतत्परिजिहीर्षया “यतोवे”
इत्यादिवाक्यापेक्षायां पुनरन्योऽन्यथाऽर्थः । ज्ञाप्याकारस्तु तथाप्यनुपपन्नो
वेदान्तानामद्वैते निर्विशेषे तात्पर्यग्राहकत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणो लक्षणस्या-
सम्भवान्न ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति पूर्वपक्षिते द्रष्टुं जन्मादेः
प्रपञ्चगतत्वेन यद्यपि ब्रह्मण्यसम्बन्ध एव तथापि तदस्थितया लक्षणं
सम्भवत्येव । यत्तद्विरहितमुभयाकारासम्भवादिति । तन्न । लक्षणत्रिजासा-
प्रयोजकज्ञानविषयाकार एव ज्ञाताकारस्तज्ज्ञानमादायैवात्र ज्योतिश्चक्रे
कश्चन्द्र ? इति प्रश्नः सङ्गच्छते । तस्य च “शास्त्राग्रे चन्द्र” इति
युक्तमेवोक्तम् । प्रकृतेऽपि सुसुक्ष्मज्ञानस्यासनीयताज्ञाननिमित्तकत्वाद्भ्रातृ-
प्रश्नस्येति ज्ञाताकारः सम्भवत्येव । एवं ज्ञानविषयरूपवस्तुनि निरतिश-
यतस्व ज्ञाप्याकारोऽपि युक्त एव । किञ्च चन्द्रपदमिष्यं किमस्तीत्या-
पाततः प्रतिपत्तिमतः प्रश्नस्य “शास्त्राग्रे चन्द्र” इति तादस्येन

सक्षणमभिधायोत्तरदर्शनादुपलक्षणभावस्य सर्वधामामञ्ज्रस्यादिमावेवाकारो
कथमत्र न ग्राह्यो ? तो च प्रकृतेस्त एवेति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । सविद्येयस्यैव च ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात्तदेवाभिहितम् । एतेन
“परिज्ञाते लक्ष्ये तत्परिच्छेदकलक्षणानर्थक्यमज्ञाते तु तस्मिन्लक्षण-
विज्ञासानुदयात्कथमिह * ब्रह्मणो लक्षणनिर्वचनमि”त्यपि पगास्तम् ।
एतत्पूर्ववृत्तवेदाध्ययनादिनाऽऽपातनोऽवगते ब्रह्मण्येव तत्प्रसर इति दाशयमेव
लक्षणतः प्रतिपत्तुं ब्रह्म तस्मिन्नेव वेदान्तानाम्प्रामाण्यसम्भवादारम्भणी-
यैव ब्रह्ममीमांसेति सिद्धास्तः ।

✽ अथ शास्त्रयोनिस्वाधिकरणम् ॥३॥

पूर्वाधिकरणसिद्धं जगत्कारणं ब्रह्म किप्रमाणकमित्यत आह

शास्त्रयोनिस्वात् । १ । १ । ३ ।

शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा-
द्ब्रह्मणि शास्त्रमेव प्रमाणमिति यावत् । एवञ्च पूर्वोक्तसूत्रयोः
साध्यहेतुपरसर्गकाम्योऽपि निराकरणीयमंशयपूर्वपक्षादिभेदादधिकरण-
भेदः । तथा हि अथ “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति मल्लयन्त्यभिसंविदन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म”
(तै० ३।१) इत्यादिवाक्यद्वारा शास्त्रं विषयः । “अथ जगत्कारणतया
सिद्धं ब्रह्म शास्त्रमात्रगम्यमाहोस्विद् प्रमाणान्तरेणापि गम्यमिति

✽ जगद्वेतुतया चोक्तो राघवः कण्ठालोचः । किं प्रमाणान्तरेणापि
शास्त्रेणैवोक्तं गम्यते ? ॥१२२॥ इत्येवं विषये प्राप्ते पूर्वः पक्षो मनोरमः ।
यतः सावयवत्वेन हेतुना विश्वजन्यता ॥१२३॥ अित्यङ्कुरादिकं मूलं
कार्यत्वात् फलसो मथा । तथा सकलं जीवमित्येतदनुमाननः ॥१२४॥
सिद्धः सबन्धोऽस्मत्सु तादृक्कृतेरभावतः । मानान्तरेण लभ्यत्वान्नैवेने
शास्त्रयोनिता ॥१२५॥ अप्राप्ते चाश्वच्छास्यमित्येतत् गवममानम् ।

संशयः । तथाप्राप्ते शास्त्रमर्बवदितिसिद्धान्ताच्छास्त्रस्य प्रमाणान्तरा-
प्राप्तविषयत्वान्न परमात्मनि शास्त्रं प्रमाणं किन्त्वनुमानमेव । तथा हि
इदम्परिहर्यमानं नानासंस्थानविशिष्टं जगत्सावयवत्वाज्जन्यमेव ।
न चैतदस्मदादिपरिमितशक्तितमत्साध्यमिति तज्जनकतया कश्चिदलिङ्ग-
भुवननिर्माणनिपुणोऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षीकृतिमान् । सार्वज्ञ्यविशिष्टो साध-
वादेकः कर्ता सिद्धयति । स एव परमपुरुषपदवेदनीयमग्रहोत्यनुमानगम्य-
त्वाच्च शास्त्रमात्रगम्यमिति प्राप्ते भ्रूमः । पूर्वादिपरणे जगत्कारणतया-
वगतमग्रह शास्त्रं फगम्यम् । तथा हि "तं त्वोपनिषदं पुर्यं पृच्छामि"
(बृ० ३।६।२६) इत्युपनिषद इति शैषिकोऽण् तथा उपनिषदा वेदान्त-
शास्त्रेण हृष्ट्वोक्त्या ब्रह्मणस्तन्मात्रप्रमाणकत्वम् । "नावेदविन्मनुते
तन्मुहन्तम्" "नेपा तर्केण मतिरापनेया" (क० १।२।६) इत्यादिवचनै-
रुपनिषदेकवेद्यत्वस्य ब्रह्मणोऽन्तरेण वेदान्तशास्त्रं बोधासम्भवात् । यच्च
कार्यलिङ्गकानुमानेन तस्तिष्ठिरित्युक्तम् । तत्पृच्छम् । अनुमानस्य प्रत्य-
क्षसापेक्षत्वात् । यथा प्रत्यक्षेण महानसादी धूमधूमध्वजयोर्व्याप्तिमाकलय्य
पर्वते धूमेन हेतुना बह्निमनुमानुमानुमानिकः कश्चित्प्रवर्तते । तथा ग्रह
न क्वापि सपक्षेऽध्यक्षं यतः केनापि सम्बन्धग्रहणमुपपद्यते । अतो नानुमान-
गम्यम् । ननु यथा नगरसेतुप्रासादादीनां विलक्षणानामपि पुरुषकर्तृकत्व-
मध्यक्षं तदेवं महीमहीधरादिकं परमेस्वरो निर्मिमीतेत्यस्त्येव सम्बन्धग्रह
इति चेन्न । तथा सत्यनेककर्तृकत्वसिद्धावप्येककर्तृकत्वासिद्धेः । व्याप्ति-
वलेनैव साध्यमानस्य परमात्मनः कर्मपारतन्त्र्यप्रसङ्गापातद्वय । तस्मात्ता-

मैवमुत्तरपक्षस्य श्रेष्ठताऽस्ति यतः श्रुती ॥१२६॥ 'तन्त्वोपनिषदं' चैवमता
शास्त्रं कवेद्यता । सपक्षेऽध्यक्षताऽभावाद् ब्रह्मणो निखिनात्मनः ॥१२७॥
साध्यसाधकयोश्चान्न व्याप्तिग्रहः कथं भवेत् । तदभावे कथं सिध्येद्
रामेऽनुमानगम्यता ॥१२८॥ व्याप्तिग्रहेऽप्य जातेऽपि केवलं तद्वलेन च ।
ईश्वरे साधिते तत्र ध्रुवं स्यात् कर्मवश्या ॥१२९॥ अनेककर्तृकत्वञ्च
विश्वे प्रासादवद्भवेत् । अनुमानान्न तत् सिध्येत् सर्वथाः सर्वशक्तिकः

मुमानात्सर्वशक्तिसमन्वितस्य जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानभूतस्य परमात्मनः सिद्धिरिति युक्तमेव शास्त्र्यकवेद्यत्वग्रहणः ।

अल्पाधारैरपि बह्वर्थस्य कक्षीकरणादेव सूत्राणां सूत्रत्वमित्यर्था-
न्तराभिधानेऽपि वाक्यभेदादिदोषाभावाद्गणकान्तरमस्य सूत्रस्य प्रदर्श्यते ।
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसमर्थनेन तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्त्यादिसत्त्व-
ञ्चार्थात्सूचितम् । तदिदानीमनेन द्रव्यति । शास्त्रयोनित्वात् । शास्त्रस्य
वेदस्य योनिः कर्तृत्वेन कारणं तत्त्वात् परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं भवतीति
सूत्रार्थः । सर्वज्ञकल्पस्य वेदस्योत्पादयत्वाद्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमेव सिद्धयतीति
भावः । अत्र “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्वेदो यदुर्वेद सामवेदोऽ
थर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम्” (बृ० ४।५।११) इत्यादिवाक्यमस्य
सूत्रस्य विषयः । तत्रेदं वाक्यं वेदकारणत्वेन ब्रह्मणः किं सर्वज्ञत्वं साध-
यत्याहोस्विन्नोति संशयः । तत्र वेदकर्तृत्वा नैदवरस्य सार्वज्ञ्यं साधयितु-
मिष्यते यतः—“वाचा विरूप नित्यया” इत्यादिधृतयो वेदवचसामनादित्वं
नित्यत्वञ्चबाहुः । स्मृतयोऽपि—“अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा”
त्यादिनाऽऽम्नायस्य नित्यत्वमेवाभिदधते । तस्मान्निःश्वसितोर्वेदस्यापोरु-
यनया तत्कर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यं ब्रह्मणो दुर्घटम् । न च तत्रेदं वेदोपादान-
तयापि तत्सिद्धिः । उपादानोपादेययोरेकशक्तिसमत्वस्य तन्तुपटादिषु जगदुपा-
दानग्रहणतत्कार्यजगत्सु च प्रायेण अभिचारितयाऽप्रयोजकत्वेनाऽऽमस्य
अवहितविप्रकृष्टाद्यतिलार्थप्रकाशनशक्तिशालित्वेऽपि ब्रह्मणि तदसम्भवात् ।
कथञ्चित्तत्सम्भवेऽपि धृत्यविषयीभूतानां प्रावृट्पयोधरपतन्तीनां वर्य-

॥१३०॥ अस्य महतः इत्यस्मिन् वाक्ये वेदकर्तृत्वम् । ब्रह्मनिःश्वसितत्वेन
प्रोक्तं तत्रास्ति संशयः ॥१३१॥ इदं वेदस्य वाक्यञ्च सार्वज्ञ्यमौदवरस्य
किम् । वेदानां कारणत्वेन साधयत्यथवा न हि ? ॥१३२॥ समीचीनो-
ऽन्तिमः पक्षो ‘वाचा विरूप नित्यया’ इत्यादिधृतिभिश्चोक्ता वेदानां
नित्यता तथा ॥१३३॥ ‘अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा’ ।
इत्यञ्चाद्यन्तदून्यत्वं वेदानां भजुना मतम् ॥१३४॥ नित्य सकृत्कञ्चेदं

धारणां धरणिगतजुषां रजः कलानाञ्च संख्यादीनान्तर्भाष्यतर्गतत्वाच्च
न ब्रह्मणो वेदकृत्या सावर्ज्यसिद्धिरिति प्राप्ते धूमः ।

ब्रह्मणोऽश्विनवेदकृत्या युक्तमेव सावर्ज्यम् । तथा च धृतयः
“अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वान्तरस्य
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुश्याख्यानानि व्याख्या-
नानि” (बृ० ४।५।११) “छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्” (यजु० मा० सा०)
अत्र निःश्वसितवदन्तरेण प्रयत्नं वेदानां तत एव प्रादुर्भावनिश्चयात्प्र-
नितस्त्वमेव । न ह्यत्र वेदकृतृत्वमर्थमामाद्य तदनुगुणप्रणयनकृतृत्वम् ।
येन विषयसापेक्षत्वेन पीरयेत्यत्वं स्यात् । न वा केवलमुच्चारयितृत्वस्वरूपम्,
आधुनिकाध्यापकसाहस्र्यादेरस्य विशिष्टब्रह्मकृतृत्वत्वसिद्धेः । तदा
अश्विनवेदोच्चारयितृतया ब्रह्मणो विशिष्टाध्यापकत्वस्य लाभेऽपि ताव-
न्मात्रस्यापुन्यार्थनया धैर्यक्षण्यं न स्यात् । तस्मात्सृष्टेः प्राग्याहृदाक्रम-
स्वरवर्णानुपूर्वीमानासीन्धर्वास्मिन्कल्पे विरचय्य प्रवर्तयति कावर्णिगः
परेष्टः । तथा च “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इतिवेदोदितदिशा प्राचीना-
नुपूर्व्यनुरूपरचनया सावर्ज्यं वेदकृतृत्वञ्च स्वतः सिद्धमिति । इदमेव च
परमात्मनोऽन्यविलक्षणं वेदकृतृत्वं यत् परसङ्कलितक्रमवर्णाद्यनधीनतया
स्वातन्त्र्येण पूर्वकल्पीयस्वरक्तक्रममादिबदिदानीमपि नत्कृतृत्वम् । एवञ्च
वेदानामपरमात्मकृतृत्वत्वेऽपि क्रमवर्णापदवाक्यतदर्थानुमनादिमिद्धानामेव

व्याहृतं कथनं यतः । यैवं यतश्च वेदानां कृतृत्वेन परात्मनः ॥१३५॥
सर्वज्ज्ञता समोचीना निश्वासवदयलतः । ब्रह्मणोऽश्विनवेदानां प्रादुर्भावस्य
निश्चयान् ॥१३६॥ “छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्” इत्यादि वैदिकं वचः ।
प्रमाणाञ्चात्र विज्ञेयं तस्मादोपां न विज्ञाने ॥१३७॥ यादृक्प्राणानुपूर्वी-
मानासीन् पूर्वं तथैव हि । अस्मिन् कल्पेऽपि सम्प्राप्तं प्रवर्तयति वेदवरः
॥१३८॥ मानाञ्चात्र धृनि ‘धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ । भिन्नमात्मार्थ-
कृतृत्वमन्येभ्यो रापबो यतः ॥१३९॥ स्वातन्त्र्येण कृताः सर्वजन्यायम-
क्रमादयः । पूर्वकल्पीयवत्, तस्मात्प्रो वन्दे पीरयेयता ॥१४०॥ स्वतः

तादवस्थात्तेषां स्वतः प्रामाण्यमपीरुयेत्यञ्च सुतरां सम्पन्नम् । न चात्राऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवः । अक्षितहेयप्रत्यनीकस्यावाप्तसमस्तकामस्य नित्यनिरतिशयज्ञानानुभूयमानपरावरवस्तुतत्त्वस्य निरवधिकमहिम्नः धीरामस्य ग्रहणो वचनत्वात् । रागद्वेषदोषदूषितान्तःकरणानां विप्र-
लिप्सूनां वचनेष्वेव तत्सम्भवः न चेवं शब्दराशिस्त्वस्य वेदस्योत्पत्तिमत्त्वेन पिशङ्गावस्थायित्वमेव स्यादिति बाध्यम् । 'योऽयं वेदो विष्णुधर्मणाधीतः स एव रामधर्मणाप्यधीयते, इतिप्रत्यभिज्ञावाधात् । एवं न वर्णानामपि पिशङ्गोवस्थायित्वम् । यः ककारद्वन्द्वेणोक्तः स एव मंत्रेणापीति प्रत्ययात् । नापि वर्णानामाकाशमात्र गुणत्वमणुत्वं च । मानाभावात् । 'यष्टकारोऽ योध्यायां धृतः स एवानेन काश्यां आव्यत' इत्यादि व्यापकत्वप्रतीतिवि-
रोधाच्च ।

एतेन कर्णशब्दुत्पत्तिवच्छिन्नमोमागस्येव धोमत्वात्तदसाधारण-
गुणस्तत्समवेत एव वर्णात्मा शब्द इत्यपि कर्णशब्दं मतमपास्तम् । इन्द्रि-
याणां सात्त्विकाहङ्कारिकत्वेन धोमस्याकाशत्वाभावात् न च केवलमाकाश-
गुण एव शब्दः सिद्धान्ते बाध्यादिस्त्वपि तस्य स्वीकारात् । गुणगुणिनोः
समवाय इतिनियमस्य चाग्रे समवायनिराकरणावसरे निरसिष्यमाणत्वात् ।
धोम्रेण च शब्दव्यञ्जकत्वेनैव ग्रहणात् ।

प्रमाणता चापि वेदस्याक्षुण्णतामियात् । भावाप्तास्तिलकामेन सर्वज्ञेना-
प्रमादिना ॥१४१॥ वीतरागेण रामेण प्रोक्तत्वान्नाप्रमाणता । वेदेषु
सम्भवेद् यस्माद् विप्रलिप्सुवचःसु सा ॥१४२॥ न चाप्युत्पत्तिमत्त्वात्
पिशङ्गावस्थायिता मवेत् । शब्दराशिस्त्वाणां वेदानामिति शङ्कघताम्
॥१४३॥ 'वेदोऽयं विष्णुनाधीतो देवैर्न्द्रेणाप्यधीयते' इत्येव प्रत्यभि-
ज्ञावाधाद्वैरीरिति बुध्यताम् ॥१४४॥ अत एव न वर्णानां दोषज्ञेय-
मताऽपि सा । 'मनुनोक्तो गकारोऽयं हरिणाप्यभिधीयते' ॥१४५॥ इत्येवं
प्रत्यभिज्ञानाद् वर्णानां नित्यता मता । ननु 'तानेव शालीश्च वयमप्युप-

एवञ्चाम्नायस्य वर्णपदवाक्यव्यूहरूपस्य परमात्मन एव सुष्टुपा-
दाद्युत्पादकत्वम् । स्थूलव्योमादिवत् । एवं प्रलयकालिकध्वंसप्रतियोगित्वेनैव
वर्णानां सामञ्जस्ये नान्तरास उदयापायो ध्रुतियुक्तिसम्भती । ककारा-
दिवर्णानामनन्तप्रागभावध्वंसादिकल्पनायां गौरवात् । तथा च, नवकृत्वो
गोमन्द उच्चरितः स एवायं ककारइति प्रामाणिकप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाम्या-
मुत्पन्नः को विनष्टः क इत्यादिप्रत्ययस्याप्रामाण्यमेवास्थेयम् । वर्णाभिध्य-
ञ्जकश्चनिगतोत्पत्तिनिरूपितसम्बन्धविषयकत्वं वा ।

तस्मादित्यत्वाद्गर्णानां तत्समुदायस्यार्थप्रत्यायकत्वेनैव सर्वेष्टसिद्धौ
नातिरिक्तः कश्चित्स्फोटारूपा कश्चिद्धर्मी युक्तिसहः शक्योऽङ्गीकर्तुम् ।
विकल्पासहत्वात् । स च यत्किञ्चिद्वर्णव्यङ्ग्यो यावद्वर्णव्यङ्ग्यो वा ?
न तावदाद्यः । यद्यप्येनैव व्यञ्जिते स्फोटे सम्प्रभायां षट्पदार्थाविगतौ
टवर्णस्य वैयर्थ्यात् । न द्वितीयः तन्मते वर्णानामाधुविनाशितया सम्मेलना-
श्रम्भवात् । नित्यत्वे तु वर्णानामस्मन्मत्तपातात्तत्समुदायेनैवार्थप्रतीती
किमन्तर्गदुना स्फोटनेति राद्धान्तः । अतो न वेदानाम्पीरूपेयत्वं त्रिधना-
यस्यायित्वञ्चेत्यलमनेनाप्रसंगोचितकथासायेन ।

एवञ्च ब्रह्मकर्तृकवेदस्य सर्ववस्त्ववभासकत्वं ब्रह्मणः सार्वज्ञ्य-
मन्तरेणानुपपन्नं सत्तस्य तद्वद्वयति । एतच्च परमात्मनः सर्वज्ञत्वमाजा-
नसिद्धमहृदिम्यो योगिजनेभ्यः सर्वार्थावभासकवेदेभ्यश्च विदिष्टम् ।

श्रुञ्जमहे' ॥१४६॥ इत्यादिवद् गकारोऽयं 'स एव'त्यस्य गौणता । इति
चेदुच्यते चात्र 'ते शालय इमे न हि' ॥१४७॥ इतिवत् 'स गकारोऽयं
गकारो न' तिरुपपत्तः । विद्यते नहि भेदस्य प्रतीतिस्तन्न गौणता ॥१४८॥
'स एवायं गकारोऽस्ति' चेत्याद्येः प्रत्ययस्य हि । विषयो ननु गत्वादिर्या-
तिरेवास्ति नान्यथा ॥१४९॥ यैव' वाच्यं हि साङ्ख्यार्थं गत्वादिर्यात्य-
भावतः । साङ्ख्यार्थं साधु चान्नास्ति तारत्वादिहेतुना ॥१५०॥ सोऽयं
कस्यचिद्व्यादेस्तत्पात्वापाततस्तथा । व्यक्तभेदो न सिध्येच्चेत्येतदप्यव-
गम्यताम् ॥१५१॥ षटान्तराद् गृहीतो भेदो यस्मिन् तद्वदेऽपि च ।

विशिष्टज्ञानबलक्रियादिशक्तिशालित्वादनवरसात्प्रकार्यसमर्थप्रत्यक्षकारि-
त्वाच्चेति ।

न च “हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेव आसीत्”
(य० २५।१०) “प्रजापतिस्तपोऽतप्यत” इत्यारभ्य “तेभ्यस्तपस्तेपानेभ्य-
स्त्रयो वेदा अजायन्त” इत्यादिप्रमाणबलेन न परमात्मनो वेदकर्तृत्वं
विन्दुं हिरण्यगर्भविरेणेति बाध्यम् । “हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो
बुद्ध्या शुभया संयुजतु” (द्वे० ३।४) “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
वं वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” (द्वे० ६।१८) इत्याद्यनेकश्रुतिमिहिरण्य-
गर्भादीनामपि कार्यभूतानां ब्रह्मं कारणम् । “यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मा” इतिवेदप्रदानकर्तृत्वा श्रुतत्वात्परमात्मन एवादौ वेदोत्पादक-
त्वम् । देवान्तरेभ्यो या वेदोत्पत्तिः श्रुता सा तु परम्परया वेदप्रवर्तक-
तयेदेति योजनीयम् । एवञ्च सर्वज्ञवेदकर्तृत्वा परमात्मनः सर्वज्ञत्वं
मिदम् ।

अथ तृतीयवर्णकमपि-यथा “जन्माद्यस्ययतः” (ब्र० सू० १।१।२) इत्यनेन ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वञ्चार्थाभिप्पन्नं भवति तथात्रापि ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वज्ञकस्यस्य वेदस्य कारणात्वादिति सर्वज्ञत्वमानुमानिकमेव न श्योतम् । इतोमं पक्षमपाकरोति । ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत्त्वं । कुतः ? शास्त्रयोनित्वात् । वेदप्रमाणत्वात् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” (मु० १।१।६)

प्रसक्ता प्रत्यभिज्ञा स्यात् ‘स एवायं घटः’ ज्ञप्ति ॥१५२॥ विष्णो नत्वा यतस्तस्मात् स्फोटो धर्मी न सिध्यति । तथाहि व्यज्यते स्फोटो वर्णो न येन केनचित् ॥१५३॥ आहोस्वित् सर्ववर्णोहि ? नाशः पक्षश्च सम्भवेत् । येनैव व्यज्यते स्फोटे टवर्णव्यवर्ता यतः ॥१५४॥ स्फोटवादे च वर्णानां स्वीकृताऽऽशुविनाशिता । तस्मात् द्वितीयपक्षोऽपि वक्तुं न शक्यते किल ॥१५५॥ नित्यतास्वीकृतावस्मन्मते पातो भवेद् ध्रुवम् । स्फोटाभिधो न धर्मी तत् कथञ्चिदपि सिध्यति ॥१५६॥

“पराऽस्य शक्तिविविधैव ध्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे० ६।८) इत्येवमादिभूतिप्रमाणत्वादित्याहुस्तदिवं द्वितीयेनैव वरुणेन मतार्थप्राप्यम् ।

ॐ अथ समन्वयाधिकरणम् ॥४॥

एवं शास्त्राऽनारम्यत्वप्रयोजकीभूतामाशङ्कां प्रथमाधिकरणेनापाकृत्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वञ्च प्रतिपाद्य किंलक्षणकं किम्प्रमाणकञ्च तदित्याशङ्कायाः परिजिहीर्षया लक्षणप्रमाणभ्यां वस्तुसिद्धेः सर्वतन्त्राम्युपगततया द्वितीयाद्यधिकरणद्वयेन ब्रह्मणो लक्षणं प्रमाणञ्च यथाऽविष्णुपदसितम् । अथापि वेदान्तादिशास्त्रप्रमाणकत्वं परिनिष्पन्नस्य ब्रह्मणो न सम्भवति तत्र तेषां समन्वयासम्भवादितिमां शङ्कां निराचिकीपुंश्चतुर्थाधिकरणमारचयाञ्चकार ।

तत्तु समन्वयात् । १।१।४

तच्छब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शकत्वादिद्वितीयान्तः । तुल्यशब्दश्च पूर्वपक्ष-
व्यावर्तकः । तथा च तज्जगत्कारणं ब्रह्म स्वकीयतात्पर्यधोव्याप्तेर्दातृ-
वाक्यानि प्रतिपादयन्त्येवेतिसूत्रार्थः । अत्र सर्वाण्यप्योपनिषदानि वाक्यानि
विषयः । वेदान्तानां ब्रह्माभिधायकत्वमस्ति न वेति विषयः । येषां तत्-
त्तास्यप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव, कुतः ? समन्वयादितिसूत्रार्थस्ते-
षामपीमावेव विषयसंशयावभिप्रेतो ।

तत्र पूर्वपक्षः केनचिच्छब्देन कस्यचिदेवार्थस्यावगतिर्न सर्वस्य । अतस्तत्र

ॐ ब्रह्माभिधायकत्वं किं वेदान्तानां न वाऽस्त्युत ? ‘इत्येवं विचिकि-
त्सायां पूर्वः पक्षः धुनो यतः ॥१५७॥ तस्य तस्य पदार्थस्योपस्थितौ
पदबुद्धिबत् । तस्य तस्य पदस्येह शक्तिज्ञानञ्च कारणम् ॥१५८॥ कार्य-
परेण बुद्ध्यानां व्ययहारेण तद्भवेत् । सर्वोऽपि तदधीनः स्याच्छक्तिग्रहश्च
तादृशः ॥१५९॥ सिद्धे ब्रह्मणि यस्मादि ध्युत्पत्तिर्नैव जायते । वेदान्ता-
वेद्यता तस्माद् रामस्य ब्रह्मणो ध्रुवम् ॥१६०॥ नैवं पदविषयतात्पर्य-

शब्दार्थयोः सम्बन्धरूपशक्तिग्रहोऽपेक्षितः । तत्पदार्थोपस्थितौ यथा तत्पद-
ज्ञानस्यावश्यकत्वं तथा तत्तत्पदपादार्थव्युत्पत्तिज्ञानस्यापीति । अन्यथा
घटपदस्य कम्बुखीवादिमदर्थवाचकत्वमेवेति नियमो न स्यात् । स्याच्च
समेपां पदनां नानार्थकत्वम् । तस्माच्छब्दार्थप्रतिपत्तिर्नैयत्यप्रयोजकी-
भूतमादौ तद्व्युत्पत्तिज्ञानमावश्यकम् । तच्च बृहद्व्यवहारादेव । व्याकरणो-
पमानकोपादिरूपाणां शक्तिग्राहकोपायान्तराणां बृहद्व्यवहारतः शक्ति-
ग्राहणसमनन्तरमेव प्रवृत्तिरिति मन्तव्यम् । बृहद्व्यवहारश्च कार्यमात्र-
विषयः । तथा च प्रथमव्युत्पत्तिग्रहस्य कार्यविषयत्वासदधीनः सर्वोऽति-
व्युत्पत्तिग्रहस्तद्विषयस्सिद्धयति ।

तथाहि-कार्यमात्रवाचकानि पदानि लिङ्, सेट्, लोट्, व्यदादीनि यस्मिन्
पदे वाक्ये वा समवेतानि तस्यैव प्राक् प्रत्यायकत्वं तदन्वितत्वादन्येषामपि
पदानाम्पदवाधोषः । “घटमानय” इति प्रयोजकबृहद्व्यवयववर्णसमन-
न्तरमाविनीं प्रयोज्यपुरुषप्रवृत्तिमुपलक्ष्य पार्श्वस्थो व्युत्पत्तिर्बालिस्तस्यां
सामान्येन स्वप्रवृत्ताविव कार्यताज्ञानजन्यत्वमनुभाय तद्वाक्ये कार्यसामान्य-
ज्ञानजननी शक्ति निश्चिनोति । ततश्च “घटं नय” “दण्डञ्चानय” इत्या-
द्यमित्युक्तव्यवहारतो घटादिपदानामवापोद्गोपान्तां तत्तत्कार्यविशेषे शक्ति-
मवगच्छति । तथा च कार्यवाचकपदशक्तिरेव स्वसमन्विभ्याहृतपदशक्य-
तामवगमयति । कार्यतावाचकपदसमन्विभ्याहृतवाक्यत्वं प्रकृत्योपयिक-
कार्यताज्ञानजनकतावच्छेदकमिति नियमः । अतएव

लिङ्गानाञ्च समन्वयात् । सिद्धपरंगु वाक्येषु व्युत्पत्तिर्जायतेऽपि च ॥१६१॥
‘पुत्रस्ते जात’ इत्यादौ पितृहर्षादिवर्जनाद् । न कार्यपरतर्भव बृहदानां
व्यवहारतः ॥१६२॥ शक्तिग्रहो भवेदेतन्नियमो मन्यतेऽपि च । भूयो-
ऽङ्गुल्यादिभिर्भार्यानिमित्तक्य प्रयोगतः ॥१६३॥ इहाभ्युत्पन्नबाभानां
शक्तिग्रहस्य दर्शनात् । उपासनविधेर्भापि प्रतिपादनतस्तथा ॥१६४॥
दिग्भविग्रहसंगुक्ते कस्याणुगुणसागरे । ब्रह्मणि जानकीनाथे वेदान्तानां
समन्वयः ॥१६५॥

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिष्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते । एवञ्च कार्यवाचकपदानधिकरणा-
नामपि वेदान्तवाक्यानां कार्यपरत्वेनैव प्रामाण्यस्य सम्पादनीयतया कार्य-
पदाध्याहार आवश्यक एव । शक्तिग्रहस्य 'कार्यमात्रविषयत्वात् । अथवा
तेषामप्रामाण्यमेव ।

तथा च प्रकृते "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।२) "सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २।१।१) इत्यादिवेदान्तवाक्यानां न सिद्धेऽर्थे
ब्रह्मणि व्युत्पत्तिः सम्भवतीति शास्त्राप्रतिपाद्यतया निष्प्रमाणकम्ब्रह्मेति
प्राप्ते श्रमः ।

परिनिष्पन्नं ब्रह्मस्वरूपं बोधयतामपि वेदान्तवाक्यानां सम्भवत्येव
ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यहेतुसमन्वयात् । अयमभि-
प्रायः । पूर्वं कार्यार्थव्युत्पत्तौ हेतुताऽङ्गीकृतापि पदवात्सम्पन्ने बोधे त्यज्यते ।
अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतएव सिद्धपरवाक्यादपि सुतरां सम्पद्यते
बोधः । चैत्र ! पुत्रस्तेपुत्रात् इत्यादौ वार्ताहिरादिवाक्यमाकर्ष्य चैत्रस्य मुल-
विकासम्पद्यति कश्चिद् दृष्टचैत्रपुत्रजन्मा बालस्ततस्तेन चैत्रहर्षमनुमि-
मानस्तत्स्कारणतया चैत्रस्य स्वर्णीय पुत्रजन्मज्ञानमेव कल्पयन्तज्जननक्षमतां
तस्यैव वाक्यस्य कल्पयतीत्येवं क्रमेण सिद्धपरवाक्येऽपि सम्भवति
सुतरामात्रव्युत्पत्तिज्ञानम् । किञ्चोपायान्तरेणापि शब्दार्थयोस्सम्बन्ध-

'जन्माद्यस्येति' सूत्रे च ब्रह्मणो जानकीपतेः । 'यत' इत्येवमुक्ता
हि पञ्चम्या विद्वहेतुता ॥१६६॥ अयुक्ता साऽथवा युक्ता पक्षः कश्चात्र
युक्तिमाह ? हेतुत्वसाधकमावादाद्यः पक्षः सुसङ्गतः ॥१६७॥ मीवं यद्
व्यापकत्वेन विद्वे ब्रह्मसमन्वयः । साधको व्यतिरेकोऽपि समन्वयोपलक्षितः
॥१६८॥ श्रुतावभिहितावेतौ व्यतिरेकसमन्वयौ । परस्य ब्रह्मणः
श्रीमद्रामस्यादभुतकर्मणः ॥१६९॥

ग्रहस्तम्भवतीति न कार्यार्थ एव प्रथमव्युत्पत्तिग्रहः । तथा हि-पूर्वमज्ञात-
शब्दार्थसम्बन्धान् बालांस्तत्सम्बन्धमेव त्रिग्राहयिष्यो मातापितृप्रभृतयो-
ऽङ्गुल्यादिभिरर्पानभिलक्ष्यीकुल्य तद्वाचकसम्बन्धानसङ्कल्पमुञ्जते । तत्तद्वे-
ममर्थमवबोधयितुमयं शब्दः प्रयुक्त इति मनस्याकूतयन्तस्ते (बालाः)
सत्स्वरमेव शब्दार्थसम्बन्धमवगच्छन्त्ययम्यन्धाः सिद्धार्थेष्वपि प्राथमिक-
व्युत्पत्तिग्रहस्य सर्वेषां नो दृष्टचरः । एवं क्रमेणैव चाभिज्ञमात्रादिभिः
सौश्रव एव स्वकीय बालका व्युत्पाद्यन्ते इति सर्वजनीनमेतत् । एष एव
नयोऽनुत्तरमीमांसकधुरीणानामपि । तस्मात्सिद्धार्थेष्वपि सुग्रह एव व्युत्पत्ति-
ग्रह इति सम्भवत्येव वेदान्तानामनवच्छग्रहाभिधायकत्वम् ।

स च समन्वयो वेदान्तवाक्यानामित्थम् । “सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्” (छा० ६।२।२) “तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
(के० १। १४) “वा सुपर्णा श्रयुजा सखाया समानं कृत्वां परिप्लवजाते ।
एकस्तयोः पिप्पलमस्ति स्वाद्वनदनघ्नयोऽभिचाकषीति” (यु० ३।१।१)
“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” (इथे० ३।८) “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविदन्ति” (तै० ३।१।१)
“ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” (इ० ४।१।१०) “ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः
स भगवानर्द्धतपरमानन्द आत्मा” (रामोत्तरतापन्याम्) “भानन्दोब्रह्म”
(तै० ३।६।१) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २।१।१) इत्येवमादयः
श्रुतयो ब्रह्मणः स्वस्वपक्षगुणादिप्रकाशनेन चरितार्थाः । एवमुपक्रमोप-
संहाराम्यासापूर्वताफलाप्यवादीपपत्त्याख्यस्तात्पर्यनिर्णायकसिद्धेर्वेदान्तानां
परमपुरुषे श्रीरामाख्ये ब्रह्मण्येव समन्वयस्तत्र तत्र सद्ब्रिचादिवेदभागेषूप-
लभ्यते । तथाहि उपक्रमे “सदेव सोम्येदमग्र” (छा० ६।२।२) इति
वाक्यमभिन्ननिमित्तोपादानत्वतस्तद्गुणकारिसंबन्धत्वसर्वशक्तिसमत्त्वसगुणत्वादि-
गुणविशिष्टसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टसविशेषब्रह्मण एव प्रतिपादकम् । उपसंहारे-
ऽपि, “ऐतदारम्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मातत्त्वमसि इवेतकेतो” (छा०
६।८।७) इति वाक्यं सामानाधिकरण्यमुद्येनोक्तगुणविशिष्टस्योपक्रान्त-

स्यैव ब्रह्मणोऽभिधायकम् । अस्मिन्च प्रकरणे स्वोदीरितार्थहृदीकरणात्
तत्त्वमसीतिवाक्यस्य नवकृत्व आवृत्तत्वावम्यासः फलितः । तत्रैव प्रमा-
णान्तरागोचराणां जगत्कारणत्वादिगुणानां विधिष्टे ब्रह्मभ्येव निर्द्देशाद-
पूर्वतापि सम्पद्यते । फलमपि “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
सम्पत्स्ये” (छा० ६।१।४।२) इत्यनेनोपासितुर्माधाख्यं निरूपितम् ।
प्रकरणस्यास्य “क्ष्वेतकेतुर्हृत्स्थोऽसौ” (छा० ६।१।१) इत्यादिना पिता-
पुत्राख्यायिकारूपेण प्रवृत्तत्वादर्थवादश्च सिद्धयति । एवं प्रकृतं सविशेष-
ब्रह्मस्वरूपं हस्तामलकवज्जिप्राहृयिषया पित्रा मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रयस्याभि-
हितत्वादुपपत्तिरपि राजते । इत्येतद्विस्तरेण सत्प्रकरण एवोपपादितम् ।

एवमुपासनाविधिप्रतिपादनेनापि वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयः स्पष्ट
एव । तथा हि—“आत्मेत्येवोपासीत्” (बृ० १।४।७) “आत्मानमेव
लोकमुपासीत्” (बृ० १।४।११) “ब्रह्मविदोऽप्युति परम्” (तै० १।१।१)
“ओमित्येवाक्षरमुदगीचमुपासीत्” (छा० १।१।१) “ओमित्येवं ध्यायथ
आत्मानम् (मु० २।२।६) “सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” (छा० ८।७।१)
इत्येवमादिषु विधीयमानोपासनाया विषयतयान्वितम्ब्रह्मस्वरूपं विशेषतः
प्रतिपादयति कृत्स्नमुपनिषद्वाक्यम् । नोचेदुपासनानुष्ठानस्य ब्रह्मस्वरूप-
तत्प्राप्तिरूपफलाद्यनभिसंहितत्वे दीयर्ध्यमेव स्यात् । न च तथापि विधिवा-
दस्वीकारे फलानुपलब्ध्यानुष्ठानतुः प्रवृत्त्यभावादनुष्ठानस्य दीयर्ध्यमेवेति
वाच्यम् । सम्पन्ने विधौ “तमेव विदित्वाऽतिमुत्तुमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽन्याय” (श्वे० ३।८) “यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीशं
पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्य-
मुपैति दिध्यम्” (मु० ३।१।३) “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मु०
३।२।१६) “भिद्यते हृदयग्रन्थिदिच्छन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे” (मु० २।२।८) “तद्य दहात्मानमनुविद्य
यजन्त्येतां च सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”
(छा० ८।१।६) “अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवा-

स्थान्नपाने समुत्तिष्ठतः" (छा० ८।२।७) इत्याद्यार्थवादिकस्य फलस्य रात्रिसन्नन्यायेन विद्यमानत्वात् इत्यञ्च ध्यानोपासनाविधिना सममेक-
वाक्यत्वं सर्वासां ब्रह्मस्वरूपबोधिकानामुपनिषदाम् । यथा "वायुर्व्यं
द्वेतमालभेत भूतिकामः" इति विधिवाक्येनैकवाक्यता भवति "वायुर्वं
क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव त्वेन भागेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती"
त्याकारकार्यवादस्य । एवञ्च "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां
स्युः" (पू० मी० १।२।७) इति सिद्धान्तसूत्रेणैतत्सर्वं समाहितं पूर्वतन्त्रे
तथा प्रकृतेऽपि सोऽर्थं उपयुज्यत एव । "ततस्तु तम्पश्यते निज्जलं
ध्यायमानः" इत्यादि श्रुतिषु ध्यानमाहात्म्यमुपवर्णितम् । तत्र प्रतिपाद्यस्य
ध्यातुध्यानिं हि ध्येयस्वरूपमन्तरेणानुपपन्नं सत्स्मरणीयब्रह्मस्वरूपं
ध्येयतया समाक्षिपति । तत्स्वरूपगुणमहिमप्रकाशनद्वारा परिनिष्पन्नस्व-
रूपबोधकस्य वेदान्तस्योपयोगः । तथा हि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्
(छा० ६।२।२) "तत्त्वं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" (तै० २।१।१) "यतो वा"
इमानि भूतानि जायन्ते येन जज्ञानि जीवन्ति" (तै० ३।१।१) "अत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति" (बृ० ४।३।६) "विज्ञातारमरे केन विजानी-
यात्" (बृ० २।४।१४) "रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे विदात्मनि"
(रामतापिनी) "यः सर्वज्ञः सर्वविद्" (मु० १।१।६) "न जायते
म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः दास्यतो
ऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" (क० १।२।१८) "तमीद्वराण
परमं महेश्वरं पतिं पतीनां परमञ्च देवतम्" (श्वे० ६।७) "न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाम्यधिकश्च हृदयते" (श्वे० ६।८
"एष आत्माऽहृतपाप्मा" (छा० ८।१।६) इत्येवमादयः श्रुता
साक्षात्परम्परया च तस्यैव स्वरूपादिकं प्रतिपादयन्ति । एतच्चोक्तं भगवा
वृत्तिकृता- "स्यात्तूपासनविधिना परमपुरपार्थस्य दिव्यानन्दोदन्वत
ऽभिधेयतया समन्वयः दास्त्राणाम्" (बो० बृ०) इति ।

अयमेवार्थो वेदोपबृंहण रूपेतिहासपुराणयोरपि बहुधोषलभ्यते
तथा हि--

“इतिहासपुराणाम्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्पुण्यधुताङ्गेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥”

इति वचनबलादुपबृंहणेन संक्षिप्तस्य वेदार्थस्य विषयदीकरणमा-
वश्यकम् । तथा चात्र--

प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुं प्रत्यगात्मानः ।

प्राप्त्युपायं क्लृप्तप्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधिनः ॥

वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः ।

भुनक्ष्वच महात्मानो वेदवेदान्तदर्शिनः ॥”

इतिवचनाद्ब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायादिविरोधकमेव वेदान्तशास्त्रम् ।
तत्र निर्दिष्टस्य ध्यानस्मरणादेरेव--

यन्मुहूर्तं धारुं चापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिस्सर्व विप्रिया ॥ वि० पु०

इत्यादिभिः प्रतिपादनात् । एवं ब्रह्मणः स्वरूपमपि--

ग्रहं कुत्सनस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ गी० ७।६।

विष्टम्याह्मिदं कुत्सनमेकांशेन रियतो जगत् ॥ गी० १०।४२।

एवं प्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।

समस्तहेयरहितं बिष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥ वि० पु० १।२२।

समस्ताः शक्तयश्चैव नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विस्वरूपवैख्यं रूपमन्यदरेमहत् ॥ वि० पु० ६।६।६।

जगत्सर्वं शरीरन्ते, स्थव्यं ते वसुधातलम् ॥ बा० रा० यु० ।

वेदान्तवेद्यं कविमोक्षितारमनादिमध्यान्तमचिन्त्यमाख्यम् ।

अगोचरं निर्मलमेकस्मिन् नमामि रामं तमसः परस्तात् ॥

सन० सं० रामस्त० ६१।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च देवेन्द्रो देवतास्तथा ।

आदित्यादिग्रहाश्चैव त्वमेव रघुनन्दन ! ॥ सन० सं० रामस्त० ६६

रामः सत्यम्परं ब्रह्म रामत्किञ्चिन्न विद्यते ।

तस्माद्रामस्वरूपत्वात्तस्यां सत्यमिदं जगत् ॥ सन० सं० रामस्त० ६३

इत्यादिभिः प्रदर्शितम् । तथा कलमपि

मायुषेस्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ गी० ८।१५

इत्यादिभिर्निर्दिष्टम् । तथा चास्त्रिजगदुदयादिलीलस्य महामहिम-
शालिनः परमकारुणिकस्य परमात्मनः स्वरूपरूपगुणविभूतिवर्णनम-
सकृदुद्घोषितम् ।

अथात्र द्वितीयवर्णकमास्थीयते । “जन्माद्यस्य यतः” (प्र० सू०
१।१।२) इति सूत्रेण यत इति हेत्वर्थिकया पञ्चम्या ब्रह्मणो जगत्का-
रणत्वमुक्तम् । न च हेतौ पञ्चमी न सम्भवति द्वावधिकसमयविरुद्ध-
त्वादिति वाच्यम् । “अदण्” (प्र० सं० १) इति सूत्रभाष्ये ‘विवार-
भेदा’दिति निर्दिष्टेन “विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्” (पा० २।३।२५)
इति सूत्रे विभाषेति पाठवर्धनेन योगाश्रयणात् क्वचिद्गुणोऽपि हेतौ
पञ्चमी सिद्धयति । तेन च “धूमादग्निमान्” “पुत्रात्प्रमोदो जायते”
इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगाणामपि साधुत्वं सङ्गतम् । यत इति च “पञ्च-
म्यास्तसिल्” (पा० ५।३।७) इति पञ्चम्यन्तात्तसिल् । तत्र हेत्वपेक्षाया-
माह “तत्तु समन्वयात्” । समन्वयपदमथ व्यतिरेकस्याप्युपलक्षणम् ।
तद्व्यतिरेकाच्चोपपद्यते “जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतद्व्यतिरेकं” (श्रीम-
द्भाग० १।१।१) इति भगवतो वेदव्यासस्यैव वचनान्तरान् । तथा
चायमर्थः । तज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु पदार्थेषु व्यापकत्वेन
समन्वयाद्विद्यत इति शेषः । “पादोऽस्य विद्या भूतानि” (शु० य० ३।१।३)
इत्यादिभिर्ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयो ज्ञाप्यते । “त्रिपादस्यामृतं दिवि”
(शु० य० ३।१।३) इति वाक्येन च तस्य व्यतिरेको बोध्यते । एवं “स

भूमि सर्वतः स्पृत्वा" (बु० य० ३१।१) इति ब्रह्मणो जगत्सम्बन्धो दर्शितः ।
 "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" (बु० य० ३१।१) इति च तस्य व्यतिरेकः ।
 ग्राम्यां जगदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य जगत्कारणत्वमुपपद्यते । त्रिवृत्कृतानां
 भूदादोनां तत्कार्येषु घटादिषु व्यापकत्वेन समन्वयस्य तद्व्यतिरेकस्य च दर्श-
 नेन तेषां तत्कारणत्वनिश्चयात् । एवं ब्रह्मणोऽपि व्यापकतया सर्वजगत्स-
 मन्वयेन तद्व्यतिरेकैकैकत्र प्रधानतया समवस्थितत्वेन च हेतुना सर्वजग-
 त्कारणत्वमुपपद्यते । यद्यपि ब्रह्मणः सर्वजगति व्यापकत्वात्सर्वत्र समन्वय
 एव तथापि श्रुतिभिस्तदीयास्त्रिलप्रपञ्चविलक्षणस्वरूपस्यापि प्रतिपादनं
 क्रियते तत्स्वरूपस्यैवात्र व्यतिरेकपदयोर्ध्वत्वमिति विवेकः ।

चतुःसूत्र्यां विशेषार्थाः सर्वे चाभ्याससम्मताः ।

कथितास्तेन सर्वात्मा धीरामः प्रीयतामिति ॥

(इति चतुःसूत्रो समाप्ता ।)

ॐ अथेक्षस्यधिकरणम् ॥५॥

एवमत्र मुमुक्षुमिदिच्छन्तनीयशास्त्रे वेदविहितकर्मानुष्ठानेन प्रदीक्षा-
 शेषकल्मषस्य परतत्त्वबुभुत्सोरादौ ब्रह्मजिज्ञासामभिधाय द्वितीयतृतीयसूत्रा-
 भ्यां ब्रह्मणि लक्षणं प्रमाणं चोपबर्ण्य तुरीयेण सर्वेषां वेदान्तानां समन्व-
 यस्तत्रैवेतिप्रतिपादनादनया चतुस्सूत्र्या संक्षेपेण सर्वोऽपि शास्त्रार्थः प्रदर्शितः ।
 स चायमेवार्थोऽग्रे प्रमाणमद्युक्तीरबलम्वय विस्तरेण चतुर्लक्षण्याऽभिधा-
 स्यते । अथ कस्यचिदप्यभिमतवस्तुनो विवेचनीयत्वे कथमत्र निदशकृष्ण-
 भाणानां कात्स्न्येन समन्वयः ? कथमन्यैरङ्गावितानां विरोधानाम्परिहारः ?
 कथं वा तत्साधनम् ? किञ्च तत्फलम् ? इत्येवं संकासङ्घातः समुत्पसति
 ब्राह्मेण तद्विवेचनारम्भ इति तन्निराकरणमत्र समन्वयविरोधपरिहारसाधन-
 फलार्थैरध्यायैः स्पष्टमुदटङ्कितम् । तथास्मिन् समन्वयाध्याये चतुभिः पदैर्बे-

ॐ 'सदेवे'त्यत्र सद्वाच्यं प्रधानं ब्रह्म वा मतम् ? । प्रधानं परिणा-
 मित्वान्न ब्रह्म तदभावतः ॥१७०॥ ईक्षतेब्रह्म सद्वाच्यं नाशब्दं तदभावतः ।

दान्तानां चिदच्छरीरकण्ड्वस्वरूपप्रतिपादन एव तात्पर्यम् । तत्राप्यनेन प्रथमचरणेनेत आरभ्य वेगाञ्चित् स्पष्टब्रह्मलिङ्गकानां वाक्यानां विचारः प्रस्तूयते ।

पूर्वं जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वशक्तिमत्त्वेन च त्रिगुणमेव ब्रह्म वेदान्तवेद्यमिति प्रतिपादितम् । तस्यैव च लक्षणादिविवेचनेन तत्र वेदान्तसमन्वयेन च वेदान्ततात्पर्यविषयत्वमिति निश्चितम् । इदानीं जगत्कारणत्वरूपं यद्ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तत्र सम्भवति जगत्कारणतया प्रधानादीनामेव नियतत्वाद्वितीयां शंकां निराकर्तुं कामो निरुक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्यान्यपरत्वं न सम्भवतीत्यावेदयितुमाह--

ईक्षतेर्नाशब्दम् । १।१।५।

छान्दोग्ये सद्ब्रह्मायां समाम्नायते "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदेक्षत बहु स्या प्रजायेय" (छा० ६।१।३) इत्यादिसद्ब्रह्माप्रकरणमेवास्य विषयः । तत्राखिलजगत्कारणतया प्रकृतवाक्ये ध्रुवमाणां यत्तत्पदवाच्यं तत्सांख्यतन्त्राभिमतं स्वतन्त्रमानुमानिकं प्रधानमाहोस्विदचित्पदवाच्यप्रधानक्षरीरकम्ब्रह्मेति संशयः ।

तत्रायम्पूर्वः पक्षः । स्वातन्त्र्येण सांख्योक्तस्य त्रिगुणस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तम् । न ब्रह्मणः । तस्य अन्यधर्मानाध्यत्वेनापरिणामित्वात् । प्रधानन्त्वचेतनं परिणामि नित्यमेकञ्च । तथा च प्रकृतश्रोतवाक्ये इदमितिप्रसिद्धमचेतनं त्रिगुणात्मकं कार्यं निर्दिश्य तस्य स्थूलावस्थाराहित्यं सद्रूपत्वमेवोच्यते सदासीदिति । तस्यैकस्य विज्ञानं तत्कार्यरूपस्यागिलप्रपञ्चस्य विज्ञानमप्युत्तरयोदीयमाणं सामञ्जस्यमुपैति । अत एवान्यत्र "प्रजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजां जनयन्ती सस्याः (इवे० ४।५) इति स्पष्टमेवाभिहितम् । प्रधानस्यैव जगदुत्पादकत्वम् । तत्त्रिगुणाद्येन शुक्ला रजोऽनेन लोहितां तमो गुणांशेन च कृष्णां प्रजां जनयन्तीरित्यर्थात् । तच्च प्रधानं प्रकृतिपदवाच्यं सर्गादौ महदादिभ्रमेण

परिणमते । तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं व्यपदिश्यते । तदुक्तम् ।
 “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । पौण्ड्रकस्तु विकारो
 न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” (सा० का० ३) प्रधानस्य
 जगत्कारणत्वे रजःसत्त्वयोगादस्य क्रियाज्ञानशक्तिरपि सम्भवत्येव ।
 ज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् । “सत्त्वात्सञ्जायते” ज्ञानं रजसो लोम एव च”
 (गी० १४।१७) इतिवाक्यात् । एतस्य सत्त्वस्य च प्रधानावस्थायामपि
 वर्तमानत्वादचेतनस्यापि प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्चोपचयंते ।
 सत्त्वस्य स्वयमक्रियत्वेन प्रकाशात्म्यज्ञानवृत्तेरनुत्पादकत्वेऽपि चलेन रजसा
 तदुपष्टम्भात्तज्जनने प्रवृत्तिः । तमस्त्वावरकत्वेन गुप्तेन चोमयोः सत्त्वर-
 जसोः क्वचित्प्रवर्तयत्यक्वचिन्निवर्तयन्प्रियमयति । एते च प्रवृत्तिनिवृत्ती तदुत्तर-
 कार्यानुमेये । गुणानामयं स्वभावोऽभिहितः सांख्यकारिकायाम्—

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।

गुरुवर्णकमेव तमः प्रदीपवच्चार्यतो वृत्तिः (सा० का० ॥१३॥)

एवञ्च ब्रह्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणवत्त्वाभावेन न जानादिशक्तिमत्त्वं,
 न वा जगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमुपपद्यते । प्रधानस्य तु त्रिगुणत्वादुक्त-
 क्रमेण ज्ञानदाक्यादिमत्त्वं, जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं च न विरुद्धयते । अत एव
 “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वदा” (गी० ३।२७) इति
 स्पष्टमुक्तम् । तस्मादत्र सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत्प्रधानमेव जगत्कारणम् ।
 तदेव च सदेवेत्याद्यखिलकारणवाक्यानि प्रतिपादयन्तीतिप्राप्तेः ब्रूमः—
 ईक्षतेर्नाजदमिति । अद्वैतमानुमानिकं सांख्याभिमतं प्रधानं न सदेवेत्यत्र
 सदादवाच्यमन एव न सज्जगत्कारणम् । “तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेये”
 तीक्ष्णतिधातोः श्रवणात् । अपि तु ब्रह्मैव जगत्कारणम् । तस्य चेतनत्वेनेक्षण-
 सम्भवात् । प्रधानस्य त्वचेतनत्वेन तदसम्भवात् ।

एवमाम्नायते—“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” “तदेक्षत
 बहु स्यां प्रजायेयेति सत्तेजोऽमृजत सत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति
 तदपोऽमृजत” (छा० ६।२।३) इतिरूपिवाक्ये जगत्कर्तृकतत्त्वेक्षणस्य

ध्वणान्चेतनात्मककर्तृकत्वमेवेक्षणं स्यानुभविक्त्वात् । चेतनरूपस्य ब्रह्मण
एव जगतः कारणत्वं न त्वचेतनस्य प्रधानस्य स्वानन्त्येण । ब्रह्मधारीरत्वेन
तत्पारतन्त्येण जगत्कारणत्वमस्येव । अत एव “तदधीन-
त्वादयंवत्” (ब्र० सू० १।४।३) इति सूत्रेण “अस्मान्मायी सृजते
विश्वमेतत्” (इवे० ४।१६) इति धृत्या च प्रधानस्य ब्रह्माधीनत्वेन
चेतनव्यतिरिक्तस्य जगतः कारणत्वमभिहितम् । एवञ्चाचेतनस्य प्रधान-
स्याचेतनांशस्य जगतः कारणत्वोपपत्तावपि न सर्वस्य कारणत्वम् ।
ब्रह्मणस्तु स्वरूपेणैव तेजोबन्नादिसर्वलोकस्य कारणत्वम् । सूक्ष्मचिदचिद्वि-
शिष्टत्वात् । तथा च “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्” (इवे० ४।१६)
इति धृत्यनुरोधेन सद्ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रधानद्वारा तेजोवद्भावि-
रूपसर्वलोकमुत्पादयति । तत्राप्यादिसृष्टावान्तरसृष्टौ च स्वस्मिन् सूक्ष्म-
रूपेणाध्याकृतनामरूपाभ्यां स्थितानां सर्वेषां व्याकृतनामरूपात्मिकां
सृष्टिं करोति । “तदेवं तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते”
(ब्र० १।४।७) इति धृतेः । तदेवमचेतनमात्रस्य प्रधानांशत्वेन विकारि-
त्वादिसोपाणां प्रधान एव पर्यवसानाद् ब्रह्मणो निर्विकारित्वमेव स्वतः
सिद्धम् । एवञ्च निर्विकारिणस्तस्य मृदादिस्वरूपस्य घटादिरूपत्वप्राप्ति-
वत् । स्वरूपेणाऽचेतनविकारिजगद्रूपता न सम्भवतीति स्वरूपतो जगदु-
पादानत्वासिद्ध्या प्रधानजीवद्वारं तस्य जगदुपादानत्वम् । तथा च
जगतो ब्रह्मोपादानकारणकत्वस्वीकारेऽपि नाद्वैतवादः सिध्यति । तथा
सति ब्रह्मकारणवादिमायाकारणवादिबाणयानामेकवापयतासम्पादनंऽपि
न कश्चिद्विरोधः ।

एवमग्रेऽपि प्रधानकारणत्वनिर्गोचरणां सृष्टाणां प्रधानस्य स्वा-
तन्त्येण कारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थं एव तात्पर्यम् । एतच्च “तदधीन-
त्वादयंवत्” (ब्र० सू० १।४।३) इति धैर्याग्निकवाक्यान्निश्चीयते ।

यदुक्तम्, ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च न सम्भवतीति,
तदपि न ब्रह्मणो नित्यनिर्दोषज्ञानाध्यत्वात्सर्वसम्भवः । तत्रैव प्रति-
पादितत्वात् ।

“ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च हृष्यते ।
 परास्य शक्तिविधिष्वेव ध्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ” (श्वे० ६।
 ८।) इति तस्य ज्ञानबलक्रियाशक्तीनां नैसर्गिकत्वध्रुतेः सावर्ज्यादिकं
 मर्ममुपपद्यते । किञ्च यदनुग्रहादिदानीन्तनसिद्धयोगिनामप्यतीतानाग-
 तव्यवहितविप्रकृष्टादिविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव युगपदुत्पद्यते । किन्तहि
 तस्यानाद्यनन्तस्य महाभयंरात्रेः महायोगेश्वरस्य परमपुरुषस्य भगवतो
 वक्तव्यम् । तथा च-“ अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचधुः स शृणोत्य-
 कर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ” ।
 (श्वे० ३।१।१६) इत्यादयो मन्त्रवर्णास्तस्यानन्तमहिमानमामनन्ति ।
 तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञत्वादिकं सुतरामुपपन्नम् । प्रत्युत त्वदीयमत-
 सिद्धस्य प्रधानस्यैव तन्नोपपद्यते ।

तथाहि-सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाया एव प्रधानपदवाच्यत्वा-
 त्तत्समये गुणैस्तारतम्यमपहाय वर्तमानतया फलोन्मुक्तप्रवृत्त्यभावात् ।
 तदभावे सत्त्वधर्मेण सावर्ज्यादेरनुदयात् । तत्क्षणेऽपि प्रवृत्तिरङ्गीक्रियत
 एवेति चेन्न । तदा गुणाधिकारस्य न्यूनाधिकभावेन सत्त्वेन प्रधानमेव
 प्राधान्याद्धीयेत । अतः कथमपि सत्त्वादिभिः सावर्ज्यं प्रधानस्य न
 सिद्धयतीत्यादीनि परःशतानि रूपणानि विधेयतो रचनानुपपत्त्यधिकरणे
 दर्शयिष्याम इति न प्रधानस्य जगत्कारणत्वं युक्तमितिदिक् ।

एवञ्च अद्वैतमित्यस्य अद्वैतान्तरान्तरत्ववर्ध्यान्प्रत्ययेन सर्वं वाक्यं
 सावधारणमिति नियमादवगम्यो वायुभक्ष इतिवच्छब्द एव यत्र न प्रमाणमिति
 विग्रहलभ्योऽर्थः । अद्वैतरानुमानप्रमाणवत्त्वमिति वाच्यं । पयुं दासार्थकनञ्चा
 समासेऽद्वैतान्तरान्तरत्ववर्ध्यान्प्रत्ययेन निष्प्रतत्वाङ्गीकारात् । तादृशञ्चा-
 नुमानिकं स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानमेवेति तस्य जगत्कारणत्वं निषिद्धयत
 ईक्षतेरिति हेतुषट्पटितपारमर्षेण सूत्रेण । च-तथा प्रधानं जगत्कारणत्वेन
 वेदान्तप्रतिपाद्यं वेदान्ततात्पर्याविषयत्वात् । वेदान्तषट्कसद्विद्याप्रकरणं
 न प्रधानतात्पर्यविषयकं तस्य चेतनधर्मबोधकैक्षतिपदघटितत्वात्, “ देवदत्त
 ऐसत ” इतिवाक्यवदित्यादि दिद्धानुमानस्वरूपमवसेयम् ।

अक्षद्वयमित्यस्य वेदशब्दाऽप्रतिपादितं प्रधानं न जगत्कारणमिति तु नार्थः । “अस्मान्मायी सृजते विद्वमेतत्” (इवे० १।४।९) “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेंदवरम्” (इवे० ४।१०) “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिपुंशोः” (इवे० ६।१६) इति मायाप्रकृतिप्रधानशब्दवाच्यस्य वेदप्रतिपाद्यत्वदर्शनात् । “तदधीनत्वादर्थवदि” (ब्र० सू० १।४।३) तिसूत्रेण ब्रह्मणः स्वाधीनाऽव्यक्तपदवाच्यप्रकृतिसकाशाज्जगत्सृष्टिकर्तृत्वस्य आपनाच्च ।

एवं नाशब्दं शब्दाप्रतिपाद्यं शब्दाज्जगत् न ब्रह्म किन्तु शब्दमेव शब्दगम्यमेव । कुतः ? ईक्षतेः । “परात्परमीक्षते” (बु० १।३।१०) इति परात्परपुरुषस्य ब्रह्मण ईक्षणविगयत्वध्वरणादित्यपि नार्थः । उदाहृतधृतावीक्षत इत्यस्य ब्रह्मणो हृदयत्वसाधकस्य शब्दत्वसाधकत्वानुपपत्तेः । हृदयत्वेन ब्रह्मणः शब्दत्वमप्युपपद्यते इति चेन्न, वाक्यभेदापत्तेः । किञ्चास्यास्त्वदीयकल्पनाया एव सामञ्जस्ये “ग्रीपनिपदत्वाघ्राशब्द” इति साक्षाद्ब्रह्मशब्दत्वसाधकस्यैव हेतोरुपादानं कुर्यात् । तारुधसूत्राप्रणयनमेवाभिहितं त्वदीयार्थस्य निस्सारताम् । तस्मात्प्रागुदीरित एव राद्यान्तितोऽर्थ इति सर्वं समञ्जसम् ।

तन्वीक्षणमात्रेण न चेतनस्य जगत्कारणत्वं सिद्धयति । “तत्तेज ऐक्षत” (छा० ६।३।३) “ता प्राप ऐक्षन्त” (छा० ६।३।३) इत्यप्येजसोरचेतनयोरपीक्षणत्वध्वरणात् । तत्समानप्रकरणपाठात्साहचर्याच्च सदीक्षणस्याप्यौपचारिकत्वेन सत्पदवाच्याचेतनप्रधानपरत्वेनावीक्षितृत्वोपपत्त्या प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते --

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । १।१।६।

अप्येजसोरचेतनयोरपि “तत्तेज ऐक्षत” “ता प्राप ऐक्षन्त” इत्यादिपीक्षणं यथा गौणं ध्रूयते तथा सत्पदवाच्ये प्रधानेऽपीक्षणं गौणं स्थापनेन च प्रधानमेव स्वतन्त्रं कारणं स्यादिति चेन्न । कुतः ? आत्मशब्दात् । उत्तरवाक्येऽप्यात्मशब्दस्य ध्रूयमाणत्वात् । तथाहि--“सदेव

लोभ्येदमग्र आसीदिति" ल्युपक्रम्य "तदैक्षत" "तत्तेजोऽप्सृजत" (छा० २। २।३) इत्येवं तेजोबलानां सृष्टिमभिधाय तानि चोत्तरत्र तदेव सत्पद-
वाच्यमीदृशतृदेवतापदेन परामृश्याह "स्यं देवतैक्षत" "हन्ताह्मिमास्तिशो-
देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" (छा० ६। २।२) अत्र धृती जीवेनात्मनेत्यादेर्जीवक्षरीरेण मयाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीत्ययमर्थः । न चात्र व्याकरणवत्तुस्तिष्ठामिहितत्वेनानभिहि-
ताधिकारीयतृतीया न स्यादितिवाच्यम् । आत्मशब्दस्य स्वरूपरूपार्थ-
कत्वमाधित्य कल्पितभेदमादाय 'सूर्यः स्वरूपेण प्रकाशते' इतिवदुपपत्तेः ।
अथवा करण एवैवा तृतीया । आत्मशब्दः क्षरीरपरः । तथा च युवक्षरीरेण
गृहमनुप्रविश्य गार्हस्थ्यमनुभवानीतिवच्छरीररूपेणानेन जीवेनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिरर्थः । जीवपदमेतत्कल्पे जीवात्मक्षरीरमात्रपर
इति दिक् । तथा च तस्यैव तेज आदिषु प्रवेशनतन्नामरूपव्याकरणादिवि-
चारस्य तत्कथनस्य च चेतनधर्मत्वेन सत्पदवाच्यग्रहणमन्वोपपत्तेर्मुख्य-
त्वमेवेक्षणस्य । "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा० ६।१।४)
इत्यात्मशब्देन स्पष्टमभिधानाच्च । न ह्यात्मनो जडत्वं येन गौणत्व-
मीक्षणस्य स्यात् । एवञ्च "तत्तेज ऐक्षत" "ता प्राप ऐक्षन्त" इति
श्रूयमाणमीक्षणं तच्छरीरान्तर्यामिपरमात्मन एवेति सिद्धम् ।

तेजस्यन्तर्यामितया परमात्मनो नियमनपदृत्वन्यन्तर्यामिब्राह्म-
णात्सिद्धम् । तथाहि--"यस्तेजसि तिष्ठन् तेजसोऽन्तरो य तेजो न वेद यस्य
तेजः क्षरीरम् यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ४।
७।१४) "योऽप्सु तिष्ठन्नद्रूपोऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः क्षरीरं योऽपो-
न्तरो यमयत्येव त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ४।७।४) "यः सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन्सर्वभूतो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि
भूतानि क्षरीरम्" (बृ० ४।७।१५) इत्यत्र तेजोऽप्रादिपरवाक्येष्वात्म-
शब्दध्वजगुणादात्मनस्तेजोवाच्यन्तर्यामित्वेन तच्छरीरितया तेजोवादीनाञ्च
क्षरीरतया श्रवणादीक्षणादेः क्षरीरधर्मत्वानुपपत्त्या तदन्तर्यामितया ।

समवस्थितपरमात्मधर्मत्वेन मुख्यत्वम् । तद्वदत्रापि सत्पदवाच्यब्रह्मोक्षणास्य मुख्यत्वमेव ।

किञ्च “आत्मा वा इदमग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन भिपत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमांल्लोकानसृजत” (ऐ० १।१) सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युभयोर्वाक्ययोस्समानार्थकत्वेनैकवाक्यत्वसिद्धौ सच्छब्दस्यात्मवाच्यत्वेन तदीक्षणास्य प्राधान्यमेव । एवं “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (सौ० २।२) इत्यस्य सदेवेत्यादि-वाक्यस्य च समानार्थकत्वेन सत्पदविधेयस्यात्मपदवाच्येन सहाभेदा-त्तदीक्षणास्य मुख्यत्वात् सत्पदवाच्यमचेतनं केवलं प्रधानं जगतः कारणमिति ।

इतश्च न प्रधानं सत्पदवाच्यम् ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । १ १ । ७।

अथ प्रकृतसत्पदविधेयतत्त्वनिष्ठस्योपासकस्य मोक्षोपदेशात् प्रधानं सत्पदब्राह्मणमिति तथाहि-सदेवेत्यारभ्य “अन्नेन सोम्य क्षुगेनापोमूल-मन्विच्छद्भिः सोम्य क्षुगेन तेजोगूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य क्षुगेन सन्मूल-मन्विच्छ । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” (छा० ६।८।४) इति सत्पदवाच्यस्यैव सर्वप्रजाया मूलत्वेन तत्प्रपृष्टत्वं तदायतनत्वेन तत्स्थितिहेतुत्वं तत्प्रतिष्ठत्वेन सत्प्रलयहेतुत्वञ्चाभिधायान-न्तरम् “अस्य सोम्य पुंस्यस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्” (छा० ६।८।६) “स य ऐषोणिमा” (छा० ६।९।४) इतिप्रकृतमेव सत्पद वाच्यं परदेवतापदेनाणिमगन्धेन च परामृश्य “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि इवेतकेतो” (छा० ६।८।७) इत्यत्र स आत्मेति तस्यैव प्रकृतस्य सत्पदवाच्यस्य संग्रहः । एतदात्मकमिदं सर्वमिति सदात्मकत्वं सर्वस्य जगतो आपयित्वा “तत्त्वमसि इवेतकेतो” इति चेतनस्यापि सदात्मकत्वापदेशेन तन्निष्ठो-पदिष्टा । ततश्च सर्वब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मव्याप्यत्वेन प्रत्यगात्मानुसंधान-

मिष्टस्य तस्य "आचार्यवान् पुरुषो वेद" (छा० ६।१।४।२) इतिरीत्या "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति" (छा० ६।१।४।२) इति मोक्षोपदेशप्रयत्नान् । एवञ्च पूर्वोदितसद्विषयकज्ञानवतस्तस्यमसीत्युपदेशेन स्वस्य सत्तादाम्यज्ञानं मोक्षहेतुर्न हि स्वस्याचिदभेदज्ञानम् । तस्मात्सच्चिदवाच्यं जगत्कारणमात्मैव न प्रधानम् । अत्र श्रुती "विमोक्ष्येऽथसम्पत्स्य" इत्युभयत्रोक्तमपुरुषः छान्दसत्वात्प्रथमपुरुषो ज्ञेयः ॥७॥

हेयत्वावचनाच्च १।१।८।

"ऐतदात्म्यमिदं मयं तरसत्यं स आत्मा तत्त्वमसि दवेतकेतो" (छा० ६।१।४) इत्यत्र हेयत्ववचनाभावात् सच्चिदवाच्यं प्रधानम् । यदि तदेव स्यात्तदा तदनात्मतत्त्वं त्वं नासि, अतस्तदात्मकत्वेनात्मानं नानुसंधत्स्व तदनुसंधानस्य मोक्षविरोधित्वादित्येवं मातापितृसहस्रवत्सलतरेण परमहितानुशासनपरेण वेदेनोपदिष्टं स्यात् । यथाऽन्यथो विदद्यायिपुस्तत्समीपस्थताराणां हेयत्वं स्पष्टं निर्दिशति तद्वदिहापि स्यान्न च तथा दृश्यते ॥८॥

इतीऽपि न प्रधानं सच्चिदवाच्यमित्याह--

प्रतिज्ञाविरोधात् १।१।९।

"येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातंभ्यात्" (छा० ६।१।२) इत्यत्र कारणविज्ञानेन तत्कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञानमितीयं सर्वविज्ञानविषया प्रतिज्ञा विरुद्धपक्षे प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वे । कुतः ? प्रधानस्या चेतनत्वेन तद्विज्ञानेन चेतनाचेतनसम्मिग्नस्य सर्वस्य प्रपञ्चजातस्य विज्ञानं न स्यात् । चेतनवत्स्य तत्कार्यत्वानावेव सर्ववस्तुधिषयिण्याः प्रतिज्ञाया विरोधः स्पष्ट एव ।

मूढमचिदचिद्विदिष्टस्य ग्रहणस्तु पुनः "यतो वे" त्यादिश्रुतिशतसमधिगते जगत्कारणत्वे नस्यैव सत्यदवाच्यत्वेन तद्विज्ञानेन सर्वमिदं

स्थूलरूपेण परिदृश्यमानं विदन्निदात्मकं कार्यरूपं जगद्विजातमेव भवती-
ति सम्यगुपपद्यते प्रतिज्ञा । तथाहि—“स्तब्धोऽस्तुत तमादेशमप्राप्यः” (छा०-
६।१।२) प्रज्ञादेशः प्रज्ञासनं कर्ता आहुपसृष्टाद् दिग् धातोः कर्तरि णञ्
धातुलकात् । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति सिद्धान्ताच्च । अथवा-
ऽर्थाद्यजन्त आदेशस्यन्दो ज्ञेयः । * एवं चाखिलजगदुपादानभूतं प्रज्ञासितारं
जगदात्मानं पृष्ठवानसीत्यर्थः । ततः स्वयमेवोदात्मको येनाधुतं धुतं भव-
तीति प्रतिज्ञाभाह—“वचं नु भगवः स आदेशो भवति” (छा०६।१।३)
इतिप्रज्ञासिते प्रतिज्ञासत्यार्थस्य स्पष्टं प्रबुधोपयिषया “यथा सोम्यैकेन
मुत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विजातं स्यात्” (छा० ६।१।७) इत्यादि दृष्टान्तानां
“सदेव सोम्य”, इत्यादिवाक्यानाञ्चोपादानम् । एतत्सर्वमुपक्रमोपसंहारा-
भ्यां ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वेन सत्यदवाच्यत्वमित्यर्थे सिद्धपति ॥६॥

इतश्च न प्रधानं सत्यदवाच्यम्--

स्वाप्ययान् १ १ १० ।

अथापि तदेव सत्यदवाच्यं कारणं प्रकृत्याह--“स्वप्नान्तं मे सोम्य
विजानीहीति” “यश्चेतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो
भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वमपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति”
(छा० ६।८।१) इति सुषुप्तस्य जीवात्मनः सता सम्पत्तिर्भवतीति धृति-
दर्शयति । स्वमपीतो भवतीत्यनेन प्रलयो बोध्यते । स च सर्वेषां स्वकारण
एव भवतीति सकलतान्त्रिक समयः । एवञ्चात्र सत्यदेन प्रधानाख्ये
केवलेऽचेतने गृहीते तत्रैव लयो वक्तव्यः । स चायुक्त एव । नहि चेतनस्य
जीवस्याचेतने लयः सम्भवदुक्तिकः । तस्मात्सूक्ष्मविदन्निद्विषिष्टे ब्रह्मणि
सत्यदवाच्य एव स्वाप्ययो युक्त इति ॥१०॥

प्रधानं न जगतः कारणमित्यर्थेऽन्येषां वेदान्तवाक्यानां तन्म-
तिमाह-

गतिसामान्यात् । १ । १ । ११

सर्वेष्वपि वेदान्तेषु चेतनस्य ब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यते न प्रधाना-

दीनाम् । यद्यत्र सद्विद्यायां सत्पदवाच्यं प्रधानमेव जगत्कारणतयोच्येत तर्हि तद्विज्ञानात्मात्मपदबोधोपग्रहणो जगत्कारणत्वाभिधायिनीनामनेकश्रुतीनां धर्मत्वं प्रसज्येत । एकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वञ्च भज्येत । तादृच श्रुतयः “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मियत् स ईक्षते लोकान्नु-सृजा इति स इमान् लोकानसृजते” (ऐ० १।१) “आत्मन एवेदं सर्वम्” (छा० ७।२६।१) तस्माद्वा एतस्मादात्मन भाषाशः सम्भूतः” (तै० २।१।) “आत्मन एव प्राणो जायते” (प्रश्न० ३।३।) “यसो वा इमानि भूताति जायन्ते” “तद्विजिज्ञासस्व तद्ग्रह” (तै० ३।१) इत्याद्याः । एतेषां वाक्यानां या गतिर्गन्तार्थोऽध्यवसिता प्रवृत्तिस्तत्समानार्थकत्वादस्यापि वाक्यस्य सा स्यात् । प्रदक्षितवाक्येष्व्वात्मादिपदोपादानाच्चेतन एव जगत्कारणत्वसमर्थनम् । न ह्यात्मशब्दोऽत्र समुपस्थापयति स्ववाक्यतयाऽचेतनम् । ननु दृष्ट एवात्मशब्दोऽप्यर्थान्तरे प्रयुक्तः ममात्मायाम्भुवः, आत्मानं सततं रक्षेत्, भूतात्मा प्राणात्मा इत्येवं प्रामाणिकप्रयोगाणां बाहुल्यादिति चेन्न । उदाहृतेषु प्रयोगेष्व्वात्मशब्दस्य भावतत्वात् । अन्यभाजैकार्थकत्वप्रसङ्गात् । सत्येकार्थतात्पर्यनिश्चयेऽनेकार्थकत्वकल्पनाया जयन्यत्वात् । स आत्मा तत्त्वमसीत्यादौ नहि द्वेत्तकेतोदिच्छरीरकस्यात्मपदवाच्यः कश्चिदचेतन आत्मा स्यात् । तस्मादनेकयुक्तिप्रमाणैरात्मपदवाच्यद्वेत्तन एवेति सिद्धम् ॥११॥

इतश्च न सत्पदवाच्यं प्रधानम् ।

श्रुतत्वाच्च । १ १ १२।

श्रुतमेवास्मिन्सद्विद्याप्रकरणे सच्चिदवाच्यस्योत्तरत्र वाक्येष्व्वात्मत्वेनानुस्मृतिः । तथा हि—सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य “तत्तज्जोऽसृजते” “सन्मृताः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति मध्ये प्रदर्श्य “स एषो निर्मतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि द्वेत्तकेतो” (छा० ६।१।३।) इत्येवमादिभिस्तस्य सच्चिदवाच्यस्यात्मत्वमुपदर्श्य सत आत्मन एव जगत्प्रवृत्तत्वेनामरूपव्यापकृत्व-सर्वज्ञत्व-

सर्वशक्तित्व-सर्वाधारत्वादयो गुणाः स्पष्टप्रतिपादिताः । एवं तस्यामे-
वोपनिषि सप्तमाष्टमयोः प्रपाठकयोः 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२५।२
"आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप" इत्यारभ्य "आत्मत एवेदं
सर्वम्" (छा० ७।२६।१।) "य आत्मा जहत्तपाप्मा" इत्यारभ्य "सत्यकामः
सत्यसंकल्पः सोऽवेष्टभ्यः स विजिज्ञासितव्यः" (छा० ८।४।१।) इति धृतम् ।
एभिः स्पष्टमेव सत्तदवाचात्मन एवापहृतपाप्मत्वं-सत्यकामत्वसत्यसंक-
ल्पत्वादयोऽज्ञाधारणधर्माः प्रतिपादिताः । तस्मादत्र सत्तदवाच्यस्य परमा-
त्मन एव जगत्कारणत्वमितिसिद्धम् ॥१२॥

* अयानन्वयमाधिकरणम् ॥६॥

तदेवमथात इत्यारभ्य धृतत्वाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैः सर्वज्ञसर्वशक्ति-
मत् सर्वकारणं सर्वात्मकं चित्स्वरूपं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमित्युपपाद्या-
च्चेतनप्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वनिरासेन न ब्रह्म लक्षणस्य तत्रा-
तिव्याप्तिरिति स्पष्टमुपपादितम् ।

अथापि चेतनसामान्यात्प्रकृतिसंयोगहेतुर्कविबिधवृजिनसन्तप्तस्य
प्रत्यगात्मनोऽपि कैश्चिच्छास्त्रोपदिशितोपायैस्तदंशविशुद्धतायां सम्पादितायां
तत्र तत्तद्वर्णस्योपसङ्गकमः स्यादिति तामिमां शङ्कामपाचिकीर्षन्नुत्तरा-
धिकरणमारचयति--

आनन्दमयोऽभ्यासात् । १।१।१३।

तैत्तिरीयके-अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयादिप्रतिपादनादनन्तरं
"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयस्तेनैव पूर्णः स वा
एव पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य शिव
मेव शिवः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ।

---

* आनन्दमयवाक्ये किं जीवो ब्रह्मायवोच्यते ? ॥ १७१ ॥ जीवः
'शारीर' उक्त्या ह्यभ्यासाद् ब्रह्मायव्यता ।

ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा ।” (तै० २।५।) इति श्रूयते तत्र संशयः । किमत्रानन्द-
मयपदेन” “सत्संज्ञा नमनंतं ब्रह्मेति प्रकृतं परम्ब्रह्मं वामिधीयत आहोस्त्वित्
प्रत्यगात्मपदवेदनीयो जीव इति । कस्मिन्नर्थे प्राकरणिकानामर्थानां
सामञ्जस्यम् । किञ्च युक्तम् ? प्रत्यगात्मन्येवास्त्विलप्राकरणिकानामर्थानां
साङ्गत्वेन जीव एवात्राभिहितः ॥ कुतः ? अन्नमयादिविकारसाहचर्यात् ।
तस्मैप दारीर आत्मेति तस्य पूर्वस्य पुच्छवत्तदाधारत्वेन, दर्शनेन ततः पृथ-
क्वज्ञापनात् । तस्य च चेतनत्वेनेक्षणपूर्वकसुष्टपादिकर्तृत्वोपपत्तेः । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यारम्यानन्दादेव सत्त्वित्त्वमात्रं भूतानि जायन्ते आनन्देन
जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यमिसंविद्वन्ति” (तै० ३।६।) इत्यन्तेमं-
श्रुतिर्जीवस्यैव ब्रह्मत्वमात्मत्वमानन्दत्वं जगत्कर्तृत्वं च ज्ञापयतीति प्राप्त
उच्यते । आनन्दमयोम्यासादिति आनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति ।
कुतः ? अभ्यासात् । आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्येवाभ्यासदर्शनात् । तथाहि-
अभ्योऽन्तर आत्मानन्दमयस्तम्प्रकृत्य, “रसो वै सः” (तै० २।२७।) इति
तस्यैव रसत्वं सारस्वमानन्दस्वमुक्त्वोच्यते “रसं ह्येवाऽजं लब्धवानन्दी
भवति । कोहर्षेवान्यात्कः प्रान्यात् यद्येय आनन्दो न स्यात् । एष एवा-
नन्दयति । यदाहो वैय एतस्मिन्नहस्येऽनाम्येऽनिरुक्तेनितयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दतेऽय सोऽभयं गतो भवति । सैपाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति युवास्या-
स्ताधुयुवाध्यापकः । आशिष्ठो हृदिष्ठो बलिष्ठः । तस्येवं पृथिवी सर्वाविश्य
पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स
एको मानुषगन्धर्वाणामानन्दः” (तै० २।८।१।) एवं पूर्वपां पूर्वपां शतेन
शतेन आनन्देन तुल्य उत्तरेषामुत्तरेषाञ्चैक आनन्दः । एवं गन्धदेवगन्धर्वपि
आजानजदेवकर्मदेवदेवेन्द्रबृहस्पतिप्रजापतीनामानन्दानुक्त्वाह “तेये शतं
प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । यतो वाचो निवर्तन्ते ।
अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन”
(तै० २।८।१।) इत्यानन्दवत्स्यामसकृदभ्यस्यमानमानन्दपदं स्वकर्मोपाजिता-
नन्तकरोन्माधयप्रत्यगात्मनि प्रसरतामलभमानं निखिलकल्याणगुणाभाजनं

निस्समाभ्यधिकं परमपुरुषं श्रीरामपदवाच्यं भगवन्तमेव स्ववाच्यतयो-
पस्थापयतीति निरवद्यम् ।

अधोप्यस्य प्रकरणस्योक्तेऽर्थं एव पर्यवसानात् स एवार्थोऽवसेयः ।
तथाच “भृगुर्वै वाङ्मनिः । वरुणं पितरमुपससार । अधि हि भगवो
ग्रहोति । तस्मा एतत्प्रोवाच ॥ अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनोवाचमिति तं
होवाच यज्ञो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्य-
मिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तदग्रहोति । स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा-
ऽग्नमग्रहोति व्यजानात् । अग्राह्येव सत्त्विमानि भूतानि जायन्ते”
(तै० ३।२) इत्यारम्भानन्दो ग्रहोति व्यजानात् आनन्दाद्ध्येव सत्त्विमानि
भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दमग्रयन्त्यभिसंविशन्तीति
सैषा भार्गवी वारुणो विद्या । परमेव्योमन् प्रतिष्ठिता” (तै० ३।६)
इत्यन्तयावल्या स्पष्टमेवानन्दस्य ब्रह्मत्वाभिधानात् ।

अथ हि सृष्टिस्थितिप्रलयकारणस्य बुधोधयिपया वक्ष्येन क्रमदोऽ-
प्रप्राणमनोविज्ञानान्दानां भृगुम्रत्युपदिष्टत्वात् पर्यवसाने आनन्दादध्येव
सत्त्विमानोति भृत्यान्नन्दस्यैव ब्रह्मस्वरूपात्वावगमः कृतः । तदनन्तरं
प्रदत्तप्रतिवचनयोरश्रवणात् भृगोजगत्कारणविययिष्या जिज्ञासाया आनन्द
पदार्थ एव परिसमाप्तत्वाद्वाङ्मनिविद्यमानन्दस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कारणत्व-
मिति निश्चयादानन्दमयपदव्यपदेश्यः परमात्मैव न जीव इति ।

किञ्च “स एको मानुष आनन्द” इत्यारम्भे ‘स एको ब्रह्मण
आनन्द’ इत्यन्तेन मनुष्यादिप्रजापत्यन्तानां जीवानामानन्देभ्यो ब्रह्मण
आनन्दस्य बहुप्रचुरत्वधवणादानन्दप्रचुर आनन्दमयः परमात्मैव भवितु-
मर्हति नजीवस्तदल्पतरानन्द इति सिद्धम् । एवं जगद्ध्यापारवर्जमि-
ति सूत्रकारेणैव जीवस्य जगत्सृष्ट्यादियत्तृत्वप्रतिषेधात् प्रकृते आनन्दस्य
जगत्कर्तृत्वधवणादानन्दमयस्य परमात्मपरत्व एव तस्मात्तद्व्यादानन्दमयः
परमात्मैवेति सिद्धम् ।

यदुक्तं “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति ब्रह्मण आनन्दमयपुच्छत्वोक्त्या

पुच्छवत्तदाधारत्वेन ततोऽभिन्नत्वज्ञापनादानन्दमयो जीव इति । तत्र ।
 कृतः उभतेनाभ्यासेन जगत्कारणत्वेन चानन्दमयस्य परमात्मत्वनिष्पत्तेः
 ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यस्य चानन्दमय आत्मा स एव ब्रह्मपुच्छवदन्नमयाद्याधारः
 प्रतिष्ठेत्यर्थकत्वात् तदुपपत्तेः ।

किञ्च यथाऽन्नमयो देहः स्वस्मादभिन्नं स्वावयवैरेव शिरश्चक्षुः
 श्रोत्रहस्तपादादिभिर्व्यपदिश्यते । तथा नन्दमयब्रह्मापि "सबा एष पुरुषविध
 एव । तस्य पुरुषविषयतामन्वयं पुरुषविध" इत्युक्तस्य पुरुषविधत्वस्योप-
 पादकः स्वस्मादभिन्नः प्रियमोदप्रमोदपुच्छैः "तस्य प्रियमेवशिरः" इत्या-
 द्भूतं व्यपदिष्टं भवति । तत्रावयवत्वेन निरूपितानां प्रियमोदप्रमोदानां
 पुच्छत्वेन प्रतिष्ठत्वेनाश्रयत्वेनानन्दमयं ब्रह्माखण्डानन्दं भवतीति ज्ञापनाय
 'पुच्छप्रतिष्ठे' त्युक्तम् । यदित्वानन्दमयादन्यद्ब्रह्म स्यात्तदा "तस्माद्वा
 एतस्मादानन्दमयादन्योन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यादिकमप्युक्तं स्यान्नत्वेवं वच-
 नान्तरं श्रूयते । तस्मादानन्दमय एव ब्रह्म न ततोऽन्यदिति । यत्तुक्तं
 "तस्यैव एव शारीर आत्मा" तस्य पूर्वोदितस्य विज्ञानमयस्य एव
 आनन्दमयः शारीर आत्मेत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् शारीर-
 शारीरत्वोपपत्तेः शारीरो जीव एवानन्दमयो भवितुमर्हतीति तत्र । "यः
 पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवीशरीरं यः
 पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ३।७।३) इत्यु-
 पक्रम्य, "योप्सु तिष्ठन् योऽन्नी तिष्ठन्, योन्तरिक्षे तिष्ठन् यो वायो तिष्ठन्
 विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद" (बृ० ३।७।२२) इत्यादिकं बृहदारण्यके
 पठितम् । माध्यन्दिनीयास्तु विज्ञानस्थान एवमधीयते "य आत्मनितिष्ठ-
 आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् य आत्मानमन्तरो
 यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽन्यदात्तम्" । (बृ० ३।७।२२) इत्यादौ
 सर्वेषां पृथिव्यादीनां तथा मनसः प्राणस्य, विज्ञानात्मनश्च परमात्मशरीर-
 त्वश्रवणात् परमात्मनश्च तदन्तर्याम्यात्मत्वश्रवणाच्च तस्यैव सर्वशारीर-
 त्वनिष्पत्तेरतः परमात्मवानन्दमयो सद्भूमर्हति न ततोऽन्यो जीव इति

“अतोऽन्यदात्तमिति” परमात्मव्यतिरिक्तस्यातर्कव्यवहारात् जीवस्यानन्द-
मयत्वाऽसम्भवात् ॥१३॥

नन्वस्तु ब्रह्मण आनन्दपदवाच्यत्वम् परमानन्दमयपदबोधोप्यत्वन्तु न
सम्भवति मयदोविकारार्थपत्त्वात् । यथा दापमयो हस्ती, मृण्मयानि
पात्राणि-पर्णमयी जुहुः दग्धमयी वेदी, इत्यादौ विकारार्थकस्य दृष्टत्वात्
विचार्यमाणप्रकरणेऽपि “अन्नमयः प्राणमयो मनोमय” इत्यादिषु च यथा
विकारार्थकस्य मयदो दृष्टत्वात्तथा प्रकृत आनन्दमयपदेऽपि प्रायपाठ-
सामर्थ्याद्विकारार्थकस्यैव मयदो ब्राह्मत्वात्तद्वद्वा आनन्दविकारत्वं प्रत्यगा-
त्मनिजीवे सम्भवत्येव संसारिष्वदक्षायामिति जीवस्यैवात्रानन्दमयपदभाक्त्वं
ननु परमात्मनस्तस्याधिकृतत्वादित्याशंस्य समापत्ते ॥ १३ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । १।१ १४।

अन्नमय इति विकारार्थकमयदसाहचर्यादानन्दमय इत्ययमपि-
मयद्विकारार्थक एवातो नानन्दमयपदवाच्यं ब्रह्म अविबुधमिति चेन्न ।
प्राचुर्यात् आनन्दमय इत्यत्र मयदप्रत्ययस्य प्राचुर्यानिघायित्वात् । “ स
एको मानुष आनन्द ” इत्यारम्य “ स एको ब्रह्मण आनन्द ” इत्यन्तेन
मानुषाद्यानन्देभ्यः प्रजापतिपर्यन्तानन्दानां सत्तुणाधिक्यवधनात् । ततोऽपि
ब्रह्मण आनन्दस्य सत्तुणाधिक्यस्य धवणात् तदानन्दस्य प्रचुरत्वोपपत्तेर-
यमानन्दप्रचुरः परमात्मैव नत्वत्पतरानन्दो जीव इति । यतो ब्रह्मण
आनन्दस्य ज्ञानाज्जीवोऽभयं गच्छतीत्युक्तन्तत्रैव “ यतो वाचो निवर्तन्ते ।
अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनन”
(तै० २।६।) इति । ब्रह्मणः प्रचुरानन्दज्ञानाज्जीवोऽप्यमयतामुपयाति
कुतस्तर्हि तदानन्दप्राचुर्यं प्रत्यगात्मनीति ब्रह्म आनन्दमयपदवाच्यम् ।

यदुक्तं अन्नमयेत्यादौ प्रायपाठवशात्समानार्थपत्त्वस्य न्याय्यत्वेन
विकारार्थकत्वमेवानन्दमयपदेऽपि मयद इति । तदयुक्तम् । प्राणमय एव
तावत्तस्य विकारार्थकस्य मयदोऽसम्भवात्-तत्रैवान्यार्थस्य स्वीकर्त-
व्यत्वात् ।

अत्रेदं विचारणीयम् । विज्ञानमयानन्दमयपदयोर्मयद् विकाराय कथं निष्पद्यते ? मयश्चैतयोर्भाषायामभस्याच्छादनयोरिति पाणिनीयान्तु भाषायामेव प्रवर्तते नच्छन्दसि प्रकृतपदयोश्चच्छान्दसत्वात् । न च नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (४। १।४४) इति वृद्धत्वादेव मयडितिवाच्यम्, तत्रापि पूर्वसूत्रेण मयडादीनामिव भाषायामित्यस्याप्यनुवृत्तेरानुमयिकत्वात् । “शरमयं वह्निर्भवति” “दध्नमयं वासो भवति” यस्य पर्यामयी जुहुरित्यादि वैदिकेषुप्रयोगेषु” “द्वयचदच्छन्दसि (पा० सू० ४।३।१५०) इत्यनेनैव सिद्धिः विज्ञानानन्दयोर्द्वयञ्कत्वाभावात् तेन निर्वाहः । मुष्मयंगृहमिति वैदिकोऽपि चक्षुष्ययोगस्तर्हि तत्र प्राचुर्यं एवं मयद् । एवमागताद्यर्थेष्वपि मयटोऽसामञ्जस्यं स्पष्टमेव । तस्मादत्रानन्दप्रकृतिको मयद् प्राचुर्यं एव “तत्प्रकृतवचने मयद्” (पा०सू० ५।४।२१) इति सूत्रेण विहितोऽपूपमयं पवं इतिवत् । तथाच-विज्ञानमयो विज्ञानप्रचुरो यथा जीवस्तथाऽनन्द प्रचुरः परमात्मेति सिद्धम् ।

एतदुक्तं भवति अत्र “यद्येप आकाश आनन्दो न स्यात्” एव “एवा-नन्दयाति” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म स्य गानात्” “आनन्दादप्येव तत्त्वमानि भूतानि जायन्ते” इत्येवमादिक-मानन्दस्यैवाम्यासं दृष्ट्वाऽनन्दमयपदाम्यासमदृष्ट्वाऽपि सूत्रकार आनन्दोऽम्यासादित्येवं न सूत्रयामास किन्त्वानन्दमयोऽम्यासादित्येवम् । पुनः विकारशब्दान्तेतिषेण प्राचुर्यादित्यत्र मयटः स्वाधिकत्वं विहाय प्राचुर्याधिकत्वं यदुक्तं तत् गौणत्वेनात्मशब्दादित्यत्रत्तेनात्मशब्देनेक्षणकर्तृ कत्वाच्चेतनवाचकेन ब्रह्मस्वरूपस्य विज्ज्योतिरात्मकत्वं यज्जापितं तच्चिज्ज्योतिः स्वरूपं ब्रह्म आनन्दप्रचुरं प्रभूतानन्दगुणकमस्तीति ज्ञापनायैव । यद्यानन्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वज्ञापनपरः सूत्रकारो नवत्तदाऽनन्दोऽम्यासादित्येवं सूत्रयेत् । द्वितीयसूत्रेऽपि स्वाधिकत्वादित्येव सिद्धिर्भूतु प्राचुर्यादिति । प्रभूतानन्दगुणकं चिज्ज्योतिः स्वरूपं ब्रह्म जगत्कारणं जिज्ञास्यमिति ज्ञापनार्थेव तथोक्तम् । अत एव “आनन्दादयः प्रधानस्य” (अ० सू० ३।३।११) इति सूत्रेणा-

प्यानन्दादीनां ब्रह्मगुणतया स्फुटीकरिष्यमाणत्वात् । तदेतच्छ्रुतिसिद्धमेव
 आपितं सूत्रकारेणेति । तथाच धृतिः—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २।१।१)
 इत्यनेन वाक्येन ब्रह्मणः श्वेतरस्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते । तत्र चत्वारि
 पदानि सन्ति । एकस्मिन् वाक्ये एकस्यैव पदस्य विशेष्यताग्योज्यत्व-
 मिति।यिमादेन सत्यज्ञाननिमित्तपदानितु स्ववाच्यवृत्तिविशेष्यतानिरूपित-
 प्रकारताग्योजकानीति मन्तव्यम् । तत्र विनिवृत्तोपाधिकसत्त्वाध्ययत्वम्-
 वृत्तिनिमित्तोक्त्य तदाध्ययीभूतं ब्रह्माभिधत्ते सत्यपदम् । तेन च चिदचितो-
 ष्यावृत्तिः फलिता । तत्राचित् द्रव्यस्य स्वरूपतः परिणामित्वेनावस्थान्तरा-
 ध्येणादिकारितया सौपाधिकमभावयत्वम् । तदन्वयानुविधायित्वेन
 तत्संसृष्टचेतनस्यापि नामान्तरादिधारकतयोपाधिकसत्त्ववत्वम् । अतस्तद्-
 व्यावृत्तिरयं सत्यपदेन सम्पद्यत एव । नित्यत्वविशिष्टसंकोचविकारापरिहृ-
 णसमानाकारकज्ञानाध्ययीभूतं ब्रह्माचष्टे ज्ञानपदम् । अतः संसारदशायां
 मंकुचितज्ञानयतां मुक्तान्मनां व्यावृत्तिः । देशादिपरिच्छिन्नताराहित्याध्ययी-
 भूतञ्च ब्रह्मोपस्थापयत्यनन्तम् । ततश्च ब्रह्मणः सगुणत्वात्तत्स्वरूपस्य
 तद्गुणानाञ्चानन्त्यात्सातिशयस्वरूपगुणवतां नित्यानानाञ्च व्यावृत्तिः
 फलति । त्रिभिर्विशेषणैरेतत्त्रयं व्यावृष्यते । एतेन जीवानां बद्धमुक्तनित्य-
 भेदेन त्रैविद्यमपि दक्षितम्भवतीत्यन्यत्र विस्तरः । प्रकृतलक्षणे ज्ञानमिति
 पदस्यार्थप्राच्यजन्तत्वेन ज्ञानगुणाध्ययत्वमेवार्थः । एवं ज्ञानस्वरूपत्वमप्यर्थः
 यत् ‘प्रधानघनएवानन्दमयः’ इत्यादिधृतिभिरवगन्तव्य इति । तदुपपन्नं
 वाक्यकारेण प्रकृतधृतिविमर्शं तैत्तिरीयधृत्युपगृहीतसत्यादिपदैर्निरस्ता-
 इतिप्रकर्मबन्धं परिणामाध्ययचिदचित्स्वरूपविलक्षणं सर्वशितुः परम-
 पुरुषस्य दिव्यस्वरूपमुपदिश्यत् इति ।

एवञ्चायं वाक्ये सत्यमनोपाधिकमवायितं ज्ञानं स्वप्रकाशकम्
 अनन्तमपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः पर्यवसन्नो भवति । तथैव “विज्ञानमानन्द
 ब्रह्म” (बृ० ३।६।२८) इति विज्ञानपदेन स्वप्रकाशचिज्ज्योतीरूपमवत-
 तम्भवति तस्यैवोन्नतत्वाद्द्रष्टव्यं, आनन्दस्य सुखपर्यायत्वेन गुणत्वं

गुणस्यैव द्रव्याधितत्वेन चिज्ज्योतिषो गुण एवानन्दः । तत्राप्यानन्दस्य क्लीबत्वनिर्दोषात् ब्रह्मपदमामानाधिकरण्याच्च ब्रह्मरूपसमानाकारत्वमवगम्यते । अन्यथाऽनन्दपदस्य चञ्चलत्वेन यत्र जपः पुंसीतिलिङ्गानुशासन-वशात् पुंस्त्वं स्यात् । तथा चायमर्थः सम्पन्नो भवति, स्वरूपसमानाकारा-नन्दगुणकं स्वप्रकाशज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मेति । एवमेव “मानन्दो ब्रह्म” (तै० ३।६) इत्येवमाद्याः धृतयः ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यात्तमेवार्थमुपस्थापयन्ति । तस्मात्स्वरूपसमानाकारानन्दगुणकं स्वप्रकाशचिज्ज्योतिः-स्वरूपखिलजगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं ब्रह्मैव सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं यत्तदेवात्राभिहितम् । अतएव सद्गुणसाररत्नात्तद्वचनपदेशः प्राज्ञवदिति ‘सूत्रकारेणात्मनो विज्ञानानन्दगुणसारत्वाच्च विज्ञानानन्द- पदाम्नां व्यपदेश इति स्पष्टमुक्तम् । प्राज्ञवदिति दृष्टान्तः । यथा यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञातृत्वेन धृतः प्राज्ञो ज्ञानगुणसाररत्नात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ज्ञानघट्टेन व्यपदिश्यते । यथा च मानन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति । स एको ब्रह्मण मानन्द इत्यानन्दगुणकत्वेन धृतस्य प्राज्ञस्वानन्द गुणसाररत्नात् “यदेव आकाश मानन्दो न स्यात्” “मानन्दो ब्रह्म व्यजानात्” (तै० ३।६।) इत्यादावानन्दघट्टेन व्यपदेश इति ज्ञानानन्द-योत्रं ह्यगुणसारत्वेन तस्मानामानाधिकरण्यनिर्दोशेन च ब्रह्म स्वरूपसमाना-कारतैव प्रथितः भवतीति दिक् ॥१४॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च । १।१।१५

मानन्दप्रचुरः परमात्मेत्यत्र हेतुमाह तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति “एष एवानन्दयति” (तै० २।७) एष परमात्माजीवमानन्दयतीति जीवानन्द-दाने परमात्मनोऽथ हेतुव्यपदेशात् । योऽन्यानानन्दयति स स्वयमानन्द-प्रचुरो भवति यथा लोके स्वयं धनी सत्रेव परान्धनिनः करोति तथा-ऽनन्दयातीति निर्देशः । दीर्घश्छान्दमः । अथवा इतश्चानन्दमयः परमात्मे-त्याह “तद्धेतुव्यपदेशाच्च” तस्यानन्दमयस्य परमात्मत्वे यो जगत्सृष्ट्या-

दिकर्तृत्वस्योभ्यभिचारी हेतुस्तस्य “आनन्दाद्येव सत्त्विमानि भूतानि जायन्ते” (तै० ३।६।) इत्यादिना व्यपदेशादानन्दमयः परमात्मा । यतो हि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ग्रहो” त्यनया ध्रुव्या जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मकनिष्ठस्वबोधनेन तस्य ब्रह्मत्वसाधकहेतुत्वात् । एवं “आनन्दादेव सत्त्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दप्रयन्त्यभिसंविशन्ति” (तै० ३।६।) इत्यनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वज्ञापकतयानन्दमयः परमात्मैव । प्रयोगस्त्वोद्घा. “आनन्दमयः परमात्मा जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्” यन्नेवं तन्नेवं एवमप्यानन्दमयपदवाच्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥१५॥

इतश्च न जीव आनन्दमयः--

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । १।१।१६।

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मवानन्दमयो गीयते ।

तज्जीवप्राप्यत्वेन धृतं जीवात्परं ततोऽन्यद्भवितुमर्हति । तथा हि “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” यो वेद निहितं गृह्यायाम्” “सोऽनुते सर्वात्र कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” (तै० २।१) इत्यस्मिन्मन्त्रे तद्गीयते तन्मान्त्रवर्णिकम् । तदेव “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (तै० २।१) इत्यादिधृतिमिरात्मत्वेनाकाशादिकर्तृत्वेनानन्दमयत्वेन “स एको ब्रह्मण आनन्द” इत्यानन्दप्रचुरत्वेन च गीयत इत्यर्थः ।

अयम्भावः । ब्रह्मविज्जीवप्राप्यतया जगत्कर्तृत्वाज्जानन्दप्रचुरतया ध्रूयते यद्ब्रह्म मान्त्रवर्णिकं तदेवानन्दमयपदवाच्यं भवति न जीवः प्राप्नुरुपासकस्य जीवस्य स्वप्राप्यब्रह्मत्वानुपपत्तेः । जगद्भ्यापारवर्जमिति सूत्रेण युक्तस्यापि जीवस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वप्रतिषेधाच्च न जगत्कर्तृत्वानन्दमयपदवाच्यो जीवः किन्तु ब्रह्मैव ।

अथेदं तत्त्वम्—“जन्माद्यस्य यतः” (अ० सू० १।१।२।) इत्यारम्भ
 “मान्प्रवर्णिकमेव च गीयते” (अ० सू० १।१।२६।) इत्यन्तः सूत्रैः
 सूत्रकुटुम्भिनिश्चितम् तद्वि जगत्कारणं ब्रह्म त्रिभुजाद्ययवविग्रहवदस्तीति
 “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां
 भूद्रोऽजायत” (पृ० सू० ११) इत्यनया ध्रुव्यावगम्यते सोऽस्य विग्रहो
 ब्रह्मानन्दमयोस्तीति “अष्टमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दकविग्रहः” (रा० ता०)
 इत्यनयावगम्यते । एतदविरोधाय ब्रह्मप्रतिपादकनिराकारपदस्य प्राकृत-
 हेमाकारनिर्णयपरत्वमुपपद्यते । प्राकृताकाररहितत्वं निराकारत्वमिति
 तन्निर्वचनम् । तस्य जगत्कतुर्ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यैर्जोवीर्यादयो बहवः
 स्वाभाविका दिव्या गुणाः सन्ति । एतच्च, “सकारणं करणाधिपाधिपो न
 चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” (श्वे० ६।६।) “न तस्य कार्यं करणञ्च-
 विद्यते न तत्समद्वयमधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव ध्रुयते
 स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे० ६।६।) इत्यादिभिः ध्रुतिभिरव-
 गम्यते । एवञ्च “अक्षदमस्य शर्मरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्”
 (कं० १।३।१५।) इत्यादि ध्रुतीनां “सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिध्रुतिभिः
 सहैकवाच्यतया प्राकृतहेयगन्धादिनिर्णयकत्वमुपपद्यते । एवं “अपहृतपाप्मा
 विजरो विमृग्युविशोऽतोविजिघ्रिः सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः”
 (छा० ८।७।१।) इत्यनया ध्रुव्या तस्य हेयान् पाप्मत्वादीन् गुणान्
 प्रतिपिष्य दिव्यानामेव सत्यकामत्वादिगुणानां प्रकाशनात् । न चागन्धम-
 स्पर्शमित्यादिध्रुतिविरोधेन ज्ञानशक्त्यादिगुणानामेवोपाधिकत्वं कुतो
 न स्यादिति वाच्यम् । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्त्यत्र ध्रुती स्वाभाविका-
 स्त्वेनैव स्वच्छरवेणोक्तानां ज्ञानाद्येनामोपाधिकत्वानुपपत्तेः । तस्माद-
 गन्धमित्यादिवाक्यानां हेयगुणनिर्णयपरत्वेनाचक्षुरद्योर्ब्रमित्यादिवाक्यानाञ्च
 हेयप्राकृतघटीरनिर्णयपरत्वेन चोपपत्तिः । तथा च कर्तारमीश पुरुषं
 ब्रह्मणो निमित्तादिवचनैः साकारजगत्कारणं तर्क्यामिग्रहद्वारेण तस्मात्प्रप्राप्ति-
 द्यता भवति । तस्मात्सगुणनिर्गुणसाकारनिराकारादिशब्दाभिहितनिरव-

धिकनिरतिशयज्ञानानन्दवर्तस्त्वर्थतजोवीर्याद्यनन्तगुणैकतानं दिव्यमङ्गल-
विग्रहं स्वप्रकाशविज्ज्योतिःस्वरूपं सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं स्वचिन्त-
कैकप्राप्यं यज्जगज्जन्मादिहेतुभूतं ब्रह्म तदेव त्रिआस्यं त्रैयं ध्येयम्प्राप्यञ्चेति।
तत्प्राप्ते साधनं विजातीयप्रत्ययानन्तरितं सजातीयप्रत्ययप्रवाहमक्षणं
गदेकध्यानं तदेकचिन्तनमिति "ततस्तु तन्मदयते निष्कलं ध्यायमानः"
इत्यादि श्रुतिभिः स्पष्टप्रतिप्रादितमिति नर्बमनवद्यम् ॥१६॥

यद्यपि ब्रह्मजीवस्य न मान्त्रवर्णिकत्वमुपपद्यते तथापि बिलीनातिल-
प्रपञ्चसम्बन्धस्य निर्विशेषविन्मार्गैकस्य ब्रह्मस्वरूपस्य मुक्तसावस्पर्येव
जीवस्य तथा सम्पद्यतामित्याशङ्क्याह-

नेतरोऽनुपपत्तेः । १ १ । १७ ।

ब्रह्मण इतरो भिन्नो जीवो मुक्तिदद्यामापन्नोऽपि मान्त्रवर्णिको नार्हति
भवितुम् । अनुपपत्तेः । मुक्तस्यापि जावस्य "सह ब्रह्मणा विपश्चिता"
इति श्रुत्युक्तनिरुपाधिकविपश्चित्वाऽनुपपत्तेः । एवं "सोऽकामयत प्रजायेय"
"सत्यकामः सत्यसंवरूपः" (छा० ८।७।१) इत्यादि श्रुतिभिः परमात्मन
एव सत्यसंवरूपत्वनिर्णयात् । एवञ्चानं विविधं पश्यतीति विपश्यञ्जीवः
सचासी चिञ्चेति विपश्चित् तस्य भावो विपश्चित्वं पश्यञ्छब्दावयवभूतस्य
यज्जगदस्य पृषोदरादित्वास्तोपेन व्युत्पन्नोऽयं विपश्चित्छब्दः । तत्त्वञ्च
निरयानुपहितेतरानपेक्षासंकुचितसर्वविषयकज्ञानवत्त्वम् । एतादृशं निर-
ुपाधिकं विपश्चित्वं मुक्ततात्मनोऽपि न सम्भवति । मुक्तेः प्रावृत्तसंसार-
वस्यायां सोपाधिकविपश्चित्वेन निरुपाधिकतत्त्वासम्भवात् ।

अथवा विगतंपदवर्णनं यस्मात् सविषयं सचासी चिञ्चेति
विपश्चित् तस्य भावो विपश्चित्वं इतीदमपि विपश्चित्वं
मुक्तजीवस्य संसारित्वदद्यायां व्यभिचरति । तद्दद्यायां तस्यैवात्मनो ब्रह्-
त्वातिरुपाधिकस्य तस्याभावात् । "न जायते म्रियते वा विपश्चित्,"

इत्यत्र तु विपश्चिद्ब्रह्मो ज्ञानवज्जीवपरो त्रिगतं पद्मं बन्धनं यस्मात्तद्
विपद्मं ज्ञानं तच्चिनोतीति विपश्चिदिति निरुक्तेरिति तत्रैव स्पष्टम् ।

एवञ्चात्र “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादि वाक्यं न ब्रह्मणो
वाङ्मनसयोरगोचरतामभिधत्ते । प्रकरणान्तः पातिनामनन्तानां विप-
श्चिद्वज्जगत्कारणत्वादीनां गुणानां वैरुध्यपाताच्छतमुणितोत्तरक्रमेण
महताऽऽम्बरेण प्रतिपादितस्य सर्वोत्कृष्टानन्दस्य चःकाण्डताण्डवायितत्वात् ।
किन्तु स्वकर्मापाजितपुण्यपापरूपादृष्टवशादधिगतमलिनवासनस्य पुंसो
मनसोऽविषयत्वमेव । “दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदक्षिणिः”
(का० १।३।१२) “मनसा तु विधुदने” इत्याद्यनेकैः प्रमाणैर्विध्या-
सनादिसाधननिर्मलीकृतान्तःकरणानां मनसो ग्राह्यत्वमेवेति संक्षेपः ॥१७॥

इतरेव जीवादय आनन्दमयः-

भेदव्यपदेशाच्च । १।१।१८।

“तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः”
(तै० २।५।) इति स्पष्टं विज्ञानमयाज्जीवाद्भेदस्य व्यपदेशादयं मान्न-
वर्णिक आनन्दमयः परमात्मैव न जीवः । अथवानेन सूत्रेण हेत्वन्तरमाह-
तथा हि “जीवावजाबीक्षानीक्षी” (इवे० १।६) “समाने वृक्षे पुरुषो
निमग्नोऽजीक्षया शोचति मुह्यमानः । कुप्यते यदा पश्यत्यन्यमीक्षमस्य महि-
मानमिति वीतशोकः” (मु० ३।१।२) इत्यादिषु जीवपरमात्मनोर्भेदव्य-
पदेशात् । किञ्च “अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते” (छा० ८।१२।३) इत्यादिभूतस्वरूपस्य भुवतजीवस्य
परमात्मनश्च “जगद्व्यापारवर्जं” मितिसूत्रेण जगत्कर्तृत्वतद-
कर्तृत्वरूपस्य भेदस्य व्यपदेशात् भुक्तावस्थो जीव आनन्दमयो भवितुमर्हति ।
जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रं परमात्मभुवतजीवयोर्भेदमन्तरेणानुपपद्यमानं
सत्तयोर्भेदमुपपादयति । अन्यथा भुक्तानां परमात्मस्वरूपत्वेन जगत्कर्तृत्वा-

पपत्या तद्विभाजकस्य अगद्वधापारवर्जमिति सूत्रस्य प्रणयनप्रयास एव न कुर्यात्सूत्रकारः । कृते त्वेवमुभयोर्भेदः स्पष्ट एव दक्षित इति ॥१८॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः ।

कामाच्च नानुमानैश्च १।१।१६।

ननु यद्विज्ञानन्दमयपदवाच्यः परमात्मैवस्यात्तर्हि तत्सर्वोत्तरजगत्कर्तृ-
त्वमपि धूम्रते नत्वेवदस्ति । परमात्मसृष्टौ च प्रबलं वैदिकं प्रमाणमपि
नोपलभ्यते । किञ्च बहुतादीन्द्रियाभावात्तद्वधापारसाध्यां सृष्टिमीद्वरो नैव-
कर्तुं क्षम्यतात् । अनुमानं प्रधानसृष्टिसामग्र्योत्वेनापेक्ष्य जगत्कर्तृत्वेतु पर-
मात्मनोऽपेक्षया हिरण्यगर्भादि जीवस्य धूम्रमाणं जगत्कर्तृत्वमेव प्रत्यक्ष-
सनाधीकृतं कृतो न ग्राह्यम् । एवञ्च हिरण्यगर्भादेरिन्द्रियसम्बन्धसत्त्वात्
‘प्रजापतिरनामयत’ इत्यादिप्रमाणसद्भावाच्च सृष्टिरप्युपपद्यते । तस्मा-
द्विज्ञानन्दमयपदवाच्यो जीव एवेत्याशङ्क्यामाह-कामाच्चेति । ‘सोऽनामयत
बहुस्यां प्रजायेय’ (तै० २।६) इत्यादि वैदिकान्येव परस्मैतानि प्रमाणा-
नीद्वरः स्वकामनयैव सृष्टिं विधत्त इत्येतदर्थकान्युपलभ्यन्त इति न सृष्टा-
वानुमानिकस्य प्रधानस्यापेक्षा । प्रत्यगात्मनस्तु तदपेक्षा वर्तते इति न सोऽ-
विज्ञानन्दमयः ।

इदं त्ववगन्तव्यम् । प्रकृतमूत्रे आनुमानिकस्य केवलस्य प्रधानस्य जग-
त्सर्गोऽपेक्षा नास्तीत्येतदुक्तं न तु परमात्मसरीरभूतस्याचिद्वस्तुनोऽप्यपेक्षा
नास्तीति । तादृशा चिद्वस्तुनो ब्रह्मस्वरूपान्तः पातिसमा तदनपेक्षायाः कर्तु-
मक्षम्यत्वात् । अन्यथा “अस्मान्मायी सृजते विष्वमेतत्” (इवे० ४।९)
इत्यादिधूर्तानां तदुपबृंहणीभूत स्मृतीनाञ्च विरोधात् । तादृच स्मृतयः ।

विकाराश्च गुणाश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवात् । गी० १३।२०।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरयः सुखदुःखानां भोनृत्वे हेतुरुच्यते ॥ गी० १३।२१।

इत्यत्र तु विपश्चिच्छब्दो ज्ञानवज्जीवपरो विगतं पक्षं बन्धनं यस्मात्तद् विपक्षं ज्ञानं तच्चिनोतीति विपश्चिदिति निरुक्तेरिति तत्रैव स्पष्टम् ।

एवञ्चाम "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादि वाक्यं न ब्रह्मणो बाध्मनसयोरगोचरतामभिधत्ते । प्रकरणान्तः पातिनामनन्तानां विपश्चिद्वज्जगत्कारणत्वादीनां गुणानां वैरुध्यपाताच्छतगुणितोत्तरक्रमेण महताऽऽम्बरेण प्रतिपादितस्य सर्वोत्कृष्टानन्दस्य चःकाण्डताण्डवायितत्वात् । किन्तु स्वकर्मापाजितपुण्यपापरूपादृष्टवशादधिगतमलिनवासनस्य पुंसो मनसोऽविषयत्वमेव । "दृश्यते त्वग्रया शुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः" (का० १।१।१२) "मनसा तु विधुद्वेन" इत्याद्यनेकैः प्रमाणैर्निदिध्यासनादिसाधननिर्मलीकृतान्तःकरणानां मनसो ग्राह्यत्वमेवेति संक्षेपः ॥१७॥

इतश्च जीवादयः आनन्दमयः-

भेदव्यपदेशाच्च । १।१।१८।

"तस्माद्वा एतस्माद्भिज्ज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः" (तै० २।१।) इति स्पष्टं विज्ञानमयाज्जीवाद्भेदस्य व्यपदेशादयं मानव-वर्णिक आनन्दमयः परमात्मैव न जीवः । अथवानेन सूत्रेण हेत्वन्तरमाह- तथा हि "जीवावजाबीक्षानीक्षो" (श्वे० १।८) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीक्षया शोचति मुह्यमानः । कुप्यते यदा पश्यत्यन्यमीक्षमस्थ महि-मानमिति वीतशोकः" (भु० ३।१।२) इत्यादिषु जीवपरमात्मनोर्भेदव्य-पदेशात् । किञ्च "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरपसम्पद्य स्वेन रूपेणानिनिष्पद्यते" (छा० ८।१।२।३) इत्यादिभूतस्वरूपस्य मुक्तजीवस्य परमात्मनश्च "जगद्व्यापारवर्जं" मितिसूत्रेण जगत्कृतृत्वतद-कृतृत्वरूपस्य भेदस्य व्यपदेशात् मुक्तावस्थो जीव आनन्दमयो भवितुमर्हति । जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रं परमात्ममुक्तजीवयोर्भेदमन्तरेणानुपपद्यमानं सप्तयोर्भेदमुपपादयति । अन्यथा मुक्तानां परमात्मस्वरूपत्वेन जगत्कृतृत्वा-

पपत्त्या तद्विभाजकस्य जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रस्य प्रणयनप्रयास एव न कुर्यात्सूत्रकारः । कृते त्वेवमुभयोर्भेदः स्पष्ट एव दक्षित इति ॥१८॥

इतश्च जीवादय आनन्दमयः ।

कामाच्च नानुमानार्थे च १।१।१९।

ननु यद्विज्ञानन्दमयपदवाच्यः परमात्मैवस्यात्तर्हि तस्यैवोत्तरजगत्कृत-
त्वमपि श्रूयते न त्वेवदस्ति । परमात्मसृष्टौ च प्रबलं वैदिकं प्रमाणमपि
नोपलभ्यते । किञ्च हस्तादीन्द्रियाभावात्तद्व्यापारसाध्यां सृष्टिमीश्वरो नैव-
कृतुं शक्नुयात् । अनुमानं प्रधानसृष्टिसामग्र्योत्वेनापेक्ष्य जगत्कृतृत्वे तु पर-
मात्मनोऽपेक्षया हिरण्यगर्भादि जीवस्य श्रूयमाणं जगत्कृतृत्वमेव प्रत्यक्ष-
सनायीकृतं कृतो न ग्राह्यम् । एवञ्च हिरण्यगर्भादेरिन्द्रियसम्बन्धसत्त्वात्
'प्रजापतिरवनामयत' इत्यादिप्रमाणसद्भावाच्च सृष्टिरप्युपपद्यते । तस्मा-
द्विज्ञानन्दमयपदवाच्यो जीव एवेत्याशङ्क्यामाह-कामाच्चेति । 'सोऽप्रामयत
बहुस्यां प्रजायेय' (तै० २।६) इत्यादि वैदिकान्येव परस्मानि प्रमाणा-
नीश्वरः स्वकामनयैव सृष्टिं विधत्त इत्येतदर्थकान्युपलभ्यन्त इति न सृष्टा-
वानुमानिकस्य प्रधानस्यापेक्षा । प्रत्यगात्मनस्तु तदपेक्षा वर्तत इति न सोऽ-
विज्ञानन्दमयः ।

इदं त्ववगन्तव्यम् । प्रकृतमूत्रे चानुमानिकस्य केवलस्य प्रधानस्य जग-
त्सर्गोऽपेक्षा नास्तीत्येतदुक्तं न तु परमात्मशरीरभूतस्याचिद्वस्तुनोऽप्यपेक्षा
नास्तीति । तादृशा चिद्वस्तुनो ब्रह्मस्वरूपान्तः पातितया तदनपेक्षायां शक्तु-
मशक्यत्वात् । अन्यथा "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९)
इत्यादिभूतीनां तदुपहृणीभूत स्मृतीनाञ्च विरोधात् । तादृच स्मृतयः ।

विचारोच्च गुणाश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् । गी० १३।२०।

कार्यकारणकृतृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः मुखदुःस्तानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ गी० १३।२१।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
 ग्रहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
 सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ गी० १४।३।
 सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति माः ।
 तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ गी० १४।४।

इत्याद्याः । इमाश्च परमात्मा मायामाधित्य तत्सकाशादेव विद्य-
 सृष्टिं करोतीति स्पष्टप्रतिपादयन्ति । नच, काञ्चित्सृष्टिं काममात्रेण
 करोति काञ्चित्च मायासकाशादिति वाच्यम्, सृष्टेर्द्विविध्याश्रयणात् ।
 समेषां सृष्टिवाक्यानामेकवाक्यतामन्तरेण परस्परविरुद्धार्थरत्नेन तेष्व-
 प्रामाण्यापत्तेश्च । नच मायामनाधित्य चिदेकरसात्मकस्वरूपादेव स
 जगत्सृजत इतिसाम्प्रतम् । परमात्मनि विकारित्वसुखदुःखमोक्तृत्ववैषम्य-
 नीषु व्यादिदोषापत्तेः । नच तर्हि विवर्तवादस्याश्रयणात्सर्वं समञ्जसमिति-
 वाच्यम् । तस्य कुट्टिकपोलकल्पनाकल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । अत एव
 प्राङ्निरस्तत्वाच्च । तस्मात्पूर्वोक्तार्थं एव सूत्रकृतां वृत्तिकृताञ्च तात्पर्य-
 मित्यलं पल्लवितेन ॥१६॥

इतद्वचनानन्दमयाजीबोद्भूत इत्याह--

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । १।१ २०।

“रसो वै सः रसं ह्येवायं सम्भवानन्दी भवति” (तै० २।७।)
 श्रुतिरियं रसशब्दनिर्दिष्ट आनन्दमयेऽयंशब्दवाच्यस्य जीवस्यानन्दीभवती-
 तिवचनादानन्दमयप्राप्त्यनन्तरमानन्दयोगं शास्ति । यस्य प्राप्तेरनन्तरमा-
 नन्दयोगः प्रत्यगात्मनः स आनन्दमयस्तस्मादन्य एव मान्यवर्णिकः । रसपदा-
 भिधेयपरमात्मनः सम्बन्धात्प्रत्यगात्मन आनन्दीभाव इत्युभयोर्वैधर्म्यं
 स्पष्टं एव शक्यमवबन्तुम् । अयमभिप्रायः । “निरञ्जनः परमं साम्य-
 मुपैति” (मु० ३।१।३) इति श्रुतेः “योगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च”

(४-सू ४।४।२१) इति सूत्राच्च दृक्तजीवस्य भोगमात्रेपरमात्मसाम्यं भवति नतु जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं जगद्व्यापारवर्जमिति मुक्तस्य जगद्व्यापारत्व-प्रतिरोधात् । तस्मादानन्दमयस्य चेतनाद्वद्वसुवताद्यवस्थावतो जीवस्य-वाच्याद्वस्तुतोऽर्थांतरत्वादानन्दमयः परमात्मात्मैवेति सिद्धम् ॥२०॥

ॐ अथान्तरधिकरणम् ॥७॥

एवं पद्विरधिकरणैरखिलकल्याणगुणाकरः सर्वज्ञः सकलजगदुभय-कारणभूतः चिदचिद्विशिष्टः परमपुरुषः परमात्मा साधितः । अयोपासकानां मनोरथपूर्तये तस्यैव स्वरूपं विविच्यते । तथात्पुण्यानां जीवानां स्वेच्छया यद्यपि जगत्सृष्टिरानन्दयोगश्च न सम्भवति । तथापि विलक्षणपुण्यानामा-दित्येन्द्रप्रजापत्यादीनां सम्भवत्येवेत्याक्षंकायामाह ।

अन्तस्तद्वर्माण्यदेशान् ॥१११२१॥

छान्दोग्ये-“य एपोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमधु-हिरण्यकेश प्राग्रणलात्सर्व एव सुवर्णः (छा० १।१।६) तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वमयः पाप्मस्य उदित उदेति ह वै सर्वमय पाप्मस्यो य एषं वेद” (छा० १।६।७।) तस्यैव साम च गेष्णी इत्यभिदेवतम् “प्रवाच्यात्मम्” “य एपोन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते” (छा० १।७।५।) इत्यादिकं साम्नायते । अत्र हिरण्यमयो ज्योतिर्मयः अत्रत्यं हिरण्यपदं सुवर्णपदञ्च विलक्षणज्योतिःपरम् । दृश्यते अवहितमनस्कं रूपासकैरिति शेषः प्रणसो नत्वात् तेन सहेत्यभिविधानाद् । चक्षुषोर्विदेय-माह तस्येति-कं जलं पिबतीति कपिः सूर्यस्तेनास्यते विकास्यत इति कप्यासं पुण्डरीकं रक्ताम्भोजम् । कैश्चिदस्य वाक्यस्य मर्कटपदवाद्भ्रातृत्वम्

* ‘एपोन्तराक्षिणी’ त्वादी विचित्रता प्रजायते ॥१७२॥ जीवः पुरुषवाच्यः स्याद् ग्रह वा ? किं भवेदिह । जीवः शरीररूपादेस्तद्वर्मा-कल्या तु राक्षसः ॥१७३॥

यत्सोहितं पुण्डरीकमिति विवरणं कृतं तदस्तीत्यदिदोषकुप्टतयाज्ञादर-
णीयम् तादृशपुण्डरीकवदस्य देवस्याक्षिणी नैवे । तस्य नामाह उदितिनाम-
निर्बन्धितं स इति उदितः उदगतः सर्वेभ्यः सर्वपापास्पृष्ट इत्यर्थः । अघिदेव-
तम्-देवतामधिकृत्योपास्तिवान्यमित्यर्थः ।

अत्रादित्यान्तःस्थमव्यन्तस्थञ्च पुरुषमधिकृत्य शरीरवत्त्वधृत्या सर्व-
पापास्पृश्वत्वधृत्या च संशयः । किमयं पुरुषः पूर्वकृततप आदिप्रभावा-
दीदृशमीत्कुप्टचं प्राप्तः कश्चिज्जीव उत परमात्मा सर्वान्तर्गत इति ।
किं युक्तम् ? जीवः । कुतः ? शरीरवत्त्वाद्भवत्त्वाच्च । अक्षिपुरुषस्यापि
तदेव रूपं यदमुष्यरूपमिति यन्नाम तन्नामेति तादृशरूपवत्त्वतादृशनाम-
वत्त्वधवणाच्च शरीरसंयोगो रूपसम्बन्धश्चादृष्टवशाज्जीवस्यैव तादृशादृष्ट-
जन्यपुण्यपापरूपफलभोगाय, ननु परमेश्वरस्य, तस्य चाशरीरत्वरूपवत्त्व-
धवणादित्येवं प्राप्त आह-अन्तस्तद्वन्मोपदेशादिति ।

आदित्यान्तर्गतोऽव्यन्तर्गतश्च श्रूयमाणः पुरुषः परमात्मैव कुतः ? स
एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदगतो निर्गत इत्यादिना तदसाधारणधर्मा-
णामपहतपाप्मत्वादौनामुपदेशात् । अपहतपाप्मत्वं हि अपहतकर्मतया सम्प-
द्यते । कर्मवदत्ताराहित्येनेतिस्पष्टोर्थः । कर्माधीनसुखदुःखभागिनः कर्मवदस्या
हि जीवा एव सन्ति । अतोऽपहतपाप्मत्वस्य बद्धजीवधर्मत्वानुपपत्तेर्भुक्ता-
नामपि संसारदशायां कर्मवदवत्त्वेन निरुपाधिकापहतपाप्मत्वाद्यनुपपत्तेः ।
तस्मात्परमात्मन एव तादृशधर्मवत्त्वादित्याव्यन्तः स्थः पुरुषः परमा-
त्मैव न जीवः ।

यत्कृतं रूपवत्त्वशरीरवत्त्वधवणादयं जीव एवेति । नैव दोषः । न हि
शरीरवत्त्वं जीवत्वं कर्मवदवत्ताञ्च साधयितुमीष्टं । तस्य जीवत्वानाववति
कर्मवदवत्त्वानाववति च विपक्षेऽपि सत्त्वाद् । सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनः
स्वेच्छयैव शरीरसम्बन्धसम्भवात् । इयास्तु भेदः । जीवानाञ्चर्मपारवश्या-
त्तदनुगुणप्राकृतस्यैव शरीरस्य सम्बन्धः । परमेश्वरस्य तु कर्माधीनत्वेन

स्वानिमताप्राकृतदिव्यशरीरग्रहणमिति । अत एव न तस्य शरीरकृत-
दुःखाद्यनुभवः । स च कर्माधीनप्राकृतशरीरग्रहीतुर्जीवस्यैवेति दर्शनविन्म-
तम् । तथा च श्रुतयः । “यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीदं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम्” (बु० ३।१।३।) “स्वमाभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् पुरुषं परम्”
“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः” (यजु० ४० ११) इत्याद्याः ।
यदापश्येति श्रुत्या जीवस्य तद्दर्शनानन्तरं पुण्यपापविनाशपूर्वकब्रह्मप्राप्ति-
र्बोधिता । तत्र ब्रह्मयोनिरवमवर्णपदार्थ्यां स्वनाभिजपदमद्वारा कार्यब्रह्मणो
हिरण्यगर्भस्य कारणत्वेन मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणः शरीरवत्त्वं रूपवत्त्वं च
बोध्यते । एवं “स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे० ६।८।) इति श्रुत्या
स्वभाविकज्ञानबलक्रियाक्षानिनस्तच्छरीरस्य तच्छरीरनिष्ठरूपस्य च
स्वभाविकत्वोपपत्त्या नित्यत्वसिद्धेः । अत एव श्रुत्युपबृंहणीभूतेतिहास-
पुराणादिषु बहुशस्तत्र तत्र भगवतो दिव्यमङ्गलविग्रहस्योपवर्णनं
सङ्गच्छते । तथा चादित्याद्यन्तर्गतः पुरुषः परमात्मेवेति ॥२१॥

इतद्वच न जीवः--

भेदक्यपदेशान्त्वान्यः । १।१ २२।

जीवविशेषादादित्यार्भक्षो व्यपदिश्यते परमेश्वरस्य “य आदित्ये
तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यगन्तरो
यमयत्येव स आत्मा” (बु० ३।७।६।) “यच्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोन्तरो य
चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुश्शरीरं यश्चक्षुरन्तरोयमयति” (बु० ३।७।१८) “य
आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मा-
नमन्तरो यमयति” (बु० ३।७।२२) इत्याद्याः श्रुतयः परमात्मनो
मिन्नाक्षिचक्षिदात्मकान्तर्बान् पदार्थानीदृशस्य शरीरत्वेन तन्नियम्यत्वेन
तस्य च शरीरित्वेन तत्तज्जीवान्तरात्मत्वेन नियमनकर्तृत्वेन च व्यपदिश्य
चिदचितोर्नियामकतया भेदं साधयन्ति । तस्मादादित्यादिजीवविलक्षणः
परमात्मादित्याद्यन्तर्वर्ती पुरुषोज्य एवेति सिद्धम् ॥२२॥

* अथ आकाशाधिकरणम् ॥८॥

अथ सर्वेषां कारणवाक्यगतानां कारणवस्तुपराणां शब्दानां सर्वशाखा-
प्रत्ययन्यायेन सर्वकारणे पर्यवसानेन ब्रह्मवाचकत्वमिति स्पष्टयितुमाह ।

आकाशस्तत्त्वलिङ्गात् । १।१।२३

छान्दोग्ये श्रूयते-“अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं
यन्त्याकाशो ह्येवंम्यो ज्यायानाकाशः परायणम्” (छा० १।६।१।) इति ।
तत्र संशयः । किमत्राकाशशब्देन भूताकाशमभिधीयत आहोस्विदग्रहोति
कुतः संशयप्रयोजकस्याकाशशब्दस्योभयप्रयुक्तत्वात् । तत्र भूताकाश
आकाशपदस्यप्रसिद्धत्वात्लोकशास्त्रयोर्ब्रह्मण्यपि प्रयोगो दृश्यते । “कोह्ये-
वान्यात्कः प्राप्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” (तै० २।७।) इत्या-
दावाकाशस्यानन्दमयब्रह्मपरत्वावगमात् । तथा चात्राकाशपदेन भूताकाश-
स्यैव ग्रहणं युक्तम् । कुतः ? तत्र रुढत्वात् । ध्रुवपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बल-
त्वाच्च । वाक्यशेषेऽपि “आकाशाद्वायुरिति वाय्वादिक्रमेणाकाशस्य कार-
णत्वं स्पष्टमेव । एवञ्चैतदानुगुण्ये “नास्मिन् आकाशः सम्भूत” इत्यादा-
वप्यात्मपदस्याकाशवाचकत्वम् । आप्नोतीत्यात्मासूक्ष्माकाशस्ततश्च
स्यूताकाशस्य सम्भूतिस्सम्भवत्येव । सदेव सौम्येत्यादावपि सदादिपदयो-
ज्यत्वं सूक्ष्माकाशस्यैवेति प्राप्त उच्यते । आकाशस्तत्त्वलिङ्गात् । प्रकृतकार-
णवाक्य आकाशपदवाच्यं सर्वजगत्कारणं परं ब्रह्मैव । कुतः ? तत्त्वलिङ्गात् ।
तस्य ब्रह्मणो महाभूतसृष्ट्यादिकं सकलजगदेककारणत्वं सर्वस्मान्ज्या-
यस्त्वं परायणत्वमित्यादीनि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते । जगत्सृष्ट्यादिकं यद्ब्र-
ह्मणोऽप्यभिचारिलिङ्गं तस्य तदन्यलिङ्गत्वानुपपत्त्याऽन्यथासिद्धेन
लिङ्गेन भूताकाशधर्तृत्वात् । एवञ्च प्रकृतवाक्ये भूताकाशपरत्वंमा-
काशपदस्येत्यर्थस्यायुक्तत्वादानन्दमयाकाशस्य ब्रह्मण एव सर्वजगदुत्पत्ति-

* “अस्य लोकस्य के” स्यादी विग्रहा ब्रह्म वा मतम् । आकाशं
रुढितो वाच्यं तत्त्वलिङ्गाद् ब्रह्मवाच्यता ॥१७४॥

रित्यर्थस्यैव युक्तत्वादाकाशशब्दवाच्यः परमात्मैव । तथासत्येव सर्वस्मा-
ज्ज्यायस्त्वपरायणत्वादिगुणानामपि सामञ्जस्यम् । परमपुरुषे ब्रह्मण्येव
साहचर्यानां सम्भवो नान्यत्र भूताकाशाद्यविद्वस्तुनीति । न चाकाश
इति प्रसिद्धवन्निर्द्देशाद्भूताकाश एव ग्राह्य इति वाच्यम् । प्रसिद्ध-
वन्निर्द्देशस्यापि प्रमाणान्तरसापेक्षत्वाद् । बहुप्रमाणविरोधासम्भ-
वाच्च । परमात्मनः कारणत्वंतु बह्वीनिश्च्युतिभिरसकृदाघोषितम् तथा
हि- “सदेव सोम्येवमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१) “तदैक्षत
बहुस्याम्प्रजायेय” (छा० ६।२।३) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्”
“स इमाँल्लोकानसृजत” (ऐ० १।१) “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः
सम्भूतः” (तै० २।१) इत्येवमादयोऽजंताः श्रुतयः परमात्मन एव सर्वजग-
त्कारणत्वम्प्रतिपादयन्ति । आकाशस्यतु “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” (छा० १।१।१) इत्येकमेव वाक्यम् । तत्तदधादि-
कारणत्वस्य द्विष्टत्वासम्भवाद्वहुश्रुतितदनुगुणतर्कानुरोधेन चेतनस्य ब्रह्मण
एव जगत्कारणत्वमास्थेयम् । तथा चासमन्तात्प्रकाशत इति व्युत्पत्त्या-
काशः परमात्मेति सिद्धम् । किञ्च “यदेव आकाश आनन्दो न स्यादि”
ति श्रुतावानन्दाकाशादात्मनः “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
(तै० २।१।१) इति भूताकाशस्योत्पत्तिश्रवणात् सृष्ट्यन्तर्गतस्य भूताकाशस्य
जगत्सृष्टृत्वानुपपत्तेः कार्याकाशकारणाकाशयोर्मध्ये कारणाकाशस्यैव
जगत्कारणत्वोपपत्तेर्देवास्य जगत्कारणत्वेन श्रुतस्याकाशस्य परमात्मपर-
त्वमेव युक्तम् ॥२३॥

ॐ अथ प्राणाधिकरणम् ॥६॥

अत एव प्राणः ।१।१ २४।

तत्रैवोद्गीयविद्यायां श्रूयते-“प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्वा-

* ‘भूतानि प्राण’ मादौ किं प्राणशब्देन कथ्यते ? । प्राणो वा ब्रह्म

यत्ता" इत्युपक्रम्य क्तमां सा देवतेति । प्राणं इति होवाच सर्वाणि
 हृवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमप्युज्जीहते संपा देवता
 प्रस्तावमन्वायत्ता तां वेदविद्वान् प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिप्यस्तथोक्तस्य
 मयेति" (छा० १।११।४-५) तत्र प्राणवायुरितिलौकिकप्रसिद्धेः "प्राणस्य
 प्राणम्" (बृ० ४।४।१८।) "प्राणसन्धनं हि सौम्य मनः" (छा० ६।८।२।)
 इत्यादिषु च प्राणस्य ब्रह्मपरत्वावगमात्संशयः । किमत्र प्राणशब्देन वायु-
 विकार उच्यत नत परमात्मेति । तत्र वायुविकारस्य प्राणस्य लोकप्रसि-
 द्धित एव शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्वायुविकार इति प्राप्ते-प्राकाशान्यायातिदेशेन
 प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वं ज्ञापयति सूत्रकारः । अत एव प्राण इति ।
 अत एवाकाशवाक्य इव प्राणवाक्येऽपि सर्वभूतसृष्टृत्वादिग्रहणलिङ्गदर्शना-
 देव प्राणशब्दाभिहितः परमात्मेत्यर्थः । "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं
 तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणा-
 देवाधि पुनर्जायन्ते" (छा० ब्रा० १०।३।३।६) इति श्रुतावपि परमात्मरूपे
 प्राणे संवेशनादिकमुक्तं, नतु महाभूतसंवेशनादिकम् । अत्र वायुपदमनुक्त-
 कर्मेन्द्रियोपलक्षकं चक्षुःश्रोत्रे ज्ञानेन्द्रियोपलक्षके । तस्मादत्रत्यप्राणशब्द-
 बाध्यः परमात्मबोधास्त्यप्रस्तावे देवतेति सिद्धम् ॥२४॥

ॐ अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥१०॥

ज्योतिरचरणमिधानात् । १।१।२५ ।

छान्दोग्ये समाम्नायते- "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते

वा ? प्राणो लोकप्रसिद्धहेतुतः ॥१७५॥ तस्मिन्नादेव हेतोस्तु ब्रह्मणि
 प्राणवाच्यता ।

'अतः परो दिवो ज्योतिरत्र ज्योतिष्यदेन किम् ॥१७६॥ उच्यते
 प्रथितादित्यादिर्वा ब्रह्मापवा सतु ? । आदित्यादिः प्रसिद्धे हि ब्रह्मलिङ्ग-
 श्रुतेरपि ॥१७७॥ नैतत् पादाभिधानाद् अन्तस्तथा ह्युपासितुम् ।

विद्यतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूतमेपु लोकेष्विदं वाच तद्यदिदमस्मि-
 भ्रन्तः पुरुषे ज्योतिः" (छा० ३।१३।७।) मस्या ग्रन्थः गायत्रीपदबोध्यब्रह्मो-
 पास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरार्योऽथवाचः । अतो दिवो शुभोकात्परः परस्तात्
 यज्ज्योतिर्दीप्यते-विद्यतः पृष्ठेषु विद्यस्मात्प्राणिबर्गदुपरीत्यर्थः न केवलं
 विद्यतः पृष्ठेषु किन्तु सर्वतः पृष्ठेषु-सर्वस्माद्भूरादि प्रजापतिलोकपर्यन्ता-
 त्सर्वसंसारमण्डलादुपरीत्यर्थः अनुत्तमेपूतमेपु-उत्तमा न विद्यन्ते येम्यस्तेषु
 स्वाधिकोत्तमरहितेषु उत्तमस्थानविशेषेषु परब्रह्मधामस्वित्यर्थः । इदं वाच
 तद्यदिदमस्मिभ्रन्तःपुरुषे ज्योतिरिति परज्योतिषः कौशेयज्योतिर्वैश्वोपदे-
 शस्तु तदात्मकत्वानुसन्धानेन फलाधिक्यज्ञापनायेति न दोषः । उक्तं हि
 भगवता पुरुषान्तःस्थस्य ज्योतिषः स्वात्मकत्वम् ।

"ग्रहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाधितः" (गी० १५।१४।) इति
 तत्रलोकैऽग्निसूर्यादौ वेदे ब्रह्मणि च ज्योतिःशब्दप्रयोगास्तद्वयः । किमत्र
 ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरभिधीयते । उत तस्यापि प्रकाश-
 कमभिततेजः परंब्रह्म । किं युक्तम् ? प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरिति । कुतः ?
 प्रसिद्धबन्निर्देशात् दिव इति शुभम्बन्धित्वनिर्देशात्परमात्मलिङ्गविशेषा-
 ध्ववणाच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते-ज्योतिश्चरणाभिधानादिति । "ब्रह्म इव
 स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं सर्वम्" त्युक्तं शुभम्बन्धित्वेन निर्दिष्ट-
 मनुत्तमलोकेषु दीप्यमानत्वेनोक्तं निरतिशयज्योतिः शब्दवाच्यमादित्यादि-
 प्रकाशकं परम्ब्रह्म । कुतः ? चरणभिधानात् । पादाभिधानात् ।
 ज्योतिर्विक्रियात्पूर्वबाधये ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वाभिधानात् । "एतावानस्य महिमा
 ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि"
 (छा ३।१२।६) इत्यत्र सर्वभूतानां मृत्युप्रस्तानामेकपादत्वोक्त्या संसार-
 मण्डलस्य न्यूनत्वं निर्दिश्य त्रिपादस्येतिशु शब्दनिर्दिष्टस्य परमपदस्य त्रिपा-
 द्बिभूतिपदाभिधेयस्य त्रिपादिति बहुपादत्वव्यपनेन ब्रह्माण्डाभिप्रायाधिक्य-
 निर्देशेनाप्रमेयत्वमुक्तम् । तन्निवासिनाममृतपदेन मृत्युराहित्यमुपवर्ण्यं
 नित्ययुक्तानां स्थितिस्तत्र सूचिता । एवञ्च "ततो ज्यायांश्च पूरुषः" इति

तत्त्वामित्वबोधनाद्ब्रह्मण एव ज्योतिश्शब्दामिधेयत्वमिति ॥२५॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा, चेतोऽर्पणानिगदा
तथाहिदर्शनम् १।६।२६।

पूर्ववाक्ये “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” (छा० ३।१।२।१)
इति गायत्र्याख्यछन्दसः प्रकृतत्वात्तस्यैव “पादोऽस्य सर्वाभूतानि” इति
सर्वभूतव्यपदेशस्योपपत्तेर्न ब्रह्मण इति चेन्न । तथा छन्दोद्वारेण तद्गते
तत्प्रतिपाद्ये अक्षरसमुदायात्मकगायत्रीवाक्ये ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तप्रवे-
धानस्य निगदाभिधानात् । तत्र दृष्टान्तमाह तथाहि दर्शनम् । अन्यत्रापि
तत्तद्वारा तदन्तर्गतस्य ब्रह्मण उपासनं दृश्यते “एतं ह्येव बह्वृचा मह-
त्युक्त्वे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः” (ऐ. ब्रा०
३।२।३।१२) इति । एवञ्च “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च”
इत्युक्तस्य सर्वात्मकत्वस्थाक्षरसन्निवेशरूपाया गायत्र्या अनुपपत्तेः ।
सर्वान्तर्गतस्य ब्रह्मणः सर्वक्षरीरित्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्त्या तस्यैव सर्वभूत-
पादस्य त्रिपादामृतत्वस्य च निष्पत्तेः पूर्वसूत्रोक्तज्योतिःशब्दवाच्यत्वं
निष्पद्यते न तदन्यस्य । एतदेव द्रव्यति ॥२६॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैत्रम् १।१।२७।

भूतपृथ्वीक्षरीरब्रह्मदयानि निर्दिश्य संपा चतुष्पदेति गायत्र्या इचतुष्पदा-
ख्यव्यपदेशस्य तद्वाक्ये ब्रह्मण्येवोपपत्तेः । अक्षरसन्निवेशरूपाया गायत्र्या-
स्तदनुपपत्तेः । एवं गायत्रीशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मैव ज्योतिःशब्दवाच्यं भवती-
त्यर्थः ॥२७॥

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् १।१।२८

पूर्वस्मिन् वाक्ये “त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति सप्तम्या दिवस्त्रिपादा-
धारत्वनिर्देशादयं यवतः परो दिव इति पञ्चम्या ज्योतिषोक्तवधित्येन दिवो

निर्देष्टावुभयत्र विभक्तिभेदकृतस्योपदेशभेदस्य सत्त्वात् ज्योतिर्वान्ये प्रत्य-
भिज्ञोपपद्यत इति चेन्न । कुतः ? प्रातिपदिकार्थेन प्रधानेन कारितायाः प्रत्य-
भिज्ञाया गुणभूतेन विभक्त्यर्थेन प्रतिषेध्यावानुपपत्तेर्भेदेनोद्देशद्वयेऽपि
प्रत्यभिज्ञाया विरोधाभावात् । लोकेऽपि यथा वृक्षाग्रे ज्येनो, वृक्षाग्रात्परतः
स्येन इत्युभयस्याप्युपदिश्यते । तस्मात्परमात्मनः "दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत"
इति वाक्यात्प्रतिपाद्यत इति निरवयवम् ॥२८॥

ॐ अथ प्राणानुगमाधिकरणम् ॥११॥

यद्यप्यनन्यथासिद्धतात्पर्यवद्ब्रह्मलिङ्गादाकाशज्योतिरादिपदमटित-
वाक्यानां ब्रह्मपरत्वे युक्तेऽपि प्रातर्दने प्रकरणे तद्वदकप्राणादिपदार्थाना-
मनेकेषामनेकलिङ्गदर्शनात्कथं तात्पर्यनिर्णय इत्याशङ्क्यायामाह ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् १।१।२६।

कौपीतकीब्राह्मणोपनिषदि श्रूयते—“प्रतर्दनी ह वै देवोदासिन्द्रस्य
प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च” इत्यारम्भ “स होवाच प्राणो-
स्मि प्रज्ञात्मा तं मामाधुरमृतमित्युपास्व” इति । तथाचेऽपि “अथ खलु
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” (कौ० ३।१।२।३।) अन्ते
च “स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” (कौ० ३।८।) इत्यादि ।
दिवोदासस्यापत्य प्रतर्दनी युद्धेन तत्कारणेन पौरुषेण पुरुषकारप्रदर्शने
नेन्द्रस्य प्रियं धाम गृहं जगाम । तं दृष्ट्वा इन्द्र उवाच प्रतर्दन ! वरं ते
ददामि । सहोवाच प्रतर्दनः हे इन्द्र त्वमेव वरं वृणीष्वेत्यादिरर्थस्तत्र संशयः ।

* प्रतर्दनी ह वै वाक्ये प्राणशब्देन को मतः ? ॥१७८॥ प्राण-
वायुरथो जीवः परमात्माऽप्यवा खलु । इत्येवं संशये प्राप्ते पूर्वपक्ष-
तयोच्यते ॥१७९॥ प्राणवायुर्द्वयस्तत्र प्रसिद्धा प्राणवाच्यता । जीवो
वात्मविशेषे हि प्रसिद्धाऽस्तीन्द्रवाच्यता ॥१८०॥ प्राणवाच्योऽपि जीवस्त-
त्सामानाधिकरण्यतः । प्रज्ञात्मात्माजराबादेः प्राणो ब्रह्म इति गम्यते ॥१८१॥

किमिह प्राणशब्देन वाय्वात्मकः प्राण उच्यते, उत जीवोऽथवा परमात्मेति । किं युक्तम् ? जीवः । कुतः ? इन्द्रशब्दवाच्यस्य जीवत्वप्रसिद्धेः । प्राणशब्दस्य तत्तत्प्रमानाधिकारत्वेन तमेव पर्यवसानान् । इति प्राप्ते ग्रूमः प्राणः प्राणशब्दमिहितः प्राणस्य प्राणः यस्य प्राणः शरीरम् "यस्यात्मा शरीरम्" "अगत्प्राणायारमने तस्मै नमः स्यादि" त्वेवमादिभ्यस्त्युक्तः प्राणशरीरः प्राणनियन्तृत्वेन तत्स्थितिप्रवृत्तिहेतुभूतः परमात्मा । कुतः ? तथा नुगमात् । "प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृत" इत्यादिपरमात्मनोऽप्यभिचारिलिङ्गं प्राणस्य ब्रह्मपरत्वेनानुगमात् । न हि प्रज्ञात्मत्वमचेतनस्य वायोः सम्भवति । तथोत्तरञ्च "एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येवं न साधुकर्म कारयति तं यमन्वानुनेपत्येप एबैनमसाधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽनुनुत्सत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश्वरः" (कौ० ब्रा० ३।६।) इति श्रुतिप्रतिपादितधर्माधर्मकारयितृत्वंलोकाधिपतित्वसर्वेश्वरत्वादीनि लिङ्गादिप्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं एव संगच्छन्त इति प्राणपदबोध्यमर्हति ॥२६॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा
हस्मिन् ॥१॥१॥३०॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तन्न । कुतः ?

"प्राणोऽस्मि तन्मामाधुरमृतमित्युपास्व" इति वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वेनोपदेशात् । उपक्रमस्येन्द्रपरत्वे निश्चिते सति उपसंहारस्य तदुपरोधेन नेतव्यत्वाच्च उपसंहारादुपक्रमस्य बलीयस्त्वात् । उपक्रमे हि देवताविशेष इन्द्रोऽङ्गकारवादेन स्वात्मानं स्थापयामास प्रतर्दनाय "मामेव विजानीहि" "प्राणोऽस्मि प्रज्ञारमा" इत्यादिभिः । तथा "त्रिधीर्पाण स्वाप्द्रमहनमरुन्मुलान्यतीच्छालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्यादिभिश्च विग्रहधर्मैरेव स्वात्मानं प्रदाशंस । न चेते धर्मा ब्रह्मणि सम्भवन्ति । तस्मान्न

प्राणो ब्रह्मेति चेन्न, अघ्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । हि यस्मादस्मिन्-
 घ्यायेऽघ्यात्मसम्बन्धस्यात्मानमधिकृत्य वर्तमानस्य सम्बन्धस्य परमात्म-
 सम्बन्धस्य भूमाबाहुस्यमुपलभ्यते । उपक्रमोपसंहारयोरन्तराले परमात्म-
 धर्मसम्बन्धस्य भूयस्त्वं दृश्यते । उपक्रमे “यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे”
 इत्युक्तं तद्धि हिततमत्वं परमात्मोपासनयैव संगच्छते । एतदुक्तं भवति ।
 सर्वेषां प्राणजीवदेवादीनां परब्रह्मन्यूनत्वेन तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिरत्वेन
 प्राणादिविपरिध्या उपासनायाः हितत्वेऽपि हिततमत्वं नास्ति । तदपेक्षया
 सर्वदेवादिनियन्तृत्वसर्वफलदातृत्वादिकं परमात्मोपासनायामवास्तीति
 तस्या एव हिततमत्वमितिराद्यान्तः । “तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरपिता
 नाभावरार अपिता एवमेवेता भूतमात्राः प्रजामात्रास्वपिताः” (कौ० ३।६)
 इति सर्वाधारत्वस्य, “एष ह्येव साधुकर्म करयती” ति साध्यसाधुकर्म-
 कारयितृत्वस्यानन्दावेदयः सर्वलोकाधिपतित्वस्य तत्कालकत्वस्य च पर-
 मात्माऽसाधारणधर्मत्वनिष्पत्तेः प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवेत्यवये-
 यम् ॥३०॥

कथं तर्हि इन्द्रकृतस्य “मामुपास्व” “मामेव जानीही”त्युपदेश-
 स्योपपत्तिरित्यत आह--

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥१॥३१॥

“अनेन जीवेनात्मनाजुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६।३-
 १२) “अन्तः प्रविष्टा सास्ता जनानां सर्वात्मा” (यजु० ब्रा०) “ऐतदा-
 त्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” (छा० ६।८।७) “य आत्मनि
 तिष्ठन्प्रात्मनोऽतरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्” (बृ० ५।७।२२)
 इत्येवमादिशास्त्रेण जीवात्मनः परमात्मशरीरत्वं परमात्मनश्च जीवशरी-
 रित्वं नियन्तृत्वं जीवस्य तन्निधम्यत्वेन तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया
 तदभिन्नसत्ताकत्वं तेन तदभिन्नत्वञ्चावगम्य जीववाचिनामहंममादि-
 शब्दानां तच्छरीरिणि परमात्मनि पर्यवसानत्वेन परमात्मनोऽहंममादिशब्द-

वाच्यत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि" "मामुपास्व" इत्यादिभिः स्वसरी-
रिणं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिष्टवानिन्द्रः । तत्र हृष्टोतमाह-वामदेव-
वदिति-यथाजलसागरे तप्तसमूहे च पतितस्य तूलरत्नस्य स्वेन रूपेण मानं
न भवति-प्रपितु जलादिरूपेणैव, तथैव सर्वव्यापकेन परमात्मनाऽन्तर्बहि-
र्भ्याप्तस्य जीवस्य स्वेन रूपेण मानस्य प्रमोक्षेण परमात्मरूपेणैव मानम् ।
ब्रह्मणा बहिरन्तर्भ्याप्तस्य जीवस्य तदपृथक्सिद्ध्या तदधीनस्वरूपस्थिति-
प्रवृत्तित्वेन तदभिन्नसत्ताकत्वेन शरीरसरीरिणोरुभयोरप्येकसत्त्वाच्यत्वम-
वगम्याहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मब्रिहया प्रतीतिरुपपद्यते । तदभिन्नाभिन्नस्य
तदभिन्नत्वमितिन्यायेन मनुसूर्यादिसर्वजगदभिन्नं ब्रह्म तदभिन्नस्य स्वस्य
मनुसूर्यादभिन्नत्वमप्यस्य मनुसूर्यादिसर्वरूपो भूत्वाह वामदेवः । "ग्रहं मनु-
रमवं सूर्यदिव" (बु० ३।४।१०) एवञ्च तदात्मकत्वानुसन्धानेनैव "सद्यो
देवानां प्रत्यबुध्यत म एव तदभवत्" (बु० १।४।१०) इत्यादयोऽपि प्रती-
तय उपपद्यन्ते इति सर्वं स्पष्टम् ॥३१॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादा श्रित-
त्वादिह तद्योगात् । १।१।३२**

ननु "न बावं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" (फौ० ब्रा० १।८)
इति जीवलिङ्गात् बावादिक्तरणैर्बोद्धितस्य जीवस्य वक्षुर्ज्ञेयत्वावगमात् ।
एवं "प्राण एव प्रजात्मेवं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" (फौ० ब्रा० ३।१)
इति प्राणलिङ्गात् । देहधारणस्य प्राणलिङ्गात्-तच्चच्छान्दोग्येऽपि
व्यक्तम्" ते ह प्राणाः प्रजापतिपितरमेत्योत्रुरित्यारम्य भगवन्नेषि स्वधः
श्रेष्ठोऽसि मोक्षामीरित्यादिना प्राणेन्द्रियसंवादेनाप्यवगम्यते । अतो न
ब्रह्मपरमिदं बावयमिति चेन्न, उपासात्रैविध्यात् परमात्मन एव सर्वकारण-
भूतस्य स्वाकारेण सच्चिदानन्दस्वरूपेण, प्राणाद्यचेतनवर्गशरीरकत्वेन
चेतनजीवब्रह्मेन्द्रादिशरीरकत्वेन चानुसन्धानमित्युपासात्रैविध्यादौ तैः प्राणे-
न्द्रादिशब्देन परमात्मनोऽभिधानमवगम्यते ।

अन्यथापि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्म" (तै० ३।६)
इत्यादिना स्वरूपेणानुसन्धानं "तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "तदनुप्रविश्य
सञ्च-त्यञ्चामवत्" (तै० २।६) "निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च निलयनञ्चा-
निलयनं च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानुतञ्च सत्यमवयत्" (तै०
२।६) इत्यादिना मोक्षतृभोम्यभोगोपकरणतयानुसन्धानात् "यः पृथिव्यां
तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरीरम्" (बृ० ३।७।३) "योप्सु तिष्ठन् यस्यापः
शरीरम्" (बृ० ३।७।४) "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त धीयस्य धीयम्"
(बृ० ४।४।१८) इत्यादिभिरवेतनवर्गशरीरकत्वेन "य आत्मनि तिष्ठन्
यस्यात्मा शरीरम्" (बृ० ५। प्र० ७। आ० विज्ञानस्थाने माध्यन्दिनपाठः)
इत्यादिभिर्भेदनबीबेन्द्रादिशरीरकत्वेन चानुसन्धानं बहुधा उपसम्पद्यते ।

प्राथितत्वाच्च "प्राणबन्धनं हि मनः" इत्यादिना ब्रह्मलिङ्गवशात्
प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमाद्ब्रह्मोपदेशोयमित्यवगम्यते । इहापि प्रकरणे
"यत्त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति हिततमोपक्रमादिब्रह्मलिङ्गयोगाच्च
ब्रह्मोपदेशोऽयमित्यवधेयम् । यत् प्राणः प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्था-
पयति" (कौ० आ० ३।३) इति मुख्यप्राणसिद्धात् तस्यैवायमुद्देश इत्युक्तं
तत्र, "नप्राणेन नाप्राणेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति
यस्मिन्नेतावुपाधितौ" (काठ० २।५।५) इति धृत्या प्राणव्यापार-
स्यापि परमात्मायत्तत्वात्तस्मापि परमात्मन्येव प्रयुक्तत्वादिति सर्वमव-
दातम् ॥३२॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शरीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

ॐ अथ सर्वत्र प्रसिद्धोपधिकरणम् ॥१॥

प्रथमपादे यदापूर्वकाचार्योपसत्यादिभिरधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयथार्थविज्ञानस्य केवलकर्मणामल्पास्थिरफल-
त्वज्ञानतया समुत्पन्नमोक्षामिलापस्यानन्तस्थिरफलसंग्रहजिज्ञासायां प्रवृ-
त्तस्य भुभुक्षोरभीप्सितफलसिद्धये शास्त्रैकप्रमाणकेऽनन्तकल्याणगुणमणो-
राशौ, निखिलजगज्जन्मादिहेतौ परे ब्रह्मणि धृतीनां समन्वयो दक्षितः ।
तत्र केयाम्बिदृष्टान्तरप्रसिद्धानां धीतवाक्यानां परमात्मन एवामिधायक-
त्वमित्यपि समर्थितम् ।

अथ कानिचिदस्पृष्टजीवादिलिङ्गकानि कानिचिच्च स्पष्टजीवलिङ्ग-
कानि वाक्यानि तान्यपि ब्रह्मपराभ्येवेति निरुपमाय द्वितीयतृतीयपादा-
वारभ्येते--

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ।१।२।१

छान्दोग्ये--सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपार्थित । अथ खलु
क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स
क्रतुं कुर्वति मनोमयः प्राणशरीरो भारुपः (छा० ३।१।४।१।२।) इत्यादि-
काम्नायते ।

तत्र संशयः । किमयं मनोमयत्वादियमर्थः क्षेत्रज्ञ उपास्यत्वेन परि-

* 'यथाक्रतुमुत्पाव' औपास्यो जीवोऽयवेस्वरः ? । मनः प्राणान्धया-
ज्जीवो ब्रह्म सर्वप्रसिद्धितः ॥१॥ यदा--'सर्वं सत्त्विदमि'त्यत्र ब्रह्मसत्त्वेन
किं मतम् ? । जीवो वा ब्रह्म वा ? जीवः सर्वं ब्रह्मेति भाषणात् ॥२॥
प्रसिद्धकथनाद् ब्रह्म तज्जलानिति हेतुतः ।

गुणत आहोस्वित्परमात्मेति । किन्तावद्युक्तम् । जीव इति । कुतः ? मनः प्राणयोर्ह्यत्रोपकरणत्वध्वजात्तादृशोपकरणानि दोषत्रयैव सर्वत्र प्रसिद्धतया जायन्ते इति । परमात्मनस्तु—“अप्राणोऽमनाः शुद्ध” इत्यादिना मनः प्राणादिसम्बन्धस्य प्रतिषेधान्मनोमयत्वादेस्तत्सम्बन्धित्वानुपपत्तेः । ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति पूर्ववाक्ये स्वरवेणैव ब्रह्ममिहितम् तस्यैवोपासनैयमपि स्यादिति चेन्न, तस्य वाक्यस्योपासनाङ्गभूतशान्तिविधानरूपायै विनियुक्तत्वात् । उत्तरवाक्ये मनोमयादिपदार्थेन समं निराकाङ्क्षत्वान्ध । एवञ्च “स क्रतुं कुर्वीते” इत्यनेन वाक्येन विहितस्योपासनस्य न पूर्वोदितब्रह्मविषयत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः ? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । सर्वविद्वान्तवाक्येषु तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशात् । “मनोमयः प्राणेशरीर-नेता” (मु० २।२।७।) “स एषोन्तर्हृदयाकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनो-भयः । अमृतो हिरण्यमयः” (सं० १।६।३।) “न बध्नुषा गृह्यते नापि वाचा” “मनसा तु विमुञ्चेन” (मु० ३।१।८।) इत्यादिषु हि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिगुणैः प्रसिद्धस्योपदेशात् । मनोमयत्वमत्र विमुञ्चमनोप्राप्त्यत्वम्, प्राणेशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वञ्च । तस्मान्मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवात्रोपास्यतया विहितो न जीव इति ।

यद्वा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति दान्त उपासीत” (छा० ४।१।१) इति पूर्वोदितवाक्येनैवोपासनं विधीयते । सर्वेशरीरकं ब्रह्म दान्तस्सन्नुपासीतेति । तत्र गुणोपादानार्थं स क्रतुं कुर्वीतेत्यनुवादः । ते च गुणाः मनोमयत्वादयः । अर्थात्मनोमयत्वादिगुणविशिष्टं सर्वेशरीरकं ब्रह्मोपासीतेति समुदितवाक्यार्थः । तत्र ब्रह्मण्यन्ते किमत्र प्रत्यगात्मोच्यत आहोस्वित् परमात्मेति संशयः । प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षस्तस्यैव सर्वपदार्थसामानाधिकरण्यात् । ब्रह्मणस्तु तत्रोपपद्यते । अपहृतपाप्मत्ववचनेह्येव गुणराहित्येन पुण्यपापसमन्वितस्य सर्वपदब्रह्मस्य तस्याऽतन्मत्वात् । तत्र सिद्धान्त उच्यते । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादिवाक्य

निदिष्टं सर्वशरीरितया विधीयमानं ब्रह्मैव न क्षेत्रज्ञः । कुतः ? प्रसिद्धोप-
देशात् । तज्जलानि तहेतोः । यस्मात्सर्वमिदं जगत् ब्रह्मात्मकमेव तज्जत्त्वा
सत्त्वस्वासादनत्वाच्चेति प्रसिद्धोपदेश उपलभ्यते । यतो वेत्यादिभ्युत्पद्य उप-
दिशन्ति परस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् । तत्र हि परमात्मनः सकाशादे-
वोत्पत्तिस्तेनैव पालनं तत्रैव च लय इति स्पष्टमुक्तम् । एवञ्च सर्वपदार्था-
न्तर्गतस्य क्षेत्रज्ञस्यापि स एव परमात्मा कारणम् । “सकारण करणाधि-
पाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः” (इवे० ३।६) इति करणाधि-
पस्य क्षेत्रज्ञस्याधिपः परमात्मैव कारणमभिधीयते । एवञ्च सर्वशरीरकस्य
सर्वप्रकारस्य परस्य ब्रह्मणः शान्तः सन्नुपासनं कुर्यादिति श्रुतिः परमा-
त्मनः सर्वात्मकत्वमुपपाद्य सार्वदिकमुपासनं विदधाति । परमात्मा च
मूकमन्दिद्विद्विनिष्टतया स्थूलचिद्विद्विशिष्टस्य कार्यावस्थस्य कारणमित्य-
सकृदावेदितम् । अतः परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दाभिधेयो न क्षेत्रज्ञ इति ॥१॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ।१।२।२।

“मनोमयः प्राणशरीरो भारुपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसस्त्वर्गमिदमम्यातोऽवाक्यनादरः” (छा० ३।१।४।८) इत्या-
दिना ब्रह्मासाधारणत्वेन वक्तुमिष्टानां सत्यसंकल्पत्वादीनां गुणानां ब्रह्म-
ण्येवोपपत्तेश्चैवं मनोमयत्वादियुगाकः परमात्मैव । श्रुत्यर्थस्तु-मनोमयः
मगबन्निदिध्यासनादिसाधनैर्निर्मलीकृतमनसा ब्राह्मः । प्राणशरीरः-सर्वेषां
प्राणानां धारकः “यस्य प्राणः शरीरम् इति श्रुत्या प्राणस्य शरीरत्व-
निर्देशादावेयत्वविधेयत्वाद्भूत्वादयस्तस्मिन्मनन्ति । लोकेऽपि शरीरपदेना-
पेयत्वादय एव गृह्यन्ते इति तान्येव शरीरपदबोध्यानीति । भारुपः-प्रकाश-
स्वरूपः-अप्राकृतदिव्यमभूतविग्रहवत्तया निरतिशयदीप्तिशुक्त इति
यावत् । सत्यसंकल्पः-अप्रतिवृत्तसंकल्पः । आकाशात्मा-आकाशस्याप्या-
त्मत्वेन ततोऽपि मूकमह्यः-“अणोरणीयान्महतो महीया” निति श्रुतेः ।
सर्वकर्मा-सर्वं जगत्कर्म यस्यासीत् सर्वकर्मा सर्वजगत्कर्त्तेति यावत् । यद्वा-

सर्वाणि जगत्प्राणिभिः क्रियमाणानि कर्माणि यस्य सः सर्वजगत्प्राणिभिः सर्वकर्मकारयितेत्यर्थः । सर्वकामः-काम्यन्त इति कामाः नोव्यभोगोप-
करणादयस्ते दिव्याः सन्ति यस्य स सर्वकामः सर्वगन्धोऽप्राकृतदिव्यगन्धः ।
सर्वरसः । दिव्यरसः । स्वभोग्यभूतनिरवद्यनिरतिशयकल्याणरूपाः सर्व-
विधाः गन्धरसाः स्वेच्छया सन्ति यस्य स इत्यर्थः ।

“अक्षय्यमस्पर्शमगन्धवत्” इति तु प्राकृतशब्दस्पर्शादिनिषेधपरमिति
ज्ञेयम् । सर्वमिदमभ्यात्तः । उक्तमिदं रसपर्यन्तं कल्याणगुणजातं सर्वं
स्वीकृतवानित्यर्थः । अभ्यात्त इति कर्तरि वतः । अवाकी-धाक उक्तिः
सोऽस्य नास्तीत्यवाकी । यतः । अनादरः-अवाप्तसमस्तकामत्वेनादत्त-
भ्याभावादादररहितः । अत एवावाकी । अजल्पाकः-परिपूर्णद्वयत्वा-
द्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं तूष्णीकृत्य तूष्णीमासीन इत्यर्थः । त एते विव-
क्षितगुणाः पर एव ब्रह्मण्युपपद्यन्ते इति मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव न
जीव इति ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः । १।२।३।

पूर्वमूलेण विवक्षितानां गुणानां परमात्मन्युपपत्तिमभिधायानेन तु
जीवेऽनुपपत्तिस्तेषामुच्यते । तुल्योऽवधारणार्थकः । उपतन्यायान् परमा-
त्मैव मनोमयत्वादिगुणको न शरीरो जीवः । कुतः । मनोमयत्वप्राण-
शरीरत्वमारूपत्वरास्यसंकल्पत्वादीनां कल्याणगुणानां शरीरसम्बन्धनिवन्ध-
नापरिमितदुःखनिमग्नजीवसम्बन्धित्वानुपपत्तेः ॥३॥

हेत्वन्तरमाह-

कर्मकर्तृ व्यपदेशाच्च । १।२।४।

न शरीर इति पूर्वपदानुपपन्नः । शरीरो मनोमयत्वादिगुणको न
भवितुमर्हति । कुतः । कर्मकर्तृ व्यपदेशात् । “एतमितः प्रेत्यामिसम्भवि-
तास्मि” (छा० ३।१४।४) इति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्य परमा-

त्मानं प्राप्यत्वेन कर्मत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति प्राप्तास्मी-
त्युपासकं जीवं कर्तृत्वेन व्यपदिशति । अतः प्राप्ता जीव उपासकः प्राप्यं
ब्रह्मोपास्यं न च सत्यां गतावेकस्यैव कर्मकर्तृव्यपदेशो युज्यते । तथोपास्यो-
पासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एवेति न शारीरो मनोमयत्वादियुगलः ।
अस्यार्थस्तु-प्रारब्धकर्मावसाने मुमुक्षुरहं शरीरपातादूर्ध्वं प्रकृतं मनोमयत्वा-
दियुगलमेतं परमात्मानमभिसंभवितस्मि प्राप्तास्मीति ॥४॥

शब्दविशेषात् । १।२।५।

इतोऽपि मनोमयत्वादियुगलः परमात्मा शारीराज्जीवात्मनोऽन्यः
कस्मात् । शब्दविशेषात् । “एष म आत्मान्तर्हृदये” (छा० ३।१।४।३)
इत्यत्र पृष्ठथा शारीरो निर्दिष्टः प्रथमया परमात्मा । भिन्नविभक्तिनिर्दे-
शेन तयोर्भेदः स्पष्ट एव । तथा समानप्रकरणे वाजिनो धृतौ शब्दविशेषः
युज्यते जीवपरयोः । “ग्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो
वा एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरघ्नमम्” (छतपथ-
ब्राह्मण १।६।३) इति । अन्तरात्मन्निति सप्तमीप्रकृतिकेन शारीरो निर्दिष्टः
पुरुषो हिरण्मय इति प्रथमान्तेनोपास्यः परः । अतस्तयोर्भेदप्रत्यायकशब्द-
विशेषान्मनोमयत्वादियुगलः परः शारीरादन्य इति ॥५॥

इतश्च शारीराद्भिन्नः ।

स्मृतेश्च । १।२।६।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽगुनं तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्मातृवानि मायया ॥ गी० १८।६।१।

तमेव धरणं गच्छ सर्वमावेन भारत ।

“यो मां पश्यति सर्वत्र” “मयि सर्वमिदं प्रोतम्”

“सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्गानमपोहनञ्च” (गी०
१५।१५।) इत्यादयः स्मृतयः । नकारात्-“जाज्ञी द्वावधावीजानीक्षी”

“प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश” (श्वे० ६।१६) “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” (श्वे० ६।१३) पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा छुटस्ततस्तेनामृतत्वमेति” (श्वे० १।६) इत्यादयः श्रुतयोप्युपासकत्वेन जीवमुपास्यतया परमात्मानमुपदिशन्ति । अतो जीवादन्यः परमात्मेति ।

एवमत्रास्मिन् द्वितीये पादे भगवता सूत्रकारेण जीवपरयोर्भेदश्चतुर्भिः सूत्रैः स्पष्टतयाऽभिहितः । अयञ्च भेदः श्रुतिस्मृतिषु परमप्रसिद्धिमापन्नः पदवाक्यमाननिष्णातैरधिगतप्रत्यक्षादिप्रमाणमर्थ्यादिरवश्यमेवाद्विष्यते ।

यत्तु पर एव स्वात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः क्षारीर इत्युपपद्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नमः परिच्छिन्नवदवभासते । तथैवोपाधिकभेदमादाय कर्मवत्तुत्वव्यवहारः प्राक् तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते स्वात्मैकत्वे सर्वप्रपञ्चव्यावृत्तिरिति स्वपदार्थेशवशादुत्तम, तत्समीचीनन्यायविद्भिरनादरणीयम् । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाद्विगुणवतोऽनन्ताप्रतिहृतज्ञानस्वरूपस्य स्वतन्त्रस्य परब्रह्मणोऽविद्याकल्पितोपाधियोगासम्भवात् ।

तथाहि-परमात्मैवोपाधिवशाज्जीवत्वमुपगत इत्यत्रोपाधीनां विभुत्वं मध्यमपरिमाणत्वमणुत्वं चेति । नाद्यः । सर्वस्यावृत्तत्वेन जगदान्वयप्रसङ्गात् प्रकाशकभावेन गत्याद्यनुपपत्तेश्च । मुक्तोपसृत्यभावप्रसङ्गश्च दुष्परिहरः । न द्वितीयः । उपाध्यणुत्वनिरूपितजीवाणुत्वस्य स्वकीयसिद्धान्तस्य बाधात् चाधुपस्थापनेन । नापि तृतीयः । उपाधिगमने तदवच्छिन्नप्राद्वितीयचिन्मात्रस्यात्मनः सर्वगतत्वेन घटगमने तदवच्छिन्नप्राकाशस्य गतेरभावाद्युपाधिना सह गमनाभावात् । क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम् । अनाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य साधनाभावेऽपि मुक्तिप्रसङ्गात् । निर्विशेषचिन्मात्रस्य तस्याकस्मिकबन्धप्रसङ्गतेन । एवमेव ब्रह्मविषयकविज्ञासाधार्योपसत्तिशास्त्रारम्भादिसाधनानां वैयर्थ्यापत्तिः ।

किञ्च परिच्छेदस्त्योपाधेः सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा ? नाथः । तस्य द्वितीयत्वेनाहं तत्तिष्ठान्तमङ्गात् । सत्यस्य च ज्ञानवाच्यत्वामावेनानिमोक्ष-
प्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः । अनुपपन्नत्वात् । नहि स्वाप्ननिगदेन धाम-
दृशायां बन्धो दृष्टचरः । तस्मान्छ्रूतिपुक्तिविरुद्धत्वादुपाधिपरिकल्पितो
जीव इति मतमनुपादेयमेव ॥६॥

**अर्मकौकस्थात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाय्यत्वादेव
व्योमवच्च । १।२।७।**

अर्मकमत्यल्पकमोको नीलं स्थानं यस्य तस्य नावस्तत्त्वं तस्मात् ।
“एष म आत्मान्तर्हृदये” (छा० ३।१४।३) इत्यणीयसि हृदयायतने स्थित-
त्वात् । “अणीयान्नीहेर्वा यवाडा” (छा० ३।१४।३) इति स्वरूपेणाणीय-
स्त्वस्य व्यपदेशात् । धारीरो जीव एवात्रोपास्यतया निश्चीयते । तस्या-
न्यथा “रात्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” इत्यादावल्पीयस्त्वध्वखात् न पर-
मात्मा तस्य सर्वगतत्वेनापरिच्छिन्नत्वादिति चेन्न । निचाय्यत्वादेवम् ।
एवं स्वल्पपरिमाणहृदयत्वत्वेन निचाय्यत्वादुपास्यत्वात्परस्यात्मनस्तथात्वं
व्यपदिश्यते । न पुनरणीयस्त्वमेवास्य स्वरूपम् । सर्वगतस्यापि कयाचिद-
पेक्षया परिच्छिन्नत्वं व्यपदिश्यते । अत्र दृष्टान्तः व्योमवच्चेति । यथा
सर्वगतमपि व्योमतत्पपरिमाणीकः सूचीपाशापेक्षया व्यपदिश्यते । यथा
चालिलसंज्ञाधिपतेरयोध्याधिपतित्वेन व्यपदेशश्चक्रवर्तिभुलेवतीर्णस्य भग-
वतः श्रीरामस्योपपद्यते । एवमपरिच्छिन्नस्यापि परस्योपासनार्थमल्पत्व-
व्यपदेशः । न चैतावताल्पप्रमाणापत्तिः । “ज्यायानृथिव्या ज्यायानन्त-
रिक्षा” इत्यादिना ब्रह्मणो महत्त्वानिधानात् ।

एतदुक्तम्भवति-सर्वगतोऽपीदवरो हृदयपुण्डरीके परिच्छिन्नरूपो
ध्यानयोगादुपास्यमानः प्रसीदतीति ॥७॥

सम्मोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् । १।२।८।

हृदयमनःप्रायेषु जीवपरमात्मस्थित्यभ्युपगमे जीवस्यैव धारीरसम्ब-

न्यप्रयुक्तसुखदुःखभोगावाप्तिः परमात्मनोऽपि प्रसज्येतेति चेन्न, जीवपर-
योर्वक्ष्येयात् । स्वार्थे प्यम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रज्ञानाध्यानाश्रयत्वादि-
रूपेणोभयोर्विशेषवत्त्वात् । नहि क्षरीरान्तर्धत्तत्वं सुखदुःखापभोगहेतुः ।
शुभाशुभकर्मपारवश्यतायास्तद्वेतुत्वेनाभ्युपगमस्य सर्वसम्मतत्वात् । एवं
स्थिते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति-अनश्नन्नन्योऽभिषाफन्तीति" धृति-
र्धौवस्य पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वेन सुखदुःखोपभोगमपहृतपाप्मनः परमा-
त्मनस्तन्निवृत्तिञ्चामिधत्ते ।

तथ यः परमात्मासी स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलंश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ (वि० पु०)

न मां कर्माणि लिप्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । (गी०)

इत्यादिस्मृतयोऽपि तस्यात्यन्तबोधेयं ब्रूयते । तस्माज्जीवस्यैव
सम्भोगप्राप्तिर्न परमात्मन इत्यसौ मनोमयः प्राणक्षरीरः परमात्मैवेति
सिद्धम् ॥८॥

ॐ अथात्राधिकारणम् ॥२॥

पूर्वाधिकारणेन सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मे" इत्यादि धृतीनां समन्वयं ब्रह्मणि
प्रदर्श्य तस्य कर्मजन्यसुखदुःखोपभोगाभावोऽपि दर्शितः । इदानीं "यस्य
ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत" इत्यादि धृतीनां समन्वयं तस्मिन् यं ब्रह्मणि
दर्शयिंस्तस्य चराचरात्त्वासंनवरूपां संकां निराकरोति ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥१॥२॥६॥

अथ कठवल्लीष्वेवमास्मायते । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत

* ब्रह्मक्षत्रीदने वाक्ये अत्ता कोऽयं विचार्यताम् ॥३॥ अग्निर्जीवोऽ-
थवा ब्रह्म ? विशेषानवधारणात् । "अग्निरप्नाद" इत्यग्निर्दाहकत्वस्य
दर्शितः ॥४॥ कर्महेतुकभोक्तृत्वं पिप्पलादनदर्शनात् । जीवस्यैवेति, न
ब्रह्म सर्वात्त्वस्य दर्शनात् ॥५॥

श्रोतः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः" (काठ० १।२।२५) इत्यश्रोतदोषसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । स किमग्निः किंवा जीव उत परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् त्रयाणामपि संशयविषयस्यादिति । कियुक्तम् ? अग्निस्तावदत्तास्यात् "अग्निरन्नाद" इति श्रुतेः । यत्प्रक्षयादिदहनसामर्थ्यप्रसिद्धेद्व । जीवो वाक्ता स्यात् । तस्य हि कर्मनिमित्तकभोक्तृत्वप्रसिद्धिः । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति" (मु० ३।१।१) इति दर्शनात् । परमात्मनस्तु अनश्नन्नन्योऽग्निचाफक्षीतीति तत्रैव निषेधादिति प्राप्ये ब्रूमः ।

अवाक्ता तस्य परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । कृत्स्नस्य चराचरस्यात्त्वं तस्यैव सम्भवति । ब्रह्म च क्षत्रं चेति कृत्स्नं जगच्चराचरात्मकमिहादनीयत्वेन गृह्यते । उपसेचनं मृत्युरूपसेवनं स्वयमद्यमानं सदग्यस्यादनहेतुर्भवतीति प्रसिद्धम् । तस्मादुपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसिच्यमानस्य सर्वस्य चराचरस्य जगत श्रोतनत्वमय विवक्षितम् । तादृशस्याद्यस्यात्ता परमात्मनोऽन्यो न सम्भवति । परमात्मा तु ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं चराचरात्मकं जगत्संहरन् सर्वमस्तीति तस्यैवात्तृत्वमुपपद्यते । "अनश्नन्नन्योऽग्निचाफक्षीति" (मु० ३।१।१) एतद्दर्शनं कर्मण्यां फलभोगस्य प्रतिषेधपरम् । सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । सर्वसंहृतिरूपभोक्तृत्वेनात्ता परमात्मैव न चान्य इति ॥६॥

प्रकरणाच्च । १।२।१०।

एवमपि परमात्मैवावाक्ता भवितुमर्हति । यतस्तस्यैवेदं प्रकरणम् "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (काठ० १।२।१८) "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" (फा० १।२।२२) "नायमात्मा प्रवचनेन सम्यो न मेधया" (फा० १।२।२३) इत्यादिषु ब्रह्मैव प्रकृतम् । "क इत्या वेद यत्र सः" (फा० १।२।२५) इति तत्प्रसादाभावे तस्य बुविज्ञानस्वरूपविज्ञादधीहात्त्वं परमात्मन एवेति ॥१०॥

॥ अथ गुहाप्रविष्टाधिकरणम् ॥३॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । १ २।११।

कठवल्लीयु पूर्ववाचनान्तरमेवं पठ्यते “ऋतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टी परमे परार्थौ छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाम्नयो ये च
त्रिणाचिकेता” (का० १।२।१) इति । तत्र संशयः ।

किमत्र गुहां प्रविष्टी बुद्धिजीवी । आहोस्विज्जीवपरमात्मानौ । किं
युक्तम् ? गुहां प्रविष्टावितिवचनात्सर्वगतस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वेन
गुहाप्रवेशासम्भवात् । ऋतं पिबन्तावित्यपि न सम्भवत्याप्तकामस्य तस्य-
कर्मफलभोगेच्छाऽनुपपत्तेः । लोकयन्त्रे भुज्यन्ते कर्मफलानीति लोकस्त-
स्मिल्लोके शरीरे सवन्धासम्भवाच्च । किञ्च जीवात्मा बुद्धेर्मिलनस्त-
ज्ज्ञानार्थं “येन प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम्” (का० १।१।२०) इत्येवं प्रश्नदर्शनाद्बुद्धि-
जीवावेवात्र प्रतिपाद्यते । इति प्राप्त आह । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि
तद्दर्शनादिति । गुहां प्रविष्टावृतं पिबन्तावित्यत्र न बुद्धिजीवी नवा प्राण-
जीवावुच्येते । अपितु जीवपरमात्मानावेव ज्ञेयौ हि यतस्तद्दर्शनात् तयो-
रेवात्र स्थितिधवणात् अस्यामेवोपनिषदि “अ’गुह्यमात्रः पुरयो मध्य
आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य” (का० २।४।१२) इति स्वयन्त-
जनहृदयगुहायां परमात्मनोऽवस्थानात् । तथा “तं दुर्दशं ब्रूमनुप्रविष्टं गुहा-
हितं गह्वरेष्टं पुराणम् । अघ्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकी
जहाति” (का० १।२।१२) यो वेदनिहितं गुहायामित्यादिभिश्च सर्वगतस्यापि
ब्रह्मणो हृदयलक्षणगुहावतिस्त्वं श्रुतम् । एवमेव “या प्राणेन सम्भवत्यदिति

* गुहाप्रवेशवाक्यं च प्रवेष्टृत्वेन कौ मती ? । बुद्धिजीवा उत स्याता
जीवेशोवाऽत्र किं शुभम् ॥६॥ बुद्धिजीवाविहोस्ती स्तः सम्भवात् प्रश्न-
दर्शनात् । जीवेशाविति विज्ञेयौ काठके च तथोक्तितः ॥७॥

देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेर्मिथ्यं जायते" (का० २।१।७)
 इत्यादिना जीवस्यापि गुहाप्रवेशो व्यपदिष्टः । कर्मफलान्यसौत्पदितिर्जीवः
 प्राणेन सम्भवति-इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती-हृदयपुण्ड-
 रोक्तमव्यवस्थितो । भूतेर्मिथ्यं जायते-पृथिव्यादिभूतैर्न स्सहिता देवादित्येण
 बहुधा जायते । इति धृत्यर्थः । एवञ्च "श्रुतं पिबन्ताविति व्यपदेशः"
 छत्रिणो यान्तीतिवत्संगच्छते । कर्मफलभोगवृत्तेर्न कस्मिञ्चेतने निदिशते
 द्वितीयेनापि समानस्वभावेन चेतनेनैव भाव्यम् । समानसंख्यान्वयश्च
 समानस्वभावेणैव लोके दृश्यते । तद्यथाऽस्य गोद्वितीयोन्वेष्टव्य इत्युक्ते
 गीरेवान्विष्यते, नास्वो न गर्दभ इति । अथवा-जीवः पिबति, परमात्मा
 पाययति एवमपि पिबतीत्येवमुच्यते । पाचयितुरपि पक्वत्वं प्रसिद्धिदर्शनात् ।
 अनन्यकारण भक्तपितृकर्मफलस्याग्रभोगतार्थं परमात्मेति प्रसिद्धश्च ।
 तस्मात्स्पष्टजीवपरमात्मनिष्ठाजीव परमात्मानावेव गुहाप्रविष्टा-
 विति ॥११॥

विशेषणाच्च १।२।१२।

इतश्च जीवपरमात्मानावेव गुहाप्रविष्टौ ज्ञेयौ तयोरेवाऽत्रविशेषणात्
 "आत्मानं रश्मिं विद्धि शरीरं रश्मिमेव तु" (कठ० १।३।३।) इत्यादिना
 रश्मिरथादिरूपवत्स्वनया संसारान्मोक्षगन्ता जीवो निदिशतः । "सोऽध्वनः
 परमाप्नोति । तद्विष्णोः परमंपद" मिति गन्तव्यत्वेन च परः । तथा च
 "ब्रह्मजं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" (का०
 १।१।७) ब्रह्मणो जातत्वाज्जन्तत्वाच्च ब्रह्मजो जीवस्तं देवमीड्यं विदि-
 त्वेति जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकतयावगम्येत्यर्थः । "यः सत्तुरीजाना-
 नामधारं ब्रह्म यत्परम् । अग्रयं तिसीपतां पारं नाचिकेतं शक्नोमहि" (कठ०
 १।३।२।) इत्यग्रोपास्यः परमात्मोक्त इति जीवपरमात्मानो गन्तुगन्तव्य-
 भावेन मन्तृमन्तव्यत्वेनोपासकोपासनीयत्वेन चास्मिन्प्रकरणे विशिष्टतया
 दर्शितो । तस्माद्गुहाप्रविष्टत्वेवेह जीवपरमात्मानावेवोच्येते नतु बुद्धि-
 जीवाविति सिद्धम् ॥१२॥

ॐ ग्रथान्तराधिकारणम् ॥४॥

अन्तर उपपत्तेः । १।१।१३।

छान्दोग्ये-उपकोशलविद्यायां श्रूयते-“य एषोऽन्तरक्षिणि पुरषो दृश्यते
एष आत्मेति होवाच । एतदमृतममयमेतदग्रह” (छा० ४।१५।१) इति ।
तत्र संशयः । किमयं प्रतिबिम्बात्मा ह्यध्याधारतया निश्चिदयते । अथवा
चक्षुरधिष्ठाता देवताविदेऽप्य उत जीवः । आहोस्वित्परमात्मेति । अत्र पूर्वः
पक्षः । अत्राध्याधारतया प्रतिबिम्बात्मैव स्यात् । कुतः ? दृश्यत इति
प्रसिद्धवदपरोक्षतयाभिधानात् । जीवादेरदृश्यत्वप्रसिद्धेऽप्येव । “रक्षिमि-
रेपोऽस्मिन्प्रतिष्ठित” (बृ० ७।१।१) इति श्रुतेः । चक्षुषोऽप्यग्राहकश्चक्षु-
रधिष्ठातादित्यरूपो देवताविज्ञेयो वा । चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्नि-
हितो जीवो वाऽत्र प्रतिपत्तव्यः । आत्मदाव्योऽप्यस्मिन्परोऽनुपपन्नो भवति ।
नतु परमात्मा सर्वगतस्य परमात्मनोऽधिस्थानत्वासम्भवात् ।

अत्रोच्यते । अन्तर उपपत्तेरिति । अन्तरः परमात्मा कुतः ? तत्रोप-
दिष्टगुणानां तस्मिन्नेवोपपत्तेः । एतदमृतममयमेतदग्रहेति श्रुतिरक्षि-
तामृतत्वाभयत्वादिगुणानां तस्मादन्यत्राऽनुपपत्तेः । “एतं संयद्वाचम इत्या-
चक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिमन्यन्ति एष न एव वामनिः । एष हि
सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव वामनिः । एष हि सर्वेषु लोकेषु
भाति” (छा० ४।१५।३) इति वामनोक्तानां संयद्वाचमत्वादिनां गुणानां
परमात्मन्येवोपपत्तेः परमात्मैवाध्याधारतयानिधीयते । संयन्ति वामा-

* उपकोशलविद्यायामन्तरक्षिणि को मतः ? । प्रतिबिम्बोऽथवा
चक्षुरधिष्ठात्री च देवता ॥८॥ जीवो वा ब्रह्म वा ? पूर्वो अपरोक्षतया
श्रुतेः । ‘रक्षिमि’ रिति वाक्याद्वि सूर्यो देवोऽयं वा मतः ॥९॥ सन्नि-
धानप्रसिद्धेऽस्तु जीवो वाऽत्र च सम्मतः । अन्तरः परमात्मैव तत्रोक्तग्यो-
पपत्तितः ॥१०॥

नि कर्मफलानि यस्मादिति संयद्वाच्यः । एतं हि अक्षिगतं पुण्यमाश्रित्य सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति, उत्पद्यन्ते इति स एव सर्वकर्मप्रवर्तकस्तत्फलो दयहेतुश्च । वामानि नयतीति । एष वामानि कस्याणानि नयति जनं प्रापयति एष एव भ्रामनिः सर्वलोकप्रकाशकदीप्तिमग्निप्रहस्तदेवाह एष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति श्रुत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिष्वपदेशाच्च । १।२।१४।

अक्षयन्तरः परमात्मैव । कुतः? स्थानादिष्वपदेशान् "यश्चक्षुषि तिष्ठ" श्रित्यादिना सर्वान्तरात्मनः सर्वकारणभूतस्य परस्य ब्रह्मणश्चक्षुःस्थानत्व-चक्षुरन्तरत्वचक्षुःक्षरीरत्वचक्षुर्नियन्तृत्वादीनां व्यपदेशात् । "य एषोक्षिणि पुण्यो दृश्यते" अत्रापि स एव प्रतीयते । यथा सर्वगतो बह्निश्चूदादि-रूपेण मेघादिपूपलभ्यते तथैव सर्वगोऽपि भगवान् स्वमहिम्ना स्वासाधारणशक्तिमत्तया चोपासककामपूर्णाय चक्षुरादिस्थानेषु दृश्यो भवतीति न काप्यनुपपत्तिः । अत एव दृश्यते स्वप्नया वृद्धयेति साक्षात्कारनिर्द्दोऽपि भावनाप्रवर्णाद्भूततद्दृश्यमानत्वाकूपपद्यते । अक्षिहृदयादिषु यथेष्टरूपेण भवनसामर्थ्यं चकारेण समुच्यते ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । १।२।१५

इतदन्वयाधारः परमात्मा "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेतीति" सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षयन्तर्बतित्वेन संयद्वाच्यत्वादियुगवत्तया चोपास्यत्वेनाभिधानात् । हेतुनैरपेक्ष्यद्योतनार्थ एवकारः । ननु "अथैनं गार्हपत्योनुशशास" इत्यादिभिर्मध्येऽग्निविद्योपदेशात् कथमक्षिस्थानः परमात्मेति चेन्न । "तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति" (छा० ४।१०।४) "य एषोक्षिणि पुण्यो दृश्यते एष आत्मेनि होवानंतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" (छा० ४।१५।१) इत्युपक्रमोपसंहारयोः श्रूयमाणेन ब्रह्मशब्देन मध्य उपदिष्टाया अग्निविद्याया ब्रह्मविद्याभूत्वावगमात् । एवञ्च ब्रह्मत्वेऽवगते सति यत्नानुकीर्तनमर्थवाद इति निश्चीयते । "अपहृते पापकृतां

लोकीभवति सर्वमायुरेति" (छा० ४।१।१२) इत्यादिश्रुत्यधिगतानां कला-
नामपि मोक्षाधिकृतस्यानुगुणत्वात् । नह्यत्र मोक्षविरोधि किञ्चिदपि कलं
श्रूयते । तत्र पापशब्दस्य ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापपरत्वं लोकशब्दस्य
च ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्निलोकास्त्वमवगन्तव्यम् । अत एव ब्रह्मविद्या-
मनुपदिश्य गतवति गुरावदधिर्माभूदिति स्वपरिचर्यया परं सन्तोषमुपग-
ताश्चान्नयोऽन्तेवासिनमुपकोशलमुपचिकीर्षवो ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूता-
मग्निविद्याञ्चोपदिश्य, "आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापत्" (छा० ४।१।३) इति श्रुतेराचार्य एवास्मै संयद्रामत्वादिगुणकं ब्रह्म तदु-
पासनस्थानमर्चिरादिकां गतिञ्चोपदिष्टास्त्विति मनस्याकलम्य साधुतमत्व-
प्राप्तय "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" (छा० ४।१।६) इत्युचुरिति । तत-
श्चाचार्योऽपि "अहन्तु ते तद्व्याभि-यथा पुष्करपलाश आपो न स्निष्यन्ते
एवमेवंविदि पापं कर्म न दित्युच्यते" (छा० ४।१।३) इत्युपक्रम्य संयद्रा-
मत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्माधिस्थानोपास्यमर्चिरादिगतिञ्चोपदिष्टवान् ।
तथा च "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" (छा० ४।१।१५) इति मुखविष्टस्य प्रकृतस्य
ब्रह्मणोऽत्राभिधानादक्ष्यन्तरः परमपुरुष एवेति ॥१५॥

ननु कं समिति इत्यो क्रमश्चो लोकिकसुखभूताकाशयोरर्थयोरेवानि-
धायिनाविति कथं ताम्यां निरवच्छिन्नसुखविशिष्टं ब्रह्मेति निश्चेतुं
शक्यमिराशङ्क्याह-

अत एव च तद्ब्रह्म ॥१२॥१६॥

यतस्तत्र ब्रह्मजिज्ञासार्थं "विज्ञानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु सञ्चन
विज्ञानामि" (छा० ४।१।१५) इति पृच्छत उपकोशलाय "यद्राव कं
तदेव खं यदेव खं तदेव कम्" (छा० ४।१।१५) इत्येवं परस्परवैशिष्ट्य-
प्रतिपादनेन कश्चन्दोषतस्य भूतस्य लक्षणादोषताकाशवदपरिच्छिन्नत्वमग्नि-
भिरमिहितमिति निरवच्छिन्नसुखविशिष्टं यदव्याधारतया स्थितं तद्ब्रह्मैव
न चान्यद्वैषमिकं सुखं तस्य परिच्छिन्नत्वेन यदादबोधिते व्यापके यस्तु-
न्यन्वयासम्भवात् ॥१६॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यमिधानाच्च । १।२।१७।

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमात्मैव यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्याधिग-
तपरमपुण्यविज्ञानस्य या गतिर्देवयानाख्याप्नुनरावृत्तिलक्षणा प्रसिद्धा
श्रुती-“अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येणेत्यारम्य “एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते”
(अ० १।१०) इति संवेहाक्षिबर्त्तिनं ज्ञातवर्त उपकोसलायाधीयमाना
दृश्यते । एवमेव “अविपमेवाभिसम्भवन्ति” इत्यारम्य “तत्पुरुषोऽमानवः
स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्त नावर्तन्ते” (छा० ४।१५।५) इति गतिः श्रूयते । अतः परमात्मैवा-
यमक्षिस्थ इति ॥१७॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । १।२।१८।

परमात्मन इतरदृष्टायात्मा देवतात्मा जीवात्मा चाक्षिस्थानो न
भवितुमर्हति । कुतः । अनवस्थितेः । तेषां चक्षुषि नियमेनावस्थानासम्भ-
वात् । प्रतिबिम्भात्मनस्तावत्पुरुषान्तरसन्निधानाधीनत्वात् नियमेन
स्थितिसम्भवः । देवतात्मनोऽपि “रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः (बृ०
७।५।१०) इति रश्मिद्वारेणावस्थितिबधनाद्देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रिया-
धिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुष्यवस्थानत्वम् । तथैव जीवात्मनोऽपि सर्वेन्द्रियबन्ध-
भूते स्थानविशेषे वृत्तिमात्रात्वेन चक्षुषि नावस्थानम् । तदन्यतमेऽमुतरवा-
न्यत्वसंयद्वात्मत्वादिनिस्पाधिकगुणानामसम्भवाच्च । अस्याधारपुरुषत्वेन
परमात्मैवोपास्थ इति सिद्धम् ॥१८॥

ॐ अथान्तर्याम्यधिकरणम् ॥५॥

एवमक्ष्यन्तरं पुरुषधृतिमन्त्रयं प्रदर्शयन्तर्यामि श्रुतेरपि ब्रह्मपरत्वं
दर्शयति ।

* अन्तर्यामिधृतावन्न जीवो वेशोऽयथा मतः ? । द्रष्टृत्वादिधृतेर्जीव
ईशस्तद्वर्णनात् ॥११॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वर्त्म्यपदेशात् । १।२।१६।

“य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति” (बु० ३।७।१) इत्युपक्रम्य “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमृतः” (पु० ३।७।३) इत्यादि ध्रूयते । ‘यो विज्ञानं तिष्ठन्’ (बु० ३।७) इत्यस्य स्थाने “य आत्मनि तिष्ठन्” इति पर्यायो दृश्यते माध्यन्दिनानाम् । तत्र संशयः । किमेभिर्वायवैः समुपदिश्यमानः कश्चिदन्तरवस्थितो नियमनकर्तान्तर्यामी प्राप्ताणिमादिसिद्धिः कश्चिज्जीवविशेष उत परमात्मेति ? किं युक्तम् ? जीव इति । कुतः ? अन्तर्यामिपदघटितध्रुत्युपसंहारे “एष द्रष्टा धोता मन्ता विज्ञाना” इत्यन्तर्यामिपदध्रुरादीन्द्रियाधीनरूपादिज्ञानवत्त्वध्रुव्या तस्य जीवत्वावगमादित्येवं प्राप्तं ग्राह्यम् । अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वर्त्म्यपदेशादिति ।

अत्र काष्ण्माध्यन्दिनपाटयोरेकीकृत्याधिदेवादीत्यादि पदेन ग्रहणं सूत्रकारस्येष्टम् । तदनुपायमर्थो निष्पन्नः । अधिदेवादि पदान्वितेषु वाक्येषु ध्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मेव भवितुमर्हति कुतः ? तद्वर्त्म्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो धर्मास्तिद्वर्मान्तेषां सर्वान्तःस्थस्वमर्वाणस्त्वमर्वाणां परमात्मामाधारणधर्माणां तस्मिन्नेवोपपत्तेः । स एव चकः सन् सर्वलोकसर्वभूतसर्वदेवादीन्द्रियमयतीति । तथा “य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योन्तरो यमयति” (बु० ३।७।१) इत्युपक्रम्य तमन्तर्यामिणं ब्रूहीति उदाहरेण पृष्ट आचार्यस्तस्योत्तरमाह “यः पृथिव्यां तिष्ठन्तित्यादि । तस्मादेतत्सर्वभूतसर्वदेवसर्वदेवादिमज्जान्तानां नियमनं सर्वशरीरतया सर्वात्मत्वञ्च सर्वयन्त्रैः पुरुषोत्तमादन्यस्य कस्यचिदपि न सम्भवति । तदन्त्ये हि शरीरेन्द्रियादीनि जडवस्तूनि नियमयन्ति तदप्यन्यदीयप्रेरणयैव । परमा-

रमा तु सर्गादिकामे शुद्धं चेतनजातं प्रकृतिञ्च प्रेरयति । तस्मान्निरुपा-
धिकं स्वेच्छया प्रेरणमन्तर्यामित्वं परमेश्वरस्यासाधारणं धर्मान्तरमप्य-
स्मिन् वाक्ये व्यपदिष्टमिति मन्तव्यम् ।

यत्तूक्तम् "द्रष्टा श्रोतेतीन्द्रियाधीनज्ञानस्य परमात्मन्यनुपपत्तेस्तस्य
जीवत्वमवगमयतीति तन्न, "चक्षुषश्चक्षुरुक्तप्राणस्य प्राणः" इत्यादिना
चक्षुरादिजन्यरूपादिज्ञानस्य परमात्माधीनत्वंोपपत्तेः । परमात्मनस्तु द्रष्टृ-
त्वश्रोतृत्वादिकं न चक्षुरादीन्द्रियाधीनम् । "पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्णः"
(इवे० ३।१६) इत्यादिभ्युत्पत्तस्तस्य स्वाभाविकं द्रष्टृत्वादिकम् । कर्मतिरोहि-
तस्वाभाविकज्ञानस्य जीवस्य रूपादिसाक्षात्कारश्चक्षुरादिकरणजन्या
परस्य तु न तथा किन्तु स्वत एव । "यं पृथिवी न वेद" "यमात्मा न
वेद" (बृ० ३।७।३।२२) इत्येवमादिभिर्वाक्यैः पृथिव्यात्मादिनियाम्यैरनुप-
लभ्यमान एव तादृशमयतीत्युक्तम् । "अदृष्टो द्रष्टा धृतः श्रोता" (बृ० ३।७
।२३) इत्येवं निगमस्य "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" (बृ०
३।७।२३) इत्यादिनाऽस्य जगतो नियन्त्रन्तरं निविध्यते । "एष त आत्मा"
सत आत्मेत्यत्र च 'स त' इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मत-
योपदिश्यमानोऽन्तर्यामी परमात्मैव न प्रत्यगात्मेति ।

यत्रान्तर्यामिवाक्येषु सर्वेषु परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तः स्वरूपसर्वशरीरि-
त्वसर्वनियामकत्वमन्तर्यामित्वप्रवणत्वास्तत्त्वस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य
परमात्मापेयत्वशरीरत्वनियम्यत्वस्यार्थतः सिद्धे जीवाधीनस्वशरीरस्थिति-
प्रवृत्तिष्वन् सर्वस्य चराचरस्य जगतः परमात्माधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्त्युपपत्ते
श्रीरामाख्यस्य परब्रह्मणः सर्वनियन्तृतया सर्वस्वामित्वेन सर्वज्ञेयित्वं तद्वि-
प्रस्य सर्वस्य तच्छेषत्वमुपपन्नतरम् ॥१६॥

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् ॥१॥२॥२०॥

स्मार्तं सांख्यस्मृतिप्रतिपाद्यं प्रधानं न चान्तर्यामिपदवाच्यम् । कुतः॥
अतद्वर्माभिलाषात् . तस्य धर्मस्तद्वर्मा न तद्वर्माऽतद्वर्मश्चेतनधर्म इति या

वत् । तस्याभिज्ञापात् कथनादित्यर्थः । यद्यप्यहम्यत्वादयोधर्माः प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य नैरभ्युपगमात् सर्वविकारकारणत्वेन नियन्तृत्वमप्युपपद्यते । तथापि सर्वात्मत्वमवर्नयन्तृत्वसंबन्धद्रष्टृत्वामृतत्वादीनामचेतने तस्मिन्नसम्भवात् । परमात्मनस्तु स्वाभाविक एते धर्माः । 'अष्टौ द्रष्टाभ्युतः श्रोताभिज्ञानो विज्ञाता' (बु० ३।७।२३) इत्यादिवाक्येष्वभिज्ञापात् एवान्तर्यामिपदवाच्यः । ईक्षतेनाशब्दमित्यत्र निरस्तस्यापि प्रधानस्याद्रष्टृत्वादिवर्धनां सम्भवमाद्यं पुनरत्र निरास इति बोध्यम् ॥२०॥

ननु मास्त्वचेतनं प्रधानमन्तर्यामिपदवाच्यं शारीरस्तहि त्वन्तर्यामी भवतु । तस्य च चेतनत्वादद्रष्टृत्वादिकमप्युपपद्यते । प्रत्यक्त्वाच्चात्मत्वमपि तस्य सिद्धमेवेत्युत्तरं पठति-

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । १२।२१

अत्र पूर्वमूत्रान्तेत्यनुवर्तते । शारीरः स्वकृतफलभोगायतने शरीरे प्रविष्टः प्रत्यगात्मा नास्तर्यामी सैद्धमर्हति । सर्वात्मत्वमवर्नयन्तृत्वसंबन्धद्रष्टृत्वादीनामतद्वर्धत्वात् । हि यतः काष्ठा माध्यन्दिनाश्चोभयेऽप्येनं शारीरमन्तर्यामिपरमात्मनः नियाम्यत्वेन वागादिभिरचेतनेः समं भेदेनाधीयते । "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरः" (बु० ३।७।२२) इत्यादि काष्ठाः । "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मानन्तर्याम्यमृत" (बु० ३।७।२२) इति च माध्यन्दिनाः । तस्मादात्मपरमात्मनो नियम्यनियामकभेदेनाध्ययनादधिदेवादियुभयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मैव न शारीर इति । प्रकृतभूत्योर्विज्ञानपदवाच्य आत्मपदमिधेयश्च शारीर एवेति बोध्यम् । तस्यैव विज्ञानमयत्वादिति ॥२१॥

अथाहस्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥६॥

अहस्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥१॥२॥२॥

आधर्वाणि कैराभ्यायते-अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । यत्तद्वद्रे-
 स्यमग्राह्यमगोत्रमबलंमचक्षुश्चोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं
 मृसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिणश्यन्ति धीराः" (मु० ११।१।१६) एव-
 मग्रे-“अक्षरात्परतः परः” इति तत्र संशयः । किमहस्यत्वादिगुणको
 जीवः प्रधानं वोत परमात्मेति ? तत्र पूर्वपक्षः । प्रधाने जीवे
 बाह्यत्वादीनां सम्भवात् । प्रधानस्य भूतयोनित्वं निसर्गतोऽचेतनरूपस्य
 प्रपञ्चस्योत्पादनात्मिकम् । एवं स्वकृतेन कर्मणा नानाविधदेहधारित्वेन
 जीवस्यापि भूतयोनित्वात्तावेवान्न प्रतीयेते । प्रधानस्य साहस्यभूतयोनि-
 त्वन्तु “यथोर्णनामिः सृजते गुह्यते च” “यथा वृषिव्यामोपधयः सम्भवन्ति
 यथा सतः पुरुषास्ते क्षान्दोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्” (मु० ११।
 ७) इत्यादिभिरचेतनानामेव ह्यष्टान्तत्वेनोपादानमपि द्रव्यति । प्रकृत्य-
 नावप्यद्रेदयमिति पयुं दामाधयगेन स्थून्हस्यभिन्नं मूक्षमाक्षं तत्प्रधानमेव
 नायते । अतोऽग्निम् प्रकरणो प्रधानपुरुषावेव प्रतिपाद्यते । इत्येवं प्राप्त
 ग्राह । अहस्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । अहस्यत्वादिगुणको भूतयोनिरक्षरः
 परमात्मैव । कुतः ? धर्मोक्तेः । “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्” “यस्य ज्ञानमयं
 तपः” (मु० १।६) इति । परमात्मासाधारणधर्मिणां सर्वज्ञत्वादीनामत्र
 प्रकरणोऽभिहितत्वात् । ननु “यथा तदक्षरमधिगम्यते” इत्यक्षरमभिधाय
 पुनश्चाक्षरात्परतः पर इत्यनेनाक्षरमवधित्वेन प्रकल्प्य ततोऽपि परतरः
 कश्चिदभिधीयते । यदि चात्र पूर्वोक्ताक्षरपदेन परमात्मा गृह्येत तर्हि स्वक्षरा-
 त्परतः पर इति कथं मृगच्छेत स्वस्य स्वस्मात्परत्वासम्भवात् । तस्मदत्रा

* ‘अथ परा यथे’त्यत्र कोऽहस्यत्वादिमान् भवेत् ? जीवोऽथवा प्रधानं
 वा परमात्माऽयं किं मतम् ॥१॥२॥ प्रधानपुरुषावेव साहस्यत्वादिसम्भवात् ।
 सर्वज्ञतादिधर्मानामुक्त्या ग्राह्यान् मन्मतम् ॥१॥३॥

क्षरपदेन प्रधानमेव ग्रहीतव्यम् जीवो वेति चेन्न । "अक्षरात्परतः पर" इति द्वितीयाक्षरशब्दस्य परमात्मपरत्वाभावात् । तथाहि । "इं विद्ये वेदितव्ये परा चेवापरा चेति" । तत्र अगादिसंक्षणाया विद्याया अपरत्वमुक्त्वा "अथ परा यदा तदक्षरमधिगम्यते" (मु० १।१।५) इति परस्या विद्यायाः कथने तद्विषयत्वेनाक्षरस्योपनीत्वात् । तद्यदि तत्र परमात्मनो भिन्नमन्यत्प्र-
कल्प्येत न सा परा विद्या स्यात् । अम्युदयफलाहि अश्वेदादिसंक्षणा विद्या । अपरा निःशेषफलता सैव ब्रह्मविद्येति मम्यते । अम्युदगनिःशेष-
यसफलतयैवतयोः परापरात्प्रो विभागोऽभिमतः । तस्माद् "अक्षरात्परतः पर" इत्यथ पञ्चम्यन्तोक्षरशब्दः प्रकृतमदृश्यत्वाविगुणकमक्षरं नाभिध-
त्तेऽपि तु भूतमूक्षममवेतनं वक्षतीति ॥२२॥

इतोऽपि न प्रधानजीवो—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥१२॥२३॥

अकारः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहेतुं समुच्चिनोति । इतरौ प्रधानजीवा-
त्मानो न भूतयोन्यक्षरशब्दवाक्यो किन्तु परमपुरुष एव । कुतः ? विशेषण-
भेदव्यपदेशाभ्याम् । सर्वगतमिति विशेषणं प्रधानपुरुषाभ्यां भूतयोन्यक्षरं
व्यावर्तयति । परतः पर इत्यादिमा च भूतयोन्यक्षरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां
भेदो व्यपदिश्यते । उत्तरवाक्येऽपि—"द्विष्यो ह्यमूर्तं पुरुषः स बाह्याम्यन्तरो
ह्यजः । अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात्परतः पर" मु० २।१।२ इत्या-
दिनाऽमनस्त्वान्तं विशेषणं भूतयोन्यक्षरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां व्यावर्तयति
भेदञ्च व्यपदिशति । अक्षरात्परतः पर इत्यस्यायमर्थः अक्षरं प्रधानं तस्मात्
परतो जीवादपि पर इति परिणामिनित्यरूपाक्षरान्ध्या कूटस्थनित्यस्या-
क्षरस्य जीवस्य परत्वं तदपेक्षयापि तदयन्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः परत्वमुक्त-
मिति च । "अष्टं यदा पश्यत्यन्यमीदा" मित्यागामिवाक्येऽपि भेदव्य-
पदेशो दृश्यते ॥२३॥

प्रधानपुरुषयोरदृश्यत्वादिपुनराहित्यं हेत्वन्तरं दर्शयति

रूपोपन्यासाच्च । १।२।२४।

भूतयोनिरक्षरपदामिहितः परमात्मैव नेतरौ । कुतः । रूपोपन्यासात् ।
 अक्षरात्परतः पर इत्यस्यानन्तरं “एतस्माज्जायते प्राणः” इत्यादिना
 प्राणादिपृथिव्यन्ततत्त्वजातस्य सृष्टिभूतत्वा तस्यैवाक्षरस्य सर्वविकारात्मक-
 रूपोपन्यासो दृश्यते । “अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रमूर्धो दिशः श्रोत्रे वाग्विबु-
 ताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभू-
 तान्तरात्मा” (मु० २।१।४) इति परमात्मन एव सर्वचेतनाचेतनात्मकः
 प्रपञ्चो रूपस्वेनोपन्यस्यते । सर्वविकारकारणत्वात्तनुमहिम्नः शरीरस्य
 प्रधानस्य चायं रूपोपन्यासो न घटते । तयोः सर्वभूतान्तरात्मत्वस्यासम्भ-
 वात् । अतः परमात्मैव भूतयोनिरक्षरो नेतराविति सिद्धम् ॥२४॥

ॐ अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥७॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । १ २।२५।

छान्दोग्ये इदमाध्यायते—“कोनु आत्मा ? किम्ब्रह्मेति । “आत्मान-
 मेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति” (छा० ५।११।६)
 “यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
 लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमसि” (छा० ५।१८।१) “तस्य ह वा
 एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं धृतेजातचक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा
 संदेहो बहुलो नस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादाभुर एव वेदिलोमानि बहिहृ-
 दयं गार्हपत्यो मनोज्वाहाहार्यपचन आस्यमाहुवनीयः” (छा० ५।१८।२)
 इत्यादि । तत्र संदिह्यते । किमिह वैश्वानरशब्देन जाठराग्निर्वा भूताग्नि-
 रय तद्देवता किंवा जीव उत परमात्मेति ? किम्पुनरत्र संशयकारणम् ?

* ‘इमं वैश्वानरं’वाक्ये कोऽर्थो वैश्वानरस्य हि । जाठराग्निरथो तेजो
 देवो जीवोऽथवा परः ॥१४॥ एषु सर्वेषु चार्थेषु प्रोपतो वैश्वानरः धृती ।
 तस्मात् सर्वे, न सर्वे एवान्वयविशेषात् ॥१५॥

यस्माद्बैश्वानरशब्दः सर्वेषु साधारणतया निर्दिश्यमानो दृश्यते जाठरात्मो
 ताव "दयमग्निर्बैश्वानरो योयमन्तः पुरुषो येनेदमग्नमप्यच्यते यदिदमच्यते"
 (बृ० ७।१।६) इत्यादि । भूतानामपि "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा
 वैश्वानरं केतुमह्णामकृष्वन्" (ऋ० सं० १०।८८।१२) अग्निदात्रीरायामपि
 वैश्वानरशब्दः । "वैश्वानरस्य शुभतो स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः
 (ऋ० सं० १।१८।१) एवं को न आत्मेत्यात्मशब्दवज्जेन जीवात्मन्यपि
 भोक्तृत्वेन वैश्वानरशब्दो व्याख्येयः । परमात्मनि च "तदात्मन्येव हृदयेऽ-
 ग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत्" (अष्टक ३ प्रश्न० ११ अनु० ८) इति प्रश्ने "स
 एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुच्यते" (प्रश्न० १।७) इत्येवमादिवा-
 ययोपक्रमादिषु समुपलभ्यमानानि लिङ्गानि सर्वानुपुष्येन व्याख्यातुं नेतुं च
 दावयानीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादिति । वैश्वानरः परमात्मा भवितुम-
 र्हति । कुतः ? साधारणशब्दविशेषात् । विशेष्यत इति विशेषः । श्रीदर्व-
 भूतान्निदेवताजीवपरमात्मसु साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्य परमात्मा-
 साधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वात् । येन विशेषेण पर एव पुरुषो वैश्वानर-
 शब्दस्य मुख्यार्थः स्यात् । स विशेषोऽत्र विद्यते । "एतस्यात्मनो वैश्वानर-
 स्य मूर्धेव मुतेजाः" इत्यादिविशेषावगमादित्यर्थः । "को न आत्मा किम्ब्र-
 ह्मेति" सर्वात्मभूतब्रह्मजिज्ञासायां प्रवर्तमानैरीपमन्यवादिमहर्षिभिर्वैश्वा-
 नरात्मजमश्वपतिं धेक्यमप्राप्य जिज्ञासयमानो वैश्वानरात्मा परमात्मैवेति
 निश्चेतुं शक्यम् । जाठरादेश्च प्रभृतिपृथिवीपर्यन्ता अवयवा नोपपद्यन्ते ।
 तस्य सर्वात्मत्वाभावात् । किं ब्रह्मेति प्रक्रान्तस्य ब्रह्मशब्दस्य स्थान उत्त-
 रत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्य प्रयोगात्सोऽपि ब्रह्मैवाभिदधाति । "स सर्वेषु
 लोकेषु" इत्यारम्भ "एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रव्रूयन्त" इति वक्ष्यमाणं
 वैश्वानरात्मविज्ञानफलमपि वैश्वानरात्मानं परमेव पुरुषं विबोध-
 यति ॥२५॥

इतश्च वैश्वानरः परः पुरुष एव-

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । १२।२६

वैश्वानरपदवाच्यः परमात्मैव । यतः परस्य ब्रह्मण एवा "गिरास्यं
 यौ मूर्धे" तीहृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यमाणं हृष्यते । श्रुतिस्मृतिषु
 परमात्मन ईहृशं रूपमुपवर्ण्यते तत्र तद् । तथाहि—“अग्निमूर्धं चक्षुषी
 चन्द्रसूर्या दिशश्चोत्रे वाग्निवृतादच वेदाः । वायुः प्राणो हृदय विश्वमस्य
 पञ्चधा पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा” (मु० २।१।४-) इति । तथा
 “यस्याग्निरास्यं यौमूर्धं खं नाभिश्चरणी क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं
 तस्मै लोकात्मने नमः”—(भारते द्या. प. रा. ध.) “यां मूर्धनि यस्य
 विप्रा वदन्ति खं वं नाभि चन्द्रसूर्या च नेत्रे । दिशश्चोत्रे विद्धि प्रादौ
 क्षितिञ्च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणोता” इत्यादिकाः श्रुतिस्मृतयः ।
 एवञ्च छुप्रभृतिपृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपं स्मर्यमाणं
 तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात् । प्रयो-
 गस्तु—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति, अग्निविमानत्वे सर्वज्ञत्वे सर्वा-
 त्मत्वे च सति स्मृत्युक्तत्रैलोक्यपरीरत्वादिति । इति शब्दः प्रकारार्थः ।
 औपमन्यवप्रभृतिभिर्महर्षिभिः “आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्ष्येपि तमे-
 व नो ब्रूहि” (छा० ५।११।६) इत्येवं पृष्ट. वेक्यस्तेऽप्यो वैश्वानरात्मान-
 मुपदिदिधुविगोपप्रदानानुपपत्त्या वैश्वानरात्मन्येतैः किञ्चिज्ज्ञातं किञ्चिद-
 ज्ञातमिति विदित्वा तेषामज्ञातोऽपूतिकात्मनया तानेकैक्याः पृष्ट्वोपदि-
 देश । “औपमन्यव कत्स्थमात्मानमुपास्ते” (छा० ५।१८।१) स चाह
 “दिशमेव भगवो राजन्नि” ति । ततस्तस्य दिवि पूर्णवैश्वानरात्मबुद्धि
 निवर्तयन् ‘दिवः मृतेजाः’ इति नामधेयमुक्त्वा वैश्वानरात्मत्वममूचत् ।
 एवं सत्ययज्ञादिभिरुपास्यमानत्वेनोक्तानानादित्यवाग्यापाशोऽपृथिवीना
 “विश्वरूपं, पृथग्वर्मा बहुनोरयिः प्रतिष्ठा” इत्येकैक्यगुणनामधेयानि वैश्वान-
 नरात्मनश्चक्षुः प्राणसन्धेहवस्तिपादायवत्त्वञ्चोपदिष्टवान् । तस्मात्परमा-
 त्मन एव छुप्रभृत्त्वादिविशिष्टस्य रूपस्योपपत्तौ वैश्वानरः स
 एवेति ॥२६॥

इत्थं परमात्मन एव वैश्वानरपदाभिधेयत्वम्प्रसाध्यापि स्थूणानित-
ननन्यायेन पुनराद्यद्वय समाधत्ते ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशा-
दसम्भवात्पुरुषमपि चैतमधीयते । १।२।२७।

वैश्वानरः परमात्मा न भवितुमर्हति । कस्मात् । शब्दादिभ्योऽन्तः-
प्रतिष्ठानाच्च । सप्तम्यावद्वैश्वानरप्रकरणे “स एष वैश्वानरो विद्वक्कृपः
प्राणोऽग्निरुदयते” (प्रश्न० १।७) इत्यग्निशब्दमात्राधिकरण्याः । द्वा-
नरस्य कौशेयार्गि बोधयति । सति क्षयवार्धेऽथन्तिरसत्पनाया मन्वाय-
त्वात् । किञ्चात्र प्रकरणे “हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाह्यायंपवनः आस्य
माहवनीयः” (छा० ५।१८।२) इत्यग्निप्रत्ययपदेशः क्रियते । “तद्यजुर्वक्तं
प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं स यो प्रथममाहुति जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा”
(छा० ५।१६।१) इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतोच्यते । एवमन्तः
प्रतिष्ठत्वमपि वैश्वानरस्य चाजसनेयिनामग्निरहस्यं ध्रूयते “स यो ह्येत-
मेवमग्निं वैश्वानरं पुर्याद्वैधं पुरोऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदः इति । तथा चैवं-
विभेदो ह्येतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च न वैश्वानरः परमात्मा प्रत्येतव्य इति
चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात् । तथाभूतेऽर्थे परमात्मदृष्टेस्तद्रूपोपासनाया
उपदेशात् । “यस्याग्निः शरीरम्” (बृ० ३।७।५) इत्यन्तर्यामिधृतेरग्नि-
शरीरत्वेन परमात्मनो वैश्वानरस्त्रोपासनोपदेशाभिप्रायादिभिर्न देवलो
जाठरः प्रतिपाद्यत एषितु जाठराग्निविशिष्टः परमात्मैव । कथमिदमव-
गम्यते इति चेदसम्भवात् । अमूर्धत्वादिधर्मस्य जाठरेऽसम्भवात् सर्वात्मक-
त्वात्तथात्वं परस्योपपद्यते । इति त्रैलोक्यसंगेतरया प्रतिप्रवर्धवात्समा-
नाधिकरणो जाठरविषयतया प्रतीतमा रोगादन्तः जाठरशरीरं परमात्मा-
नमेवाभिधत्ते । तथा चोक्तं भगवता-“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां
देहमाश्रितः । प्राणापानतमाहुतः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” (गीता० १५।
१४) इति । एवं “स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुणः” इत्यादितु वाक्येषु न

केवलस्य जाठरानलस्य पुरुषत्वमुपपद्यतेऽपि तु “सहस्रशीर्षा पुरुषः” (क० १। ३।११) इत्यादिवाक्यतः परमात्मन एव निरुपाधिकं पुरुषत्वं सिद्धमिति ॥२७॥

ननु प्रदर्शितमन्योक्तेभूताग्नी तच्छरीरायां देवतायां वैश्वर्ययोगात्
चमूर्पत्वादिकं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—

अत एव न देवताभूतञ्च । १।२।२८

अत एवोक्तैरभिमानत्वात्मत्वत्रैलोक्यसरीरत्वनिरुपाधिकपुष्पशब्द-
वाच्यत्वादिभिः परमात्माऽसाधारणलिङ्गैरभ्यन्तैर्देवानरशब्दस्य जाठर-
पञ्चवायेन परमात्मपरत्वनिष्पत्तेरुक्तैरेव हेतुभिस्तस्य देवताभूतपरत्व-
वाधात् देवता न वा भूततृतीयोऽत्र वैश्वानरशब्दबोध्यः । विकारभूतस्या-
न्नेविकारान्तररङ्गलोकाद्यात्मकत्वासम्भवादग्न्यभिमानिदेवताया अपीश्वरा-
यत्तद्वैश्वर्यत्वेन तदसम्भवाच्च परमात्मैव वैश्वानर इति ॥२८॥

पूर्वे सामान्यशब्दविशेषादिहेतुतो वैश्वानरशब्दः परे ब्रह्मणि शक्त
इति दर्शितम् । इदानीं योगिकोऽपि वैश्वानरशब्दो ब्रह्मण्येव वृत्तिमानिति
तदर्थमाचार्यान्तरसम्मतिं दर्शयति—

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । १।२।२९।

पूर्वमग्निशब्दस्य जाठरत्वमाशङ्क्य वैश्वानरशब्दसामानाधिकरण्य-
निर्देशेन जाठराग्निशरीरत्वेन तद्विशिष्टस्य परमात्मन एवोपासनमुक्तम् ।
साम्प्रतमग्निशब्दस्य वैश्वानरशब्दवत्परमात्मपरत्वोपपत्तेः साक्षादप्यवघा-
नेन परमात्मनो वाच्यत्वे न कोऽपि विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।
अयमत्राशयः । यथा विद्वद्वत्सो नरश्च सर्वात्मको विश्वेषां नरः नेता
वा विद्वे नरा नियम्या यस्य सर्वनियन्ता, विद्वानरः “नरे संज्ञायाम्”
(पा० सू० ६।३।१२९) इति दीर्घः । विद्वानर एव वैश्वानरः स्वाधि-
कोऽण् बोध्यः । तथा वैश्वमाविष्टुणयोगेन साधारणोऽपि वैश्वानरशब्दः

परमात्मानमेवामिदधातीति निदिश्यते । तथैव हृत्पद्मे ध्येयत्वेनाङ्गति गच्छत्याविर्भवतीत्यग्निः । “अङ्गेर्नलोपद्व” (उणादिमु० ४६६) इति निर्नलोपद्व । अथवाङ्गयति गमयति विश्वस्याग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निर-मितोऽङ्गतीति वाग्निरित्यादिगुणयोगेन प० मात्मधर्मविशेषितोऽग्निश्चाप्यपि निरुपाधिकगुणयोगेन परे च ब्रह्मणि काष्ठाङ्गतं सन् तस्यैव वाचक इत्य-ग्निश्चरीरकत्वकल्पनां विनैव परमात्मानमभिधत्ते ॥२६॥

अथ परिच्छेदशून्यस्य ब्रह्मणो ह्युपभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिन्या मानया “यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वेदवानरमुपास्ते” (छा० १।८।१) इति परिच्छिन्नत्वं कथं यदतेऽत्राश्मरय्याचार्यसम्मतिं दर्शयति ।

अभिव्यक्तेरित्यारमरथ्यः । १।२।३०।

अभितः परितो विगतो मानः परिच्छेदो यस्येत्यभिविमानस्तमित्यप-रिच्छिन्नस्यापि परस्य पुरुषस्य ब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वमगुप्यतर्जनीप्रस्तार परिमितत्वं सङ्गच्छते । कथमिति चेदभिव्यक्तेर्हंतोरनन्यगतिकानामुपासका-नामनुग्रहाय निश्चयानन्दाप्राकृतस्वरूपेण तेषां हृदि भावनानुसारेण स्तम्भे नृसिंह इवाभिव्यज्यते । इत्याश्मरय्याचार्यो मन्यते । यद्वा स्वूपधियामुपा-सकानां स्थूलेष्वेव देवेषु सीमूर्धादित्यस्वक्षुर्वायुः प्राण आत्मा मध्यकाय आपो वस्तिः पृथिवी पादाविति ह्युलोकादिषु तदनुष्ठपनुसारेण सर्वगोऽपि मीयते । तत्र तत्राऽभिव्यज्यत इत्येवमभिव्यक्तेः प्रादेशमात्रत्वमपि तस्यो-पपद्यत इति ॥३०॥

अनुस्मृतेर्वादरिः । १२३१।

प्रादेशमात्रहृत्पुण्डरीकस्थेन मनसा वेदवानरानुस्मृतेरुपासकध्यानानु-सारेण प्रादेशप्रमाणाभिव्यक्त्या प्रादेशमात्रत्वं द्रुच्यत इति वादरिराचार्यो मन्यते । यथा घटावच्छिन्नस्य व्योम्नो घटाकाशोक्तिस्तथा मूर्धादिपादा-

१२४] श्रीमद्भगवद्गीतामानन्दार्चार्थविरचितं [अ० १ पा० २

स्तदेह्यल्पनञ्चापरिच्छिन्नस्य बोध्यम् । परमात्मप्राप्तयेऽनुस्मृतेरनुस्मरणार्थं तथोपासनार्थमिति बादरेराचार्यस्य मतम् ॥३१॥

एवं त्रैलोक्यदारीरस्य ब्रह्मणो वैश्वानरवाभ्यत्वं सिद्धम् । पुनः उर एव वेदिलोमानि बहिरित्यादि किमयं मुर-प्रभृतीनां वेदिस्थादिपरिक्लृप्त्यनमित्यर्थं जैमिनिसम्मतं दर्शयति ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति १।२।३२

वैश्वानरोपासकैः क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणादुत्तेरग्निहोत्रस्वसम्पादनाय तेषां वेद्यादिपरिक्लृप्त्यनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथाहि-वैश्वानरोपासको मम मूर्धेव वैश्वानरस्य मूर्धास्ति मम चक्षुर्वैश्वानरस्य चक्षुरित्यादि ममोरो वैश्वानरो वेदिमम मन एव तदन्वाहार्य-पचनो ममास्यमेव वैश्वानराहुवनीयमास्यं प्राणाद्याहुतय एवाग्निहोत्रमित्येवं स्वाङ्गेषु वैश्वानराङ्गानां सम्पत्तिं कुरवा स्वाङ्गानि वैश्वानराङ्गानि मत्वाहरहः प्राणाद्याहुतिभिः स्वहृत्पु-रीकस्थं वैश्वानरं परमात्मानमुपासीत । तथाहि परमात्मोपासनोचितमेवफलं प्राणाहृत्याग्निहोत्र-सम्पत्तिश्च दर्शयतीत्यर्थः । “स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् । अथ य एतदेव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेण लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हृतं भवति । तद्यथेपीकातूलमग्नी प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रकूयन्ते” (छा० ५।२।४।१।२।३) इति ॥३२॥

यामनन्ति हैनमस्मिन् १।२।३३।

“स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैनमग्निर्वैश्वानरं पुरुषविधं पुरोऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति” वाजसनेयिनः । “आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हृतं स्यादि” तिष्ठद्भ्योगाः । एनं भगवन्तं शुभूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरं पुरुषमस्मिन्नुपासकद्वारीरे सयामनन्ति । “तस्य ह वा एतस्यात्मनो

वेद्वानरस्य मूर्धेव मुतेषाः" (छा० ५।१८।२) इति श्रुत्युक्तोर्थः ।
 चकारेण वेद्वानरमूर्धाक्षयववानामुपासकमूर्धाक्षयवेषु सम्पत्तिञ्च प्राणा-
 द्याहृतिभिस्तदुपासनं तदुपासना फलञ्चामनन्ति । तथा चोपासकः स्वमू-
 र्धाक्षीनेव वेद्वानरस्य परमात्मनो जुग्मृतीन् मूर्धाक्षीन् प्राणान्निहोत्रसमये-
 ऽनुसन्दधस्वस्योरः प्रभृतीनेव वेद्वानरस्य वेदादीन् परित्यज्य प्राणान्नि-
 होत्रेण परमात्मानं वेद्वानरमाराधयेत् । "उत एव वेदिर्नोमानि बहिर्हृदयं
 गार्हपत्यः" (छा० ५।१८।२) इति एवं त्रैलोक्यशरीरस्य भगवतो वेद्वान-
 रस्योपासनं विधीयतेऽतः परमात्मैव पुण्योत्तमः श्रीरामो वेद्वानर इति
 सिद्धम् ॥३३॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
 प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया

आनन्दभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ॐ अथ द्युभ्वाद्याधिकरणम् ॥१॥

एवमुपक्रान्त एव विषये स्तूपदप्रधानानां वाक्पानां ग्रहणं धीरामे
समन्वयं प्रदर्शयितुं यौगिकपदप्रधानानां तेषां समन्वयमभिधातुं तृतीयपाद
धारयते ।

द्युभ्वाधायतनं स्वशब्दात् ॥१॥१॥

द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी येषां तेषामाधायतनमिति विग्रहः ।
आद्यर्बण्ये ध्रुयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सहं प्राणैश्च
सर्वैः । तमेवैकं जानतात्मानमन्या वाचो विमुञ्चन्नामृतस्यैव सेतुः” (मु०
२।२।५) अथ द्युभ्रमृतीनामोतत्वेनायतनत्वं कस्यचिदवगम्यते । तथा च
तत्त्वेन धूममाणो जीवः स्यादाहोस्वित्परमात्मेति संशयः । किं युक्तम् ।
जीव इति । कुतः ? “अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः” इति परमात्मनो मनः
प्राणादिनिषेधात् । जीवस्य च मनः प्राणादिमत्त्वसम्भवात् । किञ्च
“अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यस्त एषोऽन्तश्चरते बहुधा जाय-
मानः” (मु० २।२।६) । इत्युत्तरवाक्ये यत्रेति सप्तम्यन्तेन पुनरभिधाय
तत्सर्वं नाड्याधारत्वमादिष्य बहुधा जायमानत्वमुक्तम् ।

जीवस्वभावं बहुधा जायमानत्वरूपो धर्मः सम्भवति । तस्माज्जीव

“यस्मिन् द्यौः” इति वाक्ये च जीवो वाऽऽयतनं परः ? नाड्या च
जन्मना जीवो नैवस्तयोर्विवर्जनात् ॥१॥ परः स्वस्यैव सत्त्वाद् यच्चोक्ता-
ऽस्यामृतसेतुना ।

एवानामिधीयते । तथा च शुद्धाद्यायतनत्वादिकमपि तत्रैव यथाकथञ्चित्
समन्वयनीयमिति प्राप्ते शून्यः ।

शुद्धाद्यायतनं स्वशब्दादिति । शुद्धाद्यायतनं परमात्मा, कुतः ।
स्वशब्दात् । स्वस्य परब्रह्मणो वाचकोयमगाधारणशब्दस्तस्मात् । “तमे-
वंकं जानषात्मानम्” (मु० २।२।५) इति श्रवणात् । “अमृतस्यैव सेतु” रिति
ब्रह्मणोऽसाधारणशब्दलिङ्गात् । जीवस्यात्मशब्दवाच्यत्वेऽपि अमृतस्यैव
सेतुरित्युत्तरवाक्यशेषेऽमृतप्रापकतया प्रसिद्धस्य कुणस्य तत्राऽसम्भवात् ।
यथा नदीतटागादिषु भूसस्य प्रापकत्वेन सेतोः सेतुत्वव्यपदेशस्तथापि
सेतुरिव सेतुः संसारसागरपारगूतस्यामृतपदबोध्यस्य प्रापकत्वेन परमा-
त्मन एव तत्त्वम् । न च “अप्राणो ह्यमनाः” इति परमात्मनो मनःप्राणा-
दीन् निषेधतीति वाच्यम् । तद्वाक्यस्य मनः प्राणाधीनप्रवृत्तिरहितत्वमेव
परमात्मन इत्यर्थवत्त्वात् ॥१॥

शुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । १।३।२।

इतश्च परमात्मा शुद्धाद्यायतनम् । शुक्तोपसृप्यं प्राप्यं शुक्तोपसृप्यं
भावप्रधानो निर्देशः । शुक्तोपसृप्यत्वस्य व्यपदेशादित्यर्थः । “यदा पश्यः
पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः परमं साम्भुवति” (मु० ३।१।३) पुण्यपापे विधूय नाम
रूपाद्रिमुक्तः । “यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेस्तं गच्छन्ति नामरूपे वि-
हाय । तथा विद्वान् नामरूपाद्रिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति विधूय” (मु०
३।२।८) इति नामरूपाद्रिमुक्तस्य परमपुरुषप्राप्तिश्रवणात् । तथा च श्रू-
यते “भिद्यते हृदयग्रन्थिर्दिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन् हृष्टे परावरे” (मु० २।२।८) इति हृदयग्रन्थिमिष्याज्ञानरागद्वेष-
लोकमोहादयः हृष्टे भगवति तद्रहितो भूत्वा दिग्रसर्वसंशयो विनष्टमव्ययमां
भवतीत्यर्थः । पुण्यपापनिमित्तकाचित्सम्बन्धप्रयुक्तनामरूपभावत्वमेवास्य
जीवस्य संसारः तथा च पुण्यपापविधूयनद्वारा नामरूपविमुक्तस्य नास्ति

संसारः । तस्मान्मुक्तोपस्यत्वाद् शुद्धाद्यायतनं परम्पद्वयं ॥२॥

नानुषानमतच्छब्दात् १३।३।

अनुमीयत इत्यनुमानमनुमेयं प्रधानं न शुद्धाद्यायतनम् । कुतः ।
अतच्छब्दात् । न तस्य प्रधानस्य वाचकः शब्दोऽस्ति तस्मात्प्रधानवाचक-
शब्दाध्ववणादित्यर्थः ।

यद्यप्यात्मशब्दो जीवपरमात्मोभयसाधारणः प्रधानेऽपि च यथाकथ-
ञ्चिद् योजयितुं शक्यस्तथाऽपि "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावाचो
विमुञ्चथ" (यु० २।२।५) इति वाग्विमोक्षपूर्वकमात्मनो विज्ञेयत्वग्र-
हणं परमात्मन एवायात्मपदस्राह्यत्वम् । तदतिरिक्तविज्ञेयत्वस्यानधिक
प्रयोजनकत्वात् । एवञ्च तत्प्रमानार्थमिषायिन्या "तमेव धीरो विज्ञाय
प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणः । नानुष्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ।
(यु० ४।४।२१) इत्यम्याः श्रुतेरपि सङ्गतिः । परमात्मन एव यायात्म्या-
वगमोनरकामिकध्वानुस्मृतिपदवाच्यप्रज्ञाविषयत्वं न जीवस्येति । तस्माद्
शुद्धाद्यायतनं परमात्मैव ॥३॥

प्राणभृच्च १।३।४।

पूर्वमुप्राप्नोति पदमतच्छब्दादिति पदञ्चानुवर्तते । यथा प्रधानाभि-
धायकशब्दाभावात्प्रधानं नास्मिन्प्रकरणे प्रतिपाद्यते तथा प्राणभृदपि तत्
एव हेतोर्न प्रतिपाद्यते । सर्वदालुस्यग्नस्य प्राणभृदो शुद्धिब्याद्यायतन-
त्वाऽसम्भवाच्च । उत्तरसूत्रलोकर्यामिं पृथग्योगकरणम् ॥४॥

भेदव्यपदेशात् १।३।५।

यत्र प्रकरणे "तमेवैकं जानथात्मानम्", (यु० २।२।५) इति जीवानां
जातृत्वेन, तमेवैकमात्मानमिति च परमात्मनो ज्ञेयत्वेन तयोर्भेदस्य व्यपदे-
शात् । एवं तत्रैव "समानं ब्रह्मे पुरुषो निमग्नोऽसीक्षया क्षोचति मुख्यमानः ।
कुष्टं यदा पश्यत्यग्न्यमोक्षमस्य महिमानमिति वीतशोकः" (यु० २।३।२)

इत्युक्तम् । अस्य महिमानं महत्त्वं सर्वव्यापकत्वं सर्वजगद्विद्यन्तृत्वरूपं
सर्वात्मकत्वं यदा जानाति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । एवञ्चात्र
सेव्यसेवकभावेन भेदव्यपदेशाद् दृग्भाषायतनं परमात्मैव ॥१॥

प्रकरणात् । १।३।६।

प्रकरणं चेदं परमात्मनोयतः "कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातम्" (मु० १।१।३) इत्युपक्रम्य प्रतिपिपादयिषितस्यैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानस्याखिलजगत्कारणात्परमात्मनोऽतिरिक्तेऽसम्भवात्तस्यैव दृग्भा-
षायतनत्वमिति ॥६॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च । १ ३ ७।

न जीवो दृग्भाषायतनत्वेन ग्रहीतुं शक्यः । कुतः । स्थित्यदनाभ्या-
मिति । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वरयनदनन्नन्योऽभिचाकशीति" (मु० ३।१।१) इति मन्त्रे
जीवस्य कर्मफलात्त्वं तदन्वस्य परमात्मनोऽनन्यतोऽपि स्वयंप्रकाशस्व-
रूपेणावस्थितेः श्रवणात् कर्मपरवर्णम्य जीवस्यानादिबद्धस्यामृतप्रापकत्वा-
नुपपत्तेः । मृतजीवस्यापि तदश्रवणाच्च । कर्मपरतन्त्रत्वाभावात्ततः परमा-
त्मनस्त्वमृतसेतुत्वस्यानेकश्रुतिसम्मतत्वाद् दृग्भाषायतनं परमात्मैव न
प्राणमृदिति सिद्धम् ॥७॥

ॐ अथ भूमाधिकरणम् ॥२॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् । १।३।८।

छान्दोग्ये श्रूयते "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं ।

* 'यो वै भूमे'तिवाक्ये च भूमंशब्देन को मतः ॥२॥ प्राणी कश्चि-
दथो ब्रह्म ? प्राणी प्राणीपदेशतः । भूमा तु परमात्मैव जीवादध्युप-
देशतः ॥३॥

भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति" (छा० ७।२।१) इति । तथा "यत्र नान्यत्सद्व्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । यत्र यत्रान्यत्सद्व्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्" (छा० ७।२।४।१) एतद्वाक्यमस्य विषयः । तत्र भूमशब्दस्य धर्मिपरत्वमेवास्थेयम् । तथाहि—“पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा” (पा० सू० ५।१।१२२) इति पाणिनीयानुशासनं पृष्ठादिगणान्तः पातिनो यद्वाद्वादिमनिचि “बहो-ल्लोपो भू च बहोः” (पा० सू० ६।४।११८) इति प्रकृतिप्रत्ययविकारे च तन्निष्पत्तेः । एषञ्चात्र भूमपदप्रवृत्तिनिमित्तं वैपुल्यमेव न तु संख्यादि-कम् । कुतः । अल्पस्य तत्प्रतियोगित्वेनोपादानात् । अत एव च धर्मिपरोऽपि भूमशब्दः सिद्धयति । तच्च वैपुल्यं सर्वोत्कृष्टगुणवत्त्वम्, न तु परिमाणादिरूपमिति । तत्रार्थं सन्देहः । किमयं भूमशब्दावगतः प्राणादिविशिष्टः कश्चिन् परमात्मा वेति ? तत्र परमात्मव्यतिरिक्तः प्राणादिविशिष्टः कश्चिदिति पूर्वः पक्षः । कुतः । प्राणो वा प्राज्ञाया भूयानिति पूर्ववाक्ये प्राणस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र हि भगवता सनत्कुमारेण मामादिप्राणपर्यन्तान्युपास्यतया तत्त्वान्युपदिष्टानि । तत्र प्राचीनेषु वाक्येषु “अस्ति भगवो नाम्नो भूय” इत्यादि नारदप्रश्नानन्तरं “वाग्वाव नाम्नो भूयसी” इत्यादिकं प्रतिवचनमुपलभ्यते । इयञ्च प्रश्नप्रतिवचनपरम्परा प्राणपर्यन्तैव समुपलभ्यते । प्राणोपदेशानन्तरं तस्या अभावात् प्राण एव भूमापदवाच्य इति शक्यतेऽवगन्तुम् । अत्र प्राणशब्देन प्राणसहायो जीवात्माभिधीयते न वायुविशेषमात्रम् । “प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” (छा० ७।१।१।१) इत्यादिवचनैस्तस्य चेतनत्वावगमात् । अत एव नारदप्रश्नस्याचार्यकृतोत्तरस्य च सामञ्जस्यम् । तथा च प्राणजापनानन्तरं “अस्ति भगवः प्राणाद्भूय” इति प्रश्नस्याभावात्स एव भूमेति प्राप्तेऽभिधीयते । भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशादिति । भूमा परमात्मैव न प्राणादिविशिष्टो जीवात्मा । कुतः ? सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्यक् प्रसादो यस्येति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादो जीव उच्यते । “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-

यत्तत्प्रत्ययं स्वैव कृतेषां भिन्नं च ते" (छा० ८।१२।३) इति ध्रुवी सप्र-
सादशब्दस्य प्रत्यगात्मपरत्वप्रसिद्धेः । तस्मात्प्राणशब्दबोधितात्सम्प्रमादा-
दधूमूर्ध्वं भूतगुणविशिष्टस्य मत्स्यशब्दाभिहितस्वोपदेशादिति । "यः मत्स्ये-
नातिवदती" ति सत्यशब्दाभिधेयं ब्रह्मैव भवति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
(तै० २।१।१) इति श्रुतेः । अयमभिप्रायः । अस्मिन्प्रकरणे नामाद्याक्षा-
पर्यन्तानामचेतनानानामुत्तरोत्तरपुरुषार्थभूयस्त्वेनोपदिष्टानामुपासकस्य ना-
तिवादित्वमुक्तम् । प्राणाशब्दाभिहितप्रत्यगात्ममात्रात्म्यज्ञानवतस्तु पुरुषा-
र्थभूयस्त्वमिति मन्यमानेन "प्राणो ह्येवैनानि भवति" न वा एता एव
पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञानप्रतिवादी भवति" (छा० ७।१५।४) इत्यति-
वादित्वमुक्तम् । प्रतिवादित्वञ्चोपास्यत्वेनोक्तप्राप्तामादीनतिक्रम्य स्वोपा-
स्यमतिशयेन वदतीत्यर्थकम् । एव प्रत्यगात्मोपासकस्यातिवादित्वमुक्त्वा
तस्यापि सातिशयपुरुषार्थत्वाभिरतिशयपुरुषार्थत्वेनोपास्यभूतब्रह्माधिक्यवा-
दिन एव यथार्थाभिधायित्वेनातिवादित्वम् । "एष तु वा मतिवदति
यः सत्येनातिवदति" (छा० ७।१६।१) इत्युक्तम् । अत्र तुल्येन पूर्वस्मा-
दतिवादिनः परब्रह्मवादिनो भिन्नत्वमभिधाय वैशम्पदेनास्य सत्यवदिनो
यथार्थवादित्वमुक्तम् ।

अत एव "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानो" ति नारदेन प्रार्थितः
सनत्कुमार "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यं" मित्याह । पुनः "सत्यं भगवो
विजिज्ञास" इति नारदेन प्रार्थिते ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनप-
र्यायभूतं ब्रह्मविज्ञानं "यदा वै विज्ञानात्ययं सत्यं वदति विज्ञानन्त्वेव
विजिज्ञासितव्यं" मित्युपदिश्य विज्ञानोपायभूतं मननं "यदा वै मनुनेऽयं
विज्ञानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये" त्युपदिद्यानन्तरं वस्तुध्वनं विना
तन्मननस्यानुपपत्तेः श्रवणस्याप्यर्थसिद्धत्वाच्च श्रवणोपायभूतं ब्रह्मश्रद्धां
"यदा वै श्रद्धात्ययं मनुते श्रद्धास्त्वेव विजिज्ञासितव्ये" त्युपदिश्य तदुपा-
यभूतं तन्निष्ठां "यदा वै निस्तिष्ठत्ययं श्रद्धाति निष्ठास्त्वेव विजिज्ञासितव्ये"
त्यवबोध्य तदुपायभूतामिन्द्रियसंयमादिप्रयत्नरूपां कृतिं "यदा वै करोत्ययं

निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये" ति विनिर्दिश्य प्राप्यस्य सत्यश-
ब्दोक्तस्य ब्रह्मणः मुक्तात्मकता ज्ञातव्येति सुखं स्वेव विजिज्ञासितव्यमि-
त्युपदिष्टानन्तरं "सुखं भगवो विजिज्ञास" इति जिज्ञासासमनन्तरमाहा-
चार्यो "यो वै भूमा तत्सुखं नात्मे सुखमस्ति भूमेव सुखं भूमात्वेव विजि-
ज्ञासितव्यम्" (छा ७।२३।१) इति । ततो "भूमानं भगवो विजिज्ञास"
इति नारदप्रार्थनया "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स
भूमा" अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तद-
मृतमथ यदल्पं तन्मत्स्यम्" इत्युपदिदेश । अनन्तरं तस्याप्याधारः कश्चिदन्यः
स्यादित्याकाङ्क्षायामाह स भगवः कमिन् प्रतिष्ठित इति । तत्समाधानञ्चा-
चार्येण "स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति" (छा० ७।२४।१) इत्यादिकं
कृतम् । अतोऽत्रात्मे परिच्छिन्ने सुखं नास्ति । अपि तु तत्प्रतियोग्यनलो-
परिच्छिन्ने भूमपदवाच्य एव सुखम् । अत एव स एव सुखमिति भूमा
परमात्मैव ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च १।३।६।

भूमपदामिषेयस्यात्र प्रकरणे ये धर्माः समाम्नायन्ते ते सर्वेऽपि पर-
स्मिन्नेव ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिम्निप्रतिष्ठितत्वदश
दिभ्यापकत्वमर्वात्मकत्वादयो धर्माः परमात्मन्येवानन्यसाधारणतयोपपन्ना
भवन्तेति परमात्मैव भूमेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अथाक्षराधिकरणम् ॥३॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः १।३।१०।

बृहदारण्यके ध्रूयते—“कस्मिन्नु तत्त्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।

* 'अक्षरं गार्गि' वाक्येऽत्र वाक्यो को वाऽक्षरस्य हि । प्रधानमुत
जीवो वा परमात्माऽन्यथा ननु ॥४॥ आकाशाधारतस्त्वाद्यो जीवो वा
तस्य तत्समृतेः । अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्म सा च तस्य प्रकाशनात् ॥५॥

सहोवार्चतद्वैतदक्षरं गानि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनष्वहस्वमदीर्घम-
लोहितमस्नेहम्" (बृ० १।८।८) इत्यादि । तत्र संजयः । किमत्राक्षरमात्रं
निर्दिष्टमक्षरात्परतः पर" इति श्रुत्युक्तं प्रधानमुत "क्षरं प्रधानममृता-
क्षरं हरः क्षरात्मानावीक्षते देव एफः" (श्वे० १।१०) इति श्रुत्युक्तो जीव
आहोस्वित् "यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु० १।१।१५) इत्यभिहितः पर-
मात्मा ? किं युक्तम् ? प्रधानस्य सर्वविकारकारणत्वात्तदेव प्रतीयते ।
प्रकृतश्रुतौ च "कस्मिन्नु सत्त्वाकाश प्रोतश्च प्रोतश्च" त्यादि गार्ग्यो-
प्रश्नस्याकाशकारणं किमित्यभिप्रायस्तदुत्तरतयोपरिष्ठादुक्तम् तथा चाका-
शादीनामाधारतयाक्षरपदवाच्यप्रधानस्यैव सर्वत्र निर्दिष्टत्वात्तदेवेहामिथी-
यते । अथवा "अपरेऽयमितस्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महा-
बाहो ययेदं धार्यते जगत्" (गी० ७।१५) इति जीवस्यापि जगदाधा-
रत्वकथनाज्जीवः । इति प्राप्तेऽभिधीयते-अक्षरमम्बरान्तपृतेरिति । अक्षरं
परमर्हत्वं । कृतः । अम्बरान्तपृतेः । अम्बरस्य गगनस्यान्तः समाप्तिर्यत्र
तदम्बरान्तमध्याकृतमम्बरस्य कारणम् । "तद्वेदं तत्सर्वं व्याकृतमासीत्
तन्नामरूपाम्यां व्याक्रियत्" (बृ० १।४।६) इति श्रुतेः । अथममव्याकृतं
भूतसूक्ष्ममासीत्स्यैवाकाशादिनामरूपाम्यां व्याकरणानन्तरं सर्वमिदं नाम-
रूपात्मकमाकाशादिकं जगदभवत्तेनाकाशस्य कारणमव्याकृतम् । कार्याणां
स्वकारणे समाप्तेर्लयस्य श्रवणादन्तर्गत्तदस्य समाप्त्यर्थं तदेवोक्तार्थस्यो-
पपत्तिः । त्रैलोक्यान्तर्गतानो द्युपुष्टिभ्यादिविकारजातस्याधारतया निर्दि-
ष्टस्याकाशस्य भूताकाशत्वानुपपत्तिश्च । यतस्तस्यापि विकारान्तर्गतत्वेन
सर्वविकाराधारत्वाऽसम्भवात् । तस्मादम्बरान्तपदनिर्दिष्टमव्याकृतं तस्य
पृतेर्धारणात्तदाधारत्वादित्यर्थः । तस्मादम्बरान्तस्याव्याकृतस्याधारत्वा-
दक्षरं अर्हत्वं न प्रधानमिति ॥१०॥

अथापि "यस्याऽय्यवत्तं दारीरम्" यस्याक्षरं दारीरम् "क्षरं प्रधानम-
मृताक्षरं हरः" (श्वे० १।१०) "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर
उच्यते" [गी० १५।१६) "यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः"

(गी० १५।१८) इत्येवमादिधृतिस्मृत्युक्तोऽक्षरस्यैवाध्यो जीवोऽस्तु । तस्य च “ययेदंधार्यते जग” इति जगदाधारत्वस्मरणात्तस्यैवास्थूलत्वादिधर्मकत्वोपपत्तेश्चेत्यासंकायामाह-

सा च प्रशासनात् । १।३।११।

सा चाम्बरान्तधृतिरस्याक्षरस्यैवोध्यस्य परमात्मनः प्रशासनादेव सम्पद्यते । “एतस्य बाक्षरस्य प्रशासने गान्धि सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” (बृ० ३।८।१६) इत्याद्यक्षरस्य प्रशासनवैभवमाविष्कुर्वन्त्यः श्रुतयः परमात्मानमेवाक्षरपदमिषेयत्वं ब्रूयन्ति । प्रकृत्युत्पञ्चाश्रयासनेऽप्रतिहृताश्रयस्वरूपं तथा चाक्षरस्यावाधिताज्जायां सूर्यचन्द्रमोक्षपृथिवीनिमेष-मुहूर्तहोरात्रापमासनुसंवत्सरादीनां विधृतितया स्थितेः श्रवणादस्य स्वाधीनशासनस्य निदधित्सर्ववस्तुविधारणस्य प्रत्यगात्मन्यसम्भवात् । प्रधानस्य त्वचेतनस्यासम्भवपराहृतत्वात्प्रशासनस्येति परिक्षेपात्तस्य परमात्मधर्मत्वमेवेति तदेवाक्षरपदवाच्यम् ॥११॥

इतद्वच प्रह्लादाक्षरम्-

अन्यभावव्यावृत्तेश्च । १।३।१२।

अन्ययोः प्रधानजीवयोर्भावो धर्मोऽन्यभावस्तस्य व्यावृत्तेः । तद्व्यावृत्तकानां केवलपरमात्मधर्माणां बाधयदोषे श्रवणात् । “तद्वा एतदक्षरं गान्धिहृष्टं हृष्टं धृतं धोममतं मन्यविज्ञातं विज्ञातं नान्यदतोऽस्ति श्रुत् नान्यदतोऽस्ति श्रोतु नान्यदतोऽस्ति मन्तु नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु एतस्मिन्नुत्स्वक्षरे गान्धिकाश धोतश्च श्रोतश्च” (बृ० ३।८।११) अथ हि हृष्टत्वादिस्वरूपेऽचेतनधर्मरचेनप्रधानभावस्य व्यावृत्तनात् । एवं सर्वहृष्टत्वाद्यात्मकैः सर्वहृष्टत्वात्मकैश्च परमात्मासाधारणधर्मैर्जीवभावस्य व्यावृत्तेः । किञ्च “एतस्य बाक्षरस्य प्रशासने गान्धि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वो पितरोऽन्वायताः” (बृ० ३।८।१६) इति यस्य प्रशासनेऽन्वायता यदा-

ज्ञाया शीतं स्मार्तञ्च यागदानहोत्रादिकं कुर्वन्ति तदक्षरं परम्प्रह्वं च । अत एव “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रति स कृपणः, अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रति स ब्राह्मणः” (बृ० ३।८।१०) इतीयं धृतियदज्ञानात्कार्पण्यं, यज्ज्ञानाच्च ब्राह्मण्यं स्वयमेवाभिदधाति तदक्षरपदवाच्यः परमपुरुषः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥१२॥

ॐ अथैकैकिकर्मधिकरणम् ॥४॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । १।३।१३।

अथर्वणो सत्यकामप्रश्ने श्रूयते—“यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्यं सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिमुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिमुक्तस्य सामभिरुप्रीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवयनात्परात्परं पुरिषायं पुरुषमीक्षते” (प्र० ५।५) अथ च पुरुषोक्षणरूपं फलमभिध्यानञ्च फलीति फलफलिनोरीक्षणध्यानयोरेकविषयस्वनियतत्वाद् घ्याथा यो ध्येयः स एवेक्षणीय इति ध्यानेक्षणविषयतया ज्ञायमानो योऽर्थः स एवेक्षणीय इति निश्चिते सति संशयः । किमत्र पुरुषपदवाच्यः प्रत्यगात्मा समष्टिपुरुषाभिमानी चतुर्मुखं ब्राह्मोस्वित्सर्वेश्वरः धीरामात्यः परमात्मेति । किं युक्तम् ? समष्टिपुरुषश्चतुर्मुखः । कुतः ? तद्विदः सातिदायलक्षणफलस्याबोध्यमानत्वात् । तथाहि—“स यो ह वै तद्मय-यन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोकारमभिध्यायीत कृतमं वाच स तेन लोकं जयति” (प्र० ५।१) इति प्रकृत्यैकमात्रप्रणवोपासकस्य मनुष्यलोकप्राप्तिरूपं फलं त्रिमात्रप्रणवोपासकस्य चान्तरीक्षलोकप्राप्तिफलमभिधाय “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्यं सम्पन्नः”

* ‘त्रिमात्रेणोमि’ति श्रुते वाक्ये कः पुरुषो मतः । ब्रह्मा वा ब्रह्म वा ? ब्रह्मा लोकत्रयक्रमाद् मतः ॥६॥ परामृतावरत्वादेव्यपदेशात् परो हि सः ।

(प्र० ५।५।) इति त्रिमात्रप्रणवोपासकस्य प्राप्यत्वेनोच्यमानो ब्रह्मलोकस्तत्र च ध्यानेक्षणविषयो जीवसमष्ट्यभिमानो चतुर्मुख एव स्यात् । तस्यैव तत्त्वोकाध्यक्षतया स्थितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् इति । प्रकृतधृतावीक्षतिकर्मैक्षणविषयः सः परमात्मैव । कुतः ? व्यपदेशात् । ईक्षतिकर्मतयात्र व्यपदिष्यत एव परमात्मा । तदेवं प्रकृतमन्त्रे “तमोकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यतच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्च” (प्र० ५।७) इति प्रदर्शितं क्षान्तमजरत्वादिरूपं परमात्मन एव सम्भवति । एवं “एतस्माज्जीवधनात्परात्परम्” इति परात्परत्वव्यपदेशः परमात्मन एव नान्यस्य चतुर्मुखादेः । यतस्तस्यापि जीवधनशब्दग्राह्यत्वात् । यः कर्मनिमित्तदेहवान् स जीवधनः ध्रूयते चतुर्मुखस्यापि कर्मनिमित्तकं जन्मादिकम् । “हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम्” “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्” (श्वे० ६।१८) इत्यादिवधनेः । तथा “ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परा-मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे” (मु० ३।२।६) इति धृतौ “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ये प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति स्मृतौ च परान्तकाल इति परस्यान्त इति च ब्रह्मणो मृत्युधवणाज्जन्म-मृत्युमत्वेन च तस्य जीवत्वोपपत्त्या सर्वपापविनिर्मुक्तजीवप्राप्यत्वाजरा-मृतत्वान्निर्भक्तत्वानुपपत्तेः । परमात्मन एव तादृशधर्मकत्वोपपत्ता वीक्षतिकर्मभूतः परमपुरुषः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥१३॥

* अथ दहराधिकरणम् ॥५॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥१३॥१४॥

छान्दोग्य भूमविद्यानन्तरं ध्रूयते—“अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं

* ‘दहरोऽस्मिन्’ इति श्रुते वाक्ये को दहरो मतः ॥७॥ भूताका-
शोऽप्यवाजीवः सर्वेशो वाऽत्र किं वरम् ? प्रसिद्धेः प्रचुरत्वादि भूताकाशोऽ-
वगम्यते ॥८॥ हृदयस्थोऽस्ति सूक्ष्मश्च जीवो वा दहरो मतः । उत्तरेभ्यस्तु
हेतुभ्यः सर्वेशो दहरः सद्यु ॥९॥

पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाय
 विजिज्ञासितव्यम् । (छा० ८।१।१) अत्र संशयः । अत्र दहरे हृत्पुण्डरीके
 यो दहराकाशः श्रूयते स किं भूताकाशोऽथवा प्रत्यगात्मा ? आहोस्वित्तर-
 मात्मेति । किं युक्तम् ? भूताकाश इति । कुतः ? आकाशपदस्य भूता-
 काशे प्रसिद्धिप्राप्त्यात् । “तस्मिन्यदन्तरि” त्याधारत्वप्रतीतेरन । अथवा
 ब्रह्मपुराणवेनाभिहितस्य देहस्य स्वामी जीवो हृदयनिवासी स्यादहराका-
 शपदान्यस्तस्यापि सूक्ष्मत्वादिति प्राप्त आह-दहर उत्तरेभ्य इति । दह-
 राकाशः परमात्मैव भवितुमर्हति । कुतः ? उत्तरेभ्यो वाक्यसोपगतेभ्यो
 हेतुभ्यः । तथाहि-“अथ यदिदमस्मिन्नि” ति वाक्यस्यायमर्थः । विद्यान्त-
 रारम्भाभ्यामयमशब्दः अस्मिन्प्रत्यक्षे ब्रह्मपुरे ब्रह्मनिवासस्थाने तत्प्राप्ति-
 साधनीभूत उपासकजरीरे यदिदं दहरं सूक्ष्मं पुण्डरीकं पुण्डरीकाकारमल्प-
 परिमाणं हृदयं परब्रह्मवेदमभूतं दहरः सूक्ष्मोऽस्मिन् ह्यन्तराकाशः सूक्ष्मा-
 काशः परमात्मा सदा तिष्ठतीत्यर्थः । “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैत-
 देव निरुक्तं हृदयमि” तित्यग्रे परमात्मनो हृत्स्थत्वश्रवणात् । तस्मिन्परमा-
 त्मनि यदन्तस्तदन्तर्बर्त्त्यात्मत्वापहतपाप्मत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पस्वा-
 दिकं स्वामाधिकानवधिकापरिमितमङ्गलगुणजातं तदन्वेष्टव्यं तद्वाय
 विजिज्ञासितव्यमेतद्गुणसहितं परं ब्रह्म विद्यायै ज्ञानविषयीकर्तव्यञ्चे-
 त्यर्थः । दहराकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तदन्तर्बर्त्तिनोऽपहतपाप्मत्वाद
 यस्तद्गुण इति कुतोऽवगम्यत इति चे “स ब्रूयाद्भास्य जरयंतज्जीर्यति
 न बधेनाऽस्य हन्यत एतत्तत्त्व ब्रह्मपुरम्” “अस्मिन् कामाः समाहिताः”
 (छा० ८।१।४) इत्याकाशशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणोऽन्तर्बर्त्तिनोऽन्वेष्टव्यान्
 कामाग्निर्दिश्य कोऽयं ? दहराकाशशब्दोक्तः के च ? तदन्तर्बर्त्तिनः कामा
 इत्यपेक्षायां “एष आत्माऽपहतपाप्मा बिजरो विमृष्युविशोको विजिघ्रिस्सोऽ
 पिगसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः” (छा० ८।१।४) इत्युत्तरं वाक्यमाकाश-
 शब्दाभिहितः परमात्मा तदन्तर्बर्त्तिनोऽपहतपाप्मत्वादयो गुणा इति ज्ञाप-
 यति । किञ्च “तच्च इहात्मानमननुविद्य यजन्त्येतांस च सत्यान् कामास्तेषां

सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ यः इहात्मानमनुविष्टं ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ८।१।६) इत्युत्तरं वाक्यं स्वेच्छया सञ्चरणं स्वेप्सितसर्वभोगप्राप्तिं दर्शयदात्मनश्चकारेण सत्यकामानाञ्चोपास्यत्वं ज्ञापयति । तस्मात्स्वशरीरान्तर्बतिहृत्युण्डरीकान्तःस्थं ब्रह्मापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टमन्वेष्टव्यमिति स्पष्टम् ।

एवञ्चात्र तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्दपरामुष्टयोर्दहराकाशतदन्तर्बतिगुणजातयोश्चयोरप्यन्वेष्टव्यत्वमवगम्यते । "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम" इति प्रागनूद्य "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः इति तस्य "तस्मिन्यदन्तः" तस्मिन्दहराकाशपदवाच्यपरमात्मन्यन्तर्बतिगुणगणभ्येत्येतस्य चोभयोरपि "तदन्वेष्टव्यतया विशिष्टविधानमिति निर्गलितार्थः । एतदुभयविधानं कथमवगम्यत इति चेद्विधम्-पूर्वं हि "स ब्रूयाद्यावान्वा प्रथमाकाशस्तावानेयोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्यादिवाक्यं पुण्डरीकदहरवद्दहरत्वमन्तराकाशस्यापि समापन्नमपाकुर्वद्भूताकाशत्वमपि तस्य वारयति । भूताकाशे प्रसिद्धस्याप्याकाशशब्दस्य स्वस्य स्वेनैवोपमा नोपपद्यत इति तस्य व्यावृत्तिः साधिता । अनन्तरं तेनैव वाक्येन तस्य महत्त्वमभिधाय "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसाबुधो विष्टुन्नक्षत्राणि" (छा० ८।१।३) इति प्रकृतस्यैवाकाशपदवाच्यस्यास्मिन्निति विदवाद्याः ताभ्युक्त्वा "यदेनज्जरामान्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिक्षिप्यत" इति विचारे "स ब्रूयाद्भास्य जरयेतज्जीर्येति न बोधेनास्य हन्यते" इत्यादिभिर्देहस्य जराप्रध्वंसादौ सत्यपि तस्यातिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वं प्रदक्ष्यं ब्रह्मबपुरं निखिलजगन्निवासभूतमिति तदेव सत्यं कालत्रयाबाध्यमिति "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं"मित्युपपाद्य "अस्मिन् कामाः समाहिताः" इति वाक्येनास्मिन्दहराकाशाख्ये परस्मिन्पुरुषे काम्यन्त इति कामाः वक्ष्यमाणापहतपाप्मत्वादयो दिव्यगुणाः कात्स्न्येन वर्तन्त इत्यभिधाय "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युरि" त्यादिना तेषां दिव्यगुणानामेव स्वरूपमाख्याय "तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो

भवती" त्यनेन च दहराकाशपदाभिधेयपरमात्मनस्तदन्तर्बर्तिनामपहतपा-
प्मत्वादीनां गुणानामुपासनया तस्य पुण्योत्तमस्यानुग्रहैर्वातिलमनोरथ-
पूतिस्त्वन्नामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वञ्चाधिर्भवतीति प्रावरणिकार्थः । तस्मा-
दत्र दहराकाशपदवाच्यः परमात्मापहतपाप्मत्वादिगुणाश्च तदन्तर्बर्त्तन
इत्येतदुभयमन्वेष्टव्यमिति सिद्धान्तः ॥१४॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च १।३।१५।

इतश्च परमात्मैव दहरपदवाच्यः । यतस्तत्सर्वं वा मिपायको गतिशब्दो
दृश्येते । तथा हि— "अस्यैते सत्याः कामा अनुतापिधानास्तद्यथापि हिर-
ण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपयुं परि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः
प्रजा अहरह्यं च्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनुतेन हि प्रत्युदाः" (छा०
८।३।२) अस्यार्थः—एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता दत्युपक्रम्य
तम्ब्रह्मपुरमात्मानमेतांश्च सत्यान्कामानननुविद्य ये व्रजन्ति तेषां ब्रह्मदर्श-
नाभावेनाकामचारित्वमुक्त्वा सत्यान् कामाननुविद्य ये व्रजन्ति तेषां
ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमाविभूतस्वरूपाणां सर्वलोका-
मचारित्वमुक्त्वा च तादृशमात्मानमजानतां मुमुक्षुवस्थायामहरहर्दहराका-
शब्रह्मसमीपं गतानामपि तदप्राप्तिं वदति धृतिः । प्रत्यगात्मनः कर्मपर-
वशतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थाभिस्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणत्वादु-
क्तगुणविशिष्टं दहराकाशं परमात्मानं न विन्दन्ति तथाऽन्याः प्रजाश्च न
विन्दन्तीति सदृष्टान्तमाह "तद्यथा हिरण्यनिधिमक्षेत्रज्ञा इत्यादिना प्रयमा-
शयः । तथा क्षेत्रतत्त्वापरिचितास्तदुपयुं परि सञ्चरन्तोऽपि निहितं हिर-
ण्यनिधिं न विन्देयुर्न प्राप्नुयुस्तथेमाः सर्वाः प्रजाः मुमुक्षुवस्थायामहरह-
र्दहरब्रह्मसमीपं गच्छन्त्योऽप्येतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति ।
ब्रह्मलोकमित्यत्र च पूर्वतन्त्रसिद्धानिपादस्यपतिन्यायेन सर्वतमासापेक्षया
कर्मधारयसमासस्य धेष्टतया ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इतिविग्रहः । इदञ्च
श्रेतुगर्भितं वाक्यम् । "अनुतेन हि प्रत्युदाः" इति च हेतुः । यतोऽनुवति-

रोहितापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टात्मस्वरूपा अत एव ताः प्रजास्तत्समीपं गत्वाऽपि तं न पश्यन्तीति श्रुत्यर्थः ।

अत्र प्रजाभिरहरहर्हन्तव्यस्य हृद्गतदहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्देन निर्दिष्टतया चेत्याम्नां गतिशब्दाभ्यां दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमवगम्यते । तथा हि दृष्टमिति सुषुप्त्यवस्थायामहरहः प्रबोधां जीवानां सञ्चक्ष्मन्वाच्य-परब्रह्मगमनं श्रुत्यन्तरेऽप्यभिधीयमानं दृष्टम् “एवमेव स्रष्टु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सतिः सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति” (छा० ६।६।२) तथैव सत आगम्य सत आगच्छाम इति च न विदुरित्यादिषु ब्रह्म-लोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि दृष्टः । “नास्य अरयंतज्जीर्यंति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्काभाः समाहिता एष आत्मा” (छा० ८।१।५) इत्यत्र पुरशब्दस्य लोकशब्दस्य नैकाधिकत्वादब्रह्मणः छुप्यध्वनि-वायुसूर्यादिनिवासस्थानत्वेनोभयत्र पुरलोकशब्दयोः प्रयोगस्य साफल्यत् । एवमेव ब्रह्मलोकश्च स आदिति होवाचे” इत्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मणि दृष्टत्वाच्च । लिङ्गञ्च । चशब्दोऽवधारणार्थको यदिदमस्मिन्द-हरप्रकरणे श्रूयते प्रजानामहरहर्ब्रह्मलोकगमनं तदेव दहराकाशस्य परमा-त्मत्वेऽवाधितमव्यभिचारि लिङ्गं ज्ञापकं हेतुभूतमित्यर्थः । प्रयोगस्तु दह-राकाशः परमात्माहरहः सर्वप्रजागतिस्थानत्वे सति तददृश्यत्वात्तदजात-त्वाच्चेत्यादिकः शङ्क्यः कल्पयितुम् । नचान्यल्लोके प्रजानां प्रात्यक्षिग-मनं युक्तियुक्तमिति दहराकाशः परमात्मैव ॥१५॥

घृतेरच महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । १३।१६।

“एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुविधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” (बृ० ४।४।२) इत्यन्यत्र श्रुतस्यास्य परमात्मनो धृत्वात्म्यस्य महिम्नोऽस्मिन्दहराकाश उपलब्धेः । “अथ य आत्मा स सेतुविधतिरेषां लोकानामसम्भेदाय” (छा० ८।४।१) इत्येवमत्र दहरप्रक-रणे अस्मिन्दहराकाशे धृत्वात्म्यस्य महिम्न उपलब्धेरयं दहराकाशशब्दा-

मिहितः परमात्मैव । अत्र य आत्मा स सेतुः सेतुवत्संसारसागरात्प्रा-
पकः । संसारसागरतरणोपायभूतस्तत्पाररथग्रहणलोकाधिपतिर्देति स्वयमे-
वायं दहराकाशः परमात्मोपाय उपायश्च स्वानन्यभक्तानामिति सेतुग्रहार्थः
सङ्ग तद्वति तदुक्तं गीताचार्यः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।

तेषामहं समुदत्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

मयामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् । गी० १२।७

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ॥

निवसिष्यसि मय्येव भूत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ गी० १२।८

इति स्वस्यैव स्वानन्यभक्तानां संसारसागरतरणोपायत्वस्य तत्प्राप्य-
त्वस्य चोगतत्वात् । अत्र च तमेवार्थं स्पष्टयति । “तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा” एतच्छब्दपरामृष्टमात्मानं सेतुं तीर्त्वा लब्ध्वा “अन्यः सग्ननन्यो
भवति” परमात्मप्राप्तिपूर्वकालेऽन्यवत्परमात्मनोऽपि तत्प्राप्तिकाले
द्रष्टा भवतीति । तथा नैषां लोकानां विधृतिविधारकः सेतुग्रहार्थः । न
हि सर्वलोकविधारकत्वं स्वानन्यभक्तसंसारसागरतारकत्वं ग्रहणोऽन्यस्य
सम्भवति । तस्मादयं दहराकाशः परमात्मा ॥१६॥

प्रसिद्धेश्च १।३।१७।

“आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता” (छा० ८।१।४।) सर्वाणि ह वा
इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते” (छा० १।६।१) को ह्येवान्यात्कः
प्राध्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” (तै० २।७) इत्यादिष्वाकाशा-
द्यस्य परमात्मनि प्रसिद्धेः । सर्वभूतोत्पादकत्वादपरमात्मधर्माणां भूता-
कालेऽनुपपत्तेश्च दहराकाशः परमात्मैव ॥१७॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् । १।३।१८

“अथ य एष सम्प्रसादोऽस्मान्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिर्यस्य सगंध
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच” (छा० ८।३।४)

इत्ययं वाक्यशेषे सम्प्रसादस्य दामिहितस्येतरस्य जीवस्याप्यस्मिन्
दहरप्रणरणे परामर्शात् जीव एव दहराकाशपदवाच्यः स्यादिति चेन्न ।
असम्भवात् ।

जीवे च गुणिव्यादिसर्वजगदाधारत्वादीनां परमेश्वरासाधारणधर्माणां
पूर्वोक्तानामसम्भवात् दहराकाशः परमात्मैव । श्रुत्यर्थस्तु य एष इति
दहराकाशवित्तदुपासक उच्यते । स एव सुदृप्त्यवस्थायां सर्वपाप्मस्पर्शा-
भावेन सम्प्रसन्नो जीव एव सम्प्रसीदति सुगुप्त्यवस्थायामिति सम्प्रसाद
इत्युक्तः । स च दहराकाशोपासनया प्रसन्नस्य ब्रह्मणः प्रसादेन कर्मबन्धा-
दिमुक्ततया सम्प्रसादपदभाक् भवति । सोऽयमस्माच्छरीरास्तमुत्थाय सुपु-
मनया नाड्या शरीराद्वह्निर्गत्याचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्र परं
ज्योतिरूपसम्पद्य परं ब्रह्मसमीपं सम्प्राप्य तत्प्रसादेन स्वेन रूपेण स्वाभा-
विकेनापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टसच्चिदानन्दरूपेणाभिनिष्पद्यते ऽ भितः
सर्वप्रकारेण निष्पन्नो भवतीति ।

इदञ्चात्र विचार्यते । कैदिषदत्र परं ज्योतिरूपसम्पद्यत्यस्य परे
ब्रह्मणि लयम्प्राप्य तद्रूपो भवतीत्यर्थः क्रियते । स च प्रकरणविरुद्धत्वाद-
मुपपन्नः । तथाहि-ब्रह्मलीनस्य ब्रह्मकताङ्गतस्य तस्य "जहन् क्रीडन्
रममाणः स्त्रीभिर्वा यान्" रित्यादि सर्वलोककामचारत्वादिव्यवहाराणाम-
मुपपत्त्या तदबोधकश्रुतीनां वैयर्थ्यापत्तेर्जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रस्य वैय-
र्थ्यापत्तेरपि । तस्माज्जहन् क्रीडन्तित्यादिश्रुतयोऽन्यथा स्वार्थमलभमाना
मुक्तजीवस्वरूपस्य ब्रह्मणः पारम्यमुपपाद्य स्वार्थं लभन्ते । अत एव "निरं
जनः परमं साम्यमुपैति" (मु० ३।१।३) इति श्रुतेः परमात्मप्रसादेनावि-
भूतोक्तगुणविशिष्टारमस्वरूपो मुक्तजीवो ब्रह्मसाम्यं प्राप्यते तत्समान-
भोगवान् भवतीति "भोगमात्रसाम्यलिङ्गान्च" (ब्र० सू० ४।४।२१) इति
सूत्रनिर्णीतार्थः सङ्गच्छते जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रन्तु ब्रह्मणो जगद्व्या-
पारकर्तृत्वेऽपि मुक्तानां तदभाव इति बोधनेन मुक्तजीवानां ब्रह्मणो न्यून-
द्वयकत्वं तद्भिन्नत्वञ्च स्पष्टयति । एवञ्च मुक्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां-

परमात्माधीनत्वबोधनद्वारा तेषां तच्छेदकत्वं परमात्मनश्च द्योयित्वं प्राप-
यतीत्यर्थं धृतिः । तदेव ज्ञानया धृत्या परज्योतिस्मत्प्रतिपत्तिमनन्तरं तत्प्र-
सादेन ज्ञानिमयतानां स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुच्यते । तथा च स्वस्वरूपा
विर्भावरूपमुत्तरपि परमात्माधीनत्वसूचनेन बद्धमुक्तोभयावस्थस्य जीवस्य
परमात्माधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन तच्छेदकत्वं परमात्मनस्तच्छेदपित्वं
प्रतिपादयन्तीभिरनेकधृतिभिस्तदर्थनिर्णायकेन सूत्रेण च बद्धमुक्तोभयाव-
स्थस्य जीवस्य परमात्मज्ञेयत्वनिष्पत्तेस्तस्य जगद्विधास्वत्वतत्त्वेन तुत्वाद्वि-
ध्यापारनिषेधेन तदसम्भवात् । अतोऽपि सर्वजगद्धारको दहुराकाशः पर-
मात्मैव ॥१८॥

उत्तराच्चेदाविभू तस्वरूपस्तु । १।३ १६.

उत्तरात्प्रजापतिवाक्याज्जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणवत्त्वावगमात्स एव
दहुराकाशो भवत्विति चेत् । आविभूतस्वरूपस्तु-तुदादः पूर्वं पक्षव्यावर्तकः
उत्तरस्मादपि वाक्याज्जीवस्य ग्रहणं दहुराकाशात् सम्भवतीति । अत्राय-
मभिप्रायः पूर्वं पक्षतयाभिमतः । दहुरविद्यामनन्तरं तदेकत्वावयतया तदे-
कार्थप्रतिपादिकायां प्रजापतिविद्यायां फलतया “एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्मा-
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः
पुरुषः स तत्र पश्यति जघनक्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा जातिभिर्वा नोपजनं
स्मरन्निदं क्षरोरं स यथा प्रयोज्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिच्छरीरे
प्राणो युक्तः” (छा० ८।१२।३) इति श्रूयते ।

अस्मिन् वाक्यशेषे आविभूतस्वरूपस्य जीवस्यैव प्रीडनादिव्यवहा-
राणां ध्वजणादयं वाक्यस्य जीवस्वरूपधर्मवर्णनपरत्वापत्तेर्जीवस्य चाप-
हतपाप्मत्वादिगुणकत्वोपपत्तेः स एव दहुराकाशस्य निदिष्ट इति चेत् ।
तथाह, आविभूतस्वरूपस्त्विति । आविभूतस्वरूपस्य हेतुगर्भः । अस्य
वाक्यस्याविभूतस्वरूपजीवस्य प्रतिपादनपरत्वात् तदभिधेयो दहुराकाशः ।
अयमत्र निर्णयः । अस्मिन्प्रजापतिप्रकरणेऽनादिकालप्रवृत्तपुण्यपापरूपकर्ममूला-

वस्थान्तरेतिरोहितापहृतपाप्मत्वादियुक्तस्य जीवस्य संसारिस्वरूपं प्रद-
 द्यनन्तरं "मयवन्मत्वं वा इदं क्षरीरमात्त" मिथ्याविनोपरितनवाक्येन
 तस्यैव जीवस्य परमात्मोपासनजनिततदुपसम्पत्त्याऽविभूतस्वरूपस्य प्री-
 ङ्गनादिधर्माणाञ्चोपदेशवशात् । "भोगमात्रसाम्यलिङ्गान्चे" तिसूत्रेण
 तस्य मुक्तजीवत्वावगमात् । जगद्व्यपारवर्जमिति च मुक्तानां जगत्सृष्टि-
 स्थितिप्रलयजगद्विधारणत्वसेतुत्वादिपरमात्मव्यापाराणां प्रतिषेधात् ।
 आविभूतस्वरूपमुक्तव्यवहारेषु च "जक्षन् क्रीडन्रममाण" इत्युक्तेषु जग-
 द्विधारणत्वसेतुत्वाद्यप्रतिपादनात्तस्य दहराकाशपरमात्मत्वाऽस्तम्भत्वात् ।
 एवञ्च यत्परज्योतिः प्राप्य जीवोपि कर्मबन्धाद्विमुच्यविभूतस्वरूपो भवति
 तत्स्वप्राप्यभूतं परज्योतिःपदप्रतिपाद्यं परब्रह्मैव नतरां जीवः । अत्र
 वाक्ये ब्रह्मजीवस्य दहरब्रह्मोपासनया कर्मबन्धाद्विमुच्य स्वरूपाविर्भावो
 भवतीति बोध्यते । तस्मान्न ब्रह्ममुक्तोभयावस्थो जीवो दहराकाशो भवि-
 तुमर्हतीति ॥११॥

तर्हि दहराकाशवाक्य "एष सम्प्रसाद" इत्यादिना जीवप्रस्तावोऽथ च
 प्रजापतिवाक्य "एष सम्प्रसाद" इति जीवप्रस्ताव आविभूतस्वरूपोपदे-
 शदन किमर्थं इति चेत्तत्राह--

अन्याथैव परामर्शः । १।३।२०

परज्योतिः स्वरूपदहराकाशोपासनया तत्प्रसादेनैव सम्प्रसादो जीवोऽ-
 स्माच्छरीरात्समुत्थायेति प्रतिपादनात्परज्योतिःपदाभिधेयदहराकाशसम्प-
 त्याग्रय जीवस्यावृत्तेन तिरोहितस्वरूपस्य स्वरूपाविर्भावो भवतीत्येतज्ज्ञा-
 पनार्थं दहरविद्यायां जीवस्य परामर्शः कृतः । एवं प्रजापतिवाक्येऽपि
 जीवप्रस्तावः परमपुरुषोपासनया तत्प्रसादेनास्य जीवस्य स्वेन ऋषेणामि-
 निष्पत्तिरिति ज्ञापनार्थमेवेति निर्णयः । तदेवं दहरप्रजापतिवाक्ययोः कृता-
 नां जीवपरामर्शस्वरूपोपदेशतद्व्यवहारोपदेशानामन्यार्थत्वेनापक्षीणत्वेन
 दहराकाशस्वरूपसमर्पकत्वमिति दहराकाशः परमात्मैव ॥२०॥

अन्यश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । १।३।२१।

प्रकृतश्रुतिषट्कवाच्यं "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इति विद्यते तेन दहराकाशस्यात्पत्वं हृदयावच्छिन्नत्वञ्च बोध्यते । तादृशप्रादेशित्वञ्च परमात्मनोऽसम्भवदुक्तिकम् । "महतो महीयानि"ति तस्यापरिच्छिन्नत्वमेव श्रूयते । तस्मादाराग्रमाश्रोषितस्य जीवस्यैव दहराकाशत्वमुपपद्यते । तथा सति हृदयपुण्डरीकपरिच्छिन्नत्वमपि तस्योपपन्नतरमिति चेत् । तदुक्तम् । तत्रोत्तरमुक्तम् । अर्भकौकस्वात्तद्व्यपदेद्यादित्यत्र निचाय्यत्यादेवं व्योमवच्चेत्युपासनायमल्पत्वं परमेश्वरेऽविरुद्धम् । "अणोरणीयान्महतो महीयान्" का० १।२।२०) इति श्रुतेस्तस्याणोरप्यणीयस्त्वेन हृदिस्मत्त्वमुपपद्यते । तथा चोपासनायं परमात्मनोऽल्पत्वं स्वभावतो परिमिता नन्तमहाविभूतिमसोऽपरिच्छिन्नत्वञ्चाप्यटितपटनापटीयस्या तच्छक्त्या सर्वमप्युपपद्यते । तस्माद्दहराकाशः परमात्मैव ॥२१॥

अनुकृतेस्तस्य च । १।३।२२।

अनुकृतिरनुकरणम् । मुख्यं यत्तदनुकार्यम् । मुख्यस्याभावे यदुपादीयमानं तदनुकरणमभवति । एवञ्च तस्य जीवस्य दहराकाशप्रधानुकृतेश्च हेतोर्न जीवो दहराकाश इत्यर्थो निष्पन्नः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविशिष्टत्वादिति भावः । अत्रेदं तात्पर्यम् । संसारदद्यायां कर्ममूलाभिर्जाग्रदक्षवस्थामिस्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य जीवस्यानुकार्यब्रह्मोपासनेन तत्प्रसादादाविभूतस्वरूपस्याविभूतानामपहतपाप्मत्वादिगुणानाञ्च परमात्मस्वाभाविकस्वरूपस्वभावविकापहतपाप्मत्वादिगुणानुकृतित्वोपपत्त्याऽनुकर्तृजीवादनुकार्यस्य दहराकाशपरज्योतिषो भेदत्वोपपत्तेर्न तस्य दहराकाशपरमात्मत्वमुपपद्यते । अनुकृतिर्नामानुकार्यस्य साम्यावाप्तिः सेवात्र श्रूयते । "अथ य द्वाहात्मानमनुविष्ट ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ८।१।६।) इत्यनुदिनमगवहुपासनजनिततत्प्रसादेन विभुक्तकर्मबन्धस्य जीवस्य परमेश्वरस्यैव संबन्धमात्रेण

सर्वकामावाप्तिर्भवतीति । सर्वं च “स यदि पितृलोककामो भवती” त्या-
दिना महता प्रकरणेनोपरिष्ठादुद्धोपिता । तथा चात्र परमात्मन एव
दहराकाशत्वमिति ॥२२॥

अपि च स्मर्यते । १।३।२३।

स्मर्यते चापीत्यन्वयः । “इदं ज्ञानमुपाधित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” (गी० १४।२।) इति जीवस्य
परमात्मज्ञानपूर्वकतदुपासनेन प्राप्तायास्तत्साधर्म्यं लुप्यास्तास्तदनुकृतेः स्मर-
स्थान्मुक्तजीवस्यापि दहराकाशत्वमुपपद्यते । साधर्म्यं समानधर्मत्वं धर्मा-
दचापहतपाप्मत्वादिगुणाः । अयमर्थः । दहरग्रहज्ञानपूर्वकतदुपासनेन पर-
ज्योतिर्वह्नोपसम्पद्य तद्दर्शनेन कर्मबन्धविनिर्मुक्तं आविर्भूतापहतपाप्मत्वा
दिगुणंको जीवः परमात्मसंकल्पायत्तसंकल्पवान्भवति । तदनुगुणानति-
तान् दिव्याच्छादयतिकानवाप्नोति । मुक्तस्यापि भगवदायत्तसंकल्पतया
परमात्मशेषत्वमस्य नित्यमेव सिद्धं भवति । तथा चोमयावस्थस्यापि जीवस्य
न दहराकाश वाच्यत्वमित्यतः परमात्मैव दहराकाश इति सिद्धम् ॥२३॥

ॐ अथ प्रमिताधिकरणम् ॥६॥

शब्दादेव प्रमितः । १।३।२४।

काठके श्रूयते—“अद्भुष्टमात्रः पुरुषो मध्यमात्मनि तिष्ठति” “ईशानो
भूतभग्नस्य न ततो विजुगुप्सते एतद्वत्तत्” तथा “अद्भुष्टमात्रः पुरुषो
ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभग्नस्य स एवाय स उ एव एतद्वत्तत्”
(का० २।४।१२।१३) इति । तत्र किमयमद्भुष्टमात्रः पुरुषः अधूमाणी

* ‘अद्भुष्टमात्र’ इत्यत्राद्भुष्टमात्रस्तु को मतः । जीवो वा परमा-
त्मा वा ? कस्मिन् पक्षे न दृष्टता ॥१०॥ जीवात्माऽद्भुष्टमात्रत्वात्
स्ववाचिद्वदतः परः ।

जीव आहोस्वित् परमात्मेति संशयः । तत्र पूर्वः पक्षः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष इत्युक्तं धृत्या परिमाणक्यनाज्जीवात्म्येवात्र निश्चीयते । परमात्मनस्त्वङ्गुष्ठमात्रपरिमाणकत्वं कथमपि न सम्भवति । जीवस्य तु धृतिस्मृतिषु तथा स्वरूपमुपवर्ण्यते । “प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः” (इवे० ५।७) “अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः” (इवे० ५।८) “अथ सत्यवतः कायात्पादबद्धं वसङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निदचकर्म बलाद्यम्” (म० भा ३।२६७।१७) इत्यादयः । तस्मादत्राङ्गुष्ठमात्रो जीव इति प्राप्तेऽभिधीयते —

वाग्वादेव प्रमित इति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽत्र परमात्मैव । कुतः ? वाग्वात् “ईशानो भूतभव्यस्ये” त्यपरोक्षतया ध्येयमाणवाग्वादेव । नहि तावज्जीवस्य कर्मपरतन्त्रप्रवृत्तिमतः स्वातन्त्र्येण भूतभव्यस्येति तृत्वं युज्यते । न वा कर्मबन्धविमुक्तस्य मुक्तस्यापि । मुक्तव्यवहारपरधीतेषु वाक्येषु तस्य भूतमव्येक्षानत्वाद्यवस्थात् । अत एव जगद्व्यापारवज्रंमिति जगद्व्यापारस्यापि प्रतिषेध उपपद्यते । एतद्वैतमिति पृष्टस्योत्तरतयानुसन्धानमपि परमेश्वरोपादान एव सङ्गच्छते । पृष्टञ्चेह नचिकेतसा ब्रह्मैव । इत्येतद्वैतमिति परमात्मन एव ग्रहणम् ॥२४॥

किमर्थं तर्ह्यपरिच्छिन्नस्य ब्रह्माण्डाङ्गुष्ठमात्रप्रमितत्वेन परिच्छिन्नस्वव्यपदेश इत्यत्राह—

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ।१।३।२५।

अपरिच्छिन्नस्यान्तर्यामितया सर्वत्रावस्थितस्यापि परमात्मनः स्वाधितजनोपासनासिद्धयर्थमेवोपासकहृदयेऽधिष्ठितत्वात् । हृदयस्य चाङ्गुष्ठप्रमाणकत्वं सिद्धमेव तद्गतपरमपुरुषो भगवति समारोप्येदमङ्गुष्ठमात्रप्रमितत्वं तस्योच्यते “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष” इत्यादिबचनेः । शक्तिमति विद्येयार्थिनि च शास्त्राणि चरितार्थीभवन्तीति सिद्धान्तान्मनुष्यान्धि-कृत्यैव शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वान्मनुष्याणामेव परमात्मोपासकत्वसम्भवात् ।

मनुष्याहृदयस्य च तत्तद्दुष्टप्रमितत्वात्तदपेक्षयेदमभिहितमित्यत्र परमा-
त्मैवाङ्गुष्ठमात्र इति सिद्धम् ॥२५॥

ॐ अथ देवताधिकरणम् ॥७॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्मवात् ॥१॥२॥२६॥

पूर्वं मनुष्याधिकृत्य शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्मनुष्याणां ब्रह्मोपासनेऽधि-
कार इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेन देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति
संशयो बुद्धधारुढो भवति । तत्रायम्पूर्वः पक्षः । नास्ति ब्रह्मविद्यायां देवा-
दीनामधिकारः । कुतः ? तेषां विग्रहादिप्रतिपादकवचनाश्रवणात् । मन्त्रा-
र्थवादादीनामपि “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” (यजु. काण्ड. २ प्रश्न. १ धनु
१ पं० १) इत्यादीनां “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम” इत्यादिविधि-
वाक्यैकवाक्यतया शेषभूतानां वायुस्तुतिमात्रपराणां वाय्वादिवेवताविग्रहा-
दिसद्भावप्रकाशकत्वाश्रवणात् । करणकलेवरमन्तरेण च ब्रह्मानुष्ठानलक्ष-
णोपासनादिसामर्थ्यं न स्यात् । तदतिरेकेण चाधिकृत्यस्याप्यसम्भवात्साम-
र्थ्याधिकृत्ययोरभावादेव देवादीनां तत्राधिकारो नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते
तदुपर्यपि वादरायणस्सम्भवादिति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठार्थे देवादय-
स्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति वादरायण आचार्यो मन्यते ।
कुतः ? सम्भवात् । देवादीनामपि विद्याधिकारकारणत्वयोः सामर्थ्याधि-
त्वयोः सम्भवात् । तत्र सामर्थ्यं देहेन्द्रियादिमत्तः सम्भवति । तच्च देहेन्द्रि-
यादिमत्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिभिस्तेषामवगम्यते । तत्र “वज्रहस्तः
पुरन्दरः” (अष्टक २ प्र० ६ अ० ७ पं० ३४) “तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छत्”
(का० २ प्र० ४ अ० १२) इत्यादिकर्मविधिशेषभूतमन्त्रार्थवादेषु स्पष्टमेव

* मर्त्यानामिव देवानां ब्रह्मविद्याऽधिकारिता ॥११॥ अस्ति वा
नास्ति वा ? नास्ति देहाद्यभावेहेतुतः । अस्त्येव विष्णुपानां सा सामर्थ्या-
दित्वसम्भवात् ॥१२॥

विग्रहादिमत्त्वं देवानां ध्रूयते । स्तुतिर्हि स्तोतव्यनिष्ठासाधारणगुणाभिधानेन सम्पद्यते । तथाभूतगुणानामाधारश्च विग्रहादिमानेव स्यात् । न ह्येते-
 पामन्यपरत्वमेष्टव्यम् । कर्मप्रवृत्तये स्तोतव्यार्थसङ्गादस्यावश्यकत्वात् कर्म-
 विनियुक्तादच मन्त्राः प्रयोगकाल अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन ब्रह्मदेवतास्वरूप-
 मुपवर्ण्यं विशेषार्थमेव विदधते । न च “अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टिः” (ऋ सं.)
 सृष्येव जर्फरी तुर्फरीतू” (ऋ० सं०) इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रामाणिकः कश्चि-
 दर्थ एव न बोध्यते । “अथः स्विदासीश्दुपरिस्विदासीश्” (ऋ० सं०)
 त्यादीनां बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाक्यवत्संदिग्धबोधकत्वाद-
 प्रामाण्यमेव मन्त्राणाम् । तथा च कथं देवताविग्रहादिवर्णनस्य साधुत्व-
 मिति वाच्यम् । यास्काचार्येण निरुक्ते तेषां मन्त्राणां सम्यगर्थं निरूप्य
 प्रामाण्यं दर्शितम् । तत्परिचयदून्वैरजातश्च न मन्त्राणां बोधमावहति ।
 नैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्थो न पश्यति पुरुषापराधः स भवतीति लौकि-
 कीयं गार्थवात्र प्रसरति । पूर्वतन्त्रेऽप्ययमर्थो वर्णित एव । “सतः परम-
 विज्ञानम्” (जै० सू० १।२।५०) प्रस्फुट एवार्थो प्रमादादिभिर्न ज्ञायते अतो
 निरुक्तव्याकरणादिभिश्च धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तथा च “जर्फरी
 तुर्फरीतू” इत्येवमादीन्यद्विनोरमिधानानि । “आदिबनं चेदं सूक्तम्”
 (ऋ० सं०) “अद्विनोः काममप्रा” इति दर्शनात् । द्विवचनान्तश्च तत्र
 लक्ष्यते । अत एव “जर्फरी भर्तारावित्यर्थः । तुर्फरी हन्तारावित्यर्थ इति
 निरुक्त उक्तम् । “एव अम्यक्सात” इत्यादावपि सङ्गमनोयम् । “अथः
 स्विदासीश्” इत्येषो न संशयार्थकः । अपि तु जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽ-
 तिगमोत्त्वं सूचयितुमेव प्रवृत्तः । स्वाचार्येणास्त्रसम्प्रदायरहितैरगम्यत्वमथः
 स्विदित्यनया वक्तो मङ्गलबोधोपन्यस्यते । अयमेवाशयः “कः प्रदा वेद” (ऋ०
 सं०) द्रष्टुपरिष्ठात्मन्त्रेषु प्रदर्शितः । प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणं नियमत
 एव कर्तव्यमित्यहष्टप्रयोजनकत्वमेव मन्त्राणामित्यपि न, तदर्थप्रत्यायकत्व-
 रूपं हृष्टमपि प्रयोजनमूरिकुतम् । न च हृष्टप्रयोजने न किमपि धीर्तं
 प्रमाणमुपलभ्यत इति वाच्यम् । “लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत्” (जै० सू०

१।२।१२)- इत्यनेन निर्णयमेव तत् । तथा हि “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते” इन्द्रो देवता यस्या ऋचः सेयमन्त्री तथा गार्हपत्यमुपतिष्ठेति ।
मन्त्रीत्वलिङ्गेनैवोपदेशः । तस्यामुचीन्द्रः प्राधान्येन प्रतिपाद्यतेऽतस्तस्या
ऋचः इन्द्रो देवतोपदिश्यते । अत एव चैन्द्रयेति देवतावाचितश्चित्तान्त-
र्निर्द्देश उपपद्यते । ततश्चायमुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदिति ज्ञापयति ।
तस्माद्विद्वज्जितार्थप्रत्यायकत्वान्मन्त्राणां प्रयोगफानिकमुच्चारणम्भवतीति ।
एवञ्च मन्त्रेण देवतास्वरूपं स्पष्टमेवाभिधीयत इति नाविदितं वैदिका-
नामतः प्रकृतमनुसरामः । तथाच “यस्य देवतार्यं हविर्गृहीतं स्यात्तां
मन्त्रा ध्यायेद्वपट्करिष्यन् (ऐ०शा० ३।८।१) इति वचनं देवताविषयकं
मनोध्यानमाविष्करोति । तच्च निर्विज्ञेपायास्तस्या नोपपद्यते । तस्मा-
त्सगुणदेवतायाः कर्मविधावावश्यकत्वम् । फलकामिनाऽनुष्ठीयमानस्य
कर्मणः क्षणप्रध्वंसित्वात् कालान्तरभाविनः स्वर्गादिरूपस्य फलस्य च
प्रयोजकः कश्चिदपेक्षितः । विधिवाक्यविचारे च कृत्स्नानि कर्माणि स्वो-
पास्यदेवताप्रधानान्येव । तस्माद्देवानां देहेन्द्रियादिमत्त्वं सम्मगुपपन्नम् ।

तेषोपनिगद्गोऽपि सृष्टिप्रकरण उपासनाप्रकरणे च ध्रूयते । सृष्टि-
प्रकरणे नावत् “सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति” स्यारम्य “तदैक्षत बहुस्यां
प्रजायेयेति” “तत्तजोऽभ्युज्जत” (छा० १।२।३।) इति सर्वमचेतनं तेजोव-
त्प्रदिकं सृष्ट्वा “हन्ताहमिमास्तिशोदेवताऽनं जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६।३।२।) इति संकल्प्य नामरूपाभिहितं
ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तं भूतजातं चतुर्विधं तत्पूर्वकमोचितं तादृशं सारीरं व्या-
करोदिति नामरूपव्याकरणस्यैव देवादीनां विग्रहवत्त्वं निव्यस्यते । देवादीनः
देहेन्द्रियादिमन्वन्यकरणस्यैव नामरूपव्याकरणत्वम् । तथाऽन्तमप्रपाठकेऽपि
छान्दोग्ये “तौ हर्षविद्वानावेव समित्पाणी प्रजापतिगकाशमाजग्मतुः”
(छा० ८।३।२) इति श्रुत्या हस्तादीनामवगमाद् विग्रहादिमत्तया तेषां
शामर्प्यनिश्चयान् । तथा चान्दोग्ये श्रीरामं प्रति ब्रह्मणो वचनादपि
जायते ।

संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि ।

महाणवे क्षयानोप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ वा. रा.उ.स. १०४।४

पद्मे दिव्यार्कसंकाशे नाम्नामुत्पाद्य मामपि ।

प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् । वा. रा. उ. स. १०४।७

सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगद्गुरुम् ।

रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ वा. रा.उ.स. १०४।८

ततस्त्वमपि दुर्धर्पास्तिस्माद्भावात्सनातनात् ।

रक्षां विधास्यन् भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् । वा. रा. उ. स. १०४।९

इति "नाम्नामुत्पाद्य मामपि" "त्वामुपासे" "रक्षां विधत्स्वेति" च

वाक्यैर्ब्रह्मणः सरीरवत्त्वं श्रीरामोपासकत्वञ्चावगम्यते ।

एवं देवादीनां सदा भोगशान्तिर्वेऽपि भोग्यवस्तूनां क्षयातिशयदोषप्र-
स्तत्येन तथानित्यत्वशुद्धयुत्पादेन धैर्याग्राह्यत्वतिपूर्वकनिरनिक्षयानन्दस्य
भोक्षत्वाचित्त्वमपि सम्भवत्येव ।

तथा ब्रह्मदारण्यके 'तद्यो यो देवानां प्रत्यनुप्यत स त्वं तदभवत्तय-
र्णीणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ० १।४।१०।) इति देवानां ब्रह्मविद्याफलानां
विद्यावत्त्वं धृतम् । एवञ्च तेषां ब्रह्मविद्याफलवतां कीमुत्पन्नायेनैव ब्रह्म-
विद्याधिकारित्वोपपत्तेरिति ॥२६॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् १।३।२७।

ननु ब्रह्मविद्याधिकारत्वनिष्पत्तये देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं मप्रमाणम-
भ्युपगतम् । तथा सति कर्मणि विरोधः सम्पद्यते । कुतः ? विग्रहपक्षे
तेषां यागादौ कर्मणि "इन्द्रागच्छ हरिव प्रागच्छ" (यजु० पार० प्र० १
म. १२) इत्यादिनाऽहूतस्य तस्यैकस्य युग।दनेकयागेषु सन्निधानाऽनुपप-
त्तेरिति कर्मणि देवताया उपकारकरवावरोध इति चेन्न । कुतः ? अनेक-
प्रतिपत्तेर्दर्शनात् । सोम्यादीनां योगसहितभावां युगपदनेकयोगप्रतिपत्ति-
दर्शनात् देवादीनां प्रभूतशक्तिमतां युगपदनेकयोगधारणस्योपपत्तेः ।

अथवा प्रतिपत्तिरङ्गभावस्तस्य लोके वर्धनात् । यथाऽनेकं दृष्टान्नैयुगपत्प्रम-
स्कुर्वाणं रेणोपि गुरुरनमस्क्रियमाणो दृश्यते । एवमेकां सविग्रहामेव देवता-
मुद्दिश्य युगपत्सर्वे हृषीपित्यदयन्तीत्यतः कर्मणि देवताया उपकारवत्त्वे न
कश्चिद्विरोधः ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रमथात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ १३॥ २८ ॥

विरोध इत्यनुवर्तते । ननु निरुतहेतोर्देवादीनां विग्रहादिमत्त्वेऽभ्युपग-
म्यमाने न स्यात्कर्मणि कश्चिद्विरोधः । किन्तु देवादिवाचके शब्दे तु
विरोधः स्यादेव । अर्थानामनित्यत्वेन तदसम्बन्धात् । अयमभावः । “प्रौत्प-
त्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्” (जै. सू. १।१।५) इत्या-
दिमूले “प्रौत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूम” इति शबरस्वामिन आहुस्तथा च
शब्दस्यार्थेन सम्बन्धो नित्य एवेति मतम् । सम्बन्धस्य द्विगुत्वेन सम्बन्ध-
न्धीनमेव तस्य नित्यत्वं वाच्यम् । तथा च शब्दस्य तद्वाच्यस्य च प्राङ्नि-
त्यत्वं स्थिरीकृत्यवान्वयस्य तत्त्वं परिरक्षणीयं भवेन्नेतरथा । तदिदानीं
देवादीनां विग्रहवत्त्वेन सावयवत्वादिन्द्रादिस्मार्थस्य घटादिवदनित्यत्वम-
वर्जनीयं स्यात् । तथा सस्यनित्येनार्थेन नित्यस्य तद्वाचकरूपस्य शब्दस्य
सम्बद्धमशक्यत्वादात्मनायशब्देऽन्वये च नित्यतया यत्प्रामाण्यं व्यवस्थितं
तस्य विरोधः सुतरामापद्यतेति चेत् । अतः प्रभवात् । प्रैकालिकसम्बन्ध-
विशिष्टाद्वैदिकेन्द्रादिसंघादेव पुनरिन्द्राद्यर्थसमूहस्योत्पत्तेः ।

अयमत्र निर्णयः । गवादिशब्दानां न केवलं व्यञ्जितमाश्रयावकत्वम् ।
व्यक्तीनामानन्त्येनानन्तवृत्तिकल्पने गौरवात् । एकत्र व्युत्पत्तिग्रहे तु व्यक्त्य-
न्तरबोधाऽसम्भवान् । न वा विशिष्टाभिप्रायित्वम् । अनन्यतन्म्यस्यैव शब्दा-
र्थत्वनिममात् । अतोनागृहीतविशेषणा बुद्धिशिष्टेष्वभ्युपगमक्रामतीति न्याया-
दाकृतावेववर्जितः । गौरवस्य शक्यतावाच्येदकत्वापेक्षाया शक्यत्वस्यैव तत्त्वं
माश्रयाच्च । तुल्यवर्तितवेद्यत्वादेव व्यञ्जितबोधसम्भवः । तथा च जैमि-
नीयं सूत्रम् “भाकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्” (१।१।१७।३३) इति एवं स्थिते

वेन्द्रादिरूपार्थानामुत्पत्तिमत्त्वेऽपि न वैदिकेन्द्रादिप्रदानामनित्यत्वम् । अपि
 स्वाकृतीनां नित्यतया तदभिधायिनां तेषां नित्यत्वमेवेति न काप्यनुपपत्तिः ।
 सर्गादौ हि परमात्मप्रसादात्प्रतिभासितवेदः प्रजापतिर्विनष्टास्वेन्द्रादित्य-
 नित्येषु तत्तदाकृतिवाचकान्विनाशिन एवेन्द्रादिवैदिकाऽऽच्छदान्हृदिरथाना-
 कलयन् प्राक्कल्पीयांस्तदर्थान् मनस्याकृतयन् गतकल्पीयाकारा एवेन्द्रादि
 व्यक्तीः समुत्पादयती । जयतः प्रबाहूपरम्परयानादित्वादित्यमुपपद्यते ।
 उपतार्थे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह-प्रत्यक्षानुमानाम्यामिति । प्रामाण्ये स्वात-
 न्त्यात्प्रत्यक्षं श्रुतिः श्रुत्यग्रेषांप्रामाण्यकत्वाच्चानुमानं स्मृतिः । ताम्यां
 श्रुतिस्मृतिम्यामित्यर्थः ताम्यां सप्तपूर्वा सृष्टिरवगम्यते । तथा हि “वेदेन
 नामरूपे ध्याकरोत्सतासती प्रजापतिः” “स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृ-
 जत्” (तै० ब्रा० २।२।४।२२) “एते असृग्प्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाश्रयः ।
 विश्वान्यमिसौमगे”त्येतन्मन्यस्थपदैः स्मारं स्मारं ब्रह्मा देवादीनसृजत् ।
 तथा चेयं श्रुतिः । ‘एत इति ये प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्या
 निन्दव इति पितृस्तिरः पवित्रमिति ब्रह्मनाश्रय इति स्तोत्रं विद्वानीनि
 सप्तममिसौमगेत्यन्याः प्रजा” इति तथा “स मनसा वाचं मियुनं समम-
 वत्” (बृ० १।२।४) उपरि निर्दिष्टायाः श्रुतेरर्थसंगतिः । “एत इत्यस्य
 पदस्यार्थाकारं स्मृत्वेन्द्रियाधिष्ठातृदेवानसृजत्” । “असृग्प्रसादार्थाकारं
 स्मृत्वाऽसृक्छन्दवाच्यवधिरप्रधानदेहरमणान्मनुष्यान्सृजदि” त्यादिप्रवारे-
 णावगन्तव्या । तथा स्मृतिरपि--

अनादिनिधना एषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवर्तयः ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्गमे ॥ म. घ० १।२१।

नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रवर्तनम् ।

वेद शब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः । वि० पु० १।५।६३

पूर्वं वैदिकानेव “सौर्यं चरु निर्वपेत्” “ग्राम्येयमष्टाकपालं निर्वपति”

“सारस्वतं चरम्” “त्वादितो यूपो भवति” इत्यादिशब्दान् संस्मृत्य नामह-
पकृत्यानि कृतवान् प्रजापतिरित्यादिरर्थः। अतो वैदिकशब्देभ्य एव देवादि-
सृष्टिकरणाद्देवादिसृष्टिहेतुत्वेन तेषां साचंख्याद्देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽपि न
वेदस्यानित्यत्वप्रयोजकः कश्चिच्छब्देऽपि विरोधः ॥२८॥

अत एव च नित्यत्वम् । १।३।२६।

यतो वैदिकेभ्य इन्द्रादिशब्देभ्यस्तदाकृतिं प्रजापतिर्मनसि सम्प्रधार्य
तत्तदर्थान् संस्मृत्य सृष्टिं करोति । तत एव “नम आग्निम्यो मन्त्रकृद्भ्यः”
(आरण्य० प्र० ७ अ० १) “अयं सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं
भवति” (यजु० का० ५ प्र० २ अ० ३) इत्यादौ विद्वामित्रादीनां
प्रतीयमानानां नित्याकृतिमवगम्य तत्सम्पादने वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते
अयम्भावः । प्रजापतिस्तावदादौ सम्प्रदायप्रवर्तकानामृषिणामाकृतिमयधार्यं
तच्छ्रुतियुक्तान्तास्तदाकारानेव समुत्पाद्य तत्तन्मन्त्रादिप्रवर्तने तानेवर्षान् प्रेर-
यति । तेऽपि स्वाधिकारोचित सामर्थ्यमवाप्य पूर्ववद्वेदांभाषीत्य तथैव
स्वरवर्णानुपूर्वोक्तान्ताम्प्रदायिकाग्मन्त्रान् संस्थापयन्ति । अतस्तेषां मन्त्र-
कृत्वं वेदानाञ्च नित्यत्वं सम्यगुपपद्यते ।

न च वेदानां पुरुषोच्चरितत्वाच्च पीत्येयत्वम् “स तपोऽजप्यन्”
“तेभ्यस्तपस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त” इत्यादिश्रुतेषु कार्यत्वमिति
वाच्यम् । न केवलं पुरुषोच्चरितत्वमात्रेण पीत्येयत्वम् दवामप्रदवाप्तयोः
मुपुष्टिकालयोः पीत्येयत्वव्यवहाराभावात् । किन्तु प्रजापूर्वयत्वेनैव तत्त्व
वाच्यम् । वेदास्तु निदवाप्तवदेवास्य परमात्मनः सफासात्प्रादुर्भवन्ति ।
तथा च श्रुतिः । “अस्य महतो भूतस्य निदवसितमेतदृत्वंदो यजुर्वेदः”
इत्यादिरिति । तथा चानायासादेव तेषां प्रादुर्भावात् पीत्येयत्वम् न वा
कार्यत्वम् । “वाचा विरूप नित्यया” (तै० सं० २६।११) इति श्रुत्या
च नित्यत्वस्य स्पष्टमभिधानादिति स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वतन्त्रे “उच्यन्तु दाद-
पूर्वत्वम्” (जै० शू० १।१।२६) इति सूत्रे । एतच्च तत एवावगन्तव्यमतोष
सङ्क्षेपः ॥२९॥

समाननामरूपत्याचावृतावप्यविरोधो

दर्शनात्स्मृतेश्च । १।३।३०।

नन्वेवमवान्तरप्रलये सतीन्द्रादिव्यवतीर्वेदशब्देभ्य एव प्रजापतिरसंस्मृत्य तत्तदर्थोधावगम्य विरचयेत् तथा सृष्टौ वेदनित्यस्वमप्युपपद्यते परं प्रकृत-प्रलये तु भूराद्यखिललोकतत्त्वाङ्गीभूतमहद्दहक्कारादीनां ममेपां विनष्टत्वा-सदानीं सृष्टुरप्यभावात्कथं वेदशब्देभ्यो जगद्वचनावैचित्र्यम् ? कथन्तरां विनिष्टस्य वेदस्य नित्यत्वम् ? तथा च कथं वेदशब्दपूर्वकत्वं सृष्टेः स्यादिति शङ्कायामाह-समानेत्यादिकम् । प्राकृतप्रलयावसाने पुनर्जगत्सृष्ट्यावृतावपि न कश्चिद्विरोधः । कुतः ? सृज्यानां पूर्वोक्तसमाननामरूपत्वात् । आदिस-र्गेऽपि परमात्मा स्वस्मिन्लोकस्य जगतः पूर्वसंस्थानं स्मरन् “बहु स्यात् प्रजायेव” (छा० ६।२।३) इति संकल्प्याखिलचिद्रूपं जगत्सूक्ष्मरूपेणावस्थितं यत्तन्महदादिब्रह्माण्डं चतुर्मुक्तान्तं यथापूर्वं सृष्ट्वा प्राक्कालीयस्वरवर्णानु-पूर्वमतां वेदाननादिसिद्धान्तं प्रकटीकृत्य हिरण्यगर्भायोगादिस्य देवाद्याना-रजगत्सर्गे यथापूर्वं नियुज्य तदन्तर्यामिस्वरूपेण स्वयमवस्थायाखिलगन्मण्डले ध्याप्नोति । सत्कार्यवादमप्युगच्छतामयं वैदिकः पन्थाः । गतकल्पीयवेदस्य तादृशानुपूर्वमत एवास्यां सृष्टावपि संस्मृत्योपदिष्टस्वादपौरुषेयत्वमप्यदा-तम् । अपरिमितानन्तशक्तिमतः परमात्मनः कारणत्वे सर्वमिदमुपपद्यते । एतत्सर्वं धृतिस्मृतिभिश्चावगम्यत इत्याह-दर्शनात्स्मृतेदचेति दर्शनं धृतिः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” (तै० २।६।) यो ब्रह्माण्डं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त स्मै” (इवे० ६।१८।) इति धृतिर्ब्रह्माण्डमुत्पाद्य तस्मैवेदानुपदिशतीत्यर्थं स्पष्टमाह । तथा “सूर्यचन्द्रमसी धाता यथापू-र्वमकल्पयत्” (ऋ० सं० १०।१६०।३) इति धृतियंवा पूर्वं प्रनयात्पूर्वं सृष्टौ यथा सूर्यचन्द्रमसादिसर्वं जगदासीत्तथैवोत्तरसृष्टौ तत्सर्वमकल्पाय-द्ब्रह्मेत्यभिधत्ते । तथा “तत्र मुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत । तस्मि-न्पद्मे महामाग ! वेदवेदाङ्गपारगः । ब्रह्मोत्पन्नस्त तेनोक्तः प्रजा सृज-

महामते ! । इत्याद्याः स्मृतयः ।

एवं श्रीवाल्मीकीये-

“संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि ।

महाएवं दयानोप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः । वा०रा०उ०स० १०४।४।

पद्मे दिव्याकंसकाक्षं नाम्नामुत्पाद्य मामपि ।

प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेक्षितम् । वा०रा०उ०स० १०४।७।

सोहं संन्यस्तमारो हि त्वाश्रुपाये जगद्गुल्म ।

रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेऽस्करो भवान् । वा०रा०उ०स० १०४।८।

ततस्त्वमपि दुर्धपात्तस्माद्भावात्सनातनात् ।

रक्षां विधास्यन् भूतानां विष्णुस्त्वमुपजग्मिवान् । वा०रा०उ०स० १०४।९।

अदित्यां वीर्यवान् गर्भः भ्रातृणां हृष्यवर्धनः ।

समुत्पन्नेषु कार्येषु तेषां साहाय्यं कल्पसे । वा०रा०उ०स० १०४।१०।

सत्त्वं विधास्यमानासु प्रजासु जगतां वर ।

रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनो दयाः । वा०रा०स०उ० १०४।११।

इत्येवं महता प्रकरणेनोक्तम् । तदर्थं च प्राकृतप्रलयान्त आदिसर्गार्थं

त्वं महाएवं दयानोप्सु नारायणसंज्ञामवाप्य नाम्नां मामुत्पाद्य प्राजा-
पत्यं सर्वं कर्म मयि निवेद्य ततस्त्वदुपासकेन मया प्रजारक्षणार्थं प्रायितो
विष्वादिरूपेणात्राविर्भूय सद्रूपेणावध्यस्य रावणस्य वधाकांक्षी त्वं मानु-
षेषु मनो दयाः । स्वेनैव सनातनेन रूपेणाविर्भूतोसीति श्रीरामं प्रति
ब्रह्मणो वचनान्च परमात्मनियोगपूर्वक एव प्रजापतेर्भ्यापांस्तत्कृतं कञ्च-
दमिन्द्रादिमर्गं जगदित्यवगम्यते ।

एवमेवमन्याः स्मृतयोऽप्याहुः ।

ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदधृतानि वै ।

तथा नियोगयोग्यानि सन्त्येषामपि सोऽकरोत् । वि०पु० १।५।६४।

ययनुष्टुतुल्लिङ्गानि नामरूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु । वि०पु० १।५।६५।

करोत्येवं विद्यां सृष्टिं यत्पादौ स पुनः पुनः ।

सिसृक्षाद्यक्तियुक्तोऽसौ सृज्यद्यक्तिप्रचोदितः । वि० पु० १।५।६६।

एवमनेकश्रुतिस्मृतिप्रमाणदेवादीनामप्यप्यित्यसामर्थ्यायोः सम्मवासे-
पामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥३३॥

ॐ अथ मध्वधिकरणम् ॥८॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनि ।१ ३।३१।

ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकार इति सामान्येन प्राक् चिन्तितम् ।
परं यत्र मध्वादिषु विद्यास्वेकस्या देवताया उपास्यत्वं तस्या एव चोपा-
सकत्वमिति श्रूयते तत्र तासामनधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।
कुतः ? असम्भवात् ।

“असौ वा आदित्यो देवमधु” (छा० ३।१।१) इत्याद्यावादिस्वादी-
नामेष देवमधुत्वादुपास्यत्वं तेषामेव च देवतात्वादुपासकत्वमित्येकस्वयो-
भयरूपत्वं न सम्भवति । विरुद्धत्वात् न हि प्राप्यस्य प्रापकत्वं क्वचिदपि
दृष्टचरम् । मनुष्यादीनान्तूपासकत्वं फलावाप्तये सम्भवतीति मध्वादिवि-
द्यासु नास्ति देवादीनामधिकार इति जैमिनेराचार्यस्य मतम् । मध्वादि-
ष्वित्यादिपदेन यासु विद्यासु देवानामुपास्यत्वं प्रतीयते “आदित्यो ब्रह्म-
त्यादेशः” (छा० ३।१।१।१) इत्येवमाद्यासु ताः सर्वा गृह्यन्ते इति ॥३१॥

ज्योतिषि भावाच्च ।१।३।३२।

“तं देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” (बृ० ६।४।१४) इति

* मध्वादिषु च विद्यासु मुराणामधिकारिता । अस्ति वा नास्ति
वेत्यत्र पूर्वपक्षतयोच्यते ॥१३॥ आदित्यो देवमध्वादी सूर्योपास्यत्वदर्श-
नात् । मध्वादिष्वधिकारो न देवानामिति जैमिनिः ॥१४॥ एकत्रासम्भवा-
यस्मानुपास्योपास्तृभावयोः । सूर्यान्तर्याम्युपासनेनास्तीति वादरायणः
॥१५॥

ज्योतिषां ज्योतिषि परस्मिन् ग्रहाणि देवानामुपासनायाः सद्भावाच्च परग्रहोपासकानां सूर्याद्युपासनानुपपत्तेर्नास्ति देवानां मध्वादिविद्यास्वधिकार इति पूर्वोदितस्य जैमिनेर्मतम् ॥३२॥

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि । १।३।३३।

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । मध्वादिविद्यास्वपि तदुपासकानामादित्यवस्वादीनां देवानामधिकारभावं भगवान् वादरादणाचार्यो मन्यते । हि यस्मादादित्यवस्वादीनामपि स्वान्तर्धामिपरमात्मोपासनजन्यादित्यादिप्राप्तिपूर्वकमस्त्येव परग्रहणः प्राप्तिकामना । "स यावदादित्यः पुरस्तादेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्य स्वाराज्यं पर्येता" (छा० ३।६।४) इति वस्वाद्याधिपत्यस्वाराज्यस्य सूर्योदयास्तप्रदेशपर्यन्तस्वधवणात् । वस्वादीनां भोग्यस्य परिमितत्वेन सातिष्यत्वेन च ततोऽपि विरागपूर्वकं निरवधिकनिरतिशयानन्दावाप्तये ग्रहप्राप्तीच्छया तदुपासनेन कल्पान्तरे वस्वादित्यं प्राप्य तदन्ते परग्रहप्राप्त्यवगमात् । तस्मादत्र कार्यकारणोभयावस्थग्रहोपासनमेव विधीयते । 'अथ तत उर्ध्वं उदेत्य' (छा० ३।११।१) इत्यतः प्राक्कार्यावस्थस्य तद्वाक्येन च कारणावस्थस्य ग्रहण एवोपास्यत्वमुपदिश्यते । एवं "एतामेवं ग्रहोपनिषदं वेद" (छा० ३।११।३) इत्यनेन समन्नाया मधुविद्याया ग्रहोपनिषत्त्वध्ववणाद् ग्रहप्राप्तिपर्यन्तसत्फलस्य धवणाच्चादित्याद्यस्य विधीयमानमुपासनं ग्रहण एवेति निदर्शयते । तथा सति "तं देवा ज्योति" रित्यस्यापि सामञ्जस्यम् । तस्मादस्त्येव मध्वादियु विद्यासु देवादीनामप्यधिकार इति सिद्धम् ॥३३॥

॥ अथापञ्चद्राधिकरणम् ॥६॥

उक्तं ह्येतन्मनुष्याणां देवादीनाञ्च ग्रहविद्यायामधिकार इति ।

* ग्रहविद्याधिकारः किं दूद्रस्यास्त्युत नैव हि । अर्थित्वेनास्ति, नास्त्येव सामर्थ्यादिरभावतः ॥१६॥

इदानीं सूद्रस्यापि मनुष्यत्वाविशेषात्तस्याप्यधिकारः स्यान्न केवलं त्रैवि-
कस्यैवेतीमां संकामपाकतुं अधिकरणमिदमारम्यते ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । १।३।३४

यथा किलाधिकृतसामर्थ्ययोः तत्त्वात्रैविकानां मनुष्याणां देवादीना-
ञ्चाधिकारस्तथैव सूद्रस्याप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायां स्यात् तस्यापि तत्स-
म्भवात् । किञ्च “तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्तृत्तः” (तै० सं० ७।१।१।६)
इति कर्मणि निषेधवत् “सूद्रो ब्रह्मविद्यायामनवक्तृत्तः” इति विनोपेण
निषेधस्याश्रुतत्वात् । वेदाध्ययनसाध्याहवनीयाद्यभावेनानिगाध्यकर्म-
धिकारेऽपि ब्रह्मोपासनस्य मनोमात्रनिर्बन्धत्वेन सूद्रस्यापि देवादिवेदाधि-
कारस्य सम्भवात् । न चानधीतवेदान्तस्यानवगतोपासनक्रियाकलापस्य
कथमुपासनेऽपि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । वेदान्ताद्यध्ययनाभावेऽपीतिहास-
पुराणश्रवणादिभिरप्युपासनावगतेस्तत्सामर्थ्यस्य सम्भवात् । इतिहासादि-
श्रवणन्तु सूद्रस्यापि सम्भवति । तथा च भारते “धावयेच्चतुरो वर्णान्
कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः” (शा० मो०) इति । अथित्वन्तु परमपुरुषार्थविक्षाण-
निरतिशयानन्दे मोक्षे कस्य नाम चेतनावतो न भवेत् । हृदयेऽपि चेति-
हासपुराणेषु विदुरादीनां ब्रह्मनिष्ठस्य । एवं छात्रोऽपि श्रुतावपि सर्व-
विद्यायां ब्रह्मविद्याधिकारः सूद्रस्याप्यवगम्यते । “मह हारेत्ता सूद्र तवैव
सह गोभिरस्तु” (छा० ४।२।३) इति आनधुति सूद्रशब्देनामन्य तन्मन्त्रि
ब्रह्मविद्योपदेशश्रवणाच्छूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकार इति शब्दे-

प्रमिथीयते । न हि सूद्रस्योपनयनाभावेनानधीतवेदस्य वेदवाक्य-
चोरसाध्यब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । उपासनस्य मनोमात्रनिर्बन्धत्वेऽ-
नधीतवेदस्य सूद्रस्य वेदवाक्यविचारैकत्वग्रह्यस्वरूपतदुपासनोपाययाव-
त्सम्मानासम्भवेन शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् । न चैवं सति देवानामप्य-
धिकार इति वाच्यम् । तेषां स्वयं प्रभातवेदत्वान्न दोष इति ब्रूमः । ब्र-
विद्यायाश्च “तं त्वोपनिषदं पुर्यं पृच्छामि” (बृ० ३।६।२६) इत्युपनिष-
द्रूपवेदान्तनागैकगम्यत्वश्रवणात् । “नःवेदविन्मनुते तन्मृहन्तम्” इत्या-

मनायानधिगतवतो ब्रह्मयायाः स्य ज्ञाननिषेधाच्च । यत्कृतमितिहासपुराण-
श्रवणादिभिः सामर्थ्यं ब्रह्मविद्यायां भविष्यति दूषणाय । तदपि न । इति-
हासादेः श्रवणस्य केवलं दुरितनिवर्तकत्वेन ब्रह्मविषयकमथार्थज्ञानाजनक-
त्वात् । दुरधिगमवेदार्थविज्ञदीकरणेकप्रयोजनप्रवृत्तयोरितिहासपुराणयो-
रपि वैदिकाधिकारानुगुण्येनैव ब्रह्मोपासनसामर्थ्यं न तु स्वातन्त्र्येणेति ।
विदुरप्रभृतीनान्तु जन्मान्तरवासनया ज्ञानसामाद् ब्रह्मनिष्ठत्वम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां ब्रह्मविद्यात्वेऽपि “इदन्ते नातपस्काय नामक्ताय
कदाचन । न चायुश्पूर्वे वाच्यम्” (गी० १८।६७) इति तपोऽधिकार-
रहितं दूष्टम्प्रति तदुपदेशवज्जनात् ।

य इदं परमं गुह्यं, मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

अस्ति मयि परां कृत्वा मामेवैति न संशयः । (गी. १८।६८)

इति भगवद्भक्तेषु तदभिधानत्वोपदेशाच्च । श्रुतावपि “अहं हारेत्वा
दूष्टं तवैव सह गोमिरस्तु” “आजहारेमाद्दूष्टानेनैव मुक्तेनालापयिष्यथाः”
(छा० ४।२।५) इतोदं गवादिभिरुपघनं तवैवास्तु नापेक्षितमित्यर्थः । अने-
नैव द्वारेण सेवनादिकमन्तरेण त्वद्वाञ्छितमिदं ब्रह्मोपदेशवाक्यमाला-
पयिष्यतीतिभावः । अत्र दूष्टेऽस्यामन्त्रणमपि न चतुर्थवर्णाभिप्रायेण ।
किन्तु हंसोक्तात्मानादरश्रवणादस्य ज्ञानश्रुतेः शुभं संजाता । तदैव हंस-
कृतात्मानादरकाले रैवम्प्रत्याव्रवणात् । स च रैवर्षापिस्तस्याश्रवणं शोके-
नाभूदिति स्वयोगवसेनावगम्य तदेव हेतुकृत्य स्वसर्वज्ञत्वज्ञापनाय दूष्टस्या-
मन्त्रितवान् न चातुर्थिकवर्णतयेति स्पष्टमेवावगम्यते । दूष्टशब्दश्च शोका-
र्थकशुद्धपातोरोणादिके “शुचेर्दद्व” (उ० सू० सं० १८६) इति रकि-
चस्य दत्वे दीर्घे च शोचतीति दूष्ट इति व्युत्पत्तिको निष्पद्यते । तस्मै
“वायुर्वायं संवर्गो यदा वा अग्निरडापति वायुमेवाप्येति” (छा० ४।३।१)
इत्यादिकमुपदिदेश । यतः शोकेन ज्ञानश्रुतीरैवम्प्रति दुष्टाव तत एव
दूष्ट इति तेनोक्तं न चतुर्थवर्णापेक्षयेति ॥३४॥

क्षत्रियन्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गान् १(३)३५।

इतश्च न जानधुतिर्जानिदूत्रः । कुतः ? उपक्रमवाक्य एव क्षत्रिय-
स्वावगतेः । “जानधुतिर्हं पीत्रायणः धन्वादेयो बहुदायी बहुपाक्य भास”
(छा० ४।१।१।) इत्युपक्रम एव अन्वादायिस्त्ववहुपक्वान्वादायिस्त्वरूपक्षत्रिय-
धर्मप्रतीतिः । एवं “स ह सञ्जिहान एव क्षातारमुवाचे” ति क्षत्रप्रेषणात्
गोमिन्द्ररथकन्यादिदानाच्च क्षत्रियत्वमवगम्यते न दूद्रत्वम् । एवमुपक्रम-
वाक्यगतानि क्षत्रियत्वसाधकानि लिङ्गान्युक्तवोपसहारवाक्यस्थान्यपि तानि
दर्शयति । उत्तरत्र चैत्ररथेनेत्यादिना । जानधुतिः क्षत्रिय एव । कुतः ?
उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेन प्रसिद्धक्षत्रियेणामिप्रतारिसंज्ञकेन
सह सममिथ्याहारात्मकलिङ्गात् । प्रायेण सहचारः सजातीयानामेव भव-
तीति भावः । संवर्गविद्यावसाने श्रूयते—“अथ ह शौनकं च कापेयमभि-
प्रतारिणं च काक्षसेनि परिविप्यमाणी ब्रह्मचारी विभिक्षे” (छा० ४।१।
३।) इति । अत्रामिप्रतारिणद्वैत्ररथत्वं कापेयसाहचर्यादिवगम्यते । कापे-
ययोगदचोपात्तावापयेभिलक्ष्यत एव । एवं “एतेन वै चित्ररथं कापेया अया-
जयन्” (ताण्ड्यब्रा० २०।१२।१) इत्यस्याञ्च श्रुती कापेयानां चित्ररथ-
पुरोहितत्वं प्रसिद्धम् । एतेन द्विराधेणेत्यर्थः । प्रायेण समानान्वयानां एव
समानान्वयानां याजका भवन्तीति कापेयस्य चित्ररथपुरोहितस्य संयोगा-
दभिप्रतारिणद्वैत्ररथत्वमवगम्यते । भवत्वभिप्रतारिणद्वैत्ररथत्वेऽपि कथं
क्षत्रियत्वमिति चेत्तदुच्यते । “तस्माच्चैत्ररथो नार्मकः क्षत्रपतिरजायत” (सात
पथ. ११।५।३।१३) इति श्रुती तत्क्षत्रियत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तदेवमभि-
प्रतारिणः क्षत्रियत्वे निदिश्यते तेन सह समानविद्यायां पठितत्वरूपलिङ्गा-
ज्जानधुतेरपि क्षत्रियत्वं निर्विवादसिद्धम् ॥ ३५॥

इतोऽपि न जानिदूत्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्याह—

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च । १।३।३६।

पूर्वप्राप्तमव्याप्ताधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति युक्त्यादिमिस्त्वमर्थितमि-
दानीन्तु ब्रह्मविद्याङ्गोपनयनाभावात् तत्राधिकार इत्युच्यते । “तं होप-
नित्ये” (छा० धौ०) “उप त्वा नेष्ये न सत्यादया इति तमुपनीय” (छा०
४।४।५) इत्येवमादिषु विद्याङ्गोपनयनादिसंस्कारपरामर्शात् । “न दूत्रे
पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति” (मनु० १०।१२६) “दूद्रस्त्वतुर्थो वर्ण
एकजातिर्न च संस्कारमर्हति” (गीत० १० अ० २ सू०) इत्यादिना तद-
भावामिलापान्चोपनयनादिसंस्काराभावामिलापात्कथनाच्चेत्यर्थः ॥३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । १।३।३७।

“नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वा नेष्ये” (छा०
४।४।५) इति । तस्य दूद्रत्वस्याभावनिर्धारणे सत्येव बाबालम्प्रति गीत-
मस्य विद्योपदेशप्रवृत्तेश्च न दूद्रस्य विद्यायामधिकारः ॥३७॥

अवगाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । १।३।३८।

इतोऽपि नाधिकारः दूद्रस्य । यतस्तस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थज्ञान-
तदनुष्ठानप्रतिषेधः स्मर्यते । तत्र अवगणप्रतिषेधः—“अथ हास्य वेदमुपशृण्व-
तस्त्रपुञ्जतुभ्यां धोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वोच्छेदो धारणे शरीरभेदः”
(गीतमस्मृ० २।१२।३) इति । अध्ययनप्रतिषेधोऽपि “पशु ह वा एतच्छ्र-
मानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमि” ति । “न दूद्राय मति
दद्यात्” “न चास्योपदिष्टेदमं न चास्य व्रतमादिष्टेत्” (मनुस्मृ० ४।८०)
इत्यर्थज्ञानप्रतिषेधः । एवं “द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानं” मित्यनेन तद-
र्थानुष्ठानस्यापि प्रतिषेधात् । दानशब्दोत्र नित्यदानपरो नैमित्तिकदाने
दूद्रस्याप्यधिकारात् । विदुरधर्मव्याधादीनान्तु पूर्वजन्मानुष्ठितश्रवणादिना
स्वतो भगवदुपासनारूपज्ञानोत्पादान्न विरोधः । तस्मान्नाधिकारो दूद्रस्य
ब्रह्मविद्यायामिति सिद्धम् ॥३८॥

ॐ अथ कम्पनाधिकरणम् ॥१०॥

कम्पनात् ॥१॥३॥२६॥

एवं प्रासङ्गिकमधिकारविचारं परिसमाप्य प्रकृतमेव वाक्यार्थविचारं प्रवर्तयति । तत्र काठके ध्रुयते—“यदिचं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निष्सृतम् । महद्भयं यजमुद्यतं यं एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति” (का० २। ३।२) इति तत्र संशयः । किं प्राणसञ्चयेन मुख्यः प्राण उच्यते आहोम्बि-ज्जगत्कारणं ब्रह्मेति । किं युक्तम् ? प्राणश्रुतिबलान्मुख्यं प्राण एव । कुतः ? एज् कम्पन इत्यस्माद्धातोरेजतीति रूपम् । कम्पनधर्मश्च वायो-रेव दृष्टः । यज् इति आधानेः प्रसिद्धिः । तथा च वायुर्यदा पर्जन्यप्रापकतया तिष्ठति विद्युदः स्वभावादेव सम्भवन्ति । इति वायोर्महत्त्वमत्र प्रतिपाद्य-मानत्वात्प्राण एवोक्त इति प्राप्तेऽभिधियते, अस्मिन्वाक्ये परमात्माज्ञाया रणतिज्ञानां सर्वचेष्टाहेतुत्वसर्वोत्पादकत्वब्रह्मादिभयजनकत्वमोक्षप्रदत्वा-चीनां श्रवणात्प्राणशब्दामिहितः परमात्मेव । कुतः ? कम्पनात् । मुख्य-प्राणादिसहितस्य कृत्स्नस्य जगतः कम्पनात् । जीवनादिचेष्टाहेतुत्वात् । “यस्य प्राणः शरीरम्” (बृ० ३।७।१५) इति श्रुतिः शरीरिणः परमा-त्मन सायत्ताश्शरीररूपप्राणस्य स्वरूपस्त्वितिप्रवृत्तीराह । तथा “प्राणस्य प्राणम्” (बृ० ४।४।१८) इत्यनया श्रुत्या मुख्यप्राणस्यापि प्राणम्वह्यं स्यु-च्यते । एवं “न प्राणेन नाप्राणेन मर्त्यो जीवति कश्चनः । इतरेण तु जीवन्ति अस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” (का० २।४।५) इति प्राणापानयोः सर्व-जगच्चेष्टाहेतुत्वमप्रतिपिच्य परमात्मन एव तदिति स्पष्टमभिहितम् । किञ्चास्य वाक्यस्य पूर्वं “तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मि-स्तोकाः धिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन एतद् तत्” (का० २।९।१)

* “प्राण एजति” वाक्ये च प्राणसञ्चयेन किं मतम् । प्राणो वा ब्रह्म वा ? प्राणः प्राणश्रुतिबलान्मतः ॥१७॥ सर्वस्य कम्पनाद् ब्रह्म ‘प्राणं प्राणस्य’ दर्शनात् ।

इति मन्त्रे ब्रह्मपदध्वणादत्र प्राणपदाभिहितः परमात्मैव । उत्तरत्रापि
 “मयादस्याग्निस्तपति भयास्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति
 पञ्चमः” (का० २।६।३) इति ध्रूयते । अस्य ब्रह्मणो भयादस्यादयः
 स्वस्वव्यापारे नियमेनानुवर्तन्ते राज्ञो भयाद्भूत्यादयो यथा । तथा च
 कम्पनवाक्यपूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मपरस्वदर्शनात्तयोर्मध्यगतस्यापि संदर्शपति-
 नन्यायेन ब्रह्मपरस्वमभ्युपेयम् । तस्मादेतद्वाक्यं जगत्कारणोपायब्रह्मपर-
 मिति मिथ्यम् ॥३६॥

❀ अथ ज्योतिर्बंशानाधिकरणम् ॥११॥

ज्योतिर्दर्शनात् । १ ३।४०।

छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यायां ध्रूयते—“एवमेवैव सम्प्रसादोऽस्माच्छरी-
 रात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः
 पुरुषः” (छा० ८।१२।३) इत्यादि । तत्र संशयः । किमत्र ज्योतिःशब्देन
 सूर्यादितेज उच्यते आहोस्विद्ब्रह्मेति । किं युक्तम् ? सूर्यादितेज एव
 प्रसिद्धत्वात् । यथा “यदस्तः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” (छा० ३।१३।७)
 इत्यादी प्रकरणादिना ज्योतिः शब्दो ब्रह्मणि वर्तते तथाऽत्र प्रकरणादिकं
 किमपि ब्रह्माभिधायकं गमकं नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

परमात्मैव ज्योतिःशब्दामिहितः । कुतः ? दर्शनात् । उपक्रमवाक्ये
 “एष आत्माऽपहतपाप्मा” (छा० ८।७।१) इति ब्रह्मणः ध्ववत्त्वात् । प्रकृत
 वाक्येऽपि “परं ज्योतिः” इति ज्योतिषः परत्वं “उत्तमः पुरुषः” इति च
 पुरुषोत्तमत्वं परमात्मन एव सम्भवति । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रता-
 रकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य

* ‘परं ज्योतिरूपेत्या’ ही ज्योतिषा किं निगद्यते ॥१८॥ मास्करा-
 दिकतेजो वा ब्रह्म वा ? किं मतं शुभम् । आद्यं तथा प्रसिद्धत्वाद् ब्रह्मो-
 पक्रमदर्शनात् ॥१९॥

भासा सर्वमिदं विभाति" (का० २।५।१५) इति श्रुत्या सूर्यचन्द्रादीना-
मपि स एव प्रकाशक इति तस्यैव परज्योतिस्वरूपत्वम् । एवं "यद्य-
यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" (छा० ३।१३।७) "तं देवा ज्योतिषां
ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" (बु०, ६।४।१६) इत्येवमादिषु ग्रहण एव
ज्योतिः शब्दवाच्यत्वदर्शनादिति । तस्मादत्र ज्योतिःपदेनाऽभिधेयग्रहण-
वेति सिद्धम् ॥४०॥

✽ अथार्थान्तरत्वादव्यपदेशाधिकरणम् ॥१२॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादव्यपदेशात् । १।३।४१।

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्बहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स
आत्मा" (छा० ८।१०।१) इति छान्दोग्ये समाप्तायते । तत्र सन्देहः ।
किमत्राकाशपदाभिधेयो भूताकाश उत मुक्तात्मा आहोस्वित्परमात्मेति ।
किं मुक्तम् ? क्वचा भूताकाशः । नामरूपयोर्निर्बहणमपि तस्यावकाशेना-
नेन सम्भवत्येव । मुक्तात्मा वा स्यात् । कुतः ? "अथ इव रोमाणि
विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा क्षीरमकुतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामि" (छा० ८।१३।१) इति पूर्वं मुक्तात्मन एव प्रकृत-
त्वात् । तस्यैव च नामरूपयिनिर्मुक्तस्य "ते यदन्तरा" इत्यभिहितत्वात् ।
पूर्वावस्थायां नामरूपनिर्बहणमपि तस्य सम्भवत्येवेति प्राप्तेऽभिधीयते ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादव्यपदेशादिति । आकाश परमात्मा कुतः ?
'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्बहिता' (छा० ८।१४।१) "ते यदन्तरा"
"तद्ब्रह्म" इत्यादिनिर्देशादव्यपदेशस्य नामरूपमिन्नत्वार्थान्तरत्वव्यपदे-
शात् । नामरूपमिन्नत्वेन ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च । न हि नामरूपान्तःपानिनो

"आकाशो ह' श्रुतावत्र आकाशेन पदेन किम् । मतं भूतोऽथवा
मुक्तो ब्रह्म वा ? भूत एव हि ॥२०॥ क्वचाऽवकाशत्वेन निर्वाहो नाय-
रूपयोः । प्रकृतत्वात् स मुक्तात्मा, ब्रह्म अर्थान्तरत्वतः ॥२१॥

भूताकाशस्य नामरूपाद्यन्तरत्त्वमुपपद्यते । तथा “तन्नामरूपाम्यां व्याक्रियत” (बृ० १।४।७) “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६।३।३) इत्यादिभूतिनिर्दिष्टस्य परमात्मनिष्ठनामरूपनिर्बोद्धृत्वस्य जगद्व्यापारस्य “जगद्व्यापारवृज्जं” मिति मुक्तानां प्रतिषेधात् । नदानानु स्वयं कर्मपरवशानां नामरूपमजमानत्वाप्राप्तत्वाकाशपदबोद्धृत्वमपि तु तन्निर्बोद्धृत्वं परमात्मन एव । यदुक्तं “अथ इव रोमाणी” इति । अत्यन्तमन्तरमस्य वाक्यस्योक्तत्वाच्च मुक्तार्थत्वाकाशपदप्राप्त इति । तत्र ब्रह्मलोकमभिसम्भवाभीति ब्रह्मलोकपदवाच्यपरब्रह्मणोऽन्तरमेवामिहितत्वात् । आदिशब्देन “तद्ब्रह्म” “तदमुत” मित्याद्युक्तो ब्रह्मत्वादित्यपदेशो ज्ञेय इति ॥४१॥

“नन्वयथात्मा ब्रह्म” “तत्त्वमसि” “नेह नानास्ति किञ्चने” स्येवमादिभिः भूतिभिर्जीवपरमात्मनोरैक्ययोगेनान्नानात्वनिषेधेन द्वैतप्रतिषेधाच्च जीवादर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याद्युक्ताह ।

मुपपद्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । १।३।४२।

व्यपदेशादित्येकदेशोऽनुवर्तते । मुपपद्युत्क्रान्त्योर्भेदेनार्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशाद् मित्र एव प्रत्यगात्मनः परमात्मा । तथा चाम्नायते “कतम आत्मा योऽयं विजानमयः प्राणेषु” (बृ० ४।३।७) इत्युपक्रम्य “तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” (बृ० ४।३।२१) इत्यनेन वाक्येन मुपपत्तौ प्रत्यगात्मनः परमात्मना परिष्वङ्गोभियीयते । एवमुत्क्रान्ती भूयते “एवमेवायं दारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाकृष्टमुत्तज्ज्याति” (बृ० ४।३।३३) इति । अत्रापि प्रत्यगात्मनो व्यपदेशात् । तस्मात्प्रत्यगात्मनो मित्रोऽर्थान्तरभूत एव परमात्मा ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः । १।३।४३।

इतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा । यत्त उपसंहारवाक्ये
 “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयाप्तो-
 एवासाधुना कनीयानेप सर्वेश्वर एव भूताधिपतिरेव भूतपालः” (ब्र० ४।
 ४।२२) इति श्रूयते । एतेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायं परमात्मा प्रत्यगा-
 त्मनोऽर्थान्तरभूत एव । न हि सर्वाधिपतित्वादयः परमात्मा साधारणधर्म-
 मुक्तावस्थेऽपि प्रत्यगात्मनि सम्भवन्ति । अतो मुक्तात्मनोऽप्यर्थान्तरभूतः
 परमात्माकाश इति सिद्धम् ॥४३॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दमाध्ये
 प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितानन्दानन्द
शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

ॐ अथानुमानिकाधिकारणम् ॥१॥

एवं प्रैपादिकेन ग्रन्थेनाश्रितहेयप्रत्यनीकां जगज्जन्मादिकारणमचिद्व-
स्तुतः प्रयानादेवैवंमुक्तादिरूपचेतनाञ्च विलक्षणं सर्वज्ञं सर्वज्ञपित सत्यस-
ङ्गं समस्तकल्याणगुणसागरं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुषैश्वर्यं स्वाभि-
मतानुरूपैकरूपमचिन्त्यदिश्याद्भुतनित्यनिरवयवनिरतिशयोज्ज्वल्यसौन्दर्यसौग-
न्द्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिरिष्यदेहं पुण्डरीकदलामलायते-
क्षणं पुंस्त्रीस्त्रीवलक्षणानामजडात्मकानां सर्वेषां चेतनानामविशेषेण दृष्ट-
चित्तापह्णारका परमपुरुषं श्रीरामारूपम्परब्रह्मं बोधेयं तदनुभवलक्षणविलक्षण-
मोक्षोपायतया तदेव जिज्ञास्यमित्यनिहितम् । ब्रह्मकारणवाद एव वेदान्त-
वाक्यानां सामञ्जस्यमित्यपि मुनिभितम् ।

इदानीं कासाञ्चिच्छास्त्रानां केपुचिद्वाक्येषु ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादनप-
रेष्वेव कापिलतन्त्राभ्युपगतप्रधानकारणत्वप्रतिपादकनिष्ठाभासोऽभ्युपनम्यत-
दिति तन्निराकृत्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्व एव तेषां सामञ्जस्यमिति
तुरोयेण पादेन व्यवस्थाप्यते ।

तत्रानुमानिकपदबोधितस्य कापिलतन्त्रमिदम्य प्रधानस्य पदप्रतिपा-
द्यत्वमेव न सम्भवतीत्यनेनादिमेनाधिकरणेनाभिधीयते-

* 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' यथावयवनेन कापिलम् । प्रधानमभिधेयं
वा नाथवा ? किंवरं मतम् ? ॥१॥ 'महत् पर' मित्युक्तेराणमेव मनो-
हरम् । इति चेदुच्यते सर्वं कुतश्चेदभिधीयते ॥२॥ ततो रूपविविध्यस्ताया
शुद्धीतेः श्रुतेश्च हि ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । १।४।१।

काठके हि धूयते-इन्द्रियेभ्यः परा अर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्तरः । का० १।३।१०।

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः । का० १।३।११।

इति । तत्र सांख्यस्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमेवाव्यक्तपदेनेहामिधीयते ।

कृतः ? "महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्"

इत्यथ तन्मतप्रक्रियोपन्यासात् । न व्यक्तमव्यक्तं दृग्दादिरहितमेवाव्यक्त-

मिति तत्स्मृतिप्रसिद्धमेवोच्यते । पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्चा-

व्यक्तमिह प्रधानमेव । तदेव चैकेषां शास्त्रिणां शास्त्राणामु प्रतिपाद्यमानुमानिकं

प्रधानमेव । जगत्कारणममिधीयतेऽतः स्मृतिभ्यावावप्यत्रैवानुग्राहकविति

चेत् । नैवम् । न तावदिहात्रह्यात्मकं प्रधानमव्यक्तपदेनोच्यते । कस्मात् ?

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरस्यैव रूपकेण विन्यस्तस्याप्राध्यक्तपदेन

गृहीतेर्गृहणात् । प्रकरणेऽस्मिन्नात्मनो भोक्तृतया रथित्वेन शरीरेन्द्रियादी-

नाञ्च रथादिरूपेण रूपकस्परिकल्प्योपदेशो दृश्यते । तथाहि-

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।

बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । काठ० १।३।३

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनो युक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । का० १। ४

यस्तु विज्ञानवान्नवति समनस्काः सदाऽशुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते । का० १।३।८

विज्ञानसाराधर्यस्तु मनःप्रग्रहवाग्ररः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । का० १।३।९

इत्यादि वचनेन जितेन्द्रियस्य विष्णुपरमपदप्राप्तिमुक्त्वा तमेव जितेन्द्रियपुरुषप्राप्यभूतमिन्द्रियाद्यव्यक्तान्तेभ्यः परं सर्वान्तरात्मभूतं विष्णुपरमपदशब्दाभिहितं पुरुषं दर्शयति “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः” इत्यारम्भ पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरित्यन्तेन । आत्मानमित्यादेरर्थः । भोक्तृत्वेन प्राधान्यादात्मनो रथित्वं रथस्वामित्वमुक्तं स्थूलसरीरस्य च भोगस्यानतया गौणत्वेन रथसमत्वमुक्तं विवेकाधिवेकवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव क्षरीरेन्द्रियद्वारा भोक्तारमात्मनं सुखे दुःखे बोधयतीति बुद्धेः सारमित्वम् । एवं मनसा प्रग्रहेणाश्चरसानास्थानीयेन युवतानि हयरूपाणीन्द्रियाणि तेष्विति तेषामिन्द्रियाणां गोचरान् शब्दादिविषयान्प्रति धावन्ति तदन्ते मनोऽपि तान्धावति । “इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविबाम्भसि” (गी० २।६७) इति स्मृतेः । एवमजितेन्द्रियस्य संसरणं ‘यस्त्वविज्ञानवान्भवती’ त्यभिधाय जितेन्द्रियस्य वैष्णव्यपदप्राप्तिविज्ञानसारथिर्यस्त्वित्यनेनाभिहिता । तथाभूतस्य वैष्णवपदस्य सर्वोत्कृष्टत्वद्योतनायेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति च प्रोच्यते । तत्र यद्यप्यन्तरङ्गत्वादिन्द्रियाणामवपि क्षया परत्वं तथापीन्द्रियाणां ग्रहत्वं शब्दाद्यर्थानात्त्वतिग्रहत्वं बुद्बुदरूपके याज्ञवल्क्यार्तभागसंवादेऽभिहितम् । तस्मादतिग्रहत्वेनार्थानां प्राधान्यमुच्यते “परा ह्यर्था” इति । मनसः सर्वेन्द्रियार्थव्यवहारमूलत्वादर्थेभ्यः परत्वं ततोऽपि च निश्चयात्मकबुद्धिद्वारा विषया भोक्तृरूपमुर्वन्ति न तु संशयात्मकमनो द्वारा । तस्मान्नमसः बुद्धेः परत्वम् । तथा पूर्वं रथित्वेन भोक्तृत्वेन भोक्तृस्यात्मनश्च भोगोपकरणभूताया बुद्धेः परत्वं भोगोपकरणस्य भोक्तृपारतन्त्र्याद्बुद्ध्यादेः स्वामित्वाच्चात्मन एव परत्वमुक्तम् । बुद्ध्यादेरप्यक्षात्वादेवात्मनो महत्त्वमुक्तम् । मह्यते पूज्यते बुद्ध्यादिभिः शब्दादिविषयप्रापणद्वारेति महानात्मा । ननु महत्स्वरिमाणायतयेति बोद्धव्यम् । एवमात्मनोऽपि भोगसम्पादनाय भोगायतनस्याव्यक्तपदाभिधेयस्य क्षरीरस्य प्रयोजनमस्त्येवेति ततोऽपि परतया रथरूपितं क्षरीरमुक्तम् । ततोऽपि च सर्वान्तर्यामितया सर्वनियन्तृत्वेन

मुमुक्षुपायोपेयस्वरूपत्वेन चाध्वनः पारभूतस्य परमपुरुषस्य परत्वम् । एवञ्च परमपुरुषसङ्कल्पायतस्थितिप्रवृत्तित्वात्समस्तस्य यद्योक्तस्येन्द्रियाद्यव्यवसान्तस्येति तदपेक्षाऽकिञ्चित्करत्वम् । अतः “सा काष्ठा सा परा गति” रित्युक्तम् । परमात्मान एव परत्वं धृत्यन्तरेऽप्यभिहितम् । “तमः परे देव एकीभवन्ति” (मुवा०) इति । प्रकृत्यै तस्मिन्नेव परस्मिन्ल्लय उक्तः । तथा सर्गादौ जगत्सिद्धयामा “तदैक्षत बहुस्यामप्रजायेय” (छा० ६।२।३) इति संकल्प्य “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनामुपबिभ्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६।३।२) इति च पुनः संकल्प्य सर्वस्य नामरूपे व्याकृत्य स एव सर्वान्पालयति संहरति चेत्यतः सृष्टिस्थितिप्रलयान्तर्गतस्य सर्वस्य विदनिदात्मकस्य जगतः स्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां परमपुरुषापीनत्वावगमात् । तथा च मुमुक्षुः सर्वेन्द्रियाणि संयम्य तमेवंकं स्वान्तर्यामिणं परमपुरुषं चिन्तयन्नध्वनः पारं विष्णोः परमपदपदान्नियेयं प्राप्नोतीत्यभिधीयते “सोऽध्वनः पारमाप्नोती” त्यन्तर्वावयैरिति । दर्शयति च तदनन्तरम्—“एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । इक्ष्यते स्वप्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” (का० १।३।१२) इति विबुद्ध्या सूक्ष्मया बुद्ध्या तस्य दृश्यत्वमुपदिश्य बुद्धेः सूक्ष्मत्वोपायभूतमिन्द्रियवशीकरणप्रकारमाह । “यच्छेद्वाङ्मनसोप्राज्ञस्तच्छेद्गन्धान् आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छेच्छान्त आत्मनि” । (का० १।३।१३) इत्यादिना । वाक्छन्दे द्वितीयायाः सुपां मुमुक्षुगिति सुक् । मनसोति सप्तम्यैकवचनं दीर्घदृष्टान्दसः । तथा चायमर्थः । वाक्छन्दोपनक्षितानि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेत् । तन्मनो बुद्धौ । ज्ञानरूपाय बुद्धिः । “बुद्धिन्तु सारधि विद्धि” इति पूर्व बुद्धेः सारधि यमुक्त्या “विज्ञानसारधिर्यस्तु” इतिबुद्धेरेव विज्ञानपदेनोक्तत्वात् । ज्ञानं बुद्धिकर्तरि महत्त्वात्मानि नियच्छेत् तदिति लिङ्गव्यत्ययेन, तत्कर्तार महान्तमात्मानं ज्ञान्त आत्मनि परस्मिन्पुरुष प्रकरणोपात्त एव नियच्छेत् । एवंभूतया सारधिरूपया सूक्ष्मया बुद्ध्या परम पुरुषमन्तर्यामिणं गोचरी-

कृत्य तस्मात्पुनरादिति भावः । तथा चायं कपिलकल्पितं प्रधानं न प्रति-
पाद्यते पूर्वापरसन्दर्भविषयत्वादिति ॥१॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । १।४।२।

अव्यक्तपदेन प्रत्यक्षतोऽतिव्यक्तस्य क्षरीरस्य कथं ग्रहणमित्यत आह
सूक्ष्मन्त्विति । तुल्यद्वयः संकानिवर्तकः । स्थूलक्षरीरारम्भकं भूतकारणं
भूतसूक्ष्ममव्याकृतमेव क्षरीरावस्थमव्यक्तशब्देनाभिधीयते । एकस्यैवाव्य-
क्तशब्दस्य अन्यजनकोभयवाचकत्वेन भूतसूक्ष्मरूपकारणत्वापेक्षया स्थूल-
क्षरीरस्याप्यव्यक्तशब्दवाच्यत्वाहंत्वात् ॥२॥

तदधीनत्वादर्थवत् । १।४।३।

नवव्याकृतस्यैव सांख्यैः प्रधानत्वाङ्गीकारादव्यक्तशब्देन तस्यैव
स्वीकारे प्रधानकारणत्वापत्तिः । "अव्ययतात्पुरुषः परः । पुरुषाग्र परं
किञ्चिदिति" ति पुरुषायतत्त्वमव्यक्तस्येति कथं सङ्गच्छेतेति चेत् । नैवम् ।
"यस्य पृथिवी क्षरीरम्" "यस्य विज्ञानं क्षरीरम्" (बृ० ३।७।३।३२)
"यस्याव्यक्तं क्षरीरम्" (मुण्डाल० ७ खं) इत्येवमाद्याभिः ध्रुतिभिर्व्य-
क्तादेः सर्वचराचरस्य जगतः परमपुरुषपरमकारणान्तर्यामिक्षरीरत्वतन्नि-
यम्यत्वाभिधानात् । न परपरिकल्पितस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वम् । यतः
"तदेतत् यदुस्यामि" ति तदाक्षर्यैवाकाशादिजगदुत्पत्तेः श्रवणात्परम-
पुरुषक्षरीरत्वेन च तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तयः प्रधानादयस्तदिच्छानुसारे-
णैव तत्तत्कार्यं कुरुन्तीति न प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वम् । अतस्त-
न्मतनिराकरणं वेदान्तदर्शने कृतम् । परमपुरुषायताव्यक्तात् जगदुत्पत्ति-
रिष्यत एव । तथा च ध्रुतिस्मृतयः । "अस्मान्मावी सृजते विश्व-
मेतत्" ।

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्ममैव दयाम्यहम् ।

गम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारव । गी. १४ ।

द्रुमिराणोऽननो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

ग्रहकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । गी. ७।४।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणोद्गुणधारय ।

ग्रहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । गी. ७।६।

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव । गी. ७।७।

प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणा । वि.पु. ६।४।३२.

पुरुषश्चाणुभावेतो लीयेते परमात्मनि ।

परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । वि.पु. ६।४।४०।

इत्यादिवचनैः परमात्मानमेवाभिन्ननिमित्तोपादानधारणस्वमाहुः ।

अव्ययतादीनां परमपुरुषाद्योनत्वादेव जगत्कारणत्वेनार्थवत्वमिति ॥३॥

इतश्च नामुनानिकं प्रधानमव्यक्तशब्देनाभिधीयते ।

ज्ञेयत्वावचनान्च । १।४ ४।

"अव्ययताव्यक्तशक्तिज्ञानादि कंचित्यमिति सांख्यमतम् । सत्त्वगुणान्य-
ताख्यानिमन्तरेण न पुरुषस्य कंचित्यं दत्तं विज्ञानमिति ज्ञेयत्वं तेषां
सिद्धयति । अस्मिन् प्रकरणे तु ज्ञेयत्वमव्यक्तस्य नोक्तम् । अव्यक्तशब्द-
मात्रमत्र पठ्यते । तस्मात् तान्त्रिकस्याव्यक्तस्येह ग्रहणमिति ॥४॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । १।४।५।

ननु कापिलमेवाव्यक्तमत्र ज्ञेयत्वेन श्रुतिवदति "अशब्दमस्पर्शमरूप-
मव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महत्तः परं ध्रुवं
निचाव्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" (का० १।३।१५) इति । अथ शब्दादि-
हीनमेव प्रधानं निचाव्यतया निरूपितं तथावास्त्येव ज्ञेयत्वेन कथनमिति
चेन्न । प्राज्ञः परमपुरुषो ह्येवान् निचाव्यत्वेनाभिधीयते । कुतः ? प्रकर-

एतात् । प्राज्ञस्य परमात्मन एवेदं प्रकरणम् । “सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” (का० १।३।१६) “पुरुषान्न परं किञ्चित्” (का० १।३।११) इति परमात्मनः परस्वमुपपाद्य “एष सर्वेषु भूतेषु सूक्ष्मा न प्रकाशते” (का० १।३।१२) इति पूर्वोक्तेन दुर्ज्ञेयत्वं विनिर्दिश्य “दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिन्या” रित्युत्तरार्धेन प्रकृतस्य तत्सर्वं सूक्ष्मधीवेशत्वं प्रतिपादितम् । परमात्मनोऽपि “अक्षयद्रव्यमग्राह्यम्” (मु० १।५) इत्यन्यथादृश्यत्वादयो धर्मा ह्यमीक्षणोपासनानिमंलीकृतान्तःकरणेन दृश्यतया प्रतिपादिता इति सर्वं समञ्जसम् ॥२॥

अथाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १।४।६।

इतोऽपि न सांख्यतन्त्राभिमतं प्रधानमत्रा दन्तद्वन्द्वेन प्रतिपाद्यते । यस्मादत्र प्रकरणे पितृसुमनस्कार्त्तवोपायोपेयानां अथाणामेवोपन्यासज्ञेयत्वेन ध्रुयते तद्विषयकः प्रश्नश्च । न प्रधानादेः । अतो न सांख्यमतसिद्धं । प्रधानमभ्यस्तद्वन्द्ववाच्यम् ।

तत्र नचिकेता मृत्योः प्राप्तव्ये वरनये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थ-योम्यतां पितुः सुमनस्कार्त्तादिरूपां द्वितीयेन मोक्षसाधनीभूतामग्निविद्यां तृतीयेन च मोक्षस्वरूपमुद्दिश्योपेयोपायस्वरूपमप्राक्षीत् । तथा हि—नचिकेता नामपिकुमारोतिथिरूपेणानशनघ्नेषु तिस्रो रात्रोर्वाक्चिन्मृत्युगृहेऽवासीत् । ततस्तुष्टो मृत्युस्तमाह—“श्रीन्वरान् वृणीष्वे” ति । ततः “शान्त-संकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युगीतमोमाग्निमृत्योः । त्वत्प्रसृष्टं माग्निव-द्वेत्प्रतीत एतत्प्रयाणां प्रथमं वरं वृणु” (का० १।१।१०) इति पितुः परि-तोषणं प्रथमं वृत्वा द्वितीयेन वरेण मोक्षसाधनभूतां नाचिकेताग्निविद्यां वव्रे । “सत्त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि तं धृदधानाय मह्यम् । स्वर्ग-लोकां प्रभुतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणु वरेण” (का० १।१।१३) इति । अत्र “स्वर्गं लोके न भयं किञ्च नास्ति न तत्र एव जरया बिभेति” (का० १।१।१२) इति स्वर्गस्थस्य भयजराक्षनापिपासरहितत्वविगतशोकत्वादि-

भवणात् स्वर्गसंभवेन परमपुरुषार्थो मोक्षोभिधीयते , “अमृतत्वं भजन्त” इति तत्र स्थितस्यामृतत्वध्वनाच्च । अस्त्यैव च प्रतिवचनम् “त्रिणाचिकेतस्त्रिमिरेत्य संधि त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू” (का० १।१।१७) इत्यादिना कृतम् । “शान्तिमत्यन्तमेती” त्युक्ता त्यन्तशान्तिश्च मोक्षावस्थायामेवेति निश्चयः ।

एवं तृतीयेण वरेण मोक्षस्वरूपावगमपूर्वकमुपयोगोऽतृप्तिस्वरूपमुपायभूतोपासनास्वरूपञ्च कृतम् “येयं प्रेते विचित्रिता मनुष्येऽस्तीत्येको नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुक्षिप्तस्त्वयाहं वराणामेव वरस्तृतीयः” (का० १।१।२०) इति मोक्षास्वरूपे पृष्टे तज्जिज्ञासायां तस्य दाढर्पमवगत्यात एव तम्भ्रशंस्योपदिदेश । “तं बुद्धेर्गुणमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेण पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” (का० १।२।१२) धीर उपासक आरभानमधिकृत्य वर्तते यो योगः स अध्यात्मयोगः परमात्मैकचित्तनिरूपस्तदधिगमेन तस्मात्तेनैषुपासनमुक्तं तेन देवमुपास्यं प्राप्यं मत्वा हर्षशोकौ जहाति हर्षशोकरहितत्वेन मुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेवं नचिकेता उपास्यमुपेयं देवं तत्प्राप्सुपायं तनुपासनञ्च सामान्येन श्रुत्वा विदोषतस्तज्ज्ञानाय भूयः पृष्टवान् “अन्यत्र धर्मादन्यत्राप्यर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भग्याच्च यत्तत्पश्यति सद्बुद्ध” (का० १।२।१४) इति । एवं भूतमधिप्यत्साध्यसाधनादिविलक्षणे पृष्टे प्राप्नुपायस्वरूपमेव पुनः कथयामास “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती” स्यारम्य “एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोकं गच्छीयते” (का० १।२।१७) इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन प्रणवोपासनस्याप्युपायस्यासम्प्रदास्यानन्तरमुपासकस्य प्रस्थगात्मन स्वरूपम् “न जायते म्रियते वा विपश्चिदि” त्यादि श्लोकद्वयेनोपदिष्टम् । इदञ्च श्लोकद्वयं जीवन्स्वरूपपरमेव “न हन्यते हन्यमानं शरीरं” इति तस्य हन्यमानप्राकृतशरीरसम्बन्धित्वनिर्देशात् । “उभौ तौ न विजानीत” इति तस्याज्ञेयत्वोपपत्तेरपि । अनन्तरं “अखरोरणीयान्महतो महीयानि” स्यारम्य “क इथावेद यथ स” इत्यन्तेन प्राप्यस्य

परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्य स्वरूपमुपदिशन् तदनन्यभवत्येवेहं स्वरूपं
मुसाध्यमिति तस्या अनन्योपायताप्रदर्शनार्थं मध्य एवोपासनापरपर्याय-
भवेतः स्वरूपमाह । ततश्च “आत्मानं रथिनं विद्धी” त्थारम्य “दुर्म पथ-
मन्यत्वयो वदन्ती” त्यन्तेनोपासनप्रकारमभिदधत् “निवात्य तं मृदुमुखा-
त्प्रमुच्यते” का० । ३।१५ इत्यन्तवाक्येन फलनिर्देशपूर्वकमुपसञ्जहार ।
एवञ्चास्मिन् प्रकरणे प्रयोगमेव ज्ञेयावेनोपन्यासः प्रत्यक्षोपलभ्यते । न
ह्यपि सांख्यतन्त्राभिमतस्याध्यवतस्त ग्रहणम् ॥६॥

महद्वच्च । १।४ ७।

अत्र सांख्यसिद्धं बुद्धितत्त्वम्पृथक्कृत्य ततोऽप्यात्मनः परत्वमभिहितम्
“बुद्धेरात्मा महान्तरः” (का० १।३।१०) इत्यनेन तथा “ज्ञानमात्मनि
महति” (का० १।३। ३) इत्यनेनापि ज्ञानपदानभिधेयबुद्धेरात्मनो महतः
पृथङ्निर्देशः । तथा चेह धृतस्य महच्छब्दस्यात्मशब्दसामानाधिकरण्या-
दात्मपरत्वमेवेष्टव्यम् । न तान्त्रिकमहत्तत्त्वपरम् । तथाऽभ्यवतमपि नाऽऽ-
सङ्गिकप्रधानपरमपि तु स्वरूपकजरीरपरमेवेति नानुमानिकप्रधानस्य जग-
त्कारणत्वं किन्तु परमपुरुषस्यैव तदिति सिद्धम् ॥७॥

✽ अथ चमसाधिकरणम् ॥२॥

चमसवर्दावशेषात् । १।४ ८।

इवेताद्वतरंगनिपदि धूयते-“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वहिः
प्रजाः सृजमानां गरूपाः । अजोह्येको जुषमाणोऽनुमेवे जहःत्येनां भुक्त-
भोगामजोऽज्यः” (स्थे० ४।५।) इति संशयः । किमप्यजाशब्देन सांख्यो-
क्त स्वातन्त्र्येण प्रधानमुच्यत आहोस्विद् ब्रह्मात्मकमिति । किं युक्तम् ?

* ‘अजामेकां’ धृतावत्र स्वजाशब्देन किं मतम् ॥३॥ स्वतन्त्रञ्च
प्रधानं वा ब्रह्मात्मकं ? परञ्च किम् ? अजत्वोक्त्या स्वतन्त्रं हि सत्त्वा-
णाञ्च सज्जनात् ॥४॥ ब्रह्मात्मकमजावाच्यं नाद्यमत्राविशेषतः ।

सांख्यामिमं केवलं प्रधानम् । कुतः ? अजामिति तस्याजाततयाज्यकार्य-
त्वाद्भुवपत्तेः । लोहितशुक्लकृष्णामिति रजःसत्त्वतमोगुणात्मकस्य तस्य
सरूपाः रजःसत्त्वतमोरूपाः प्रजाः सृजमानामिति स्वातन्त्र्येण स्वसमानक-
पसर्वप्रजामपट्टस्वध्रुवणाच्चेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

चमसवदविशेषादिति । यच्च "अर्वाग्धिलक्ष्मस ऊर्ध्वं वृध्नः" (बृ० ४।
२।३) इति मन्त्रोक्तममसशब्दः कस्य पदार्थविशेषस्य वाचक इति न निश्चयो
भवति । "यथेदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्धिलक्ष्मस ऊर्ध्वं वृध्नः" (बृ० ४।
२।३) इति वाक्यलोपाच्चमसशब्दः सिरो वाचक इति निर्णयो भवति ।
तथा न जायत इत्येति योगिकत्वेनात्रेति सामान्यशब्दः सांख्यामिमं
प्रधानं वदति ब्रह्माधीनाम्प्रकृतिं वेति न निश्चीयते । परन्तु "देवात्मशक्ति
स्वगुणैर्निष्कृताम्" (श्वे० ६।३) इत्युपक्रमवाक्यात् "अस्मान्मायी सृजते
विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया सन्निरुद्धः" (श्वे० ४।६) इत्यादिवाक्यलोपा-
च्चाजाशब्देन ब्रह्मशक्तिभूता ब्रह्मात्मिका प्रकृतिरभिधीयते । इत्येतच्च
प्रकरणादिभ्य एवावगम्यते । तस्मादत्र मन्वेऽजाशब्देन न सांख्यमतसिद्धं
प्रधानमभिधीयते ॥८॥

परमात्मदारीरभूता प्रकृतिरेव प्रकृतेऽजाशब्देन गृह्यत इति हेत्वन्तरे-
णापि द्रष्टव्यम् --

ज्योतिरुपक्रमा तु तथाहर्धीयत एके । १।४।९।

तु शब्दोऽप्यधारणार्थकः । "तदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।
१) इत्यत्र सच्छब्दवान्यं ज्योतिः स्वप्रकाशं ब्रह्मैव "ज्योतिषां ज्योतिः"
(बृ० ६।४।१६) "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" (छा० २।१३।७)
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । तदेव चोपक्रम आदिकारणं यस्या लोहितशुक्लकृ-
ष्णरूपाया प्रजायाः सा ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मशक्तिभूता "देवात्मशक्ति"
मिति ध्रुतेर्ब्रह्मकारणिका लोहितादिरूपवैवाजा निर्धारणीया न सांख्या-
मिमं स्वतन्त्रं प्रधानम् । तथा ह्यभिधीयत एके । हि पुस्मादेकेऽभिधीयत

मयाऽजाया लोहितद्युस्तच्छुष्मरूपत्वादिकं प्रकृते "अजामेकामि" ति मन्त्रेऽभिहितं तथा लोहितादिरूपत्वादिकं तस्याः ब्रह्मकारणिकाया मायाया अधीयन्ते । मायिना सदाख्येन ब्रह्मणा च तस्याः सकाशादेव सृष्टिवितन्यता इत्यपि । तथा हि—“तदक्षत बहु स्याम्प्रजायेय” इत्युपक्रम्य तेजोज्वलानां कारणभूतां नैतिककार्यप्रकृतिभूतां, तामेव लोहितादिरूपां स्फुटमधीयन्ते । “यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्क्षुष्णं तदन्नस्य” (छा० ६।४।१) इत्यत्र कार्येषु लोहितादिरूपावाप्तिः कारणावस्थयास्तथास्व एवेति ब्रह्मात्मिका शक्तिरेवात्र प्रतिपाद्यते । तथा प्रकृतेऽपि “किं कारणं ब्रह्म” (श्वे १।१) इत्युपक्रम्य “ते ध्यानायोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वर्गुर्गनिर्गुणाम्” (श्वे. १।३) इति जगदुत्पत्ती किमुपकरणवद्ब्रह्मेति विमुच्य ते ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टास्तन्तस्तस्यैव देवस्यात्मभूतानैक्येन स्थिता मायाशक्तिं सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयवतीं परमात्मनो जगन्निर्माणे सहकारिणीमपश्यन्ति । परमात्मशक्तेरजाशब्दाभिहिताया जगत्कारणत्वेनोपताया परमात्मशक्तिस्त्वेन तदात्मकत्वं तदधीनतत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वञ्च निदिश्य बाक्यक्षेपे “अस्मान्मायी सृजते विदधमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया सन्निरुद्धः” (श्वे. ४।६) “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु भहेदवरम्” (श्वे ४।०) इति परमात्मनो मायित्वेन मायाधीनत्वावगमान् । अतस्तस्या एव मायायाः प्रकृतिशब्दाभिहिताया परमात्मशक्तेः “अजामेकामि” ति मन्त्रेणाभिधानात् । न हि परतन्त्रसिद्धं केवलं प्रधानमत्र जगत्कारणतया प्रतिपाद्यते ॥६॥

मन्त्रजाया ज्योतिरूपप्रमात्वे ब्रह्मकार्यत्वात्तस्या लोकात्त्वमेव न स्यादित्याह ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । १।४।१०।

नान्यः सङ्कापरिहारार्थः । परमात्मयत्तप्रकृतेर्ज्योतिरूपप्रमात्वेऽप्यजा-
त्मनस्त्येव । कुतः ? कल्पनोपदेशात् । कल्पनस्य स्वयंस्वोपदेशात् । “वाता

यथा पूर्वमवस्थयत्" (बु० य०) 'सर्गादौ भगवान् धाता यथा पूर्वमवस्थ-
यत्" इत्यादौ कल्पयतेः स्रष्टावपि प्रयोगदर्शनात् । सर्गः स्रष्टिः । तथाच
"अस्मान्मायी सृजते विध्वमेतत्" (ऐवे० ४।६) इत्यादिषु जगत्सर्गं उप-
दिश्यते । एतदुक्तमभवति । परमपुरुषाधिष्ठितायाः प्रकृतेः कार्यकारण-
रूपेणावस्थाद्वयं वेदान्तेषूपदिश्यते । तत्र स्वाविभवतनामरूपादस्मादस्या-
स्तृताकारणावस्थात्कारणान्मायी परमेस्वरो विध्वमुत्पादयति । तदनन्त-
रमुपचितसत्त्वरजस्तमोगुणतया सैवाध्यवतदाब्दवाच्या कार्यावस्थाम्प्राप्य
विभवतनामरूपतया तेजोबलादित्यक्षणपरिणतिमवाप्य गोह्नमश्रूकनकुप्या-
रूपा सम्पद्यते । एवञ्चास्या भगवदधिष्ठितप्रकृतेः कारणावस्थाया अत्रा-
त्वेन व्यपदेशः कार्यावस्थायादच ज्योतिरूपक्रमात्वेनेति न कश्चिद्विरोधः ।
अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—मध्वादिर्वादिति—यथा "असौ वा आदित्योदेय मधु"
(छा० ३।१।१) इत्यादावादित्यादेः कारणावस्थायां मध्वादिर्व्यपदेशा-
नर्हास्यन्तमूक्ष्मरूपेण स्थितस्य कार्यावस्थायां वस्वादिभोग्यरत्नाधारत्वेन
मधुत्वं कार्यत्वञ्च न विरोधावहम् । एवमेकास्या एव प्रकृतेरवस्थाभेदाद-
विरोधः । तस्मादस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मकारणिकैवाजाभिधीयते न तन्वसिद्धेति
सिद्धम् ॥१०॥

ॐ अथ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥१॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । १।४।११।

बृहदारण्यके 'तद् वा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतोऽमृतम्" इत्यस्या-
नन्तरं श्रूयते "अस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य
आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्" (बु० ४।४।१७) "प्राणस्य प्राणम्"
(बु० ४।४।१८) इति । तत्र संक्षेपः । किमत्र पञ्च पञ्चजना इति सांख्य-

* 'अस्मिन् पञ्चे'ति वाक्ये च पञ्च पञ्चजनाश्च के ॥१॥ तत्त्वानि
कापिलानां वा प्राणादयोऽप्यवा मताः ? पञ्चविंशतिसंख्यातश्चाद्यः पक्षोऽ-
स्ति मुख्यः ॥६॥ नानाभावादतिरेकाभ्यां प्राणादयो मतास्तिष्ठ ।

प्रसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणि, ग्राह्योऽस्विडाक्यद्येये ध्युता वेदान्ताभिमतः प्राणादय इति । किं युक्तम् ? तान्त्रिकाणि पञ्चविंशतितत्त्वानीति । कुतः ? पञ्च पञ्चजना इति नियतसंख्यया पञ्चशब्दविशेषितपञ्चजनवाच्यषट्कया पञ्चविंशतितत्त्वानामेव प्रतीतेः । कापिलाश्च “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त ।” (सांख्यभा० ३) इति तत्त्वानां परिगणनं स्वरूपञ्चाहुः । तत्राकार्यत्वे सति कारणत्वं प्रकृतिस्त्वम् । कार्यत्वे सति कारणत्वं प्रकृतिविकृतित्वम् । प्रकृतिविकृत्योः साक्षात्कार्यत्वं विकृतित्वमकार्यत्वे सत्यकारणत्वञ्च पुर्यस्त्वमिति तत्संश्लेषात् विनिर्दिश्य मूलप्रकृतिरेका प्रकृतिविकृतयः सप्त । कारिकायां तु शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च तथा च विकृतय एव षोडश पुरुषश्चैक इति विभज्य पञ्चविंशतितत्त्वान्यनिदधुः । तत्र पञ्चपूत्य इतिवत्पञ्चानां जनानां समूहाः पञ्चजनाः । पुंनिर्देशश्चास्तस्यैव । फलितं संख्याकास्ते समूहा इति निर्णयाय पूर्वपठितपञ्चशब्दार्थेन ते विशेष्यन्ते । तथा च पञ्चजनशब्दबोधिताः पञ्चेत्यन्वये पञ्च पञ्चजना इति पञ्च पञ्चपूत्य इतिवत्पञ्चविंशतिसंख्याकानि तत्त्वानि सांख्याभिमतानि सिद्धयन्तीति प्राप्तेऽभिधीयते-

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकान्चेति । अथ पञ्च पञ्चजना इत्यनेन सांख्यतन्त्रानुसारेण पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहादपि न तत्तन्त्राभिमततत्त्वानि प्रतीयन्त अपि तु प्राणादय एव कुतः ? नानाभावात् । कापिलतन्त्राभिमतैर्म्यस्तस्यैव एषां पञ्चविंशेषितपञ्चजनानां पुनर्भावात् । तथा हि-“यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्” इत्यथ यस्योक्तस्यसम्बन्धाद् यस्मिन् पञ्च पञ्चजना प्रतिष्ठिता इति यच्छब्दावगतब्रह्माधारतयोक्तानां तेषां ब्रह्मात्मपरत्वं निदर्शयते । “तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मे” ति तच्छब्दपरामर्शेन यच्छब्दावगतं ब्रह्मैव । सांख्यमते तेषां ब्रह्माधारत्वादनङ्गोकारेण त्रैविमसतत्त्वानामेव प्रतिपादकत्वसम्भवात् । एवं सर्वधार-

ब्रह्माकाशयोः पञ्चविंशतितत्त्वभिन्नत्वेनाभिहितयोः पञ्चविंशतिसंख्यानि-
रेकाच्च न तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादकत्वं तेषाम् ।

एतदुक्तम्भवति । ब्रह्माधारतयोक्तानां पञ्चानां पञ्चजनानां ब्रह्मा-
धेयत्वेन तदाश्रितत्वात्परतन्त्राणां प्रकृत्यादीनां सांख्यैरनङ्गीकारेणाप-
सिद्धान्तात् । पुरुषशब्दाभिहितस्थात्मन आकाशस्य च पृथक्जननवैय-
र्थ्याच्च । तयोरपि पञ्चविंशतितत्त्वान्तर्गतत्वेनाभ्युपगमात् । नास्मिन् मन्त्रे
सांख्यतत्त्वप्रतिपादनमपि सूत्रवाक्ये ध्येयमाणप्राणादीनामेव । यस्मिन्नि-
त्पुक्ते ब्रह्मण्यात्मनि प्राणादीनां सम्बन्धस्य सम्भवात् । “प्राणस्य प्राणम्”
इत्यादि वाक्यैः परमात्मनः प्राणादिनियामकत्वाभिधानात् प्राणोदवरयो-
नियम्यनियामकभावाद्ब्रह्माधारत्वं तेषां मुतरां सम्पद्यत इति ।

न संख्योपसङ्ग्रहादपीत्यपि शब्देन वस्तुतोऽत्र पञ्चविंशति संख्या प्रति-
पत्तिरेव न सम्भवतीत्याशयः । तथा हि-प्रकृते पञ्चविंशति संख्या कथं
निष्पद्यते ? पञ्चपञ्चेति तद्वयवद्वारेण समुदायलक्षणाश्रयणेन पञ्चक-
द्वयाद्वा बीप्सावद्याद्वाऽहोस्वित्समाहारसमासाध्यगात्रेति चेन्न तथाचः पक्षः
पञ्चकद्वयोच्यमाने दशसंख्यैव सम्पद्यते । यथा “पञ्च सप्त च वर्षाणि
नववर्षं दशक्रतुः” इत्यादी द्वेदश संख्यैव प्रतीयन्ते तथा प्रकृतेऽपि । न
द्वितीयः यदि जनानामधिकरणानि पञ्च स्युस्तदा प्रत्यधिकरणभाषेया
जनाः पञ्चसंख्यया प्राप्नुयुस्तदा स्यादप्युक्तसंख्या परं न ह्यत्राधिकरण-
पञ्चकप्रवणमस्ति ‘दशदर्शकं चमसमनुप्रसर्पन्ति’ इत्यादी यथानुप्रसर्प-
काणां पुष्पाणां दशसंख्या समासाद्यते । न तृतीयोऽपि पञ्चभिरारब्धस्य
समूहपञ्चकस्यैवाभावात् नहि कापिलतन्त्रसिद्धं पञ्चस्थनुगतं पञ्चसंख्या
प्रवेशहेतुभूतं जात्यादिना किमप्यत्रोपलभ्यते । आकाशस्य पृथङ्निर्देशा-
त्पञ्चभूतानां पञ्चकस्यैवासिद्धेः । तस्मादत्र न समाहारः । किन्त्वत्र
“दिकसंख्ये संज्ञायाम्” (पा० सू० २।१।५०) इति संज्ञाविषयः
समाप्तः ।

अतएव न लिङ्गव्यत्ययवशोऽपि । पञ्चजनाः वृत्तीत्यपेक्षायामुच्यते
पञ्चेति सप्त सप्तपर्यं इतिवत् । तस्मादत्र न सांख्यसिद्धानि पञ्चविंशति-
तत्त्वानीति ॥११॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १४ ॥ १२ ।

पञ्च पञ्चजना इत्यत्र समाहारविषयः समाप्तो नोपपद्यते लिङ्गव्य-
त्ययवशोऽप्यस्तत्त्वादपि तु “द्विसंख्ये संज्ञायामिति” संज्ञाविषयक एव
समासस्तेन पञ्च पञ्चजना इत्यस्य पञ्चजनसंज्ञकाः पञ्च इत्यर्थं उप-
पद्यते । ते के पञ्चजनसंज्ञिताः पञ्चेत्यपेक्षायामाह प्राणादय इति । पञ्च-
जनसंज्ञिताः पञ्चपदार्थाः प्राणादयः एव । कुत इदमवगम्यते ? वाक्यशे-
षात् । संविद्यार्थनिरुपस्य वाक्यशेषाधीनत्वात् । स च वाक्यशेषस्तावत् ।
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम् (बु० ४।४।१८) इति
वाक्यशेषे ब्रह्माधारतया नियम्यतया धृताः प्राणादयः पञ्च पञ्चजन-
शब्दस्यार्थो ज्ञेयः । नान्यः । माध्यन्दिनघातायां पञ्चजनमन्त्रा मन्तरमन्त्रे
“प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुताग्रस्यान्नं मनसो ये
मनो विदुः” (बु० ४।४।१८) इति वाक्यशेषे ध्रूममाणानि प्राणचक्षुः
श्रोत्रान्नमनांसीतीमानि पञ्चैव पञ्चजनशब्देनोक्तानि । तत्राद्यतेऽने-
त्यन्तमित्यन्नशब्देन रसनेन्द्रियमुच्यते ॥१२॥

ननु काण्वानां माध्यन्दिनानां च घातायां “यस्मिन्पञ्च पञ्चजना
घातादावपि प्रतिष्ठितः” इत्यर्थं मन्त्रः यमानः ध्रूयते । काण्वानां वाक्य-
शेषे स्वप्नस्य पाठो न ध्रूयतेऽतस्तेषां पक्षे चतुर्णां प्राणादीनां पञ्चजन-
शब्दवाच्यत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह ।

ज्योतिर्गैर्गैपामसत्यन्ने ॥ १४ ॥ १३ ।

एकेषां काण्वानां वाक्यशेषेऽस्त्यन्ने शब्दे वाक्योपक्रमगतं “तद्देवा
ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” इति ज्योतिषा पञ्चसंख्या पूरणी-
येति । तत्र बाह्यात्मकप्राणवाक्येन प्राणशब्देन बाह्यमन्त्रित्यपेक्षानेन्द्रिय-

मन्नशब्दाभिहितपृथिवी सम्यन्धित्वाद् घ्राणस्यान्नशब्देन घ्राणेन्द्रियञ्च
गुह्यते । तन्प्रेषुतु रसनेन्द्रियमद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति श्रुत्यस्या तदप्राप्त-
त्वोपपत्तेः । तदेवं स्पर्शनेन्द्रियस्य घ्राणरसनयोरन्यतरस्य च प्राणान्नयोर-
न्तर्गतत्वेन प्राणचक्षुः श्रोत्रमनांसीमानि वाक्यशेषे श्रूयमाणानि
पञ्चजनसंज्ञितानि पञ्च ज्ञेयानीति "प्राणादयः वाक्यशेषादि"ति सूत्रेण
हकीकृतत्वादन्य तन्मसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गाभावेन न तदग्रहणम्
॥१३॥

ॐ अथ कारणत्वाधिकरणम् ॥४॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः । १।४।१४।

अथ कारणाविधायिनां वाक्यानां प्रधानपरस्वनिरासे ब्रह्मणि समन्वय-
प्रदर्शनद्वारेकस्यैव ब्राह्मणः सर्वजगन्मूलकारणत्वमुपपादितं तन्न सम्भवति ।
कुतः ? तेषां वेदान्तवाक्यानामनेककारणत्वबोधकत्वेन परस्परविरोधार्थ-
प्रतिपादनतया ब्रह्मणि समन्वयाऽनुपपत्त्या ब्रह्मणो जगन्मूलकारणत्वानु-
पपत्तेः । तथा हि—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशा-
द्वायुः” (तै० २।१) इत्यत्रात्मनो जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं ध्रूयते ।
“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहुस्यां प्रजाप्येयेनि तत्ते-
जोऽसृजत” (छा० ६।२।३) इत्यत्र सच्छब्दवाच्यस्य जगत्कारणत्वं ध्रूयते ।
“ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” (बृ० १।४।११) इत्यत्र ब्रह्मणः कारणत्वं
ध्रूयते । “असद्वा इदमग्र आसीत्” (तै० २।७) इत्यत्रासतः कारणत्वं
ध्रूयते । पञ्चिदाकाशाज्जगतः सृष्टिरभिधीयते क्वचित्प्राणात् । तथा

* सर्वकारणवाक्यानां समन्वयोऽयं कुत्र हि ॥७॥ असदात्मप्रकृ-
त्यादौ ब्रह्मणि बाऽत्र किं शुभम् ? अनेककारणोक्त्याऽत्र चालः पक्षः
शुभो मतः ॥८॥ ब्रह्मणि तत्परत्वादेवाकाशादिकवाक्यवत् । सर्वेऽत्र पर्य-
वस्यन्ति सर्वंशाखाप्रतीतितः ॥९॥

“तद्वदेवं तत्स्रव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाम्यामेव व्याक्रियते” (बृ. १।४।७)
 इत्यत्र चाध्याकृतस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वं ध्रूयते । अध्याकृतमभ्यस्त-
 मेव । नामरूपाम्यां न व्याक्रियते न व्यज्यत इत्यध्याकृतम् । तस्मिन्
 “तद्वदेवं तत्स्रव्याकृतमासीदिति जगतः प्रलयमभिधाय ‘तन्नामरूपाम्या-
 मेव व्याक्रियत’ इति तस्मादेव सृष्टिरभिधीयते । इत्येवं सत्तत्कारणवा-
 क्यगतस्य तस्य तस्य च शब्दस्य स्ववाच्यजगत्कारणत्वप्रतिपादकस्य
 स्वस्ववाच्ये समन्वयादेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वेषां कारणवाक्यगतानां
 शब्दानां समन्वयस्यासम्भवान्न ब्रह्मणो मूलकारणत्वमुपपद्यत इति प्राप्तं
 ग्राह्यं कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाभ्यपदिष्टोक्तैरिति । “यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते” इत्याद्यनेकाभिः धृतिभिर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितस्य
 ब्रह्मणो जगत्कारणपरेष्वाकाशादिवाक्येषु सृष्ट्याद्यमाधारणलिङ्गदर्शने-
 नाकाशप्राणादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं निश्चित्याकाशप्राणादिशब्दैस्तस्य
 ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन व्यपदिष्टत्वब्रह्मात्मसदादिकारणपरवान्येष्वपि
 जगत्सृष्ट्यादिब्रह्माधारणलिङ्गदर्शनात्तद्गतात्मसदादिशब्दानामपि ब्रह्म-
 परत्वनिश्चयेन तेन तेन च शब्देन जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो व्यपदिष्टत्वा-
 क्तेः । ब्रह्मणो व्यपदेशादित्यर्थः । तथा च सर्वेषां कारणपदशब्दानां
 ब्रह्मणि समन्वये ब्रह्मण एवादिकारणत्वमुपपद्यत इति तत्त्वम् ।

एतदुक्तमभवति । सर्वेषां कारणवाक्यानामेकवाक्यतासत्त्वात्कारणवा-
 क्यगतकारणवाक्यशब्दानां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनैकस्मिन्परमकारणे पर्य-
 वसानत्वस्योचितत्वात्सर्वेषु कारणवाक्यगताः सदात्माकाशप्राणादिशब्दा
 एकस्मिन्नादिकारणे ब्रह्मणि गतस्य तस्यैव समस्तविद्विज्जगत्कारणत्वम-
 भिवक्षते । तथा च समेषां सदात्माकाशप्राणादिशब्दानां परस्मिन्ब्रह्मण्येव
 समन्वयस्य सत्त्वादादिकारणत्वमेकस्यैव ब्रह्मण इति निर्णयः ।

एवं “मननान्प्राणानान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः” (रामता० १।१२)
 इति धृतिरपि परस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्य सर्वशब्दवाच्यत्वमिधानेन तस्मि-
 न्सर्वेषां शब्दानां समन्वयं प्रापयति । तथैव “विश्वरूपद्वयं ते राम विश्वं

शब्दाहि वाचकाः । तथापि रामनामेदं सर्वेषां बीजमक्षयम् । इति स्मृतिरपि श्रीरामस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमभिधत्ते । एवञ्च रामनाम्नः सर्वशब्दकारणत्वाभिधानेन तद्वाच्यस्य श्रीरामस्य ब्रह्माणोऽन्यनिलिप्तशब्दवाच्यानां सर्वेषां बीजत्योपपादनद्वारा तस्य सर्वशब्दवाच्यादिकारणत्वं बोधितम् ।

“तद्धेदं तस्य व्याकृतमासीत्” इत्यादिकारणवाक्यप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणः कथमिति चेदित्यम् । “अव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” इति । तथा “महानव्यक्ते लीयते, अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवन्ति” (मुवा०) इत्येवमादिषु पुरुषस्याव्यक्तात्परत्वश्रवणात् । महदव्यक्ताक्षरतमसां परे देवे परस्मिन्ब्रह्मणि तयस्वामिधानात्प्रसमायसाने च तत् एव तदुत्पत्तावस्यैव ब्रह्मणस्तदुत्पादकत्वोपपत्तेः । एवं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेदनिहितं गुहायाम्” (तै० २।१) इत्युपक्रम्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः (तै० २।१) इत्येवमादिषु तस्यैव ब्रह्मणः सृष्टृत्वधवणात् । अत एव “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्” (श्वे० ४।६) इत्यादि श्रुतिभिः स्वोत्पन्नस्वशेषभूताव्यक्तादिकारणत्वाद्ब्रह्मणश्चराचरजगदुत्पादकत्वमभिधीयते ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दशम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ गौ० ।

सर्वयोनिषु योस्तेय ? मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ गौ० ।

इत्यादि स्मृतयोऽपि ब्रह्माणोऽव्यक्ताद्युत्पादकत्वेन तद्वाग चराचरजगदुत्पादकत्वमित्यव्यक्तादिकारणतयाऽव्यक्तादिपरवाक्यप्रतिपाद्यत्वं परब्रह्मण एवेति ॥ १४ ॥

तस्यैव सदादिसद्दानां कथं ब्रह्मण्यन्वय इत्याशङ्क्यामाह--

समाकर्षात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

“असन्नं च स भवति । असन्नद्ब्रह्मेति वेदो वेत्” (तै० २।६) इत्यसद्वाक्यं

विनिन्द्य “अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः” (तै. २।६) इत्यङ्गी-
कृतं सद्वादमुपवर्ण्य “सोकामयत् बहु स्यां प्रजायेय” “इदं सर्वमसृजत् ।
यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सञ्च त्यक्त्वा-
भवत्” (तै० २।६) इति सतो ब्रह्मणः सकाशादेव सृष्टिरभिहिता । “असद्वा
इदमग्र आसीत्” (तै० २।७) इत्यत्रापि सृष्टिकर्तुस्तत्पदवाच्यस्य ब्रह्मण
एव समाकर्षादिति । कुतः ? उक्त श्लोकस्यानन्तरं “तदात्मानं स्वयमकु-
रत्वे” त्पारम्य “संपाज्जन्दस्य मीमांसा भवति” (तै० २।८) इत्युत्तरस्थेन
परमात्मपरानन्दशब्देन सत् एव समाकर्षात् । तथा च पूर्वोत्तरपरमात्मप-
रवाक्यानां मध्ये पतितस्य “असद्वा इदमग्र आसी” इति श्लोकस्य संद-
र्शनायेन परमात्मपरत्वमुपपद्यते ।

अयम्भावः । प्रलयदशायां परब्रह्मणि लीनानामव्यक्तादीनां नामरूप-
विभागामायेन तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वानावाद्ब्रह्मण्यप्ससच्छब्दस्य प्रयोग
उपपद्यते । तथा चासच्छब्दवाच्यब्रह्मण एव कारणत्वमिति । अत एवान्यत्र
“कथमसतः सज्जायतेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा०
६।२।२) इत्यनेनाद्यद्वादमपाकृत्य सतः समाकर्षात् सत् एव ब्रह्मणः कार-
णत्वमिति मिदम् ॥१५॥

✽ अथ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥१५॥

जगद्वाचित्वात् ॥१४॥१६॥

कीपीतकिप्राह्मणे समाप्नायते--“यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां
कर्ता यस्य वैतन्म स वै वेदितव्य” (की.ब्रा. ४।१८) इति । अथ मंथयः ।

* ‘यो वै बालाक’ इत्यादौ वेदितव्यद्वय को मतः ? । पुरुषोऽथो
प्रधानं वा परमात्माऽथवा मनः ॥१०॥ कर्तृत्वात् पुण्यपापानां पुण्यस्यैव
वेद्यता । कर्मणा जगदुक्तो तु प्रधानस्यैव सा मता ॥११॥ जगत्कर्तुंश्च
वेद्यत्वात् पुल्लिङ्गाच्चेश्वरो हि सः ।

किं वेदितव्यत्वेनोपदिष्टः सांख्यतन्त्रसिद्धः पुरुषः प्रधानं वाऽहोस्वित्परमात्मे-
ति । किं युक्तम् ? पुरुषः । यस्य चैतत्कर्मोति पुण्यपापरूपकर्मकर्तृत्वस्य
पुरुषनिष्ठत्वात् । कर्मपदस्य जगद्वाचित्वपक्षे प्रधानं वेदितव्यत्वेनोक्तं तस्य
जगत्कारणत्वादिति प्राप्य ग्राह्यं जगद्वाचित्वादिति । कर्मपदस्य जगद्वाचि-
त्वात् । अस्मिन् वाक्ये यस्यैतत्कर्मोतिवेदितव्यस्य जगत्कर्तृत्वेन तत्कारण-
त्वाभिधानादस्य वाक्यस्य पुरुषस्य कार्यकारणत्वानभ्युपगच्छत्सांख्यतन्त्र-
विधेयत्वात् तत्तन्त्राभिमतपुरुषस्यात्र वेदितव्यत्वं निपद्यते । न च प्रधान-
स्यापि तत्त्वम् । कुतः ? अत्र यः कर्ता स वेदितव्य इत्युभयत्र पुल्लिङ्गत्व-
दर्शनात् प्रधानप्रकृतिप्रतिपादकानां शब्दानां पुल्लिङ्गत्वाददर्शनादचैतन्यत्वेन
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाऽसम्भवाच्च । कारणवादिषु वेदान्तवाक्येषु प्रधानस्य
जगत्कारणत्वानभिधानाद् वेदितव्यत्वाश्रयणाच्च न तस्य तदुभयमुपपद्यते
परमात्मनस्तु सर्वजगत्कर्तृत्वस्य सद्गन्तव्यसर्वपुरुषकर्तृत्वस्य तद्वेदि-
तव्यत्वस्य चानेकवाक्येषु प्रसिद्धत्वात् । नस्य “यः कर्ता स वेदितव्य”
इति पुल्लिङ्गत्वेन निदिष्टयोर्वैतच्छब्दयोर्वाक्यत्वोपपत्तेर्भ्रं परमात्मैवात्र
वेदितव्यत्वेनोक्तो नान्यः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् । १।४।१७।

ननु “यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्य” इत्यस्य वाक्यगणे “तद्यथा धेष्टी
स्वभुङ्क्ते यथा वा धेष्टिन् स्वा” (फौ० ब्रा० ४।२०) एवमभिहितम् । अत्र
भोक्तृत्वरूपजीवलिङ्गात् “अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति” (फौ० ब्रा० ४।)
इति प्राणशब्दश्रवणाच्च “यस्य चैतत्कर्म” इति वाक्यस्य न परमात्मपर-
त्वमुपपद्यत इति चेत्तद्व्याख्यातम् । एतच्च प्रतर्दनविद्याप्रकरणे उक्तम् ।
“उपासा त्रैविध्यादाधितत्त्वादिह तद्योगा” इत्यत्र जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् ।

अयमभिप्रायः । यत्रोपक्रमाम्यासादलिङ्गैर्वैक्यस्य ब्रह्मपरत्वं निश्ची-
यते तत्रान्यलिङ्गानि ब्रह्मपरवाक्यानुरोधेन ब्रह्मपरत्वेन नेतव्यानि । प्रकृते

तु "ब्रह्म ते ब्रवाणि" (गी० ब्रा० ४।१) इति ब्रह्मपदेनोपक्रमात् "एतेषां पुण्याणां कर्ता" इति मध्येऽपि सर्वजगत्काण्यत्वेन ब्रह्मणोऽभ्यासात् । तथा "स्वाराज्यमाधिपत्यं पश्यति य एवं वेद" इति ब्रह्मविदस्तदुपासकस्य स्वाराज्यादिप्राप्तिरूपफलत्वेनोपसंहाराच्चास्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेन निश्चयात् । तस्मादत्र "अस्मिन्प्राण एव एकधा भवती"ति सामानाधिकरण्यावस्मिन् शब्दस्य प्राणशब्दस्य चैक्यस्तुपरस्वनिश्चयेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् । प्राणशरीरब्रह्मोपासनार्थमत्र प्राणपदेन निर्देश उपपद्यते ॥१७॥

अन्यार्थन्तु जैमिनि प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ११।४।१८।

तु शब्दः शंकाव्यावर्तकः । अस्मिन्प्रकरणे जीवपरामर्शोन्यार्थं जीवातिरिक्तजीवाधारभूतब्रह्मस्वरूपज्ञापनार्थमिति प्रश्नव्याख्यानाभ्यां जैमिनि-राचार्यौ मन्यन्ते । बान्नाक्यजातशत्रू मुक्तपुरुषसमीपं गत्वा हे सोमराज-मिनि सम्बोधनं कृत्वा तदध्वर्युणे प्राणादीनामभोक्तृत्वम्प्रतिप्राच यष्टि-यातेन प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवम्प्रतिबोध्य पुनर्जीवव्यतिरिक्ततदाधारभूत-ब्रह्मसम्बन्धिप्रश्नव्याख्याने चक्रतुः । तत्र प्रश्नः "कस्य एतद्वालाके पुरु-षोऽयिष्ट इव वा एतद्भूतं कुत वा एतदागात्" इति । एतत्प्रश्नप्रयोक्त-रानमिश्रं यावत्तर्कं ज्ञात्वा स्वयमेवोत्तरमाह "यथा मुक्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति" इत्यादिभिः । अत्राधारत्वेनापादानत्वेन च निर्दिष्टः प्राणशब्दा-भिहितः परमात्मवेत्सुत्तरवाक्यायः ।

मुमुक्षुवस्थायां जीवस्य परमात्मना परिष्वक्तत्वमाह धृतिः "सत्ता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति प्रज्जेनात्मना सम्परिष्वक्तः" इति । तस्मात्सु-पुप्ती जीवस्याधारतया निर्दिष्टः प्राज्ञः परमात्मा जीवादर्धान्तरभूत एवेति ।

अपि चैवमेके बाजसनेयिनो बालावयजातसत्रसंवादे स्पष्टमेवं विज्ञान-
मयाज्जीवाद्भूदेन तदाश्रयभूतं परमात्मानमामनन्ति “य एष विज्ञानमयः
पुरुषः सर्वं तदाभूत्कुत एतदागात्” (बु० २।१।१६) इति प्रश्नस्योत्तरं
“य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्चोत” इति । आकाशपदस्य “दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाश” इति दहृद्विद्यायां परमात्मपरत्वेन निर्णीतत्वादाकाशः
परमात्मैवात्र वेदितव्यत्वेनोक्तः । जीवसंकीर्तनन्वय जीवस्य प्राणशब्दा-
भिहितपरमात्मनोऽप्यन्तरत्वनपनार्थमिति नात्र सांख्योक्तपुरुषादिप्रतिपा-
दनम् । परमात्मनो जगत्कारणभूतस्यैवात्र वेदितव्यत्वमिति सिद्धम् ।
॥१८॥

ॐ अथ वाक्यान्ययाधिकरणम् ॥६॥

वाक्यान्यथात् ॥१४१॥

मंथेयीन्नाह्वणे ध्रूयते—“सा होवाच मंथेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं
तेन कुर्यामि” (बु० २।४।३) स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति” (बु० २।४।५) इत्युप-
क्रम्य आत्मा वारे द्रष्टव्यः ध्योतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (बु० २।
४।५) इति ध्रूयते । अत्र संशयः । किं प्रत्यगात्माऽत्र द्रष्टव्यत्वादिनोपदिष्ट
आहोस्वित्परमात्मेति । किं युक्तम् ? जीवात्मा । कुतः ? परमात्मा द्रष्ट-
व्य इत्यथवणात् । आ-मेति पदध्वगणाच्च । लोक आत्मपदस्य जीवपर-
त्वप्रसिद्धेः । पतिजायापुत्रपशुवित्तानां जीवभोग्यानां भोगोपकरणाना-
न्वोपक्रमेण तद्भूक्तुर्जीवस्योपक्रमान्मध्येऽपि “एवं वा अरे इदं महद्भूत-
मनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन्दयति”

* ‘आत्मा वारेऽत्र वाक्ये च प्रत्यगात्माऽथवा परः ॥१२॥ द्रष्टव्य-
त्वादिना प्रोक्तो जीव आत्मेति शब्दतः । परस्याध्वगणाच्चास्य पदलिङ्ग-
रूपयात् परः ॥१३॥

(बृ० २।४।१२) इति प्रकृतस्य जीवस्य विज्ञानघनस्य भूतेभ्यः समुत्थानं तदनुविनाशञ्च वदन् तस्यैव द्रष्टव्यत्वं दृढयतीति प्राप्तोऽभिधीयते वाक्यान्वयादिति । परमात्मैवास्मिन् वाक्ये द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्टो भवति । कृतः ? उपक्रमोपसंहाराम्यासापूर्वताफलादिभिः शास्त्रतात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैरस्य वाक्यस्य ग्रहण्येव समन्वयदर्शनात् ।

उपक्रमे तावद “मृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेने”ति याज्ञवल्क्यवचनं श्रुत्वा भैभयी मोक्षसाधनं पृष्टवती “येनाहं नाशृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् यदेष भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि” इत्यमृतसाधनमेव मे ब्रूहीति यावत् । एवं पृष्टो याज्ञवल्क्य आत्मदर्शनस्यामृतसाधनत्वमुपदिष्टवान् ‘आत्मा वारे द्रष्टव्य’ इति । अत्र परमात्मदर्शनस्यैवामृतसाधनत्वमभिहितम् । एवं “आत्मनो वारे दर्शनेन ध्वरणेन मत्पा विज्ञानेनेव सर्वं विदितम्” (बृ० २।४।५) इत्यात्मदर्शनेनादिभिः सर्वज्ञानं वदन् कारणविज्ञानं तत्कार्यस्य सर्वस्य विज्ञेयत्वमध्ययन्नात्मन एवातिलकारणत्वं साधयति । न हि परिच्छिन्नस्य जीवस्य दर्शनेन सर्वपदार्थस्य ज्ञानं सम्भवति । तदेव सर्वकारणत्वं दुन्दुम्यादिदृष्टान्तैः स्पष्टीकृतम् । तथा “एव वा अरे अस्य महतो निःस्वसितमेतद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गीरसः” (बृ० २।४।) इत्यात्मन शृण्वेदाद्युत्पत्तिकथनद्वारा सर्ववराचरजगदुत्पत्तिं बोधयन्नस्य सर्वकारणत्वेन परमात्मत्वं द्रव्याभास । तस्मादत्रात्मशब्देन परमात्मैव गृह्यते स एव द्रष्टव्यत्वेनोक्त इति । एवं “यनेनं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातरमरे केन विजानीयात्” (बृ० २।४।१४) इत्युपसंहारवाक्येऽपि परमात्मन एव द्रष्टव्यत्वं निष्पद्यते । एवमुपक्रमादिमिरस्य प्रकरणस्य परमात्मपरत्वमेवेति निर्णयः ॥१६॥

ननु पतिजायादिभोग्यजातरस्य “विज्ञानघन एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन्दयति” इत्यस्य च जीवल्लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमारमरथ्यः ॥१४॥२०॥

मैवेय्यात्मनो धारे दर्शनेन ध्वजणेन मत्स्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्”
 ब्र० २।४।१) इत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया जीवस्य परमात्म-
 कार्यत्वेन तदनन्यत्वोपपत्त्या कारणविज्ञानेन तत्कार्यविज्ञानात्सिद्धेर्जीवस्य
 परमात्मकार्यत्वेन तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वज्ञापनार्थं जीवलिङ्गं निदि-
 ष्टमित्याश्मरस्य आचार्यो मन्यते ॥२०॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः । १।४।२१।

“न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ध्रुवीमां” ति मुक्तजीवस्य संसाररहितत्वोप-
 देशात् “तथा विद्वान् नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुष्पमुपैत दिव्यम्” इति
 श्रुत्या मुक्तस्य नामरूपादिमुक्त्वावगमात्तन्मोक्षसाधनत्वेन ध्वजणमनन-
 पूर्वकपरमात्मनिदिध्यासनस्योपदेशाच्च “एष मम्प्रसाधोऽस्माच्छरीरास्त-
 मुत्थाय परंज्योतिरूपसम्पन्नं स्थेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” (छा० ३।१२।३)
 इति शरीरादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य ब्रह्मभावादब्रह्मणो यो भावोऽहृतपाप्म-
 त्वादिरूपस्तेनैव भावेन मुक्तस्य स्थितिध्वजणाज्जीव परमात्मानमुपगम्यधा-
 विर्भावस्वरूपः सन् ब्रह्मभाव प्राप्नुयादित्येतदर्थं तत्र जीवलिङ्गनिर्देश इत्यो-
 डुलोमिराचार्यो मन्यते ॥२१॥

अर्वास्थितोऽरति काशकृत्स्नः । १।४।२२

“य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति”
 (ब्र० ३।७।२२) इत्येवमादिषु जीवस्यात्मभावेन परमात्मनोऽवस्थितेः ध्व-
 जणात् “शरीरबाधकानां दग्धानां शरीरिणि पर्यवसानत्वा” ऽजीववाचकस्य
 शब्देस्य तच्छरीरिणि परमात्मनि पर्यवसानात्तत्र जीवशब्देन परमात्मैवा-
 निहित इति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । एतदेव सूत्रकारीयं मतम्। शरी-
 रात्मभावस्यैव सर्वत्र धृतिपूषादिपृष्टवादिति ॥२२॥

ॐ अथ प्रकृत्यधिकरणम् ॥७॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । १।४ २३।

प्राग् “जन्माद्यस्य यतः” इति शास्त्रेण ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमभिहितम् । तत्किन्तस्य निमित्तकारणत्वमुक्तमाहोस्विदुपादानत्वमपीति संशयः । तत्र निमित्तत्वमेवोक्तम् । कुतः ? “तदंशतः ब्रह्मस्य प्रजायैव” (छा० ६। २।२।) इतीक्षणमात्रेण जगत्कृतृत्वध्वङ्गात्सत्यसङ्गत्वात् ब्रह्मणः संकल्पमात्रेण जगत्सृष्ट्युपपत्तेरिति प्राप्तेः मिथीयते प्रकृतिश्चेति ब्रह्म जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्निमित्तकारणमप्युक्तम् । कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । “येना धृतं धृतं नवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः “यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिवेत्येव सत्यम्” (छा० ६। १।४) इति मृज्जानेन मृष्मयज्ञानस्य दृष्टान्तस्य चापनुरोधाद् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमप्युपपद्यते । यस्मिन्मच्चिदचिद्विशिष्टं कारणवस्थं ब्रह्म तदेव सृष्टिकाले स्थूलचिदचिद्विशिष्टं भवतोत्पुपादानत्वं निष्पन्नतरम् । तत्र प्रकृतिजीवयोर्जगदुपादानत्वे सत्यपि तत्र ब्रह्मणः प्रधानत्वाद् वैशेष्यात्, तद्वादस्तद्वादः” (श्र० सू० २।४।१६) इति न्यायाद् ब्रह्मोपादानं जगदिति वचनमुपपद्यते । न च मृष्माप्रज्ञानेन मृष्मयपटादिज्ञानदृष्टान्तासङ्गतिः । तत्रापि मुदो मृष्मयस्य च कार्यस्य त्रिबल्लुतत्वेन त्रिभूतात्मकत्वे सत्यपि मुदः प्राधान्यान्मृष्मयमिति वचनमुपपद्यते यथाऽत्र त्रिबल्लुते पृथिव्याः प्राधान्यं तत्पृथिवीरयुष्यते । यत्र जलस्य प्राधान्यं तज्जलमित्युच्यते ।

* ‘जन्माद्यस्य यतो’ऽनेन कारणत्वं मुनिदिष्टम् । ब्रह्मणस्तन्निमित्तत्वमेवोपादानताऽपि वा ? ॥१४॥ ‘तदंशते’ति रामस्य सङ्कल्पादेव सृष्टितः । प्राद्य एवेति, नैब स्यात् प्रतिज्ञादिविरोधतः ॥१५॥ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च दृष्टान्तस्यानुपरोधतः । अन्तिम एव पक्षो हि स्वीकृतो वेदवितर्कः ॥१६॥

तथैव चिदचिदब्रह्मोपादानवत्त्वेऽपि जगतस्तत्र ब्रह्मणः प्राधान्याद् ब्रह्मोपा-
दानं जगदित्युच्यते । विकारः कार्यं जगच्चराचरं तन्नामपेयञ्च वाचार-
म्भणं वागाम्भवनमात्रं चिदचिदब्रह्मैव सत्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोः
समानत्वान्मुभयस्य भवस्य मुदुपादानवत्त्ववत्सर्वस्य जगतो ब्रह्मोपादान-
वत्त्वं निष्पन्नतरमेव ॥२३॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥१४॥२४॥

"सोऽग्रामयत्" (तै० २।६) इति ध्यानीपदेशाद्ब्रह्मणो जगत्पत्तृत्वं
"बभूव स्यां प्रजायेय" इति जगदाकारेण बहुभवनचिन्तनीपदेशाच्च तस्य
जगदुपादानवत्त्वेति निमित्तत्वमुपादानवत्त्वकस्यैव ब्रह्मणो निष्प-
द्यते ॥२४॥

साक्षाद्योभयाम्नानात् ॥१४॥२५॥

"ब्रह्म वनं ब्रह्म स ब्रह्म मासीत्" "ब्रह्मण तिम्रज्जु यनानि धारयन्"
(प्रष्टे० २।८।७।८) इति साक्षाद्ब्रह्मणो जगदुपादाननिमित्तत्वयोरुभयोरा-
म्नानादुभयं चिदचिद्विद्विष्टं ब्रह्मैव ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः ॥१४॥२६॥

"तदात्मानं स्वयमकुस्त" (तै० २।७) इति प्रलये सूक्ष्मचिदचिच्छरी-
रत्वेनावस्थितमात्मानं तदन्ते स्थूलचिदचिच्छरीरकं स्वयमकुस्त जीवानां
भुक्तिमुक्त्यर्थमित्युपादाननिमित्तत्वमुभयमेकस्यैव ब्रह्मणः स्पष्टमुक्तम् ।
ये तु विशुद्धं ब्रह्म चात्मानं स्वयमकुस्त सुप्तदुःसादिभागभवदित्याहस्तस्रोप-
पद्यते । ब्रह्मणि विकारित्वाद्यनेकदोषापत्तेस्तद्वपान्तरणार्थं मायाशक्तितत्त्वं
जगद्रूपत्वमङ्गीकरिष्यते त्रेदुपादानताभङ्गप्रसङ्गः । न च कल्पितत्वं जगत
इत्युक्तावपि निस्तारः । केन किमर्थं कल्पितमिति प्रश्नस्योनरानुपपत्तेस्त-
स्मात्सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य कारणवत्त्वस्यैव ब्रह्मणः कर्तृत्वादित्यपदे-
शादुपादाननिमित्तत्वमुभयमपि सङ्गतम् ॥२६॥

इत्यथ जगत्प्रकृतिप्रह्वं ।

परिणामात् । १।४।२७।

“निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च निलयनञ्चानिलयनञ्च विज्ञानञ्चाधिज्ञा-
मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् यदिवं किञ्च, तत्सत्यमित्याचक्षते”
(सू० २।६) इत्यविभक्तनामरूपातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुक्षरीरकस्य कारणव-
स्थस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुक्षरीरत्वेन परिणामाज्जगदु-
पादानं निमित्तञ्च ग्रह्यं । सूक्ष्मावस्थस्य सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मण-
रीरत्वं ब्रह्मणस्तदारमत्वञ्च “यस्य पृथिवी क्षरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति
स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” “यस्यात्मा क्षरीरम् य आत्मानमन्तरो यमय-
त्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” (बृ० ३।७।२२) इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः
सिद्धमेव । मायिमतेऽस्य भूयस्यासङ्गतत्वं दुष्परिहरम् यतस्तैः क्षुद्रस्य
ब्रह्मण एव परिणामोऽभ्युपेयस्तथा च विकारित्वेन निर्विकारश्चरुतिव्याकोपो-
ऽनिवार्यः । यच्चात्र व्याख्यातं परिणामो विगतं इति तदपि न विचारस-
हम् । दुष्पस्य दृढधाकारेण परिणामवद्ब्रजोः सर्पाकारेण परिणामत्वास-
म्भवात् । तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणामोऽस्तात्त्विकोऽन्यथाभावस्तु विवर्तं
इति परिणामविवर्तयोर्विभिन्नार्थकत्वाच्च विवर्तवादस्यात्र प्रसरः । एवमव-
च्छेदप्रतिबिम्बादिवादानामपि प्रकृतार्थविघातकत्वम् । अस्मन्मते तु “तत्स-
द्वा तदेवानुप्राविशत्” “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
षाणि” “तद्धेदं तत्तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरूपाम्या व्याक्रियत्” इत्येवमा-
दिभिः श्रुतिभिः परिणामो विशेषणस्य उपपद्यतेतरात् । विशेष्याशे निर्वि-
कारस्वरूप्यहातम् । उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपत्वमेवेत्येकस्यैवोपादानतापि सम्प-
न्नेति वस्तुतस्तु-अभ्याकृतनामरूपयोर्व्याकरणमात्रमेव सृष्टिः ऐव च परि-
णामशब्देनोच्यत इति सर्वं समञ्जसम् ॥२७॥

योनिरथ हि गीयते । १।४।२८।

“तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” (बृ० १।१।६) “कर्त्तारमीशं

पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" (बु० ३।१।३) इति ब्रह्मैव सर्वभूतयोनिस्तद्वेन गीयते ।
हि यस्मात्तस्मात्सर्वभूतयोनिस्त्वाजगदुपादानं निमित्तञ्च ब्रह्मैवेति
सिद्धम् ॥२८॥

• अथ सर्वध्याख्यानाधिकरणम् ॥८॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । १।४।२६

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति सर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुष-
परत्वेनोपक्रमान्तमध्येऽपि जगत्कारणपरवाक्यानामभ्यासात् "सर्वभूतयोनिम्"
इत्यादिना ब्रह्मादिसर्वकारणभूतकारणपरमात्मपरत्वेनोपसंहारात् सर्वेषां
वेदान्तानां जगत्कारणे परमपुरुषे समन्वयत्वसिद्धेः । "सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति" (का० १।२।१५) इति समेषां वेदान्तानां तथैव ब्रह्मणि सम-
न्वयस्य श्रुतत्वात् "जन्माद्यस्य यतः" (ब्र० सू० १।१।२) इत्यारम्य
"योनिश्च हि गीयते" (ब्र० सू० १।४।२८) इत्यन्तेनोक्तेन न्यायकलापेन
सर्वे वेदान्ताः सर्वज्ञसर्वशक्त्याद्यनवधिकातिसंयानन्तकल्याणगुणविशिष्टत्वा-
नन्यविस्तकमवतोपायोपेयभूतजगदुत्पादकरक्षकपरमपुरुषधीरामाख्यपरब्रह्म-
परत्वेन व्याख्याताः । पदाम्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः । अथानेन
सूत्रेणतदध्यायगतसूत्रधृतीनामर्थान् सम्यगवगत्यावसिष्टानि वेदान्तवाक्या-
न्येतदानुगुण्येनैव ज्ञेयानीत्यपि जापितम्मवतीति ॥२९॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

समाप्तरचायं प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

• एतेन न्याययुद्धेन वेदान्ता नितिला अपि । श्रीमद्रामपरत्वेन
व्याख्याता इति युध्यताम् ॥२९॥

इति पंडितसम्नाटस्वामि श्रीवैष्णवाचार्य वेदान्तपीठाचार्य प्रणीताया
अधिकरणपरत्नमालायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ॐ अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥१॥

व्याख्याते समन्वयाख्ये प्रथमेऽध्याये समेषां वेदान्तानामखिलकल्याण-
गुणसागरे परमपुरुषे ब्रह्मणि समन्वयमभिधाय तन्नाभिमतप्रधानादेः
स्यात्तन्मयेण कारणस्यावैदिकत्वेनाप्रामाण्यमभिहितम् । राक्षान्तितत्त्वैतस्य
अगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वम्परमात्मन एवेति । इदानीमस्मिन्नवि-
रोधाख्ये द्वितीयेऽध्याये स्मृत्यादिविरोधमाशङ्क्य परिह्रियते । तत्र प्रथमे
पादे सांख्यस्मृतिविरोधमाशङ्क्य श्रुतिमूलकस्मृतिविरोधेन वेदार्थप्रतिगूल-
तया सांख्यस्मृतेर्न वैदिकार्थनियमने प्रामाण्यमिभ्यनुगम्य तत्तत्कूपतफितदु-
र्वाद्मपादृत्य स्वमतं व्यवस्थाप्यते । तत्रानेनादिमेनाधिकरणेन सांख्यस्मृति-
विरोधमेवोपन्यस्य समाधीयते ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसङ्गात् ॥२॥१॥१॥

अत्रायं संशयः समुदेति । किं वेदान्तानां योज्यं ब्रह्मणि समन्वयः
सम्पाद्यते तस्य च सांख्यादिस्मृतयो बाधिका आहोस्विन्नेति । किं युक्तम् ?
बाधिका इति । कुतः ? अबाधकत्वे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । प्रमाणा-
न्तरावेक्ष्य, आनन्दभाष्यकम्यस्य निरतिशयानन्दलक्षणमोक्षस्य च सायने

अथ द्वितीयोऽध्यायः-

* रामे वेदान्तवाक्यानां पूर्वमुक्तः समन्वयः । सांख्यादिस्मृत्यस्तस्य
बाधिकाश्चाप्यत्र न हि ॥१॥ आद्यः पक्षः दुर्नस्तासामन्यथाऽनवकाशता ।
अन्यासां श्रुतिमूलानां तत्र एव न बाधिकाः ॥२॥

प्रवृत्तानां तेषामनवकाशता स्यादिति दोषः । मांश्यादिस्मृत्यसम्मतवेदा-
र्थोपवर्गानि तथैव च मोक्षादिरूपप्रमेयस्वीकारे तासां नैरर्थक्यं स्पष्टमेव ।
उभयोरेकार्थप्रतिपादकत्वादेकस्या निरवकाशत्वमेव समापन्नमिति । तच्चा-
युक्तम् । “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञातं विमर्ति जायमानञ्च पश्येत्”
(श्वे० ६।२) इति श्रुत्या संबंधतथोक्तस्य कपिलस्य प्रणीतत्वेन तासां
प्रामाणिकत्वात् । तस्मात्तु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमास्थेयम् । कपिलस्य-
प्रणीतप्रधानकारणत्वादिस्मृतौ नानवकाशरूपदोषप्रसङ्गादिति चेन्न । अन्य-
भूत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । अन्यासां श्रुतिमूलकस्मृतौनां तथा सत्यनव-
काशरूपदोषप्रसङ्गात् । तथा हि-“अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्” (श्वे०
४।६) “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” (श्वे० ४।१०)
“प्रधानदोषप्रपत्तिर्गुणोऽयम्” (श्वे० ६।१६) “सकारणं करणाधिपाधिपो
नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः” (श्वे० ६।१६) इत्यादिश्रुतिमूलानां पर-
मात्मकारणत्वादिनीनामुपरोधात् । तथ मानवस्मृतौ च “आमीदृवं तमो
भूतम्” (म० १।५। इति प्रकृत्य “ततः स्वमम्भूतं गवानवपतो व्यञ्ज-
यसिदम् । महाभूतादिवृत्तोजाः प्रादुरासीत्तमोजुदः” (म० १।६।)
“तोभिध्याम घरीरात्स्यात्सिसृक्षुर्विबिधाः प्रजाः अप एव ससर्जोऽहो तामु
वैर्ममवासृजत्” (म० १।८।) ।

“अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् ।
नम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।
गर्बयोनिषु क्रीन्तेऽयं ! मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता । गी०

इत्यादीनां चेतनब्रह्मकारणत्वादिनीनामाप्ततमप्रणीतानां स्मृतौनां
तथा “अव्यक्तमक्षरे विस्तीर्यते प्रक्षरं समसि विस्तीर्यते तमः परे देव एकी-

मवति" (सुबा० २) इति धृतिनिर्दिष्टस्य प्रलये परे देवे लोनास्याव्यक्तस्य प्रलयान्ते तस्मादुत्पत्त्युपपत्तेस्तन्मूलिकायाः "तस्मादध्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" (भा० छा० मो०) "अध्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले सम्प्रलीयते" (भा० छा० मो० इति स्मृतेश्चानवकाशदोषप्रसङ्गात् ।

अयम्भावः । द्वयोः स्मृत्योः परस्परं विरोधे सत्येकस्या अवकाशेऽपर-
स्या अनवकाशता च स्पष्टैव । न च प्रतिपाद्यविषयभेदान्नानवकाशता ।
मन्वादिस्मृतयो हि कर्मस्वरूपं दर्शयन्त्यः स्वांशे प्रसरतामुपलभन्ते ।
सांख्यादिस्मृतयश्च मोक्षमधिकृत्य प्रवर्तमानाः स्वकीयप्रतिपाद्यांशे साव-
काशा इति कथमनवकाशत्वमिति वाच्यम् । कर्मणामपि परमपुरुषार्थ-
साधनत्वं भगवदाराधनोपयिक्तमेति राद्धान्तः । "यतः प्रवृत्तिभूतानां"
मित्यादिभगवद्वचनमेवात्र प्रमाणम् । तथा च तदभिधायिनीनां स्मृतिनाम-
स्त्येव समानविषयत्वम् । एवञ्च तस्या अनवकाशत्वं सुतरामापन्नं । तदेवं
परस्परविरोधे धृत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमित्याह जैमिनिः "विरोधे
त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम्" (जै० सू० १।३।२) प्रत्यक्षधृतिविरोधे
सति स्मृतिवाक्यमुपेक्ष्यमनादरणीयमसति धृतिविरोधे स्मृतिमूलभूतं धृति-
वाक्यमनुमेयमिति तदर्थः । एवञ्चापक्षीणसांख्यस्मृतिर्ह्येव धृतिविरुद्ध-
त्वात् "ऋषिं प्रसूत" मित्यादिधृतिर्हि सांख्यकर्तृकपिलान्यकपिलपि विष-
याऽवगन्तव्येति न काचिदनुपपत्तिः । धृतिप्रतिपादितस्य भगवतः कपिलस्य
धृतिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेरिति सर्वं समञ्जसम् ॥१॥

ननु योगेन साक्षात्कृततत्त्वस्वरूपैः कपिलादिभिर्योऽर्थो व्यवस्थापितः
स एवार्थोऽन्यमन्वादिभिरप्यङ्गीक्रियत इति कथं मन्वादिस्मृतीनामेव वेदा-
नुसारित्वमित्याद्युक्त्यायामाह-

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥२॥१॥२॥

इतरेषां वेदार्थवाचात्म्यविदां "यद्वं मनुरवदत्तद्भेषजम्" (तै० सं०
२।२।१०।२) इत्यादिधृत्या भेषजवज्जगद्विज्ञाय प्रवचनकर्तृणां मन्वादीनां

प्रधानकारणवादित्वाऽनुपलभ्येः । अतः धृतिविरुद्धत्वात्तदनुगारिमन्वादि-
स्मृतिविरुद्धत्वाच्च कपिलादिस्मृतेर्भ्रान्तिमूलकत्वनिश्चयेनाप्रामाण्यात् तानि
वेदान्तसमन्वयश्शक्यो वाचयितुमिति ॥२॥

✽ अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥२॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥२॥१॥३॥

योगस्मृतिः किं वेदान्तानामुपबृंहणभूताऽहोस्विनेति संशयः । उप-
बृंहणभूतेति पूर्वं पक्षः । उपबृंहणं हि तत्समानार्थकः पदैर्वाक्यैर्वा तदर्थ-
प्रकाशनम् । धृतिसिद्ध्यर्थस्य विज्ञादीकरणं वेति वैदिकसिद्धान्तस्यैव योग-
शास्त्रेऽपि दर्शनात् । वेदान्तप्रवर्तकहिरण्यगर्भप्रणीतत्वात्सेश्वरत्वाच्च
योगस्य वेदान्तोपबृंहणत्वं न्याय्यम् । तथा च तत्स्मृते प्रधानपरत्वेन वेदा-
न्तानामपि प्रधानोपादानप्रतिपादकत्वमेष्टव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

एतेन योगः प्रत्युक्त इत्यतिदेशः । एतेन प्रधानकारणत्ववादिकपिल-
स्मृतिनिराकरणेन प्रधानपरा योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता निराकृता वेदितव्ये-
त्यर्थः । अतिदेशस्तु वैदिकहिरण्यगर्भप्रणीतत्वेन सेश्वरत्वेन प्रमाणत्वशङ्का-
निराकरणाय कृतः । योगस्मृतावीश्वरस्वीकारेऽपि तस्य निमित्तकारण-
त्वम् । उपादानत्वन्तु प्रधानस्यैवेति न तस्या वेदान्तोपबृंहणत्वं न्याय्यम् ।
॥ ३ ॥

✽ अथ विलक्षणत्वादधिकरणम् ॥३॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥२॥१॥४॥

स्मृतिविरोधे परिहृतेऽपि तत्कामाधित्य पुनराक्षेपः क्रियते । यदुक्तं

* स्यादुपबृंहणं योगो वेदान्तानामथो न वा ? वैदिकसेश्वरत्वाच्च
ब्रह्मोक्त्या चोपबृंहणम् ॥३॥ नैतद् युक्तं विषेद्यापि दोषजभ्रान्तिसम्भ-
वात् । यत्रोपादानाऽप्येवैवैव तु निमित्तता ॥४॥

✽ कायंता जगदस्यास्य प्रकृतेर्ब्रह्मणोऽप्यवा ? प्रादृश्यात् प्रकृतेरेव

सर्ववैदान्तैर्ब्रह्मण उपादानत्वञ्जगतश्चोपादेयत्वमभिधीयत इति तन्नोपप-
पत्तेः । चित्स्वरूपात्तिरनिशयानन्दादितिलहेयप्रत्यनीकास्त्वाभाविनिरपनि-
रतिक्षयनिरवधिकासंख्येयकल्याणगुणविशिष्टाद् ब्रह्मणोऽजत्वेन दुःखभोक्तृ-
त्वेन जन्ममरणादिमाकत्वादिना दृश्यमानस्य चिदविशारमकस्य जगतो
विलक्षणत्वाद् ब्रह्मोपादानकत्वाद्गाम्भवात् । अथस्माद्विलक्षणं न तत्तत्कार्य-
मिति निगमः । यथा मृद्विलक्षणस्य पटस्य न मृत्कार्यत्वं यथा वा गोघू-
मविलक्षणस्य कोद्वस्य न गोघूमकार्यत्वम् । तथा चैतन्यानन्दशक्तिब्रह्मणो
विलक्षणत्वादचैतन्यामुखविशिष्टस्य जगत इति न जगतोऽपि ब्रह्मकार्य-
त्वम् ।

एतद्वैलक्षण्यञ्च कुतोऽजगत्मित्यत आह तथात्वञ्च शब्दादिति । न
केवलं प्रत्यक्षादिना वैलक्षण्यमवगम्यते किन्तु शब्दादप्यवगम्यते । तथा हि
“जाज्ञो द्वावजावीजानीज्ञी” “द्वा सुपर्णा सयुजा सत्राया समानं वृक्षं
परिप्लव्जते ।” (मु० ३।१।१) “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्” (द्वे०
४।९) “विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च” (तै० ३।६।३) भोक्ता भोक्तृं प्रेरित-
रञ्च मत्पा” (द्वे० १।१२) इत्येवमादिम्यस्तयोर्वैलक्षण्यस्य स्पष्टमव-
गमात् ।

अतः प्रधानतालक्षण्यानुरोधेन जगतः प्रधानोपादानकत्वमेव । अय-
म्भावः । केपाञ्चित् प्रमाणानां तर्कप्रसादितानामेव कार्यप्रयोजकत्वेन
तर्कोप्यङ्गोक्तरीत्य एव भवति । अत एव “वस्तुर्कलानुसन्धत्ते स धर्मं
वेद नेतरः” (मनु० १२) इति मानव भवः । श्रुतिरपि “द्योतव्यो
मन्तव्यः” (बृ० ६।५।६) इत्यादिना तर्कस्य वस्तुनोऽप्यवसायजनकत्वम-
भिपद्यते । न च जगतश्चेतनस्य ब्रह्मण एव कार्यत्वं चैतन्योनुपलब्धिस्त्व-

वैलक्षण्यात् चेदनुः ॥५॥ ईदृश्यं तु सा वेशां वैलक्षण्यं न बाधकम् ।
विलक्षणादि दृष्ट्यादेः कृम्यादिजन्मदर्शनात् ॥६॥

नुदभूतत्वात् । मुपुप्तौ जीवेत्यनुपलम्भवदिति वाच्यम् । दृष्टान्ते स्वापा-
पगमदद्यायामुपलम्भादसिद्धिः । नित्यानुपलम्भस्त्वस्त्वमेव गमयति नरवि-
पाणवदिति न सर्वस्य जगत्प्रदाभिधेयस्य चैतन्यसत्त्वं शक्यमातङ्गितुमिति
न विपरीततर्कावकाशस्तस्माद्विलक्षणत्वात् प्रह्लादायैत्यञ्जगत इति ॥४॥

नन्वेतन्त्वेनावगतानामिन्द्रियादीनामपि चैतन्यमुपवर्ण्यते ते ह वाच-
मूढुस्त्वं न उदगायेति (बु० १।३।२) "ते हेमे प्राणा ग्रहं ध्येयसे विवदमाना
ग्रह्याणं जग्मुः" ( ) "तं ह पृथिव्यग्रवीत्" (यजु० ५।१।२)
"आपोऽब्रुवन्" (दत्त० प० ब्रा० ६।१।३।२।४) इति । एवं मागरादिनि-
क्षेपदार्थानामपि चैतन्यं पुराणेषूपलक्ष्यत इति कथं विलक्षणमित्यत
माह-

अभिमानिद्र्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । २।१।५।

तुशब्दः सङ्ख्यानवर्तकः । न पृथिव्यादिमात्रस्यायं व्यपदेशः । अपि तु
पृथिव्याद्यभिमानिदेवतानाम् । कुत इदमवगम्यते । विशेषानुगतिभ्याम् ।
विशेषो विशेषणम् । "हमाहमिमास्तिस्मो देवताः" (छा० ६।३।१)
इति देवतापदस्य पृथिव्यादिविशेषणत्वध्वनात् । छान्दोग्ये बृहदारण्यके च
प्राणानां विवादः ध्रूयते कौपीतकिग्राहणे तु "एता ह वै देवता ग्रहं
ध्येयसे विवदमाना" (कौ० ब्रा०) इति प्राणानामेव देवतापदेन विशेषि-
तत्वात् । एवं "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" (ऐ० १।२।४) "प्रादित्य-
श्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" (ऐ० १।२।४) इत्यादावग्न्यादित्यादीनां
मुक्तादिप्रनुगतेरनुप्रवेशस्य ध्वनात् । "पृथिव्यग्रवीदि"त्यादेस्तदभिमा-
निनी देवता ह्यब्रवीदित्यर्थस्तथा च जगतो ग्रह्याविलक्षणत्वमेवेति प्रधान-
कार्यत्वमेव वेदान्तनियतमिति ॥५॥

एवमातङ्गिते समाधानमाह-

दृश्यते तु । २।१।६।

तुना पक्षो व्यावर्त्यते । चेतनप्रसिद्धपुरुषाच्च विलक्षणानां केदाररा-

वीनामुत्पत्तिरचेननादृष्यादेश्च क्रम्यावीनामुत्पत्तिर्गोमयाच्चेतनस्य बुद्धि-
कस्योत्पत्तिर्हृदयते । तस्मात्प्रायं नियमो यस्य यत्कार्यं तत्तस्मादविलक्षण-
मिति । विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावदर्शनात् । नहि केवलेन तर्केण
कश्चिदपि वैदिष्योऽर्थोऽवधारयितुं शक्यः श्रुतिनिषिद्धत्वात् । “नैषा तर्केण
मतिरापनेया” (का० १।२।६।) इति । तर्कश्च स्वमनीषोपकल्पिता युक्तिः
सा च न सर्वथा प्रामाणिकमेव प्रत्ययं जनयेत् । क्वचिद्विपरीतार्थप्रत्यय-
स्यापि सम्भवात् । परिमितत्वाद्दोषसहकृतत्वाच्च पुरुषबुद्धीनाम् । तस्माद्
ग्रह्याविलक्षणस्यापि जगतो ग्रह्यकार्यत्वमुपपन्नतरम् ॥६॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमाश्रन्वात् ॥२॥१७॥

ननु पुरुषास्तदुत्पन्नवेदनसादीनां विलक्षणत्ववत् गोमयाच्चेतनस्य
बुद्धिकमादेर्विलक्षण्यवत्कारणाद्ग्रहणः कार्यभूतं जगद्विलक्षणं चेत्तर्हि कार-
णात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वेन कारणे ग्रहाणि कार्यस्य जगतोऽविद्यमानत्वे-
नासत् एव जगत उत्पत्तिः प्रसज्येतेति चेन्न, निरुक्तदृष्टान्तानां कार्यकार-
णयोः सातक्षणनियमस्य प्रतिषेधमाश्रन्वात् । न तु तयोरनन्यत्वस्य सात-
क्षण्यस्य वा । मृददृग्मुखाङ्कुण्डलादीनां कारणकार्याणां सातक्षण्यदर्श-
नात् ।

अयम्भावः । यथा मृत्सुवर्णादीनां त्रिवृत्कृतत्वेन त्रिभूतात्मकत्वेऽपि
मृदादीनामेव तत्र प्राधान्यात्तत्सर्वमेवेन मृच्छद्देनोच्यते एवं सूक्ष्मचिद-
विद्विजिष्टस्य कारणावस्थस्य ग्रहणः तत्त्वत्रयारमकत्वेऽपि तत्र ग्रहणः
प्रधानत्वात् तत्त्वत्रयमप्येकेन ग्रहादादेनोच्यते “ग्रह्य वा इदमग्र आसीत्”
(बृ० १।४।१०) “सर्वं सत्त्विदं ग्रह्य” (छा० ३।१।४।१) इत्येवमादिभिः ।
यथा च तत्र घट इति नामधेयं विकारो रचनाविशेषो वाच्यारम्भणं वागा-
लम्बनमात्रं मृत्तिकैव सत्ताम् तथा जगदिति नामधेयं जगदाकारो विगारो
रचनाविशेषो वाच्यारम्भणं वागालम्बनमात्रं वस्तुतद्विदविच्छरीरकं
ग्रह्यैव सत्यमिति सूक्ष्मचिदविद्विजिष्टं ग्रह्यैव कारणम् । तदेव स्थूलचिद-

विच्छरीरं कार्यमिति कारणकार्यावस्थञ्च सर्वं ब्रह्मवेतीममेवार्थं “सर्वं
 ह्येतद् ब्रह्म” “सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म” “अयमात्मा ब्रह्म” “तत्त्वमसि” “सदा
 रामोहमित्येतत्तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते संसारिणो नूनं राम एव न
 संशयः” इत्येवमाद्याः श्रुतयो ज्ञापयन्ति । तदेवं ब्रह्मतत्त्वार्थयोः सालक्ष-
 ण्यादेव ब्रह्मणः सर्वजगत्कारणत्वम् । तज्ज्ञानेन सर्वजगज्ज्ञानञ्चोपपद्यते
 न तयोर्बलक्षणेन । तथा स्वीकारे कारणज्ञानेन तत्त्वार्थज्ञानानुपपत्तेः ।
 “आत्मनि सत्त्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितं भवति” इत्येक-
 ज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञायाः “यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेने”त्यादिदृष्टान्ता-
 नाञ्च वैयर्थ्यं स्यात् । एवञ्चासत्कार्यवादस्य न ब्रह्मकारणवादे प्रतरो
 वेदान्तेषु सत्कार्यवादस्यैवाम्युपगमात् । तथा च नासदुत्पत्तिरिति ॥७॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । २।१।८।

पुनराशङ्कते । ननु ज्ञानक्षयस्यादिगुणकं ब्रह्मैव स्वस्माद्विरुद्धजगदो-
 कारेण परिणमते तदेव चोपादानमस्य जगत इति यदुक्तं तदसमञ्जसम् ।
 कुतः ? अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात् । अपीतिः प्रलयः, सृष्ट्यादेरुपलक्षकः ।
 जगतो ब्रह्मणि प्रलये तत् उत्पत्तावपि जगद्वज्रत्वकर्मपरवशत्वादुत्पत्त्यादि-
 जगद्वर्माणं ब्रह्मणि प्रसङ्गात् । वेदान्तवाक्यानि च ब्रह्मणो विष्णुगुण-
 वत्त्वमभिदधते । तस्माद्वेदान्तवाक्यानामसमञ्जसत्वात् ब्रह्मकारणवाद
 इति ॥८॥

अत्र रुपाधानमाह—

न तु दृष्टान्तभावात् । २।१।९।

तुल्यदः प्राप्ताशङ्काम्परिहरति । प्रदर्शितार्थे दृष्टान्तभावाप्राप्त्यसा-
 मञ्जस्यम् । कार्यकारणभावेनावस्थितावप्येकस्यैव ब्रह्मणो न दोषसम्बन्धो
 दृष्टान्तस्यात्र सङ्गात्वात् ।

अयमभिप्रायः । “यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलप्यते । पृथी-

रस्योऽपि कौन्तेय तच्चात्मा नोपलिप्यते" (गी०) इति स्मृतेः । यथा बाल-
स्वयुवत्वस्थाविरादयः शरीरस्यावस्थाविशेषास्तच्छरीरिण्यात्मनि न सम्ब-
द्धधन्ते । ज्ञानसुखादयश्चात्मधर्मा न शरीरे तथा ब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्व-
स्तुगताः कर्मवश्यत्वाज्जत्वादयो धर्माश्चिदचिच्छरीरिणि कार्यकारणोभया-
वस्थान्वयिनि परस्मिन्ब्रह्मणि न सम्बद्धधन्ते । ब्रह्मगताश्चापहतपाप्मत्वा-
दयो ज्ञानशक्तिवर्लदवयवोर्यतेजस्वादयो धर्मा न तच्छरीरभूतचिदचिद्व-
स्तुनीति सुगमः पन्थाः । विशिष्टस्य च ब्रह्मणो धर्मत्वेन चिदचिद्रूपयो-
र्धर्मभूतयोः स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि नित्यविशेषणतयाऽपृथक्सिद्धतया ह्यनि-
श्रित्यमित्येकमेवोभयावस्थं ब्रह्म तिष्ठति । अत एव विशेषणानां व्यावर्त-
कत्वनियमादत्र परस्परं व्यावृत्तिरपि फलिता भवति । सर्वस्य चिदचिद्व-
स्तुनः परमात्मशरीरत्वं परमात्मनस्तदात्मत्वञ्चासकृच्छ्रूतिपूवदिष्टम् ।
"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्गम्यमुतः" (बृ० ३।७।२)
इत्यारम्य "यो विज्ञाने तिष्ठन्, यस्य विज्ञानं शरीरं, य आत्मनि तिष्ठन्,
यस्यात्मा शरीरम्" (बृ० ३।७।२२) इत्याद्यन्तर्गामिश्राह्मणादिषु प्रसिद्धम् ।
"जगत्सर्वं शरीरन्ते" (वा० रा० यु०) इति सर्वस्य चिदचिन्मयस्य जगतो
रामाख्यपरब्रह्मशरीरत्वस्मरणान्नोक्तदोषावकाशः ॥६॥

स्वप्नदोषान्च । २।१।१०।

सांख्यादिपूर्वपक्षिभिर्ये दोषा ब्रह्मकारणवादे समुद्रावित्तास्तेषामदोष-
त्वाद्देहास्तमतस्य स्वीकृतो न काचिदनुपपत्तिः । पर सांख्यादिमते तु तेषां
दुष्परिहरत्वात्तन्मतपरित्यागः । तथा हि-प्रधानस्याचेतनत्वाच्च चिद-
चिन्मिश्रस्य जगतस्तत्र उदात्तिः सम्भवति । पुरुषसन्निहितप्रधानादपि न ।
असङ्गत्वात्पुरुषस्य । पुरुषोपरागादिति चेन्न निष्क्रियस्योपरञ्जकामावात् ।
प्रकृतिपुरुषयोरनादिभूत एवोपराग इत्यपि नानिमोक्षप्रसङ्गात् । प्रलया-

भावप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न सांप्रदायिमतप्रधानकारणवादस्य प्रसर इति
ग्रहकार्यत्वमेव जगत इति ॥१०॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि

मोचप्रसङ्गः । २।१।११।

इतश्च ग्रहकारणवादस्वीकृत्यपुण्यत्वात् । यतः परमवैदिकेन न
केवलं क्षुण्णतर्काणागवबोधकत्वम् । तेषामप्रतिष्ठानात् । स्वकीयपुद्गला हि
तत्कार्यस्य परेण निराकृतत्वसम्भवात् न च कपिनादीनां विशेषदत्तत्वात्
तर्काणामप्रतिष्ठेति ध्यायम् । विशेषदत्तत्वाविशेषेण कर्त्तादगोतमादिप्रयु-
क्ततर्काणामपि तथात्वावगमात् । तथा च तत्तदाचार्यो हि तत्तर्काणामन्यो-
न्यविरोधिनामानन्त्यादवस्थादीस्थम् । अप्रतिष्ठितत्वञ्चानुमितिर्विषय-
द्वारा । यथाभञ्जानावनकत्वेन चाप्रामाण्यं निणन्तरमेव । नन्वन्यथानु-
मानेनाप्रतिष्ठितत्वदोषः । तर्काणां प्रतिष्ठितत्वाप्रतिष्ठितत्वे अपि तर्क-
व्यवस्थाप्ये इति दावयत एव प्रतिष्ठितत्वं तर्कनिष्ठं कल्पयितुम् । तर्कं प्रति-
ष्ठितत्वं च प्रतिज्ञाजन्यतमन्यायावयवमन्विनत्वम् । सर्वथापि तर्काप्रति-
ष्ठायामुपरन्धेत लीगिकोऽपि व्यवहारोऽस्तः सत्तर्काणान्तु प्रतिष्ठितत्वमन्ये-
षामप्रतिष्ठितत्वमिनिव्यवस्थाया जागरूकत्वान्नाग्निलतर्कनिराकरणेनोप-
पादयितुमसं ग्रहकारणवाद इति चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । अनुमा-
नस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वान्महानसादी प्रत्यक्षेण धूमधूमध्यत्रयोनि यतसम्बन्ध-
मावलम्ब्य तयोर्व्याप्यव्यापकभावञ्च विनिश्चित्य गिग्मूलादविच्छिन्न-
मूनां निस्सरन्ती धूमलेखां साक्षात्कुर्वन्तेन लिङ्गेन लिङ्गिनं बह्निमनुमि-
नोति कश्चित्तात्त्विकः । अत्र तु ग्रहस्तल्लिङ्गयोरप्रत्यक्षत्वेन तद्व्याप्तिजा-
नाभावात्परामर्शसम्भवेनानुमित्यसम्भवान्न ग्रहणस्तर्कन्यत्वमुपपद्यते ।

अपि चान्यत्र प्रतिष्ठितस्यापि श्रुतिविरोधिनस्तर्कस्य प्रकृतेः प्रति-
ष्ठानात् । श्रुत्यनुकूलस्य तर्कस्य तु श्रुत्यर्थनिश्चायकत्वादुपादेयत्वमेवेति
हृदयम् । तथा च ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता । मनु० १२।१०५।

आप्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः । मनु० १२।१०६।

इत्यादि यच्चर्चैवाविरोधितर्कस्यैव सत्यनिर्णयसहकारित्वमुक्तम् । प्रकृते तु केवलं तर्कवादमाश्रित्य प्रधानकारणतायां नाप्रतिष्ठितस्वरूपदोषान्मोक्ष इति शुष्कतर्कनिरासः । अत एव "अचिन्त्या सद्यु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" इत्येवं धोतार्कनिर्णये शुष्कतर्काणां पीराणिकनिषेधोऽपि दृश्यते । तस्माच्छ्रोतमागमवलम्ब्य ग्रहण एव जगत्कारणत्वमास्थेयमिति दिक् ॥११॥

❧ अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥४॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥२॥११२॥

एतेन तर्कमूलकपिलस्मृतिनिराकरणेन शिष्टं नं परित्यज्यन्त इति शिष्टापरिग्रहाः शिष्टं रपरिग्रहीताः पतञ्जलियन्त्रादगोतमादिस्मृतयोऽपि व्याख्याता निरस्ता इत्यर्थः । वेदविग्रहार्थपराणां सर्वेषां तर्काणां वेदबाधितत्वेनाप्रमाणत्वादिति भावः ॥१२॥

× अथ भोक्त्रापत्यधिकरणम् ॥५॥

भोक्त्रापत्ये रविमागश्चेत्स्यान्लोकवत् ॥२॥११३॥

पुनरपि ग्रहणकारणबाधो योक्तकमतमास्थाय सांख्यैराक्षिप्यते । यदुक्तं

* शिष्टापरिग्रहा ये च तर्कमात्रावलम्बिनः । तेषां मतं प्रमाणं वा नो वा ? किं स्यादनुत्तमम् ॥३॥ पूर्वंमेव यतस्तत्र तर्कमूलकता स्थिता । उच्यते चात्र मयं, यद् वेदेन बाधितत्वतः ॥८॥ मताऽऽम्नायविरुद्धानां तर्कानामप्रमाणता । अचिन्त्येषु हि भावेषु तर्काणाञ्च निषेधनात् ॥६॥

× चिदचिद्देहिरामस्योपादानाः प्रकीर्तितम् । देहित्वात्तस्य भोक्तृत्वं

सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकाम्बुह्यकारणावस्थमुपादानं तदेव च स्थूलचिदचिच्छरीरं सद्गुपादेयमिति तन्नोपपद्यते । सद्यरीरत्वे तस्य जीवस्येव दरीरप्रयुक्त-
मुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेः । तस्य प्रत्यगात्मनोऽविभागो विभागाभावाद्वि-
शोऽपि जीवभावापत्तिस्स्यात् । ननु तमेव वास्तवस्थविरत्वादयः दरीरधर्मा
न प्रत्यगात्मनि न वाक्यत्वादयस्तद्धर्माः परमात्मनि सम्बन्धयन्त इति चेत्त-
स्यम् । दरीरगतवाञ्छादिविकाराणामात्मन्यसम्भवेऽपि दरीरधातुसाम्य-
वैषम्यहेतुपत्त्यात्मनि मुखदुःखसंयोगस्यावश्यम्भावात् ।

तथा चोक्तम् ।

विकाशश्च गुणार्थैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । गी० ।

पुरुषः मुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । गी० ।

इति । तथा “न ह वै सद्यरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ति”
(छा० ८।१२।१) इति धृतिः । तथा च परमात्मनोऽपि दरीरसामान्यात्त-
स्यापि जीवस्येव मुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेर्जीवेश्वरयोरविभागापत्तिः स्यादिति
प्राप्तेऽभिधीयते-स्याल्लोकवत्-कर्मपरवशतया भोक्तुर्जीवादिष्यकल्याणगु-
णसागरस्य परमात्मनो विभागः स्यादेव । न हि दरीरसंयोगहेतुकः
मुखदुःखोपभोगोऽपि तु पुण्यपापरूपकर्महेतुक इति न दरीरसंयोगनिबन्धनः
मुखदुःखयोस्तस्यैव । भूयते चैकस्मिच्छरीरे वसतोऽपि जीवेश्वरयोः कर्म-
फलभोक्तृत्वेन स्वरूपस्वभावयोर्विभागः “द्वास्तुपर्णा सयुजा सखाया समानं
बुधं परियस्वजाते । तयोरन्यः पिणलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योऽभिचार्यसीति”
(मु० ३।१।१) इति । यथा लोके समानाधिकरणयोरपि स्वस्वामिनोर्मध्य
एको रोगी दरिद्रश्चापरस्तु धनी नीरोग इति स्पष्टमेव तयोर्विभागः ।

एवञ्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेऽपि न विकारित्वात्त्वादित्युपापत्तिः ।

तस्माज्जीवाविभागता ॥१०॥ सम्भवेत् सा न वा ? किं स्यात् ? सम्भवे-
दुक्तहंनुतः । विरुज्यते स जीवात् कर्मभावेन लोकवत् ॥११॥

चिदचिच्छरीरकस्यैवं तस्य जगदुपादानत्वस्वीकारात् । “विकारांश्च गुणां-
 श्च विद्धि प्रकृतिसम्भवान्” (गी०) इति प्रामाण्याद्विकारित्वादीनां ब्रह्म-
 क्षरीरभूतचित्तदायै पर्यवसानात् । अज्ञत्वमुक्तदुःखभोक्तृत्वादीनान्तु तच्छ-
 रीरभूतचित्तदायै जीवे पर्यवसानाद् ब्रह्मणः सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वा-
 च्छरीरभूतप्रकृतिजीवगतानां विकारित्वाज्ञत्वादिदोषाणामाश्रयत्वस्या-
 भावात् ।

तर्हि “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” इति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मोपादानं जग-
 दिति वचनं कथमुपपद्यताम्, प्रकृतिजीवपरमात्मनां त्रयाणामपि जगदुपा-
 दानत्वादिति चेदुच्यते । यथा पृथिव्यास्त्रिवृत्तत्वेन त्रिभूतात्मत्वेऽपि तत्र
 पृथिव्या एव प्राधान्यात्सर्वं त्रिभूतात्मकमपि पृथिवीक्षदेनोच्यते । तथा
 जगदुपादानत्वस्य तत्त्वत्रयनिष्ठत्वेऽपि तत्र ब्रह्मण एव प्राधान्यात्तत्त्वत्रयमपि
 ब्रह्मक्षदेनोच्यते । यथा च “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” (छा०
 ६।३।२) इति श्रुत्या पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणत्वनिश्चयात् दृष्टान्तरूपस्य
 “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्” इत्यस्याप्तेजोवि-
 शिष्टं मृण्मयमस्तीति विज्ञातं स्यादित्यर्थस्य निष्पन्नत्वात् । तथा दाष्टान्त-
 स्यापि चिदचिद्विशिष्टस्य कारणस्य ब्रह्मणो विज्ञानेन सर्वं तत्कार्यं जगत्
 चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैवास्तीति विज्ञेयमितिराद्यान्त इति सर्वमनवद्यम् ।
 ॥१३॥

✽ अथारम्भणाधिकरणम् ॥६॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २।१।१४।

किं कारणाद्ब्रह्मणस्तत्कार्यं जगदन्यदाहोस्त्विदनन्यदिति संशये कार-

कारणाद् ब्रह्मणोऽन्यत्वं कार्यस्य जगतो न वा ? । तमुप्याकार-
 शब्दानां कार्याणां कान्तसंक्षयोः ॥१२॥ कार्यकारणयोर्भेदादन्यत्वञ्चोभ-
 योर्मतम् । अन्यथा कारणकाणां हि व्यापारो विफलो भवेत् ॥१३॥ आरम्भ-
 णादिशब्देभ्योऽन्यत्वं तु तयोर्मतम् । उपलक्ष्येभ्यो भावे हि कार्यसत्त्वधूते-
 रपि ॥१४॥

णभूताद् ब्रह्मणोऽन्यदेव जगत् । कुतः ? ज्ञानशक्तित्वलंस्वयंतजोवीर्यादिनि-
रवधिकनिरतिशयासंख्येयकल्याणगुणविशिष्टादानन्धमयाद्ब्रह्मणोऽस्तत्वानी-
शत्वकर्मवदयत्स्वदुःखित्वादिधर्मवतो जगतोऽन्यत्यायगमात् । कार्यकारणबु-
द्धेरैकरूपत्वानुपपत्त्याऽनेकरूपत्वनिवृत्तेः । न हि मृच्छन्नेन घट उच्यते
घटशब्देन मृदा तथा शब्दभेदादपि कार्यकारणयोर्भिन्नत्वमेव तस्मात् ब्रह्म-
णोऽन्यत्वञ्जगत् इति प्राप्तं आह तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति ।
तयोः कार्यकारणयोर्यजगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वमेव । यदा तस्मात्कारणाद् ब्रह्मण-
स्तत्कार्यभूतस्यजगतोऽनन्यत्वमेवकुतोऽवगम्यते तत्राह । आरम्भणशब्दादि-
भ्य इति । आरम्भणशब्द आदिर्येषां याक्यानान्तेभ्य इति विग्रहः । यथा
“सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विजातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा० ६।१।४) “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” (छा० ६।२।४) “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि द्वेतनेतो” (छा० ६।२।७) इत्यादिभ्यो या-
क्येभ्यः परस्माद् ब्रह्मणो जगतोऽनन्यत्वमवगम्यते । यथैकेन मृत्पिण्डेन
समारब्धा घटद्वारावाक्यः कारणभूतात्तस्मान्मृत्पिण्डाद् द्रव्यान्तरत्वेन
नातिरिच्यते ।

“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” मित्यारम्भ्यते-
प्राप्तम्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम् । यादृक्कालात्मकमणि ल्युट् । याचा-वाक्पू-
र्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । उदकाहरणादिव्यवहारार्थं मृदेव नामधेया-
न्तरसंस्थानान्तरमाश्रयति । तस्मादेवोक्तं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । मृदेव प्रमा-
णोऽनोपलभ्यते । न तु द्रव्यान्तरम् । यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्थाभेदोर्वतो गुणा
स्थविर इति बुद्धिद्वयान्तरादयः कार्यविरोधाच्च दृश्यन्ते । तथैव प्रकृतोऽपि
ज्ञेयम् । अतो न कार्यकारणविषयाया बुद्धेरैकरूपत्वानुपपत्त्यानेकरूपत्व-
सिद्धिः । अत एव न बाध्यवाचकशब्दभेदोऽपि ।

“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।२) इत्यत्र सदे-
वासीदिति सृष्टिप्रापकाले ब्रह्माभेदप्रतिपादनमुपेन सत्कार्यवादमुक्त्वा तद्वि-

रोष्यसत्कार्यवादं नैयायिकानिमित्तं वाच्यारम्भणमित्यादिना प्रतिसिद्धमपि कथ्यतः प्रतियोग्यं तन्मतं “तद्वैकं प्राहुरस देवेदमग्नं प्रासीत्” (छा० १।२।१) इत्यादिनोपन्यस्य “कथमसतः सज्जायत” (छा० १।२।२) इत्यादिना निराकृतम् । तदेतत्कार्यावस्थस्य कारणावस्थस्य च चिदचिद्वस्तुनः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परब्रह्मशरीरत्वम् । परस्य च ब्रह्मण आत्मत्वमन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धं स्मारितम् । अचिद्वस्तुनि सजीवे ब्रह्मण्यात्मतयावस्थिते नामरूपव्याकरणवचनाम्बिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव जगच्छब्दवाच्यम् । सदेवेदमग्नं एका मेवासीदित्यादिसर्वमुपपन्नतरम् । शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतास्सर्वे विकाराश्चापुस्यार्था इति ब्रह्मणो निरवयवत्वं कल्याणगुणाकारत्वञ्च सुस्थितम् ।

अत्रैवं तत्त्वम् । चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव सर्वदा सर्वथावदाभिधेयम् । तत्कदाचित्स्वस्मात्स्वशरीरतयार्जपि पृथग्यपदेशानर्हसूक्ष्मदद्यापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम् । तत्कारणावस्थं ब्रह्म । कदाचिच्च विभक्तनामरूपव्यवहारार्हस्थूलदद्यापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम् । तच्च कार्यविस्थिति कारणात्परस्माद् ब्रह्मणः कार्यरूपं जगदनन्यच्छरीरभूतचिदचिद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्च कारणावस्थायाम् कार्यावस्थायाम्च ध्रुतिशतसिद्धया स्वभावव्यवस्थया च गुणदोषव्यवस्था “न तु दृष्टान्तमावात्” (अ० सू० २।१।६) इत्यत्रोक्ता बोध्येति सर्वमवदातम् ।

ये तु कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाग्रयणेन वर्णयन्ति न तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्धयति । सत्यमिम्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं जगतः सत्यत्वं वा स्यात् । तस्मादस्मदुपवर्णितप्रकारेणैवानन्यत्वं जगद्ब्रह्मणोरिति सिद्धम् ॥१४॥

मावे चोपलब्धेः । २।१।१५।

इतश्च कार्यस्य कारणोदनन्यत्वमुपपद्यते । घटशरावादिरूपकार्यस्य सद्भावे कारणभूतमुदादेरुपलब्धेः । तथा च ध्रुतिः । “सम्भूताः सोम्येमाः

सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" (छा० ६।८।४।) इति ॥१५॥

सत्त्वाच्चायस्य ।२।१।१६।

अयस्य कार्यस्य घटार्थेऽसत्त्वत्तः प्राङ्मुदाहो सत्त्वान्मुदोजन्यत्वं यथोपलभ्यते तथा कार्यस्य जगतः सृष्टेः पूर्वं प्रह्लाणि सत्त्वाच्च ब्रह्मानन्यत्वं निष्पद्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति श्रुतेः ॥१६॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण

वाक्यशेषात् ।२।१।१७।

यच्च कार्योत्पत्तेः प्राक् कारणे सद्भावः कार्यस्याभिहितस्तदसत् "असदेवेदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।१) "असद्वा इदमग्र आसीत्" (स० ब्रा० ६।१।१) इत्यादिनोत्पत्तेः प्रागसत्त्वव्यपदेशादिति चेन्न । आसीदिति क्रियायास्तत्त्वबोधकत्वेनासदिति पदस्य नामरूपरहितवस्तुपरत्वावगमान् मित्वाया अस्तत्वे 'मित्री अस्त' इतिवन्नामरूपास्तत्वे वस्तुनोपसत्त्वव्यपदेशस्योपपत्तेः ।

एतदेव स्फुटयति । धर्मान्तरेणेति । व्याकृतनामरूपधर्मपक्षिणा ह्यव्याकृतनामरूपत्वस्य धर्मान्तरत्वात् । तेन धर्मान्तरेणाव्याकृतनामरूपत्वेनास्यासदिति व्यपदेशो न ह्यसदित्यन्तासत्त्वस्य बोधकम् । अपि त्वव्याकृतनामरूपवस्तुपरत्वमेव । कुत इदमवगम्यते ? वाक्यशेषात् । "तस्मादसतः सज्जायत" (छा० ६।२।१।) "ततो वै सदायत" "सदात्मानं स्वयमकुस्त" (तै० २।७।) इति वाक्यशेषेऽस्तच्छब्दमिहितस्य वस्तुन एव सच्छब्देनाभिधानात् । तत एव च सृष्ट्यभिधानात् न ह्यत्यन्तासतः सत्त्वं वाक्यं वक्तुम् । नवाऽत्यन्ततुच्छादसतः सृष्टिः सम्भवतीति प्रकृतेऽव्यपदेशेनाव्याकृतनामरूपात्मिका व्यपदेशानर्हा सूक्ष्मावस्थैवामिधीयते ॥१७॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ।२।१।१८।

युक्तिस्तावद् "तस्मादसतः सज्जायत" (छा० ६।१।१।) इत्यस्तच्छब्द-

श्रोत्र्याकृतनामरूपवस्तुपरः सत एव सदुत्पत्तेर्दर्शनात् । असतः सदुत्पत्तो कोव्रवादिभ्यो गोधूमचणकादीनामपि कदाचिदुत्पत्तिः स्यात् । सर्वेषु सर्वा-
भावस्य सत्त्वात् । तस्मादसतः सदुत्पत्तेरसम्भवादसच्छब्दोऽसत्तामरूपसङ्-
स्तुपर एव । शब्दान्तराच्च "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति सच्छब्देनोऽप्र-
माक्यं सदेवासीत् । तत एव च जगदुत्पत्तेरिति ॥१८॥

पटवच्च ॥२१॥१६॥

यथा कारणभूतास्तन्तव एवातानवितानवन्तो विलक्षण संयोगवन्तश्च
पट इत्यनिधां लभन्ते । तत्र नामरूपावस्थाविशेषस्यैव भेदो न तु वस्तुतो
भेदः । एवं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं ग्रह्यं च स्थूलचिदचिच्छरीरकं जगदित्यु-
च्यते । अप्रापि नामरूपावस्थाविशेषस्यैव भेदो वस्तुतस्त्वभेद इति जगतो
ग्रह्यानन्यत्वमेव ॥१६॥

यथा च प्राणादिः ॥२१॥२०॥

यथा वायुरिति त्रिवृत्कृतो वायुरेक एव स्थानविशेषमास्थाय प्राणा-
पानादिवृज्जां लभमानः कार्यान्तराणि विधत्ते । तथैव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं
ग्रह्यापीह स्थूलचिदचिच्छरीरं भवज्जगदित्याख्यां लभत इति जगतो ग्रह्या-
नन्यत्वं सिद्धम् ॥२०॥

ॐ अयेतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥७॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषप्रसक्तिः २१॥२१॥

इतरस्य जीवस्यारम्भणशब्देन "अयमात्मा ग्रह्य" "तत्त्वमसीत्यादि-
भिर्ग्रह्याभेदेन तदनन्यत्वव्यपदेशात् । ग्रह्याण्यस्य "यतो वा इमानि" (तै०

* जगतः कारणत्वञ्चानन्यत्वं ग्रह्याणो न वा ? जगतोऽनन्यता
रामात् कारणात् प्राणिनां ततः ॥१५॥ हितावत्त्वं ज्ञातादिभ्यो दोषेभ्यो
तोमयं मतम् । अधिकं भेदनिर्देशादुभयं ग्रह्याणस्ततः ॥१६॥

।३।१। इति नामरूपव्याकरणपूर्विकायाः सृष्टेः ध्वणात् । तत्र जीवस्य जरामरणादिरूपवत्तेदसंकुलत्वं ब्रह्मणश्च तद्वहितत्वमनुक्तम् । श्रुतः ? तस्य ब्रह्मानन्यत्वात् । तथा च हिताकरणादिदोषप्रसवित्वं ह्यणि सम्पद्यते । अयम्भावः । ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे जीवहितस्याकरणात्तद्वहितस्य च करणाद् ब्रह्मणि पक्षपाताभात्वादयो दोषा स्युरिति न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं जगतस्तदनन्यत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह-

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ।२।१।२२।

तुदाहः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । जन्मजरामरणादितुःसारासंज्ञादधिकमर्थान्तरभूतब्रह्म । कस्मात् ? भेदनिर्देशात् । “ज्ञाज्ञो द्वावजायोदानीयो” (इवे० ६।६) “स कारणं करणाधिपाधिपः” (इवे० ६।६) “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” (इवे० ६।१) “पृथगात्मानं प्रेरितारब्धं मत्वा” (इवे०) तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योऽभिचाकषीति” (मु० ३।१।१।) “यस्यात्मा शरीरम्” (बृ० ३।७।२२) इत्येवमादिभिः सर्वज्ञत्वेनैव तत्त्वतस्तत्त्वतस्तत्त्वत्वाकर्मव्यत्यतस्त्वैव्यत्वाविधर्मैरज्ञत्वादिधर्मवतः प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् । ध्याप्यत्वेनाल्पदेशवर्तितः प्रत्यगात्मनो ध्यापकत्वेनाधिकदेशवर्तितः परमात्मन आधिक्यनिर्देशाच्च । तथा च तत्त्वमस्यादिभ्युत्तयो जीवस्य ब्रह्मव्याप्यत्वेन तदपृथगित्यद्वैतदभिमतत्ताकत्वादनन्यत्वं ज्ञापयन्ति । ज्ञाज्ञावित्येवमाद्याः ध्युत्तयो जीवब्रह्मणोः स्वरूपभेद बोधयन्ति ।

एवञ्च जीवपरयोर्भेदस्य ध्युत्तिशतशिद्धत्वाज्जीवानां प्रावृत्तनफर्मानुगुण्येन ब्रह्म तद्विषयानां सृष्टिं करोति । तथाविधफर्मानुसारेण मूलदुःखादिभावत्वं जीवानामिति न कथमपि ब्रह्मण्युक्तदोषप्रसवितः । न वा तस्य तदनन्यत्वविरोधो न च स्वरूपभेदवापोऽपि सम्भवति ।

परर्भेदधृतीनामोपाधिवत्त्वमभेदवादिनो नान्तु पारमार्थित्वमित्युच्यते । तदनुक्तम् । तथा सति हिताकरणादिदोषस्यानिवार्यत्वं स्यात् । अभेदधृ-

तीनां पारमार्थिकत्वं भेदधृतीनां त्वोपाधिकत्वमित्युक्तो प्रमाणानामवश्यं ।
विनिगमनाविरहात् विपरीतमेव किं न स्यात्तस्मादधिकबलवत्त्वाद्भेदधृ-
तेरस्माद्विहितत्वाद् भेदस्यैव प्रामाणिकत्वमिति ।

एवञ्च “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” (ब० सू० २।१।१४) इत्यनेन
जगतो ब्रह्मोपादानत्वं तेन तदनन्यत्वमुपपाद्य तत्र केवलस्य ब्रह्मणो जगदु-
पादानत्वं चिदचिद्विशिष्टस्य वेत्याशङ्कानिवृत्तये केवलस्य ब्रह्मणो जगदुपा-
दानत्वे अगद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिमभिधायाधिकन्तु भेदनिर्देशादिति चिद-
चिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं स्फुटीकृतम् । ततश्च तत्त्वमस्यादि-
धृतीनां ब्रह्मणो जगदुपादानकारणत्वबोधनेन साकल्याद् भेदधृतीनां केव-
लस्य तस्य जगत्कारणत्वे दोषनिर्देशनेन चिदचिद्विशिष्टस्यैव ब्रह्मणो जगदु-
पादानत्वस्फुटीकरणत्वेन सार्थक्यादुभयविधधृतीनां सार्थक्यं निष्पद्यते ।
जीवब्रह्मणो भेदस्य वास्तविकत्वेन लौकिकवैदिकव्यवहाराणां कर्मज्ञानभ-
क्तियोगप्रतिपादकधृतीनामर्थपञ्चकबोधकानां सर्वेषां वेदान्तानां वेदोपबृ-
हणोभूतस्मृतीतिहासपुराणादीनाञ्च सर्वेषां सार्थक्यमुपपद्यतेतराम् । जीव-
स्वरूपस्य काल्पनिकत्वे तु सर्वमिदमसङ्गतं स्यात् । तस्माद्वैदिकप्रमाणवज्जिः
सर्वेषां वेदान्तानां सार्थक्यनिष्पत्तयेऽवश्यं ब्रह्मणो भिन्नस्य जीवस्वरूपस्य
वास्तवत्वमङ्गीकर्तव्यमिति ॥ २१-२२ ॥

अस्मादिवञ्च तदनुपपत्तिः । २।१।२३ ।

यथा पृथिवीविकाराणामश्मनां वज्रवैद्यैर्ग्रनीलपद्मरागादीनां पृथि-
व्यैक्यमुपपद्यते । यथा काष्ठभेदानां तृणादिनामचिद्विशेषाणामचिदेक्यञ्चो-
पपद्यते न तु निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणसामरब्रह्मस्वरूपेणैक्यम् ।
तथा चेतनस्यापि कर्मपरतन्त्रत्वाज्ञत्वानीशत्वनियम्यत्वादिधर्मकस्यापहृतपा-
प्मत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनियामकत्वादिधर्मविविशिष्टेन ब्रह्मस्वरूपेणैक्यानु-
पपत्तिरवगन्तव्येति । “अयमात्मा ब्रह्म” तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्य-

निर्देशस्तु "यस्यात्मा क्षीरम्" इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्य ब्रह्मक्षीरत्वेन
ब्रह्मप्रकारत्वावगमार्थं इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २३ ॥

ॐ अथोपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥८॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्वि । २।१।२४।

सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनोऽखिलचिदचिद्वर्गकारणत्वं सर्ववत्स्यस्य
जगतो नियाम्यत्वेन ब्रह्मणद्वय नियामकत्वेन तद्वैलक्षण्यमभिपायेदानीं
सत्यसङ्कल्पस्य तस्य सङ्कल्पमात्रेणैव जगत्सर्गो युज्यते न सहायान्तरप्रयोज-
नमित्युच्यते-

लोके कुलासादेर्देहचक्राद्युपसंहारदर्शनादुपादानस्य मृदः स्वभिन्न-
कुलासाद्युपसंहृतृदर्शनाद्वाऽसहायस्य ब्रह्मणो न जगत्सृष्टृत्वं तदुपादानत्व-
ञ्चोपपन्न इति प्राप्तं आह इति चेन्न, "क्षीरवद्वि"ति । यथा क्षीरमसहायं
दध्याकारेण परिणमते तद्वच्चिदचिच्छरीरं ब्रह्मापि जगदाकारेण परिणम-
ते । दृष्टान्तभूतस्य क्षीरस्य प्रवृत्तत्वेन व्यात्मकत्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योविरोधः । श्रुतिरपि जगत्सृष्टी निरपेक्षत्वमेव ब्रह्मणोऽभिधत्ते "सपतरणं
करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे० ६।१६) इति ।
अथ यथा क्षीरादेर्दध्याकारेण परिणामेऽधिध्वयणात्तञ्चनादियोगोऽपेक्षित-
स्तथा ब्रह्मापि प्रकृतियोगमाश्रित्य जगज्जनयतीति दृष्टान्तसाम्यम् । परमत्र
सूक्ष्मचिदचिच्छरीरमेव ब्रह्म जगज्जनयति तस्य च विरोपणविशिष्टस्यैव
ब्रह्मपदवाच्यत्वमिति तु न विस्मर्तव्यम् । ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदपि नापे-
क्ष्यते इत्यत्र तात्पर्यम् । अधिध्वयणात्तञ्चनादीनां पुनर्न परिणामे कारणत्व-
मपितु रसविशेषोत्पादकत्वमेवेति तत्त्वम् ॥ २४ ॥

* ब्रह्मणो विश्वहेतुत्वं सम्भवेदप्यत्र न हि ? । नासहायक्य हेतुत्व-
मुपसंहारदर्शनात् ॥१७॥ 'सदेवे' इत्यादिना तस्य बोधिता निःसहायता ।
ततश्च विश्वहेतुत्वं ब्रह्मणो नैव सम्भवेत् ॥१८॥ सम्भवेदसहायेऽपि क्षीरं
तत्र निर्देशनम् ।

देवादिवदपि लोके । २१ २५।

यथा देवादयः स्वे स्वे लोके स्वसंकल्पमाधेयं वस्तूनि सृजन्ति ।
तथा परमात्मापि स्वसंकल्पमाधेयं सर्वं जगदुत्पादयतीति ॥२५॥

॥ अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥६॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । २१।२६।

ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न सम्भवति । कुतः ? तस्य सावयवत्वे
कृत्स्नस्य दुग्धस्य दध्याकारेण परिणामवत्कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जगदाकारेण
परिणामप्रसक्तेः । ततश्च तस्य कार्यतिरिक्तत्वानुपपत्तेः । विद्वच्चिच्छरी-
रकस्य ब्रह्मणः कारणत्वपक्षेऽपि धारीयंशस्यापि तस्य कार्यत्वप्रसङ्गः ।
तस्य निरवयवत्वपक्षे चिदंशो जीवविभागयुक्तोऽचिदंशश्चाकाशादिविभा-
गविभक्त इत्युक्तो निष्कलमित्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपप्रसन्नतेरिति न
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥२६॥

सिद्धान्तयति ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २१।२७।

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । नैव कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतोऽजगम्यते ?
श्रुतेः । "एतावानस्य महिमा ततोऽयायाश्च पूरयः" (यजु०) "पादोऽस्य
विश्वो भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" स भूमिं सर्वतस्पृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांशु-
लम्" (यजु०) इत्येवं कृत्स्नस्य जगत्सत्त्वादमात्रत्वश्रवणात् । ब्रह्मणो
जगद्व्यतिरिक्तत्रिपादत्वेनाधिक्यश्रवणाच्च । 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकां-

॥ ब्रह्मणो विश्वहेतुत्वं सम्भवेदधवा न हि ? ॥१६॥ वियत्पस्यास-
हत्वाद् नैव तत्तस्य सम्भवेत् । कृत्स्नस्य ब्रह्मणश्चाधो त्वंशतः परिणा-
मिता ? ॥२०॥ पुद्गाभावात्त चाद्यः स्यादंशभावात्त चान्तिमः । श्रुतेस्तु
शब्दमूलत्वात् सम्भवेद् विश्वहेतुता ॥११

नैनं स्थितो जगदि" ति गीतास्मृतेष्व । ननु दुग्धदध्यादिन्यायेन ध्रुतेर्या-
धितत्वात् सद्युक्तमुपपद्यते इत्याशङ्क्याह दान्दमूलवादिति । "नैवातर्कण
मतिरापनेया" (का० १।२।१६) इति ध्रुतेस्तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिन्यायाच्च
"तं त्वोपनिषदं पृथगं पृच्छामि" (बृ० ३।६।२६) इति तस्योपनिषद्भाष्य-
गम्यत्वस्यैवामिधानात् । "नृवंदनिम्ननुते तन्बृहन्तम्" (तै० ब्रा० ३।१२।
६।७) इति च ब्रह्मणो वेदमनधिगतवतोऽज्ञेयत्वबोधनेन तस्य वेदिकप्रमाण-
कत्वं निष्पद्यते । एवञ्चोभयविधवचनवशाद् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवश्य-
मस्त्येव । तथा सावयवनिरवयवत्ववादिभिर्वचनैरपि न विरोध इति ।
॥२७॥

आत्मानि चैवं विचित्रारच हि ।२।१।२८।

विचित्राश्च यथान्येकदेशस्यानेकप्रकारवस्तुकरणेनानेकधा शक्तिर्ह-
स्यते । यथा जलैकदेशस्यानेकप्रकारवस्तुपिणीकरणेनानेकधा शक्तिरवग-
म्यते । एवं ब्रह्मण्यपि विचित्रसृष्टिरचनाहेतुभूता विचित्राः शक्तयः सन्ति ।
तथा च "शक्तयः सर्वभाषानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽज्ञो ब्रह्मणस्तास्तु
सर्गाद्या भावशक्तयः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावनस्य यथोष्णता" (वि० पु०
अ० १ अ० ३।२।३) इतिविष्णुपुराणवचनादवगम्यते । एवञ्च सूक्ष्मचि-
दचिच्छरीरवस्य ब्रह्मणोऽपि विचित्रजगत्प्रचनाचालुयंमपादानत्यञ्चोप-
पद्यते ॥ १८ ॥

इतद्वच ब्रह्मण एव जगत्कृतृत्वम्-

स्वपक्षदोषाश्च २।१।२९।

सांख्यानां स्वपक्ष एवायं दोषो दुरुद्धरः । तथा हि-शब्दादिहीनं निर-
वयवमेव प्रधानं तैरभ्युपगम्यते । ततः सावयवस्य जगत उत्पत्तिरसम्भवदु-
क्लिष्टा । प्रधानस्य सावयवत्वे तु निरवयवसञ्चक्षोप एव समापन्नः । अथ
सात्वरजस्तमसां साम्यवस्थैव प्रधानं तच्च न निरवयवं सावयवं वेति न

वृत्तस्तत्प्रसक्तिदोष इति चेत्तदप्युक्तम् नैवंविधं कश्चिदपि पदार्थं पश्यामो
यश्च निरवयवः सावयवो वा न स्यात् । व्याहृतत्वात् । किञ्च सत्त्वरजस्त-
मसां साम्यावस्थैव न स्यात् । स्यादपि सार्वदिकं साम्यमेव भवेन्न जात्वपि
वैषम्यम् । वैषम्यप्रयोजकस्य कारणस्याभावात् । प्रधानस्य तस्यैव शब्द-
वैषम्यप्रसङ्गः । एवं परमाष्वादिपक्षेऽप्यर्थो दोषः समान इति ग्रहणकारणकपक्ष
एव व्यायागिदोषश्चेति ॥ २६ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २१॥३०॥

पूर्वं परादेवता संबंधवित्तयुक्तेत्यभिहितम् । तस्याश्च संबंधवित्तयुक्तत्व-
मिदानीमनेन दर्शयति । सर्वोपेता संबंधवित्तयुक्ता परादेवता कुतः ? तद्दर्श-
नात् । “सर्वकर्मा सर्वगन्धः” “परास्य शक्तिविविधैव ध्रुयते”
(श्वे० ६।८८) इत्येयमादिभ्युत्तिषु तस्याः संबंधवित्तयोगः स्पष्टम-
मिधीयते ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् २१॥३१॥

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते” (श्वे० ६।८८) इति ग्रहणः करण-
रहितत्वध्वणान्न जगत्कारणत्वमुपपद्यत इति चेत्तदुक्तम् । यदत्रोत्तरं
वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तम् “विलक्षणत्वात्” “देवादिब्रह्मणो लोके” “श्रुतेश्च
शब्दमूलत्वात्” (ब्र० सू०) इत्यादिषु । “स कारणं करणाधिपा-
धिपो न चास्य कश्चिज्जनित्वा न चाधिपः” (श्वे० ६।९१) “प्रधानक्षेत्र-
जनियामकस्य च स कारण” इति सर्वकारणत्वध्वणत्वात् । “न तस्य कार्यं
करणञ्च विद्यते” इति तु विलक्षणविविधपक्षेस्तस्य करणाधीना जग-
द्रचना नास्तीति ज्ञाप्यते । अन्यथा “स कारणं करणाधिपाधिप इति
धीतवाक्येन समं विरोधस्यादेकस्याऽप्रामाण्यं वेति यथोक्तमेव मन्तव्य-
मिति ॥ ३१ ॥

ॐ अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥१०॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । २।१।३२।

स्वत एवावाप्तसमस्तकामस्य ब्रह्मणो जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो न सम्भवति । कुतः ? सृष्ट्यादिव्यापारस्य प्रयोजनवत्त्वात् । प्रयोजनमन्तरेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तस्तस्मात् जगत्कारणत्वमिति पूर्वपक्षिते-

सिद्धान्तमाह-

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । २।१।३३।

यथा राजादेर्लोकं कंदुकादिप्रीडाविशेषाः केवलं लीलास्या एवोपलभ्यन्ते तथाऽवाप्तसमस्तकामस्यापि ब्रह्मणो जगत्सृष्ट्यादयो व्यापारा लीलाभाषमिति भावः ॥३२-३३॥

ब्रह्मणो लीलार्थमपि जगत्सृष्ट्यादिकं न सम्भवति देवमनुष्यपशुपक्षिकृमिप्रीडादिविषमसृष्ट्या तत्रैव वैषम्यप्रसक्तेः । सर्वसंहर्तृत्वेन च नैधुष्यप्रसक्तेरित्याशङ्क्याह -

वैषम्यनैधुष्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति । २।१।३४।

ब्रह्मणो विषमसृष्टिजगत्संहारप्रयोजके वैषम्यनैधुष्ये न स्यात्तम् । कुतः ? सापेक्षत्वात् । जीवानां पूर्वकर्मसापेक्षत्वात् । परमेश्वरो जीवकृतपूर्वधुमाशुभकर्मनुसारेण देवमनुष्यादिरूपां विषमां सृष्टिं तत्संहारञ्च

* स्रष्टृत्वञ्जगतो रामस्योपपद्येत वा न हि ? । प्रयोजनविहीनस्य तस्य तन्नोपपद्यते ॥२२॥ नावाप्तास्तितकामस्य रामस्यास्ति प्रयोजनम् । तथाभूतेऽपि रामे तु स्रष्टृत्वं लीलया मतम् ॥२३॥ न च वैषम्यनैधुष्ये कर्मविशेषदर्शनात् । जगतोऽनादिभावाच्च कर्मणामप्यनादिता ॥२४॥

करोति । अतस्तत्तत्कर्मैव तत्तद्विषये तत्संहारे च हेतुर्न परमेश्वरः । तथा हि दर्शयति । पूवाज्जितनर्मानुसारेण पुत्रमशुमाञ्च सृष्टिं दर्शयति धृतिः । “पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” (बृ० ४।४।५) इति न चात्र कर्मैव देवमनुष्यादिसृष्टिहेतुश्चेत्तर्हि किमीश्वरेणेति वाच्यम् । बीजे सत्यपि पर्जन्यमन्तरेणाङ्कुरोत्पत्तिर्यथा न भवति तथा कर्मसु सत्स्वपि परमात्मान-मन्तरेण न देवमनुष्याद्याकारा जगत्सृष्टिरुपपद्यते इति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते
चाप्युपलभ्यते च । २।१।३५।

“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१) इत्यादिना सृष्टेः पूर्वं कर्माविभागनिश्चयात् तदानीं कर्मास्तीत्यतस्तत्सापेक्षा विषमा सृष्टिर्नोपपद्यते । अथेश्वरस्यैव तत्तत्कर्मणोऽपि कर्तृत्वमभ्युपेयम् इति चेत्तत्-कर्मोत्पादनहेतुका तत्र वैषम्यनष्टृण्यापत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न, जीवानां कर्मणाञ्चानादित्वाद्बीजबुधत्वात् कर्मणां देवमनुष्यादीनाञ्च हेतुहेतुमदमा-यस्यानादित्वावगमात् । कुतः संसारस्यानादित्वमित्यत आह उपपद्यते चेप्युपलभ्यते चेति । अकस्मादेव सृष्टिस्वीकारे पूर्वं सृष्टिसादृश्यानुपपत्तिः । भुक्तस्यापि पुनः सृष्टिप्रसङ्गो दुर्निवारः । तस्माज्जगतोऽनादित्वमभ्यु-पेयम् । धृतिस्मृत्योरप्यस्यानादित्वमुपलभ्यते । अजामेकां लोहितमुक्लभृङ्गां यक्ष्णीः प्रजाः सृजमानां मरुताः । अजो ह्येकोऽनुमालोऽनुवते” (श्वे० ४। ५।) इति प्रकृतिपुरुषयोरजत्वधृतेः । “धाता यथा पूर्वमकल्पयत्” (यजु०) इत्युत्तरसृष्टेः पूर्वंसृष्टिसादृश्यध्वन्याच्च जगतोऽनादित्वं सिद्धम् । “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वदनादी उभावपि ।” (मौ०) इति प्रकृति पुरु-षयोस्तत्संसर्गरूपसंसारस्यानादित्वस्मरणात् ॥ ३५ ॥

सर्धर्मोपपत्तेश्च । २।१।३६।

प्रधानकारणत्वायां तेषां धर्माणामनुपपत्तिरुक्ता तेषां कारणत्वोपपाद-
कानां धर्माणो समेषामेव पूर्वोक्तानामनुक्तानामप्यनवधिकनिरतिशयासंख्ये-
यज्ञानशक्त्यादिगुणविविधेः ग्रहण्युपपत्तेश्च ब्रह्मं च जगत्कारणमिति निर-
वच्यम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमयवद्भामानन्दाचार्यप्रणीते क्षारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

ॐ अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥१॥

समसीतेन ग्रन्थेन सांख्यादिकल्पितानर्थनिरासेन वेदान्तवाक्यानां पर-
मपुरुषे ब्रह्मणि समन्वयः प्रदर्शितः । समभिहितञ्चास्य जगतोऽभिन्ननिमि-
त्तोपादानकारणमपि ग्रह्यं वेति ग्रथं स्वमतव्यवस्थाप्यमाने परपक्षनिराक-
रणमस्यावश्यक्रमापद्यते न हि पराभिमतमतमनपाकुत्पानपवाद्य च पराम्यू-
हिततर्कजालं क्षय्यं ग्राहयितुं स्वमतस्य सामञ्जस्यमतो मुमुक्षूणां सम्यग्ब्र-
ह्मस्वरूपावगमाय सांख्यादिमतद्रूपणप्रधानो द्वितीयपाद आरभ्यते ।

रचनानुपपत्तेरच नानुमानम् ।२।२।१।

पूर्वं वेदान्तानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वमेव दृढीकृतमिह तु वेद-
विरुद्धानां प्रधानसाधकमुक्तीनां मृपात्वमुच्यते इति न पीनस्त्यम् । तत्र
सांख्याभिमतः केवलमचेतनं प्रधानं जगतः कारणमिति वादः किं सद्युक्ति-
मूल ग्राहोस्विदसद्युक्तिक इति संशयः । किं युक्तम् ? सद्युक्तिमूल इति ।
तथा हि गुणत्रयात्मकं जगत्प्रधानोपादानकमेव स्यात् । जगतः सुखदुःख-
मोहमयत्वात् सुखादीनाञ्च सत्त्वादियुणानां कार्यत्वात् । यद्यन्यथं तत्तद्रु-
पादानकमेव लोके दृष्टम् । यथा मृण्मयो घटो मृदुपादानक एवेति निश्ची-
यते ।

* अचेतनं प्रधानं हि कारणञ्जगतो मतम् । सांख्यानां किमयं वादः
सद्युक्तिकोऽप्येवा न हि ॥१॥ ग्राहः स्यात् त्रिगुणत्वेन बोधयोस्तुल्यता
यतः । प्रकृतेस्तु स्वतन्त्रायाः प्रवृत्तिः स्यात् पयोऽप्युक्त ॥२॥ रचनायाः
प्रवृत्तेश्चानुपपत्तेर्न युक्तता । दृष्टान्तेऽप्यखिलेशस्य प्रेरकता मता
श्रुती ॥३॥

एवञ्च सुखदुःखमोहात्मकत्वेन हृदयमानं सर्वं जगत्सत्त्वादिगुणत्रया-
त्मकमेवेति सच्चित्तकः प्रधानकारणवाद्य इति प्राप्त आह । रचनानुपप-
त्तेश्च नानुमानमिति । अनुमानमनुमानगम्यं प्रधानं न जगतः कारणम् ।
कृतः ? रचनानुपपत्तेः । अचेतनस्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वसंबन्धितत्वाभावेन
सष्ट्यज्ञानतद्रचनाशक्त्यसिद्ध्या विचित्रजगद्रचनानुपपत्तेः । चकारात्प्र-
धानस्याचेतनत्वेन जीवैर्जन्मान्तरानुष्ठितयोः पुण्यपापयोस्तद्गतबहुत्वाल्प-
त्वयोर्ज्ञानमेव न स्यात् । तदभावे च सृष्टिर्बैपम्यमपि दुःशकम् । आकस्मि-
कविषमसृष्टौ च सम्पन्नयोर्बैपम्यनैर्घृण्ययोः प्रधान एव समन्वयः स्यात् ।
किञ्च सुखदुःखमोहात्मकस्य हेतोरसिद्धिरपि चकारेण समुच्चयीयते । सुख-
दुःखमोहविषादादीनामान्तरिकत्वेन न वस्तुधर्मत्वम् । अन्यथा यदेकस्य
मुखरूपं तदव्यस्यापि स्यात् । न हि क्रमेणकप्रेयसः कष्टकादेरितरेष्वपि
प्रेयस्त्वं दृष्टवरम् ।

तस्मादयं समन्वयोऽसिद्ध एव भावेज्जिति न प्रधानस्य कारणत्वं जगतः
सकथमनुमानम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च । २।२।२।

अनुपपत्तेरित्यनुवर्तते । सत्त्वादीनां साम्यावस्था प्रधानमित्युच्यते ।
तत्साम्यावस्थास्पन्दनान्तरमेव गुणैरङ्गाङ्गिभावमासाद्य कार्यं जन्यत इति
सांख्यसमयः । स चानुपपन्नः । लोके चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्त्यद-
र्शनात् । चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनाधातुयमेव न स्यात् ।
तच्च वैपम्यमाकाक्षते । वैपम्यञ्च साम्यावस्थायाः प्रच्युतिः । सा चाचे-
तनस्य प्रधानस्य स्वतो न स्यात् । प्रवृत्ते भेतनाधिष्ठितिनियतत्वात् ॥ २ ॥

पयोऽम्युधञ्चेत्तत्रापि । २।२।३।

अथ पयसः स्वयमेव दध्यादिरूपेण परिणतिरम्युनोऽम्यच्छूरादिषु तत्त-
द्रूपेण स्वत एव परिणाम इति कथमुच्यते चेतनाधिष्ठितानामेवाचेतनाना-
मप्रवृत्तिरिति तत्राह-तत्रापीति । तत्रापि परमात्मन एव प्रेरकत्वव्यवहारात् ।

“योष्म तिष्ठन् यस्यापः क्षीरम् योऽग्रेऽन्तरो यमयति” (बु० ३।८।४।)
 “यस्य सर्वाणि भूतानि क्षीरम् यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति” (बु०
 ३।७।१५) इत्यादिधृतयः परमपुरुषस्यैव तत्र तत्र नियामकत्वनभिदधते ।
 तथाच क्षीरादिके यद्दृष्टान्ततयामिहितम् तथापि चेतनानधिष्ठितेषु प्रवृत्त्यद-
 र्शनात् । ‘उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि” (अ० सू० २।१।२४) इत्य-
 प्रापि न चेतनानधिष्ठितत्वमुच्यतेऽपि तु बाह्यनिमित्तानपेक्षमेव स्वाध्ययप-
 रिणतिरूपं कार्यमभिधीयत इति न विरोधः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेरचानपेक्षत्वात् । २।२।४।

“व्यक्ताव्यक्तजबिज्ञानादिति” सांख्यवचनात् “तद्धेदं तद्वाव्याकृत-
 मासीत्तन्नामरूपाम्यां व्याक्रियत” इति धृतेर्भाव्याकृतनामरूपस्य कृत्स्नस्य
 प्रधानस्य व्याकृतनामरूपारमकव्यक्तद्वन्द्ववाच्यजगद्रूपत्वावगमात्स्वतन्त्रस्य
 प्रधानस्य कारणत्वे तस्य कार्यव्यतिरेकेणानवस्थितेरवस्थितेरभावप्रस-
 ज्ञात् । ननु जगद्वन्द्ववाच्यस्य पुरुषस्य कार्यव्यतिरेकेण कारणतयाऽवस्थि-
 तिरस्त्वित्याद्यङ्कपाह “अनपेक्षत्वात्” “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष” (सां०
 का०) इति सांख्यैः पुरुषस्य कारणत्वकार्यत्वयोरुभयोर्निपेधेन तस्य कार्य-
 रचनानपेक्षत्वादनन्त्युपगमादित्यर्थः । तस्माच्च प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण
 जगत्कारणत्वमुपपद्यते । ग्रहणः कारणत्वे तु “पादोऽस्य विदवाभूतानि
 पिपादस्यामृतं दिवि” (यजु०) “अत्यतिष्ठद्दृष्टांशुलम्” (यजु०) इत्येवमा-
 दिधृतिस्यः “विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांतेन स्थितो जगत्” (गी०) इति
 स्मृतंश्च ब्रह्मणः पादांशमात्रेण जगदुपादानत्वावगमादवशिष्टस्य कार्यव्यति-
 रेकेणावस्थितेर्नोक्तदोषावकाश इति बोध्यम् ॥४॥

अन्यत्रामावाच न तृणादिवत् । २।२।५।

यथा धेन्वादिभक्षितं तृणादिकं स्वयमेव क्षीराकारेण परिणमते तथा
 प्रधानमपि स्वयं जगदाकारेण परिणमते इति चेन्न । तत्र तृणादेः क्षीरा-
 कारपरिणामे परमेश्वरस्य हेतुत्वात् । अन्यथा बलीवर्दादिभृक्षस्यापि

तृणादेः क्षीराकारेण परिणामः स्यादित्याहुः अन्यत्राभावाच्चेति । अन्यत्रा-
नङ्गुहादौ भुक्तस्य तृणादेः क्षीराकारेण परिणामाभावात् गोमयाद्याकारेण
परिणामस्य दर्शनाच्च ॥५॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । २।२।६।

गुणत्रयसाम्यावस्था हि प्रकृतिस्तस्याः कूटस्थत्वपक्षे गुणानामङ्गाङ्गि-
भावानुपपत्तेः सृष्टिप्रवृत्त्यभावः । कुतः ? गुणानामचेतनत्वेन कूटस्थत-
याऽन्योन्यनिरपेक्षत्वेन तत्साम्यावस्थाप्रच्युतेरभावात् । कथञ्चित् तेषां
प्रच्युतिस्वीकारे कूटस्थहानिः । प्रकृतेर्विकारित्वे तु स्वतः साम्यावस्थाया
प्रच्यवस्वीकारेण सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गः । न च पुरुषसन्निधानादेव साम्या-
वस्थामङ्ग इति वाच्यम् । तस्योदासीन्यादवतृत्वाच्च । सन्निधिमात्रेण
कार्यसत्त्वे तु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरपि नित्यत्वात्सर्वदा सान्निध्ये सत्त्वसृष्टि-
प्रसङ्गः । तस्मादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः सृष्ट्यभावाद्यनेवदोषापत्त्या न प्रधा-
नस्य जगत्कारणत्वमुपपद्यते ॥६॥

पुरुषारमवदिति चेत्तथापि । २।२।७।

अचेतनमपि प्रधानं चेतनः पुरुषो निष्क्रियोऽपि स्वसन्निधानमात्रेण
सर्गादौ प्रवर्तयति यथा सचक्षुः पङ्क्षुः पुरुषोऽन्धमपङ्क्षुमप्रवर्तयति । यथा
वायस्कान्तादम स्वसन्निधानमात्रेणायः प्रवर्तयति तद्वदिति चेत् परिहरति ।
तथापीति । तथापि दोषसङ्गावात् । तथा हि प्रधानस्य पुरुषप्रवर्त्यत्वे
तत्त्वात्तन्म्यहानिः पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे तस्योदासीन्याकतृत्वयोर्भङ्गः । स्व-
व्यापारमन्तरेण प्रवर्तकानुपपत्तेः ध्ययस्कान्तस्यायः सान्निध्यव्यापारस्तु
कादाचित्कत्वेनानित्य इति दृष्टान्तासिद्धेः । प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वेन तत्त्व-
सर्गस्यापि नित्यत्वात्सृष्टेः सार्वदिकत्वेन मोक्षाभावप्रसङ्गः । एवमप्यजड-
त्वादपरस्व चोदासीन्यान्निर्भ्यापारित्वे तु पुनः स एव सर्गाभावप्रसङ्ग इति
न तथापि दोषनिर्मुक्तिः ॥७॥

अन्यथानुमितौ च शक्तिवियोगात् । २।२।८।

एवमपि वयमन्यथानुमानं करिष्यामः । गुणानां चलत्वादेव प्रवृत्ति-
रप्युपपत्स्यते । कार्यमालक्ष्य गुणस्वभाववैषम्यमवगमिष्याम इति न जग-
त्सृष्टौ काचिदनुपपत्तिरिति चेत् । तदपि न । शक्तिवियोगात् । गुणानां
ज्ञानक्षयितसंयोगरहितत्वात् । एतदुक्तं भवति । गुणानां स्वतः साम्याव-
स्थातः प्रत्ययो निमित्तान्तरेण वा । न तथाह्यः । सर्वथा वैषम्यप्रसङ्गात्
साम्यावस्थाया एवाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । निमित्तान्तरस्य तदानी-
मसत्त्वात् । सत्त्वे तु तस्यापि निमित्तं तस्यापीत्यनवस्थादोष्यम् । प्रकृति-
पुरुषव्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्वीकारं स्वपक्षिद्वान्तस्तस्मान्न प्रधानस्य कार-
णत्वम् ॥८॥

अथ कथञ्चिदचेतनेऽपि प्रधाने 'तुल्यतु पर' इति न्यायमाधित्य
स्वीक्रियमाणायाम्प्रवृत्तौ दोषमाह-

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावः । २।२।९।

प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि प्रयोजनाभावान्नोपपद्यते सेत्यर्थः ।
तथाहि येन प्रधानप्रवृत्तिः सा च स्वार्था पुरुषभोगार्था उभयार्थावेति विचा-
रणीयम् । तत्र न प्रथमः पक्षः । प्रधानस्याचेतनत्वेनापेक्षाभावात् । न
द्वितीयः । पुरुषस्याकर्तृत्वादीदासीन्याच्च प्रयोजनानात्वात् । अत एव न
तृतीयः । नापि तुरीयः कश्चित्पक्षः । स्वपरप्रयोजनाभावेन कस्य मोक्षः
स्यात् । किञ्च प्रयोजनाभावादेव प्रवृत्तिरपि न स्यात् । तदभावे च पुरु-
षस्य स्वत एव कैवल्यम्वनति । कैवल्यार्थमस्ति प्रवृत्तेः प्रयोजनमिति न
प्रधानस्य कारणत्वम् ॥९॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । २।२।१०।

सांख्या हि प्रधानस्य पारार्थ्यमभिधाय पुरुषभोगार्थमेव प्रवृत्तिमाहुः ।
पुरुषस्य चैतन्यमात्रवपुषो नित्यत्वं निर्विकारस्वरूपादुरिति विप्रतिषिद्धमि-

यम् । नित्यनिर्विकारस्थाध्यासादेव मोक्षस्तद्विवेककृत्यो मोक्षश्चेति परस्परं
विरोधः । नह्येकस्यैव पुरुषस्य सर्वस्मादावासीन्यं तस्यैव च पुनर्नोमोक्षा-
धिकारित्वं सम्भवतीति तथाभिधानाद्विप्रतिपेयः परस्परम् । तथा क्वचि-
न्महत्तन्मात्रासर्गं क्वचिच्चाहुंकारात् । क्वचिदेकादशेन्द्रियाणि क्वचि-
स्वर्गिन्द्रिये ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तर्भाव्यैकं त्वमिन्द्रियं पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति
सप्तेन्द्रियाभ्यादुरित्येवमन्योन्यप्रतिपैघातोपां दर्शनमसमञ्जसम् । एतेन
मायिमत्तमप्यपागुलं वेदितव्यम् । न हि निःसंगस्य निर्विकारस्यागुणस्य
ग्रहणो जगत्सर्गो युज्यते न वा नित्यश्रुतस्य तस्यैव मोक्षः । सर्वस्या-
राज्ञे ग्रहाण्यध्यस्तत्स्वात्स्वान्प्रत्यययदुपनिषदादीनामपि भ्रान्तिप्रयुक्तत्वा-
त्तदुपदिष्टस्याभेदस्यापि मिथ्यात्वमित्यनेकदोषसमन्वितत्वेन विरोधादस-
मञ्जसमिति दिक् ॥१०॥

॥ अथ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥२॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । २।२।११।

एवं प्रधानकारणवादं समालोच्य परमाणुकारणवादः समालोच्यते ।
तत्रायं संशयः । किष्परमाणुकारणवादस्य सामञ्जस्यमाहोस्विदसाम-
ञ्जस्यम् ? तत्र सामञ्जस्यमिति पूर्वः पक्षः । कुतः ? अथयवेम्पोऽवयव्यु-
त्पत्त्यङ्गीकारात् । सर्पपमेष्पवंतादिवैपम्यस्याल्पावयववह्नवयवकुतत्वदर्श-
नाच्चावयववात्पत्वकाष्ठा परमाणुरिति परमाणुसिद्धिः ।

* क्षित्वादपरमाणुम्यद्वोत्पत्तिर्जगतो मत्ता । प्रत्य तात्किक्वादस्य
सामञ्जस्यं न चाथवा ॥४॥ अथयविन उत्पत्तिर्यतोऽवयवसद्भुतः । तत्
प्राणो न चैवं स्मादवयवया यथा च यत् ॥५॥ महद्दुत्पादयन्तीह कार्यं
दीर्घञ्च वै तथा । तत्स्थे च परिमाणोऽपि परिमाणे कुतो न हि ? ॥६॥
संस्थायास्तु हि तत्स्थायास्तद्धेतुत्वं न चोचितम् । सृष्टिवाक्ये धृतोत्पत्ति-
प्राप्तमनो जगतोऽस्य च ॥७॥

ते च परमाण्वो द्व्यणुकानुत्पादनक्रमेणातिलं ब्रह्माण्डं जनयन्तीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह महद्दीर्घंवदिति । असमञ्जसमित्यनुवर्तते । वाक्यद्वयार्थकः । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् त्र्यणुकद्व्यणुकोत्पत्तिवदन्यत्सर्वं च तदभ्युपगतमसमञ्जसम् । तत्र कारणादा द्वयोः परमाण्वोः संयोगात् द्व्यणुकं जायते त्रयाणां द्व्यणुकानां संयोगात् त्र्यणुकमुत्पद्यते । एवं चतुरणुकादिकमपि ज्ञेयम् । तत्र परिमण्डलात् द्व्यणुकमणुजायते परिमण्डलगतं पारिमाण्डल्यन्तु न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यपरिमाणुजनयति । किन्तु परमाणुसमवेतद्वित्वसंख्यैव द्व्यणुकेऽणुत्तरमारभते । एवं द्व्यणुकगतह्रस्वाणुत्वे परिमाणे त्र्यणुके स्वसमानजातीये ह्रस्वाणुत्वे नारभतेऽपि तु द्व्यणुकगतद्वित्वसंख्यैव महत्त्वदीर्घत्वे आरभत इतिवदन्ति ।

तदेतदसमञ्जसम् । यथा कारणभूता अवयवाः संयुज्यमाना अवयविनं कार्यरूपं महान्तं जनयन्ति तथाऽवयवगते ह्रस्वत्वाणुत्वपरिमाणे संयुज्यमाने अवयविनि महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणे किन्नजनयतः । यथा वायववानां बहुत्वे तदवयवि कार्यं बहुज्जायते तथा वयवपरिमाणबहुत्वेऽवयविपरिमाणमपि महद्दीर्घं वा जायतान् । द्वित्वसंख्यायास्त्र्यणुकगतमहत्परिमाणकारणत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । किञ्च जगत्कारणत्वेन स्वीकृतानां परमाणूनामपि जटत्वेन चेतनाधिष्ठितमन्तरेण कार्योत्पादनत्वानुपपत्तेः । परमाणुसमूहभूतानां पृथिव्यादीनाञ्च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (स० २।१) इत्येवमादिसृष्टिवाक्येषु परमात्मनः एवोत्पत्तेः श्रवणाच्च परमाणुकारणवादस्य स्पष्टमसमञ्जसं धृत्यमूलकत्वञ्च ॥११॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥२॥२॥१२॥

अथ सृष्टेः पूर्वं निश्चयेषु परमाणुत्वाच्च कर्म जायते तच्च स्वाध्यायभूतं परमाणुमपरेण परमाणुना संयुनक्ति तदेव द्व्यणुकम् । एवं क्रमेण

अतुणां महाभूतानामुत्पत्तिरिति वैशेषिकसमयः । स चासम्भवः । कुतः ?
 परमाणुगुणाद्यकर्मणोऽभावात् । कर्मणश्च कार्यतया निमित्तमन्तरेण
 तस्यानिवृत्तेः न हि तदानीमात्मगुणभूतं प्रयत्नादिकं निमित्तं सम्भवति ।
 क्षरीरनिवन्धनः प्रयत्नस्तदभावान्नोत्पत्तुमीष्टे । अत एव नानिघातादिव-
 मपि कारणान्तरम् । अतो न केवसकर्मपूर्ववत्त्वञ्जगदुत्पत्तेः सम्भवति ।
 न चादृष्टमेव सर्गादौ कर्मणो निमित्तं भविष्यतीति वाच्यम् । तस्य पर-
 माणुनिष्ठत्वे जीवनिष्ठत्वे बोधयथाप्यचेतनस्यादृष्टस्य कर्मप्रेरकत्वाभा-
 वान्नाद्यं कर्म समुत्पद्येत । प्रलयजीवस्य मनःसंयोगं विना ज्ञानवत्त्वाभावे
 नादृष्टप्रेरयत्वानुपपत्तेरपि न तदधिकालिकं कर्म सम्भवति । तस्मात्
 संयोगविभागहेतुकर्माभावात् संयोगविभागहेतुकयोः सृष्टिप्रलययोरभावः ।
 ॥ १२ ॥

समवायाम्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः (२।२।१३)

तदभाव इत्यनुवर्तते । परमाणुकारणवादस्याभावोऽसम्भव इति वा-
 च्यम् । कुतः ? समवायस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाभावेभ्यः पार्यक्येन
 पदार्थान्तरत्वेन स्वीकारात् । वैशेषिका ह्यवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः
 क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योनित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स एव सम-
 वायः सम्बन्धिम्यो भिन्नः सन् स्वरूपेण सम्बद्धघत इत्यम्युपयन्ति । तद-
 समञ्जसम् । कुतः ? यथा गुणगुणिनौ भिन्नावेव समवायेन सम्बद्धघते
 तथा समवायरयापि भिन्नत्वाविशेषात्सम्बन्धान्तरं वाच्यम् । तथा च सम-
 वायस्य समवायान्तरेण सम्बद्धत्वे तस्यापि समवायान्तरेणेत्यनवस्थितिः ।
 न च स्वरूप एव सम्बन्धः समवायस्येति साम्प्रतम् तस्य तान्त्रिकैः सम्ब-
 न्धानङ्गीकारात् । किञ्च समवायतत्सम्बन्धिनोर्यपि स्वरूपसाम्यन्यस्तहि
 गुणगुणिनावेव स्वरूपेणान्वितातां किमन्तर्गुणा समवायेन । नच सम-
 वायिम्यो भिन्नः समवायः स च नित्य एवेति वाच्यम् । तथा सति संयो-
 गस्यापि संयोगिम्यो भिन्नत्वावित्यत्वं स्यात् । तथा च न तस्यापि सम्ब-

न्यान्तरापेक्षा स्यात् । स्याच्च घटभाववति भूतले घटवत्ता प्रतीतिद्वार-
तयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वात् तस्मात् संयोगस्य नित्यत्वं ज्ञेयमन्युपग-
न्तुम् । ततश्च समवायासिद्ध्या समवायित्वासिद्धौ द्व्यणुकाद्युत्पत्त्यभावेन
जगद्रचनासिद्धेः परमाणुकारणवादस्यासिद्धिः ॥१३॥

नित्यमेव च भावात् ॥२॥१४॥

समवायो नित्य इति चेत्तर्हि समवायिनोः परमाणुद्वयकयोर्नित्यत्वं
विना समवायस्य नित्यत्वानुपपत्तेः । समवायिनोः परमाणुद्वयकयोर्द्व-
योरपि नित्यमेव भावात्तयोः कार्यकारणभावासिद्धेः परमाणुकारणवा-
दासिद्धिः ॥१४॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥२॥१५॥

वैशेषिका हि परमाणूनामणुत्वं नित्यत्वं रूपस्पर्शानिमित्तञ्च मन्यन्ते
तेषाञ्च परस्परविरुद्धत्वात्तन्मतमसङ्गतम् । कुतः ? रूपस्पर्शानिमित्तवि-
रोधेन परमाणूनामणुत्वयोर्विपर्ययः । अणुत्वस्य नित्यत्वस्य विपर्ययः स्थू-
नत्वमनित्यत्वञ्चेति बोध्यम् । तथा हि जगत्कारणत्वेन स्वीकृतानां पर-
माणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च भवितुमर्हति । तेषां
रूपादिमत्त्वाच्च । यद्यद्रूपादिमत् तत्तु स्थूलमनित्यञ्च लोके दृष्टम् । रूपा-
दिमतः पट्टादेः स्थूलत्वानित्यत्वयोर्द्वन्द्वनात् । तस्मात् परमाणुकारणवादस्य
सामञ्जस्यम् ॥१५॥

उभयथा च दोषात् ॥२॥१६॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वपक्षे तत्र स्थूलत्वानित्यत्वप्रसक्तिः । तेषां
रूपादिरहितत्वपक्षे रूपादिमतां अणुकादीनां पृथिव्यादीनाञ्च तत्कार्य-
त्वासिद्धिः । कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वमिति हि तत्रयस्तथा उभयथा
दोषादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । २।२।१७।

सांख्यतन्त्रस्य सत्कार्यत्वाद्यन्तरेण दिष्टं भन्वादिभिः परिगृहीतत्वात् पर-
माणुकारणवादस्य तु केनचिदप्यन्तेन कश्चिदपि दिष्टं परिगृहीतत्वादनुर-
पसत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षा कार्या परमाणुकारणवादे मुमुक्षुभिरिति ॥१७॥

* अथ समुदायाधिकरणम् ॥३॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । २।२।१८।

अथर्वेनाक्षिर्वैदेयिकमतनिरसनानन्तरं सर्ववैनाक्षिकबौद्धमतं बुद्धिस्थ-
म्भवतीति तद्विरस्यति ते च बौद्धाश्चत्वारो वैनाषिकसौभाग्यिकयोगाचा-
रमाध्यमिकाख्याः मुगतोपदिष्टमतं स्वानुभवरूपेण परिणमय्य पार्थक्येन
जगृहुः । तत्र प्रथमः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानगम्यान् धाणिकान् मन्यते ।
द्वितीयस्त्वर्थजातं बाह्यमाम्यन्तरञ्च धाणिकमनुमेयमेवावगच्छति नाध्य-
क्षम् । तृतीयस्तु प्रमेयप्रमाणादिसर्वमप्यर्थजातं आन्तरिकविज्ञाने कल्पितं
न वास्तविकम् । स्वान्वितप्रत्ययवदिति समाचष्टे । तुरीयस्तु स्वात्मस-
माराधनी सर्वमन्यतामेवोदीकरोति । चतुर्निरपि स्थिरः कश्चिज्जाता भोक्ता
वात्मा चेतनो धर्मान्नास्तीष्यते । निरन्यविनाशस्तु परमाभिमतभूतु-
र्णम् । उपदेष्टुरेकस्यापि बुद्धस्य ग्रहितुमिष्यमतिवैचित्र्यान्मतवैतदप्यम् ।

सत्रायं सौगतः सिद्धान्तो युक्तो न वा ? युक्त इति पूर्वः पक्षः ।
अयञ्च तदभिप्रायः । समुदायद्वयात्मकमेवेदं जगत् । तच्च समुदायद्वयं
बाह्यान्तररूपम् तत्र बाह्यः समुदायो भूतभौतिकरूपः । आन्तरश्च चित्त-
वैतनिकरूपः । बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम् । पुञ्जीभूतेभ्यस्तेभ्य

* युक्तः किं वा न बौद्धानां सिद्धान्तः किं भवेद्विह ? । युक्तो यतो
जगच्चैतत् समुदायद्वयात्मकम् ॥८॥ पुञ्जेभ्यः परमाणूनां बाह्यञ्जगद्वि-
जायते । आन्तरः समुदायस्तु रूपादिस्थान्यपञ्चकाद् ॥९॥ एवं तदुभया-
सिद्धेर्हेतूनां क्षणिकत्वतः । पूर्वक्षणे विनष्टत्वात्तपो कार्यं न सम्भवेत् ॥१०॥

एष बाह्यजगज्जायते । भ्रान्तरस्य समुदायस्य तु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञा-
'संस्काररूपं स्कन्धपञ्चकं' कारणम् ।

समुदितेभ्यः पञ्चस्कन्धेभ्यः भ्रान्तरं चित्तचैतिकरूपं जगदुत्पद्यते ।
तस्मात्समुदायद्वयकारणवादप्रसादपरिपृष्टः सौगतः समयो युक्त इति प्राप्ते-
ऽभिधीयते । समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति-समुदायद्वयकारणवादो
न युक्तः । कुतः ? तदुभयहेतुकेऽपि समुदाये स्वोक्त्यभावे तदप्राप्तिर्न
समुदायसिद्धिः । तत्कारणभूतानां परमाण्वादीनां क्षणिकत्वाभ्युपगमात् ।
कार्योत्पत्तेः प्राग्दृष्टाणावच्छेदेनैव कारणस्य विनष्टत्वादिति ॥१८॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न

संघातभावानिमित्तत्वात् । २।२।१६।

ननु क्षणिकेभ्यपि सर्वेषु भावेषु येयमविद्याऽस्थिरेषु स्थिरस्त्वबुद्धिरूपा
तथा चैतदुपपन्नं स्यादेवेति चेन्न, नष्टविद्यया समुदायः क्षयते समुत्पाद-
यितुम् । तस्याः संघातभावस्यानिमित्तत्वात् । विपरीतार्थप्राप्तिक्रियाऽविद्यया
नहि यास्तविकं कार्यं क्षयते जनयितुम् । शुक्तिरजतादिषु तथाऽदर्शनात्
॥१६॥

उतरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । २।२।२०।

नेतोऽपि क्षणिकत्वात् समुदायमिद्धिः । उत्तरकार्यक्षणोत्पत्तिसमये
पूर्वतनस्य कारणक्षयस्य नष्टत्वात्तत्तरोत्तरक्षणोत्पत्तौ तस्य हेतुत्वम् । अभा-
वस्योत्पादकत्वे तु सर्वं सर्वत्र सर्वदा समुत्पद्येत । निष्कारणोत्पत्तिस्वीकारे
स्वसिद्धान्तहानिदिव ॥२०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यागपक्षमन्यथा । २।२।२१।

अत्रासति कारणे कार्योत्पत्तौ सर्वत्र सर्वदा विलक्षणकार्योत्पत्तिः स्यात् ।
एषञ्च प्रतिज्ञोपरोधः समापन्नः । विषयकरणसद्वकारिसंस्काररूपान् हेतून्

प्रतीत्य चित्तं रूपाविविज्ञानं चैतिकाः सुखादयश्च जायन्ते इति प्रतिज्ञात-
स्यादचोपरोधः समापद्यते । अत एव निर्हेतुकोत्पत्तिरित्यपि निराकृतम् ।
न च कार्योत्पत्तिकालं यावत् कारणमवतिष्ठत इतिवाच्यम् । कारणका-
र्ययोर्गोपपन्नप्रसङ्गात् क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् प्रतिज्ञाहानिरित्युभयतः पा-
सारज्जुः ॥२१॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । २।२।२२

किञ्च बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संसृज्यते क्षणिकञ्चेति घनाशिकसमयः ।
तच्च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेति । प्रथमप्यवस्तुभूतं
निरुपाख्यम् तत्र प्रतिसंख्यानिरोधो नाम बुद्धिपूर्वको भावविनाशः । तद्वि-
परीतश्चाप्रतिसंख्यानिरोधः । आकाशश्चावरणामावरूपमेवेति तन्मतम् ।
तत्र निरोधद्वयमिदानीमनेन सूत्रेण निराक्रियते । उक्तनिरोधगोरप्राप्ति-
रसम्भवः । कुतः ? अविच्छेदात् । भावानां हेतुफलभावेन योज्यं सन्तान-
स्तस्याविच्छेदात् । निरन्वयविनाशश्च न कस्यापि भावस्य क्षण्यं प्रतिप-
त्तम् । धर्मिणः कार्यस्यावस्थान्तरेण व्यवहितत्वमेव प्रत्यभिज्ञया चान्व-
यिनोऽविच्छेददर्शनात् । सत्कार्यवादस्यैवोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वात् । अतो न
निरोधद्वयस्वीकारस्य सामञ्जस्यम् ॥२२॥

उभयथा च दोषात् २।२।२३।

अपिच प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्निविष्टोऽविद्यानिरोधस्तत्सत्त्वे मुक्तिरि-
त्यपि निस्सारम् । तस्य निरोधस्य सकारणकत्वे निर्हेतुकविनाशसिद्धान-
न्तहानिः । निष्कारणकनिरोधाम्युपपत्ते तु तदुपायोपदेयवैयर्थ्यम् । तस्मा-
दसङ्गतोऽयं क्षणिकमसीनां क्षणिकवादः ॥२३॥

आकाशे चाविशेषात् २।२।२४।

त्रयाणां निरुपाख्यत्वमिति सीमितः समयस्तत्र द्वयोर्निरुपाख्यत्वं पूर्वं
निराकृतमिदानीमाकाशस्य तुच्छत्वमिति मतमाक्षिप्यते । न ह्याकाशस्य

निरुपस्थितत्वं । पृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् । अथ
क्षेपः पततीत्यादिप्रतीतिरेवाकाशस्य बस्तुसत्त्वे मानम् ॥२४॥

अनुस्मृतेश्च । २।२।२५।

पुनः क्षणिकत्वनिरास एव युक्त्यन्तरं दर्शयति । अनुदर्शनादनन्तरं
स्मृतिरनुस्मृतिस्तस्या अनुस्मृतेश्च वत्तात्स्मत्तुं रात्मनः क्षणिकत्वं नोपपद्यते ।
अनुभवस्मरणयोस्समानवातुं कत्वेनान्यदृष्टस्यान्येन स्मरणानुपपत्तेः । २५॥

नासतोऽदृष्टत्वात् । २।२।२६।

पूर्वस्य क्षणिकत्वेन विनष्टत्वात्तदभावाग्निरुपाख्यात्कार्योत्पत्तिर्न
सम्भवति । कुतः ? असतः सन्नविपाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वात् । अथवा
दृष्टत्वादिति च्छेदः । सत एव गूदादेः पटादिकार्योत्पत्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः
॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः २ २।२७।

एवमसतोऽभावाद् भावोत्पत्त्यङ्गीकारे केषाञ्चिदुदासीनानां तूष्णीमु-
पविष्टानां लौकिकवैदिकव्यापारेषु कृषियज्ञादिषु प्रवृत्तिरहितानामपि स्व-
भीष्टस्यैहिणामुष्मिकस्य सर्वाभ्यस्य सिद्धिः स्यात्तस्माद्वाह्यार्थस्य क्षणिक-
त्वानुमेयत्ववादिनोर्वैभाषिकसौप्रान्तिकयोर्मतस्य भ्रान्त्यैकमूलत्वादसामञ्ज-
स्यमिति ॥२७॥

अथोपलब्ध्यधिकरणम् ॥४॥

नामाव उपलब्धेः । २ २।२८।

निरुक्तेनाधिकरणेन बाह्यार्थक्षणिकत्ववादमतं निरस्य विज्ञानाति-

* योगाचारमतं किं राद्यन्तमूलमथो न हि ? । बाह्यार्थवादिना-
ज्वापि ज्ञानेनैवार्थसिद्धितः ॥११॥ कुतः बाह्यार्थसम्भत्वा तस्मात् राद्य-

रिक्तं किञ्चिन्नास्तीति विज्ञानवादिनो योगाचारस्य मतमगाक्रियते तद्यो-
गाचारमतं समीचीनयुक्तितमूलमाहोस्विद्भ्रान्तिमूलमिति संशये समीचीनयु-
क्तितमूलमिति पूर्वः पक्षः । कुतः ? आहोस्वितिस्त्ववादिनापि तत्तदज्ञानेनैव
विषयव्यवस्था सत्यार्थनयश्चाभ्युपेयम् । तथा चावश्यस्थीकरणीयविज्ञा-
नेनैवेष्टिसिद्धावर्थाङ्गीकारस्यायुक्तित्वात् । घटपटादयोऽर्थाश्च विज्ञानस्यैवा-
कारभेदाः । यासनावशाज्ज्ञानस्यैव तथा सन्तानः । नीलगीताद्याकाराणा-
मधोहरूपत्वाद्विज्ञान एवाहितसंस्कारत्वेनातिलविषयकवित्ते लपत्ते स्तदति-
रिक्तपदार्थतद्भावस्यानुपपत्तेः । इति प्राप्तोऽभिधीयते । नाभाव उपलब्धे-
रिति । विज्ञानातिरिक्तानामर्थानामभावो नोपपद्यते । कुतः ? उपलब्धेः ।
ज्ञानातिरेकेण पदार्थोपलब्धिः संबंधीसादयेणात्मानमात्तादयन्ती कथमप-
वाग्निता स्याद् । "घटमहं जानामी"ति प्रतीतिरेव समुपस्थापयति घटं
यमतया घटुं तया च पार्थक्येन जानाध्ययम् । न च स्वाप्नप्रत्ययवप्रीलाक्ष-
धमन्तरेणीय ज्ञानस्य निरात्म्यनत्वमिति याच्यम् । न स्वाप्नप्रत्ययानां
निरात्म्यनत्वं प्रबुद्धावस्थानुभूतार्थसंस्कारस्यैव तत्र कारणत्वात् । न हि
स्वप्नमेव संस्कारोऽपि युज्यते । तदुपधायकार्थानामनावात् ।

किञ्च यदि विज्ञानातिरिक्तः कश्चित्पदार्थ एव न स्वात्तर्हि कस्य
किमर्थं विज्ञानं नीलाद्याकारतामुपपातीति वक्तव्यम् । नहि विज्ञानमेव
स्वयं स्वार्थं तत्तद्रूपतमुपैति प्रयोजनाभावात् ॥२८॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२॥२॥२६॥

स्वप्नज्ञानदृष्टान्तेन जागरितज्ञानस्य निरात्म्यनत्वं न दाव्यते वक्तुम् ।
कुतः ? वैधर्म्यात् । स्वप्नादिज्ञानस्य मनः कल्पनामात्रत्वेन बाधितविषय-
त्वाज्जागरितज्ञानस्य तु प्रत्यक्षप्रमाणजन्यत्वेनाबाधितविषयत्वात् । इत्यु-

क्तितमूलता । नैवं ज्ञानातिरिक्तानां नाभाव उपलब्धितः ॥ १२॥ विज्ञाना-
दतिरिक्तो हि यदि चार्थो न विद्यते । किमर्थं कस्य विज्ञानं नीलाद्या-
कारतामियात् ? ॥१३॥

मयोर्ज्ञानयोर्बोधम्यात् । चकाराद्दृष्टान्तभूतस्वप्नप्रत्ययोऽपि न सर्वथा
विध्याभूतः क्वचित्तस्यापि साफल्यदर्शनात् ॥२६॥

न मावोऽनुपलब्धेः । २।२।३०।

वाह्यार्थानां घटादीनामभावे केवलस्यार्थविहीनस्य ज्ञानस्य भावो
नोपपद्यते । कृतः ? अनुपलब्धेः । प्रत्यक्षसिद्धस्य विषयस्याभावेऽप्रत्यक्षस्य
विषयिणो ज्ञानस्याप्यनुपलब्धेः । विषयिणो विषयपदार्थनिरूपितत्वेनैक-
स्याभावेऽपरस्याप्यभावत्वनिष्पत्तेर्न ज्ञानोपलब्धिः स्यादिति ॥३०॥

क्षणिकत्वाच्च । २।२।३१।

योगाचारमतोऽपि क्षणिकत्वमेव सर्वेषाम् । तथा च यदभिहितं पूर्वं
धासनात् सर्वं सम्प्रसृत इति तदपि दुरुपादम् । तस्या आचारमन्तरेण
ध्यातुमुत्पत्तुञ्चादाक्यत्वात् । आलयविज्ञानस्यापि तन्मते क्षणिकत्वात् ।
न च कारणीभूतज्ञानक्षण एव कार्यज्ञानमुत्पत्स्यत इति वाच्यम् । असम्भ-
वात् । न हि कारणमनासादयस्वकीयमात्मानमपरं प्रति दाकनोति निर्वा-
हयितुं कारणतामिति विज्ञानवादिमतमप्यसङ्गतम् ॥३१॥

ॐ अथ सर्वज्ञानुपपत्त्यधिकरणम् ॥५॥

सर्वथानुपपत्तेरच । २।२।३२।

अथ दून्यवादिनो माध्यमिकस्य मतं सद्युक्तिमूलं नवेति संक्षेपे सद्यु-

* माध्यमिकमतं किं स्याद् युक्तियुक्तमथो न वा ? सर्वस्य वस्तु-
जातस्य सत्त्वमसरत्वमस्ति वा ? ॥१४॥ उभयत्वं मतं किञ्चानुभयत्वं मतं
तु वा ? । बाधितत्वान्न चाद्यः स्यादनुपलब्धेर्न चापरः ॥१५॥ परस्पर-
विरोधाच्च न तृतीयोऽपि सम्मतः । असम्भवात्तुरीयो न व्याहृतेष्वस्ति
दून्यता ॥१६॥ तस्मादाद्यं न चैवं स्याच्छून्यत्वानुपपत्तितः । कुच्छतया
प्रमाणानां दून्यत्वं केन सिध्यति ? ॥१७॥

वित्तमूलमिति पूर्वः पक्षः । तथा हि-उत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन तत्त-
दर्थानां विज्ञानरूपत्वानुमेयत्वप्रत्यक्षत्वादिकां बोध्यम् । तदपि च धाणिकत-
यातिदिष्टम् । वस्तुतस्तु दून्यमेव तत्त्वमित्येव सीगतोऽभिप्रायः । सर्वस्य
पदार्थजातस्य सत्त्वममत्वं सदसद्रूपत्वमनुभवस्वरूपं वेति विवेचनीयम् ।
तत्र नाद्यः पक्षः दोमतां लभते धाणितत्वात् । न द्वितीयोऽस्तीत्येवोपलभ्य-
मानत्वात् । न तृतीयः परस्परविरोधात् । नापि तुरीयोऽसम्भवात् व्याह-
तत्वाच्च । तस्माच्छून्यमेव तत्त्वमिति मतं युक्तम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्वधानुपपत्तेश्चेति । सर्वप्रकारेण सर्वशून्य-
स्वरूपं तुच्छत्वं नोपपद्यते । किन्तुप्रमाणप्रमेयादिपदार्थास्तत्तत्तदुपपन्नम्यमा-
नास्तन्त्येव । अयमभिप्रायः । शून्यवादिना सर्वस्य शून्यत्वं व्यवस्थाप्यते ।
तत्त्वेनचित्प्रमाणेन तदतिरिक्तेन वा ? तत्र नाद्यः । कुरुत्नानां प्रमा-
णानां तन्मते तुच्छत्वाभावात् वस्तुव्यवस्थापनासामर्थ्यात् । नान्तिमः ।
प्रमाणातिरिक्तेन व्यवस्थाप्यमाने गगनकुमुदमिते वस्तुनि प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । न च शून्यव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्य सत्त्वमभ्युपेयत इति
साम्प्रतम् । प्रतिज्ञाविरोधाद् व्याघाताच्च । नास्ति चेन्न शून्यत्वसंस्थिति-
जंगति । अपि चाबालगं पालमनुभूयमानस्य महीमहीधरमहाणवादिबि-
चित्रसंस्थानसंस्थितस्य जगतः केन शून्यत्वमभिधीयेत शून्यवादिनः । यश्च
सर्वस्य शून्यत्वमपि प्रतिजानाति प्रलपति च स्वयमिति स्ववचसां व्याह-
तिमपि नावधारयति । किञ्चेतस्मिन्दर्शने दर्शनस्थानादिपदानां स्थाने
पश्यनातिष्ठनेत्यादिशब्दानां प्रयोगोऽप्यनुद्ध एव । तस्मादिदं मतं सर्ववा-
नुपपन्नमिति सिद्धम् ॥३२॥

* अथैकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ॥६॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् । २।२।३३।

युक्तवच्छसीगतसमयनिरासानन्तरं विवसनानामाहृतानां मतमपा-

* जनानां किमनेकान्तवादो युक्तोऽथवा न हि ? । अवस्थादेनैक-

क्रियते । तत्र जिनमतं सच्चित्तमूलमाहोस्विदसच्चित्तकमिति संक्षये सच्चित्तकमिति पूर्वः पक्षः । तथा हि जीवाजीवाद्यवसंवरनिर्जरबधमोक्षाख्याः सप्त पदार्था ग्राह्यतममिन्द्रियाः । तत्र जीवः कार्यपरिमाणकश्चेतनः । अजीवो जोग्यवर्गः । विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरात्मवः । सवृणोतीन्द्रियधावनमिति मन्त्रो यमनियमादिः । निर्जरस्तपस्तप्तशिलारोहणादिरूपम् । यन्त्रपदेन तद्धेतुभूतं कर्मोच्यते । मोक्षः कर्मोच्छ्रित्या सततोर्ध्वगमनम् । एवमणुव्यतिरिक्तप्रध्यानामस्तिकायपदेन ग्रहणम् । तेषां च पञ्चभेदाः जीवधर्माधर्मपुद्गलाकाशास्तिकाया इत्येतेषामवान्तरानन्तभेदा ग्राह्यतदर्थे प्रदर्शिताः । तेषां सर्वेषां सप्तभङ्गीन्यायेन व्यवस्थितिः क्रियते । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवपतव्यं, स्यादस्ति चावपतव्यम्, स्यान्नास्ति चावपतव्यं, स्यादस्ति नास्ति चावपतव्यमिति तत्स्वरूपम् । एकस्यैव पदार्थस्य कथञ्चिदवस्थाभेदेन देशादिभेदेन च सत्त्वं तस्यैव च प्रकारान्तरेणासत्त्वम् । एवमेव सर्वत्रानैकान्त्येन पर्यवस्थानमिति ।

अत्रोच्यते-नैकस्मिन्नसम्भवादिति । न युक्तोऽनेकान्तवादो जैनानामिति । कुतः ? एकस्मिन् वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वसत्त्वा सत्त्ववतव्यत्वावपतव्यत्वादीनां परस्परविरुद्धानां धर्माणामसम्भवात् । न हि समेषां पदार्थानां विरुद्धधर्माक्रान्तर्यं सम्भवति । तद्धि योगपक्षेन देशकालावस्थाभेदेन वा ? प्राप्तेऽसम्भवात् । द्वितीये सिद्धसाधनात् । नित्यपदार्थानाञ्च प्रकारद्वयेनापि नानैकान्त्यम् । तस्मादसङ्गतमयुक्तञ्च जैनदर्शनम् ॥३३॥

दाभ्यां यत्वासत्त्वे उभे यतः ॥१८॥ एकस्यैव सतो युक्त इति प्राप्तेऽपि यो-
यते । अनैकान्त्यं पदार्थानां युगपन्निव सम्भवेत् ॥१९॥ देशादिभेदतद्वापि
सिद्धसाधनतो न तत् । नित्यानाञ्च पदार्थानामुभयथा न तद्वेत् ॥२०॥
आत्मनो देहमानसं कास्त्वर्मावोऽपि तन्मते । अनित्यत्वं विकारित्यात्
पर्यायस्वाकृतावपि ॥२१॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् । २।२।३४।

यथैषां मते विच्छेदमाद्यन्धानमेकस्मिन् वस्तुनि न सम्भवति । एवमात्मनः कात्स्न्यस्याप्यसम्भवः । आत्मनो देहपरिमाणत्वे कर्मवशान्मनुष्यात्मनो भक्षणादिक्षुद्रजन्तुदारीरे कृत्स्नस्य प्रवेष्टानुपपत्तेः । अल्पादारीरकमक्षकाद्यात्मनश्च गज्यादिवृक्षच्छरीरे कृत्स्नैर्नावहपमानानुपपत्तेरचासङ्गतमाहृतमतम् ॥३४॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । २।२।३५।

न चैवं पर्यायपदवाच्यगंकोचविकाशाध्यतयात्मनोऽवस्थाभेदाङ्गीकारेणापि विरोधारिहारः । आत्मनः संकोचविकाशयमवस्थे तत्र विकारित्वादिवोपप्रसङ्गात् । विकारित्वे सत्यनित्यत्वापत्त्या तद्वन्धमोक्षाम्युपगमस्य बाधात् ॥३५॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद्विशेषः २ २।३६।

अन्त्यं मोक्षावस्थस्यात्मनो यत्परिमाणं तस्यैव स्वाभाविकस्य नित्यस्य परिमाणस्य यद्वमोक्षावस्थायामप्यवस्थित्यात्मतत्परिमाणयोरुभयोरुभयावस्थायामपि नित्यत्वादविरोधान्पूनाधिकभावानुपपत्तेर्नात्मनः दारीरपरिमाणकत्वमुपपद्यते । तस्मादसमञ्जसमेव विवर्तनदर्शनम् ॥३६॥

ॐ अथ पत्यधिकरणम् ॥७॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । २।२।३७।

पूर्वाधिकरणे धैक्षिकाचारविधुराणां सुञ्चितकेयानां दिग्धराणां मतमपाकृतम् । तद्वर्द्धिकाचाररहितानां शैवानां मतं मतिस्थमायातीति

* अविष्टानृत्यमात्रं तु यदताम्परमात्मनः । पाद्युपतादिशैवानां मतं समञ्जसं न वा ॥२२॥ आद्यः कृत्वावष्टान्तान्नियन्तृत्वस्य सम्भवात् ।

तन्निरस्यते । तत्र केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादिनां कापालकालामुत्पा-
द्युपतानां शैवानामन्येषाञ्च नैयायिकादीनां मतस्य सामञ्जस्यमाहोस्वि-
न्नेति संशये सामञ्जस्यमिति पूर्वपक्षः ।

तथा हि-पशुपालविमोक्षणार्थं कापालिकी पाशुपती च दीक्षावश्यं
ग्राह्या । तत्र निमित्तोपादानयोर्भेदो निमित्तकारणञ्च पशुपतिः । मुद्रिका-
पद्मधारणादिकमेव मोक्षसाधनम् । तथा चोक्तं शैवागमे-

कण्ठिका रुक्मञ्चैव कुण्डलञ्च शिखामणिः ।

भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्रापद्मप्रचक्षते ॥

मुद्रिकापद्मतत्त्वज्ञः परमुद्राविधारकः ।

भगवत्सन्निभमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमुच्छति ॥

एवं गणकारिकायाम् ।

लामा मला उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः ।

दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तयः ।

इति । धर्मार्यादिसाधकध्यापारस्य विधेर्द्विविध्यम् । प्रधानभूतत्वं
गुणभूतत्वञ्च । तत्र प्रधानभूता साक्षाद्वर्मेहेतुश्चर्या । साऽपि द्विविधा ।
व्रतरूपा द्वाररूपा च । तदुक्तं नकुनीक्षेन । भस्मस्नानशय्योपहारजपप्रद-
क्षिणानि श्रतम्" भस्मना शिपवणं स्नायीतेत्यादिकम् । क्राथनस्यन्दन-
मन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितश्रापणानि द्वाराणि । स्पष्टमेतत्तन्त्रे ।
एवं कालामुखागमे-कपालपाथभोजनशयभस्मस्नानतस्त्राशनलगुडधारण-
भुराकुम्भस्थापनानि कुम्भे देवाराधनानि चाभीष्टफलपलम्भकानि ।
एवञ्च कोपालिकादिदर्शनानां सामञ्जस्यम् ।

स्वयमभ्युत्थात्मानं तदेधतेति च श्रुतेः ॥२३॥ निमित्तत्वमुपादानत्वञ्चा-
पीक्षस्य सम्मतम् । समञ्जसं न तत्तेषां मतं वेदविरोधतः ॥२४॥ प्रसारी-
रस्य पशुद्वयं नियन्तृत्वं कथं भवेत् ? । शयनभस्मनि च स्नानं कपाले
भोजनं तथा ॥२५॥ शृङ्गारणादिधर्मा ये पाशुपतादिनिर्मता । तेषां वेद-
विरुद्धत्वादसमञ्जसमेव तत् ॥२६॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते-पत्युरसामञ्जस्याविति । पूर्वाधिकरणसूत्रान्तेत्य-
नुवर्तते । पत्युः परमेश्वरस्य केवलमधिष्ठातृतया कारणत्वं नोपपद्यते । अतो
निमित्तकारणत्वमेवेद्वरस्येति वदतां मतस्यासामञ्जस्यम् । "तदेकत बहु
स्याम्प्रजायेय" (छा० ६।२।३।) "तदात्मानं स्वयमकुर्वत" (तै० ३।७)
"सञ्चत्यन्वाभवत्" (तै० २।६।) "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय (पु० सू०) इत्यादिभूतयस्त्वेकस्यैव परमपुरुषस्य अगदुपादा-
नत्वं निमित्तत्वञ्चाभिदधते । तस्यैव च वेदनस्य मोक्षोपायत्वमपि दर्श-
यन्ति । तस्माद्देविदृष्टप्रक्रियाध्ययनादनुष्ठानाद्यभिधानाञ्चासामञ्जस्यमेव
कापालिकपाशुपतादीनां मतस्येति ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च । २।२।३८ ।

इतश्चासामञ्जस्यम् । असम्बन्धस्य प्रधानादेः प्रत्येयत्वायोगादीद्वारेण
कश्चित्सम्बन्धो वाच्यः । तत्र समवायसंयोगो न सम्भवतः । ईश्वरस्य
तन्मतेऽपरीरत्वात् । नापि सम्बन्धान्तरमनुपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । २।२।३९ ।

सद्यरीराणां कुलालादीनामधिष्ठानत्वदर्जनमवलम्ब्यवानुमानादीद्वरस्य
प्रधानाधिष्ठानत्वमुच्यते । न च पशुपतेर्निमित्तभूतस्य कुलालादिदृष्टान्तेन
प्रधानाधिष्ठानत्वमुपपद्यते । कुलालस्य सद्यरीरत्वात्त्वदीयमतानुमित्तस्येश्वर-
स्यापरीरत्वाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैरूप्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्छेद भोगादिभ्यः । २।२।४० ।

भोक्तुः क्षेत्रज्ञस्यापरीरस्यैव करणवच्छेदराद्यधिष्ठानत्ववदीद्वरस्या-
प्यपरीरस्य प्रधानाधिष्ठानत्वमुपपद्यते इति चेन्न, भोगादिभ्यः । न जीव-
दृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रधानाधिष्ठानत्वमुपपद्यते । जीव इव पशुपतावपि पुण्य-
पापफलभोगापत्तेः । अदृष्टभोगार्थमेव करणवच्छेदराद्यधिष्ठानत्वं जीवस्य ।
त्वदीयमतसिद्धेश्वरस्यापि तथात्वापत्तेर्नाधिष्ठानत्वमपि परमेश्वरस्येति
॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा १२।२।४१।

बाधद्वयार्थे पशुपतेः पुण्यपापरूपाहृष्टवशात्प्रधानाधिष्ठानत्वस्वीकारे
जीववदन्तवत्त्वं सृष्टिसंहाराद्यास्पदत्वमसर्वज्ञता च स्यादित्यसमञ्जसमेवेदं
मतम् । शीवागमे वेदाविरोधिनामपि कियतां धर्माणामुपलब्धिरस्ति तथापि
निमित्तोपादानभेदशबभूवस्त्वान्नमगस्यात्मध्यानादीनां वेदविद्वद्भ्यानां धर्माणां
तद्दर्शने बाहुल्यादसामञ्जस्यं सिद्धम् ॥ ४१ ॥

ॐ अथोत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥८॥

उत्पत्त्यसम्भवात् २।२।४२।

एवं केवलाधिष्ठाश्रीद्वरकारणवादस्य दौर्बल्योपस्य पाशुपतमतस्य
ध्रुतिविरुद्धत्वादसामञ्जस्यमुक्तम् । तन्निराकरणेन च पञ्चरात्रप्रतिपा-
द्यवैष्णवमतं मतिस्थमापद्यते । इति तत्र विचारः । क्रियते । तत्र भागवत-
मतस्य सामञ्जस्यमस्ति न वेत्याद्या विप्रतिपत्तिस्तदर्थं तदभिधायकपञ्च-
रात्रतन्त्रस्य सर्वथाप्रामाण्यमुक्तं शिकाप्रामाण्यमाहोस्वित्कात्स्न्येन प्रामाण्य-
मेवेति संशयः । तदर्थमपि केपाञ्चिक्त्वाञ्चरात्रिकाणां वचनानां जीवो-
त्पत्तौ तात्पर्यमस्ति न वेति च विदयः ।

* मतस्य वैष्णवस्याप्यसामञ्जस्यं भवेन्न वा ? । जीवोत्पत्तेः समु-
त्पत्तेस्ताद् भवेदेव हि तस्य तत् ॥२७॥ वचसां पाञ्चरात्राणां केपाञ्चिक्त्वं
भवेद्यदि । जीवोत्पत्तावन्निश्चयस्तदाप्रामाण्यमाशिकम् ॥२८॥ सम्भवेत्
पञ्चरात्रस्यासामञ्जस्यं तदा भवेत् । गोप्यमिनापि दुर्बलं वैष्णवस्य
मतस्य हि ॥२९॥ जीवोत्पत्तिरिति न तात्पर्यं पञ्चरात्रगिरां वचनम् । सर्वेषां
प्राणिनाञ्चोक्ता ध्रुतो यस्मादनादिता ॥३०॥ सङ्कल्पणादिकानाञ्च
ब्रह्मत्वेन निजेष्यया । अस्तारुणोतीति हि तात्पर्यं तद्गिरां मतम् ॥३१॥
'स एनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चिनः ।' इत्थं विप्रतिपेधाच्च जीवो-
त्पत्तौ विशेषतः ॥३२॥ प्रामाण्यं पञ्चरात्रस्य कात्स्न्येनास्ति ततो गत्यम् ।

तत्र पाञ्चरात्रिकाणां वेपाञ्चिदपि वचनानां जीवोत्पत्ती तात्पर्यं
स्मात्तर्हि तेषामसम्भवार्याभिधायकत्वेनाधिकमप्रामाण्यमपि पञ्चरात्रस्य
दुर्भारं स्यात्तथासति तन्मूलकस्य वैष्णवमतस्याप्यसामञ्जस्यं सुतरां समा-
पन्नं स्यादिति मनसि निधाय पूर्वपक्षयति-प्रस्यंब-“परमकारणात्परब्रह्म-
भूतादामुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रबुध्नसंज्ञं मनो-
जायते तस्मादनिरुजसंज्ञोऽहङ्कारो जायते” (परम संहितायाम्) इत्यादि-
प्रक्रियाप्रतिपादकवचसां जीवोत्पत्ती तात्पर्यमिति ।

तत्र सिद्धांतयति-उत्पत्त्यसम्भवादिति नैषां पाञ्चरात्रिकाणां वच-
नानां जीवोत्पत्ती तात्पर्यम् । कुतः ? जीवोत्पत्तेरसम्भवस्तस्मादिति ।
जीवोत्पत्तिः श्रुतिषु नोक्तम्यते । प्रस्युत श्रुतयो जीवस्थानादित्वं नित्य-
त्वञ्चामनन्ति । “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” (का० २।१८) “ज्ञात्री
द्वावजाबीशानीदो” (श्वे० १।६) “नित्यो नित्यानाञ्चेतनश्चेतनानाम्”
(श्वे० ६।१३) “अजो नित्यः साक्षतोऽयं पुराणो न हन्यते” (का० २।८)
इति । तस्मान्नेषां पाञ्चरात्रिकाणां वचनानां जीवोत्पत्ती तात्पर्यम् ।
तथा चासम्भवार्याभिधायकत्वानांशिकमपि पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमिति
तन्मूलकस्य वैष्णवमतस्यापि नासामाञ्जस्यम् ॥४२॥

न च कर्तुः करणम् । २।२।४३।

एवं “सङ्कर्षणात्प्रबुध्नसंज्ञं मनो जायते”- (परमसं०) इत्यस्यापि

तद् वैष्णवमतस्यापि सामञ्जस्यं हि चाक्षतम् ॥३३॥ एतेन पञ्चरात्रस्यां
शिकाप्रामाण्यवादिनः । निरस्ता वेदितव्या हि व्यापातश्चान्यथा भवेत्
॥३४॥ सर्वजभगवद्भाष्ये व्याहृतेः सम्भवः कुतः ? । दिव्यं ज्ञानञ्च गीता-
या नो चेत् सन्दिग्धतामियात् ॥३५॥ अत्र साक्षतं मतं केचिन्निरस्यन्ति न
तद् वरम् । यतोऽजः जडा वा सा सन्निरस्यन्निधीयताम् ॥३६॥ पश्य-
धिकरणेनैव गतार्थत्वा न चादिमः । रचनानुपपत्त्यैव निरस्तत्वान्न चान्तिमः
॥३७॥

कतुर्जीवात् करणं मनो नोत्पत्तुमीष्ट इति नास्यापि वाक्यस्य जीवात्मनः सकाशादन्तः करणस्वरूपस्य मनस उत्पत्तिरित्यत्र तात्पर्यम् “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” (मु० २।१।३) इति परब्रह्मण एव तदुत्पत्तेः श्रूयमाणत्वात् । तस्माच्छ्रुतिविपरीतार्थं नैषां वेदानुसारिणां पाञ्चरात्रिकवचसां तात्पर्यं सम्भवतीति न तत्तन्त्रस्य लेखतोऽन्यप्रामाण्यमिति ॥४३॥

कुत्र तद्योतेषां वाक्यानां तात्पर्यमित्यत्राह-

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । २।२।४४।

वा सत्त्वस्त्वर्थं तन्विताभावाद्धां निवर्तयति । “वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते” (परमसं०) इत्यादिवाक्यानां न जीवोत्पत्ती तात्पर्यमपितु सङ्कर्षणादीनां विज्ञानादिभावे परब्रह्मभावे सति स्वेच्छावतारप्रवृत्त एव तात्पर्यम् । एवञ्च ‘जायते’ इति न जीवादीनामुत्पत्तिरभिधीयते, अपि तु “अजायमानो बहुधा विजायते” (पुरुषसूक्त) इत्यादिश्रुतिभिरवाप्तसमस्तकामस्याजन्मनोऽपि परस्य पुंसः स्वेच्छावतारो यथोदीयते तथा प्रकृतेऽपि सङ्कर्षणप्रभृतीनां परमपुरुषस्यैव स्वेच्छावतारस्त्वमभिहितम् । जीवमनोज्ञाद्वारादिशब्दानाञ्च तदधिष्ठातृसङ्कर्षणप्रबुद्धानिरुद्धाभिधायकत्वं प्राणाकाशादिशब्दवदिति तु न विस्मर्तव्यम् । तस्मात्तदभिधायिपञ्चरात्रप्रामाण्यस्याप्रतिषेधः ।

अयमभिसन्धिः-परं ब्रह्मैव प्रपन्नं जनमनोरथपूरणाय स्वानितरसाधारणानुकम्पया स्वेच्छयाऽऽत्मानं धतुर्ध्वं ह्रस्वरूपेण विधाय अगद्रक्षयति । तथा चोक्तं-“कतं व्यत्वेन वै अत्र चातुरारम्यमुपास्यते । क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिर्ग्राह्यैरागमन्तु सत् (पौष्करसंहितायाम्) । इति तस्मात् परमस्थतं त्रय परमपुरुषस्य सङ्कर्षणादिस्वरूपेणावतारः सम्भवत्येवेति न पञ्चरात्रप्रामाण्यस्य प्रतिषेधः ॥४४॥

विप्रतिषेधाच्च । २।२।४५।

जीवोत्पत्ती न तात्पर्यं तेषां बाधयानामित्येतावत्तैव न सन्तोऽप्यमपि तु जीवोत्पत्तेः विप्रतिषेधोऽपि दृश्यते तस्मिन्नेव तन्त्रे । तथा हि-

अचेतना परार्था च नित्या सतत विक्रिया ।

त्रिगुणा कर्मिणा क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ॥

व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्यादत्र पुरुषस्य च ।

सत्त्वनादिरनन्तश्च परमाद्येन निदिष्टतः ॥ (परमसं०)

यस्तदग्रन्थकर्तृत्वं जीवोत्पत्तिं विप्रतिषेधति कथं स एष स्वकण्ठरवेण तदुत्पत्तिं ब्रूयात् । अपि च पूर्वपरिपूर्वालोचनायामेकस्यामेव पाञ्चरात्रिकसंहितायां मिथो विपट्टार्थप्रतिपादकत्वेन व्याहृतिदुर्बारा स्यात् । तस्मात्प्रह्यस्मिन् तन्त्रे क्वापि जीवोत्पत्तिर्वेदविरोधचोपलभ्यते येनास्याग्रामाभ्यं स्यात् । यत्तु "साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलम्बमानः शाण्डिल्यः पाञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान्" इत्यादिनाय वेदनिन्दोपलम्भान्नेदं शास्त्रं प्रमाणतामध्यास्त इत्याहुस्तदप्यविचारितरमणीयम् । 'न हि निन्दा निन्दितु' मिति न्यायेन गृह्यमाणार्थप्रशंसायामेव तस्य तात्पर्यात् । यथा छान्दोग्ये भूमविद्यायां नारदस्य "ऋग्वेदं भगवोऽप्येभि" (छा० ७।१।२) इत्यादिभिः कानिचिद्विद्यासाधनान्यभिधाय "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविन्" (छा० ७।१।३) इति स्वात्मभेदोऽनवाप्तिकथनमुपविश्यमानभूमविद्याप्रशंसार्थकमेव न तूदीरितविद्यानिन्दार्थम् । एवं प्रकृते वेदार्थस्य परमदुर्ज्ञेयत्वेन सुखावबोधार्थमस्य शास्त्रस्य शाण्डिल्येन शास्त्रान्तराण्यपहृत्य ग्रहणं कृतमिति युज्यत एव । तत्र च ग्रहीतव्येऽर्थे प्रेमातिशयद्योतनाय प्रशंसापि युज्यत इत्येतावता न तद्व्याप्यस्य वेदनिन्दायां तात्पर्यम् । तथैवोक्तं परमसंहितायाम्-

अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।

युक्तानि च मयाङ्गानि बाधोवाच्ययुक्तानि च ॥

न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् ।

श्रेयोमार्गं प्रपद्यामि येन सिद्धिर्भविष्यति ॥ (परमसं०)

इति । तस्मान्नास्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धार्थमिथायित्वेनाप्रामाण्यं
लेशतोऽपीति सर्वं निरवयम् ॥४५॥ ×

× अत्रेदं विचार्यते । केचित्स्विदमधिकरणं पञ्चरात्रप्रामाण्यप्रति-
पेये योजयामासुः । तेषामयम्भावो यदस्मिन् पादे सर्वेभ्योऽधिकरणेभ्यो
वेदविरुद्धानां मतानामसामञ्जस्यप्रदर्शनमेवोपक्रान्तमत एव पूर्वतनेषु सप्त-
स्वधिकरणेषु तथा दृश्यते । एवमनेनाप्यधिकरणेन पञ्चरात्रप्रामाण्यमेव
निराक्रियते । अन्यथा तूपक्रमविरोधः स्यादिति । अन्ये तु दक्षितकारण-
वादनिराकरणमेवास्याधिकरणस्य प्रयोजनमूचुः । अपरे स्वनेन पञ्चरात्र-
स्याधिकमप्रामाण्यमेव प्रसाधयामासुः । तत् सर्वं सूत्रकुदभिप्रेतार्थविरुद्धम् ।
तथा हि--भगवान् वावरायणो वेदार्थं निखिनीषुः संक्षेपेण वेदान्तसूत्राणि
प्रणीय विस्तरेण च तदुपबृंहणाय भारतसंहितां ध्यरीरचत् । तत्र मोक्ष-
धर्मे पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यं विस्तरेण प्रतिपादितवान् ।

“इदं दत्तसहस्रादि भारतारूपानविस्तरात् । आविध्य मतिमन्थानं
दध्नी घृतमिवोद्धृतम् ॥ नबनीतं यथा दध्नी द्विपशं ब्राह्मणो यथा । भारण्य-
कञ्च वेदेभ्य ओपधीभ्यो यथामृतम् ॥ इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुश्रितम् ॥ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितम-
नुपतमम् । ऋग्यजुः सामभिर्बुध्दमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ भविष्यति प्रमाणं
वा एतदेवानुशासनम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्” ॥

तथा श्रीमपर्वण्यपि--

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतज्ञशरणैः । सर्वनीयश्च तेभ्यश्च पूज-
नीयश्च माधवः ॥ सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्ग्रहणेन यः ।

इत्यादिप्रबन्धेन । तथा च यः स्यनिमित्तभारते भगवदुपासनादिप्रति-
पादकपाञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रामाण्यं समर्थयति स एव कथं तस्याप्रामाण्य-

इति धीमगच्छप्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

मन्नामिदध्यात् । तस्माद्भाषाधिकरणेऽप्रामाण्यं साध्यत इति । एतेनाधि-
कमप्रामाण्यमिति व्याख्यातृणां मतमप्यपाकृतम् । परमदुर्मेघसोऽपि स्थोक्ति-
विरोधमवगच्छन्ति कथं तर्हि यदंघ्रिपद्मानुध्यायिनः साधारणजना अप्या-
प्ततमा भवन्ति स एव साक्षात्परमपुरुष एकस्मिन्नेव स्वनिमित्तो व्याहृत-
मुपदिशेत् । एवं साक्षतमतनिराकरणमपि नात्र प्रकृतं विकल्पासहत्वात् ।
तथाहि-जगत्कारणत्वेन स्वीकृता सा शक्तिरजडा जडा वा ? आद्ये तु
पत्यधिकरणेनैव गतार्थत्वात् न पृथगधिकरणस्य प्रयोजनम् । अन्तिमेऽपि
सांख्यनिरासेनैव तस्या अपि कारणत्वनिरासः इति न तद्वृण्णायाधिकर-
णान्तरस्य प्रयोजनम् । अतोऽस्मद्भाष्यकारीयव्याख्यानमेव उभायः । एवं
“उत्पत्यसम्भवात्” (२।२।४२) इत्यस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वमप्यसङ्गतम् । यतोऽ-
स्मिन् पात्रेऽधिकरणादिमसूत्रस्यैव सिद्धान्तसूत्रत्वमित्यनपोहितनियमस्य
जागृत्यत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

महामहोपाध्यायः स्वामि
श्रीरघुवराचार्यः ।

श्रीमद्भगवद्गोमानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया

आनन्दभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ॐ अथ विषयधिकरणम् ॥१॥

धृतिविरुद्धत्वेन परपक्षाणां भ्रममूलकत्वेनाप्रामाण्यमभिधाय धृती-
नामपि परस्परविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यशङ्का स्यादिति तदपाकरणार्थं पश्चात्तनं
पादद्वयमारम्भते । तथादी सृष्ट्यादिवाक्यानामविरोधं प्रतिपादयितुमाका-
शमधिकृत्य पूर्वपक्षयति--

न विषयदधृतेः । २।३।१।

आकाश उत्पद्यते न वेति संशये नोत्पद्यत एवाकाशः । कुतः ? ।
अधृतेः । धृतावुत्पत्तेरधृतेः । छान्दोग्ये "सदेव सोम्येदमग्र असीत्" "तदे-
क्षत बहुस्याम्प्रजायेय" "तत्तेजोऽसृजत" (छा० ६।२।३।) इति सृष्टिवान्त्ये
गगनस्योत्पत्तिर्न ध्रूयते । असम्भववृत्तिरवा आकाशस्योत्पत्तिः । निरव-
यवत्वात् । यथा निरवयवस्यात्मन उत्पत्तिर्न सम्भवति तथाकाशस्यापीति ।
"एतस्मादात्मन आकाशस्त्वभूतः" (तै० २।१।) इत्यादिवचनन्तु विरुद्ध-
त्वादप्रमागमिति पूर्वः पक्षः ॥१॥

अस्ति तु । २।३।२।

तुल्यः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । अस्त्येवाकाशस्योत्पत्तिः । "तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१।) इति धृतेः । न चास्याः

* उत्पद्यते न वाऽऽकाशो नो निरवयवत्वतः । अधृतेदचापि, नैतद्वि-
धृतावुत्पत्तिदर्शनात् ॥१॥ कारणव्यतिरेकान्नामृतत्वधृतिवाच्यता । वि-
यतो या व्यवस्थाञ्च वायोरपि च सा तथा ॥२॥

स्वरवेणोत्पत्तिमाकाशस्यानिदधत्वाः धृतेरप्रामाण्यं शक्यमुपपत्त्यमितुम् ।
न ह्यस्ति परस्परं विरोधो येनैकस्या अप्रामाण्यं स्यात् । छान्दोग्ये तु तेजः
आरम्य सृष्टिरुपन्यस्यते । ततः प्रागाकाशस्य तैत्तिरीयधृतिसम्भवा सृष्टि-
रवगन्तुं शक्यंवेति न कश्चिद्विरोधः । निरवयवत्वेन गगनस्यानुत्पत्तिरिति
मतन्तु धृतिपराहतत्वाद्देयमिति सिद्धान्तः ॥२॥

भूयः समाशङ्कते-

गोण्यसम्भवात् ।२।३।३।

यदुक्तं "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इति धृत्त्याकाशस्योत्पत्तिरवग-
म्यत इति तदुक्तम् तस्याः धृतेर्गोणित्वात् । कुतः ? "तत्तेजोऽसृजत"
(छा० ६।२।३।) इत्यन्यत्र तेजस एव प्रथमसृष्टिः ध्रूयते, तदानुगुण्येन
वियदुत्पत्तिश्च धृतिर्गोण्येव । तर्केण दृढीकृतस्यैवार्थस्य धृतिप्रतिपाद्यत्वात् ।
तर्कभाकाशस्य सवंगतत्वेन विभुत्वेनात्मवदुत्पत्तेरसम्भवमाह । प्रत्युत
विभुरूपस्यात्मनो यथा नित्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यनुमानान्नित्यत्वमेव
॥ ३ ॥

शब्दान्वा ।२।३।४।

"वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" (बृ० ४।३।३।) इति धृतिशब्दान्वा-
काशस्यामृतत्वमुच्यते तस्मात्त वियदुत्पत्तिः सम्भवति ॥४॥

ननु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इति धृती ध्रूयमाणस्य सम्भूतप-
दस्यैकस्यैवाकाशे गोणत्वमन्यादी च प्राधान्यमिति कथं शङ्क्यते इत्या-
शङ्कयामाह-

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ।२।३।५।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१।) इत्येक-
स्यैवाकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति सर्वानुपपत्तस्य सम्भूतपदस्याकाशे गो-
णत्वेऽपि वाग्वादी मुख्यत्वं स्यादेव । ब्रह्मशब्दवत् । यथा ब्रह्मशब्दस्य

“अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तै० ३।१।) इत्यादिष्वन्नादिषु गौणत्वं
 “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” (तै० ३।६।) इत्यत्र च मुख्यत्वम् । तथा
 प्रकृते सम्भूतपदस्यापि मुख्यत्वं गौणत्वञ्च सम्भवति ॥५॥

सिद्धान्तयति--

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् । २।३।६।

“येनाधृतं धृतसम्भवस्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इतिच्छान्दो-
 ग्यादिष्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा प्रतिपादिता । तस्याश्चाहानिरा-
 काशस्य ब्रह्मकार्यत्वेनैव भवति । कारणभूतस्यैकस्य ब्रह्मण एव नित्यत्वेन
 तदव्यतिरेकात् ब्रह्मकार्यभूतानामाकाशादीनामिति ॥६॥

शब्देभ्यश्च । २।३।७।

छान्दोग्याद्युपनिषत्सु विषयादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । “सदेव सोम्येदमग्र
 आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१।) इति सृष्टेः प्रागेकत्वमभिधाय
 “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं” (छा० ६।८।७।) इत्यादिशब्देभ्यश्च ब्रह्मात्मकत्वे-
 नाव्यतिरेकः कार्यभूतेष्वाकाशादिषु प्रतीयते । तेजस उत्पत्तिर्नाकाशोत्पत्ति
 प्रतिपेक्षति ॥७॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् । २।३।८।

तु सन्दर्भार्थं । यद्यपिच्छान्दोग्ये “तत्तेजोऽमृतजत” इत्यत्राकाशस्यो-
 त्पत्तिर्न स्पष्टमभिहिता तथापि “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-
 तनाः सत्प्रतिष्ठाः” (छा० ८।६।) “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्याकाशादेः
 सर्वस्य ब्रह्मविकारस्त्वचनेन सर्वस्य ब्रह्मणो विभाग उत्पत्तिरभिहितैवेत्य-
 वगन्तव्यम् । लोकवत् । यथा लोके मृदो विभागो मृदः उत्पन्नस्तथा प्रकृ-
 तेऽपीति ॥८॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । २।३।६।

एतेन ब्रह्मणो विद्यदुत्पत्तिरिति व्याख्यानं वायुरपि विद्यदन्तर्गतादा-
काशभावभाषणाद्ब्रह्मणः सम्भूत इति वायुरप्युत्पत्तिमतया व्याख्यातः ।
वायोर्लक्ष्यप्रतिषेधस्तद्विषयकामृतत्ववचनञ्चापेक्षिकम् । वायोऽनित्यत्वे तस्या
एवैक विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हानिः स्मृतः । वायोः धूमव्याख्या-
नान्तुत्तरायम् ॥६॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । २।३।१०।

सुप्तदोऽवधारणार्थकः । सतः सदा विद्यमानस्य परमकारणस्य परस्य
ब्रह्मण उत्पत्त्यसम्भवः । फलतः ? अनुपपत्तेः । ब्रह्मणः कारणत्वान्वेषणे-
तस्यापि कारणमिति स्यादनवस्था । अपहृतपाप्मत्वादिगुणकस्य तस्य
जन्महेतुकपुण्यपापामावेनोत्पत्त्यनुपपत्तेः । “न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिपः” (स्वे० ६।६) इति स्फुटं तज्जनकत्यनिषेधाच्च तज्जन्मानुपपत्ते-
रिति ॥१०॥

ॐ अथ तेजोऽधिकरणम् ॥२॥

तेजोऽस्तथाह्यह । २।३।११।

छान्दोग्ये ब्रह्मणस्तेजस उत्पत्तिः श्रूयते तैत्तिरीये तु वायोस्तदुत्पत्ति-
रित्युभयोर्वाक्ययोरस्ति परस्परं विरोधो न वेति संशये न ह्येकेन पदार्थेन
युगपद् द्वाभ्यां शक्यमुत्पत्तमित्यस्ति विरोध इति प्राप्त आह तेजोऽस्त-
थाह्यहेति । प्रतः वायोः सकाशात्तेज उत्पद्यते । तथा ह्यह श्रूतिः
“वायोरग्नि” (तै० २।१) अनेतनाद्यायोस्तत्सजातीयस्याचेतनस्य तेजस

* तेजोजलक्षितीनां किं ह्युत्पत्तिः पवनादितः ? । अथवा ब्रह्मणः ?
किं स्याद् वाय्वादेः श्रुतिवाक्यतः ॥३॥ तदभिध्यानतो लिङ्गाद् रापवाद्
ब्रह्मणश्च सा । ईक्षतेस्तेज इत्यादेः सम्भवात्तत्तनोहरेः ॥४॥

उत्पत्तिः सम्भवति न तु विजातीयान्नेतनादग्रहणः । तस्माद्वायोस्तदुत्पत्तिमुत्पत्त्यादग्रहणस्तदुत्पत्तेरपि गीणत्वान्नास्ति विरोध इति पूर्वपक्षाय-
सूचम् ॥११॥

आपः ॥२३॥१२।

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते । "तदपोऽसृजत" (छा० ६।२।३) इत्यादि
छान्दोग्यवाक्यस्य "अन्नेराप" (तै० २।१) इति तैत्तिरीयवाक्येन विरोधोऽ-
स्ति न वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु अतस्तेजस एवाप उत्पद्यन्ते हि यस्मात्तथा
तेजसोऽपामुत्पत्तिमन्नेराप इति धृतिराहेति ॥१२॥

पृथिवी २।३।१३।

अत्राप्यतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते । अतः अद्भ्यः पृथिवी जायते हि
यस्मात्तथा पृथिव्या अद्भ्य उत्पत्तिं "ता अन्नमसृजन्त" (छा० ६।२।३।)
इति धृतिराहेति ॥१३॥

तदधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥२३॥१४।

पूर्वमूत्रमनुवर्तते । "ता अन्नमसृजन्त" (छा० ६।२।३।) इत्यादावन्न-
शब्देन पृथिव्या ग्रहणं कुत इति चेत्तदाह तदधिकारेत्यादि । तदन्नम् पृथि-
व्येव । कुतः ? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । "तत्तजोऽसृजत" इति महा-
भूतसृष्ट्यधिकारात् "यदन्नं रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्चुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्य" (छा० ६।) इति रूपकपनावन्नशब्देनाप्येजसोः
सजातीयया पृथिव्या एवाभिधानमुच्यते । तथा तैत्तिरीये समानप्रकरणे
"अद्भ्यः पृथिवी" (तै० २।१) इत्यद्भ्यः पृथिव्या एवोत्पत्तिरभिधीयते ।
तथा चादनीयजातस्य पृथिवी विकारतया कार्यमभिधानोऽयमन्नशब्दः
कारणभूतामनुवर्तमानमिषत्त इति ॥१४॥

तदेवं केवलेभ्यस्तेषु आदिभ्य एवावादिसृष्टिरिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्त-
यति ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । २३।१५।

तुल्यवदः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तदभिध्यानरूपादेव तल्लिङ्गात्सोऽभिध्यानकर्ता परमात्मैव तेजोबन्नादीनां सर्वेषां सृष्टिकर्ता । अभिध्यानमीक्षणं बहुस्यामिति संकल्प एव । अयमाशयः “तदैक्षत बहु स्यामप्रजायेव” (छा० ६।२।३) इति संकल्प्य “तत्तेजोऽसृजत” एवं “तत्तेज ऐक्षत बहु स्यामप्रजायेयेति तदपोऽसृजत” “ता आप ऐक्षन्त बह्वपः स्याम प्रजायेमहि” (छा० ६।२।४) इत्यात्मनो बहुमयनसंकल्पपेक्षणस्य तेजः प्रभृतिशरीरत्वेनात्मसृष्टिकरणसामर्थ्यस्य च परमात्मन एव सम्भवात् । तेज आदीनामचेतनानां तदसम्भवात् । तथा च तेज आदीनामवाच्यत्वादवस्थानुपपत्तिः । परमात्मनस्तु “यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि”त्यारभ्य “य आकाशे तिष्ठन् यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमवति” (यु० ३।७।१२) इत्येवमाद्यन्तर्यामिभ्युत्तिष्ठिष्ठाकाशादिसर्वशरीरस्य सत्यसंकल्पस्य विविन्नसृष्टिरचनादाक्षितमत्तः सर्वत्रस्याकाशवायुतेजोऽवायुत्पादकत्वोपपत्तेः । स एव परमात्माकाशादिशरीर ईक्षणपूर्वकमाकाशादीनामुत्पादक इति सिद्धम् ॥१५॥

 # अथ विपर्ययाधिकरणम् ॥३॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । २।३।१६।

एवं भौतिकमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रसंगक्रममभिधत्ते । उत्पत्तेर्योऽयं क्रमस्तथा न प्रलयक्रमः । किन्तु विपर्ययेण सतः सृष्टिक्रमात्प्रलयक्रमोऽवगन्तव्यः । कुतः ? उपपद्यते च । प्रातिलोभ्येन प्रलय उपपद्यते । लोके नहि प्रवेशानुसंगं निष्क्रमणमुपलभ्यतेऽपि तु विपर्ययेणैव । तथा प्रलयक्रमोऽपि वेदितव्यः “पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि” (युवा० २ रा०) इत्यादिश्रुतेः ॥१६॥

* किमुत्पत्तिक्रमेणैव लयक्रमोऽवगम्यया । सन्निहितत्वतः श्रुत

ॐ अथान्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥४॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् । २।३।१७।

“एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (सं० २।१।) इत्यात्मन आकाशा-
दुत्पत्तिक्रमस्य “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” (मु० २।१।
३।) इत्युक्तेनात्मन इन्द्रियाण्युत्पत्तिक्रमेण विरोधोऽस्ति न वेति संशयेऽस्ति
विरोध इत्याह—अन्नरेति । विज्ञायतेऽनेनेति श्रुत्यस्या विज्ञानशब्देन बुद्धीन्द्रि-
याणि गृहीतानि स्युः । सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुत्यनुमारात् । संशयात्मका-
न्मनसो निश्चयात्मिकाया युद्धे भेदाद्बुद्धेरपि ग्रहणम् ।

तथात्मन इन्द्रियाणामुत्पत्तिस्तदनन्तरमाकाशावायुज्योतिराद्युत्पत्तिरि-
त्यात्मनो भूतानाञ्चान्तरात् इन्द्रियाणामुत्पत्तौ “एतस्माज्जायते प्राणः”
(मु० २।१।३) इतीदं वाक्यमेव लिङ्गं ज्ञापकं तस्मात्लिङ्गादात्मन इन्द्रि-
यप्राणबुद्धिमनांसि समुत्पद्यन्ते । तेभ्यो भूतानीत्यनेन क्रमेणात्मन आकाशः
सम्भूत इति साक्षादात्मन आकाशाद्युत्पत्तिक्रमस्य विरोधोऽस्तीति चेन्न ।
कुतः ? अविशेषात् “यस्य गृथिवी शरीरं” “यस्यापः शरीरम्” इत्याद्य-
न्तर्यामिभ्युत्पत्तिभ्यः सर्वेषां भूतेन्द्रियादीनां परमात्मशरीरत्वावगमान् । शरी-
रवाचकशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानादिति सिद्धान्तात् । एवञ्च भूतेन्द्रि-

याद्य एवावगम्यताम् ॥५॥ विपर्ययेण विज्ञेयो सोपि कस्यातिसन्निधेः ।
यतः कारणसत्तायां कार्यनाशोऽबलवयते ॥६॥

* साक्षादात्मन आकाशाद्युत्पत्तिक्रम ईरितः । विरोधस्तस्य च प्राण-
द्युत्पत्तिक्रमतो न वा ? ॥७॥ तल्लिङ्गात् विरोधः स्यान्मैव यद्विरुद्धता ।
साक्षादोपादि सर्वेषामुत्पत्तेरविरोधनः ॥८॥ भूतेन्द्रियादिशब्दानामीश-
वाचकता यतः । शरीरवाचकः शब्दाः पर्यवस्यन्ति देहिनि ॥९॥

यादिपदानां भूतेन्द्रियादिशरीरकग्रह्यामिषायकत्वात्सर्वेषामपि साध्याद्ब्रह्मण
उत्पत्तेरविरोधात् । ब्रह्मणोऽन्यस्मादुत्पत्तिस्वीकारे तस्य ब्रह्मानग्यत्वानु-
पपत्त्या कारणात्कार्यस्य व्यतिरेकत्वनिष्पत्तेः कारणगोचरानेन सर्वकार्यवि-
ज्ञानप्रतिज्ञायाः हानिः स्यात् । तस्मादुक्त एवार्थोऽवगन्तव्य इति ।
॥ १७ ॥

तत्तद्वस्तुवाचकत्वेन सत्त्वानां ब्रह्मणि कथं मुख्यवृत्त्या प्रवृत्तिरित्याह ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् २।३।१८।

तुल्यन्दः शंकाव्यायर्तकः । चराचरवस्तुव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशस्तद्वाचकः
शब्दो ब्रह्मण्यभावतो मुख्य एव स्यात् । कुतः ? तद्भावभावित्वात् । चरा-
चराणां तदन्तर्गतानां तेषः प्रभृतीनां ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मभावेन भाविन-
त्वात् । ब्रह्मणः शरीरितया मुख्यत्वात् । चराचरस्य तच्छरीरतया तदी-
यत्वेन गौणत्वात् । तथा च यस्य भावेन यो भावितो भवति स तस्माद्
गौण एव भवति । यथा सिप्यं पुत्रत्वेन पश्यतीत्यत्र पुत्रभावेन भावितो
दृष्टः सिप्यो गौण एव पुत्रस्तु मुख्यः । एवं चराचराणां ब्रह्मभावभावित-
त्वाद् ब्रह्मणि मुख्यत्वोपपत्तेः । चराचराणां गौणत्वम् । तथा नैकस्यैव
शब्दस्य मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मामिषायकत्वं गौण्या च वृत्त्या चराचरबोधक-
त्वमिति न कश्चिद्विरोध इति ॥१८॥

* अथात्माधिकरणम् ॥५॥

नात्माऽश्रुतेनित्यत्वाच्च ताभ्यः । २।३।१९।

एवं परब्रह्मणोऽतिलस्य विद्यदादिप्रपञ्चस्योत्पत्तिमिषाय जीवात्म-

* आकाशादेरिषोत्पत्तिर्जीवस्याप्यस्ति वा न हि । अस्त्येकत्वश्रुते-
रपैवं प्रतिज्ञायाश्च विहितः ॥१०॥ प्रजामृष्टिध्रुमेदवापि नैतच्छ्रुतेर-
भावतः । नित्यत्वश्रवणाच्चापि नात्मनो जन्म युज्यते ॥११॥

विषये चास्त्रार्थः प्रस्तूयते । तत्राकाशस्योत्पत्तिरिव जीवस्यापि ब्रह्मण
उत्पत्तिरस्ति न वा ? किं युक्तम् ? अस्तित्वेव । कुतः ? 'सदेव सोम्येद-
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' । (छा० ६।२।२) इति सूष्टेः प्राक्काल एक-
त्वनिश्चयात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च तथा सत्येवोपपत्तेः ।
विषदादेरिव जीवस्याप्युत्पत्तिर्वादिन्यः श्रुत्यश्च सन्ति । "प्रजापति प्रजाः
असृजत" (यजु० २ अ०) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तै० ३।१)
इत्यादिभिश्चराचरजगत् उत्पत्तिकथनाज्जगदन्तर्गतस्य जीवस्याप्युत्पत्ति-
मत्वमवगम्यते । न च "तत्त्वमसि" (छा० ६।८।७) इत्यादिवाक्यं जीवस्य
ब्रह्मत्वबोधनात्तस्य च नित्यत्वाज्जीवस्यापि तथास्त्विति वाच्यम् । "सर्वं
खल्विदं ब्रह्म" (छा० ३।१४।१) इत्यादिभिश्चाकाशस्यापि ब्रह्मत्वप्रति-
पादनात्तस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गे । तस्मादाकाशादिवज्जीवस्याप्युत्पत्तिर-
स्तीति प्राप्ते समाधायते-नात्माऽध्रुतेः । न जीवात्मोत्पद्यते । कुतः अयु-
तेः । तथाऽश्रवणात् । न तादृशी काचिदपि श्रुतिरस्ति यत्र जीवोत्पत्तिः
श्रुता भवेत् । प्रस्तुत श्रुतिभ्यो नित्यत्वमेवावगम्यते । तथाहि-"अजो
नित्यः द्वाश्चतोऽयं पुराणो न हन्यते" (का० २।१८।१) "न जायते म्रियते
वा विपश्चित्" (का० २।१८) "आजो द्वावजावीशानीशौ" (श्वे० १।६)
"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" (श्वे० ६।१३) इत्याद्यनेकश्रुतिभ्य
आत्मनो नित्यत्वमेवावगम्यते ।

यत् "एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोदाहृतः कुत्स्नः प्रज्ञानघन एव-
तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानुबिनश्यति" (बृ० ४।५।१३) इत्यनया
श्रुत्याऽत्मनो विनाशः श्रूयत इति । तन्न । उत्तरवाक्यशेषे "न प्रेत्य
संजास्ति" (बृ० ४।५।१३) इति संज्ञामात्रस्यैव विनाशोऽभिहितो न जीव-
स्वरूपस्य । अत एव "न वा अरेऽहं मोहं ब्रह्मीम्यविनाशी वा अरेऽयमा-
त्माऽनुच्छिद्यिष्यमी" (बृ० ४।५।१४) इति श्रुत्या स्पष्टमेवात्मनोऽविना-
शित्वमनुच्छिद्यिष्यमन्वमभिहितम् । तस्मान्नात्मन उत्पत्तिमत्त्वम् । यथा
चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया उपपत्तिस्तथा वदयत उपरिष्ठाविति
सर्वमुपपन्नम् ॥१६॥

* अथ जाधिकरणम् ॥६॥

ज्ञोस्त एव २।३।२०।

पाकाद्यादिवज्जीवो नोत्पद्यत इत्यभिहितम् इदानीं तत्स्वरूपं निरूप्यते । तत्र काणभुजाभिमतं स्वयमचेतनं कादाचित्क चैतन्यगुणकमित्येकः पक्षः । कपिलाद्यभिमतं चिन्मात्रमिति द्वितीयः । जातृत्वमेवेति तृतीयः । तत्र किं युक्तम् ? कादाचित्कचैतन्यगुणकमिति । कुतः ? आत्ममनःसंयोगजमेवागन्तुकं चैतन्यम् । नित्यचैतन्ये तु मुमुक्षुर्मूर्च्छादिष्वपि तदुपलब्धिरविकलं सदानस्मादागन्तुकं चैतन्यगुणकमेवात्मनः स्वरूपमिति । तदयुक्तम् । धृतिम्यद्विचिन्मात्रमेवात्मनः स्वरूपमवगम्यते । “यो विज्ञानं तिष्ठन्” (बु० ३।७।२२) “विज्ञानमानन्दमग्रह” (बु० ३।६।२८) “सत्यं ज्ञानमनन्तं अग्रह” (तै० २।१।१) “अनन्तरो बाह्यः कुत्सनः प्रज्ञानघन एव” (बु० ४।५।१३।) इति । तथा “ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः” (वि० पु० १।२।६।) इति स्मृतिम्यदन ज्ञानस्वरूपमेयोच्यते । एवमिदुपाधीनामुत्पत्तिविनाशो न येते तद्वशाच्च ज्ञानस्वरूपे जीवेऽपि लाक्षणिकः प्रयोगः । “प्रज्ञानघन एवैतन्मयो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति” (बु० २।५।१३।) इत्यादी । न च जीवात्मनो ज्ञानत्वे जातृत्वे वा स्वाभाविकेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतस्य सर्वथ सर्ववोपलब्धिप्रसङ्गः करणानाञ्च धैर्यमिति वाच्यम् । अग्रे समाधास्यमानत्वात् । अतो विज्ञानमेवात्मनः स्वरूपम् ।

* स्वयमचेतनः कादाचित्कचैतन्यवानथो । चिन्मात्रमथवा जाता जीवः किञ्चात्र युज्यते ? ॥१२॥ मूर्च्छागुणुत्पद्यवस्थायां ज्ञानाभावात् चान्तिमी । चिन्मात्रं वा स विज्ञेयः धृतिस्मृत्योस्तथोक्तितः ॥१३॥ धृतावुत्पत्तिनाशो तु ह्यपाव्युत्पत्तिनाशतः । जज्ञेतेनः धृतेरेवागुभोरक्रान्त्यादिहेतुतः ॥१४॥ गुणादालोपकवद् व्याख्या पादादी वेदना मता । मूर्च्छादो ज्ञानसङ्कोचाभ्रानिष्यविज्ञः गुबुध्यताम् ॥१५॥ तदगुणसारतस्तद्व्यपदेशस्त्वितिनाशत् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-ज्ञोऽत एवेति । ताम्य इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अतो
 वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वाभावान्नित्यत्वाच्चोत्पत्तिमत्त्वाभावेनाचित्तस्वत्वपरि-
 णामित्वमपि नास्त्यतो नित्यत्वेन सदेकारसत्त्वाच्च । अयमात्मा ज्ञस्वरूप
 एव न ज्ञानमात्रस्वरूपः । ताम्यः श्रुतिम्यः । “अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
 स आत्मा” (छा० ८।१२।४) “मनसंवेत्तान् कामान् पश्यन् रमते” (छा०
 ८।१२।५।) “नोपजनं स्मरन्निदं धारीरम्” छा० ८।१२।३।) “सत्यकामः
 सत्यसंकल्पः” (छा० ८।७।१) इत्यादिश्रुतिम्यो बद्धमुक्तोभयावस्थात्मनो
 ज्ञातृत्वावगमात् । एवं “न पश्यो मृत्युं पश्यति” (छा० ७।२६।२) “वि-
 ज्ञातारमरे केन विजानीयात्” (छा० ६।५।१५) “जानात्येवायं पुरुषः”
 “एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा”
 (प्र० ४।१।) “एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाप्प्योऽक्षकला” (प्र० ६।५।) इत्या-
 दिश्रुतिम्यः स्पष्टमस्य ज्ञातृत्वमवगम्यते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” “विज्ञानं
 यज्ञं तनुते” इत्यादौ ज्ञानमात्रमप्यपदेशस्तु ज्ञानस्य प्रधानगुणत्वात्स्वरूपानु-
 सम्बन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाज्ज्ञानवत्स्वयं प्रकाशकत्वादोपपद्यते ।
 ॥ २० ॥

आत्मनः सर्वंगतत्वं निराकरोति-

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥२॥३॥२१॥

ताम्य इत्यनुवर्तते । नायमात्मा सर्वंगतः विन्त्वणुरेव । उत्क्रान्तिगत्याग-
 तीनाम् । आत्मोत्क्रान्तिसद्वृत्तितदागतिश्रुतिम्य इत्यर्थः । “तेन प्रद्योतेनैव
 आत्मा निष्क्रामति” (ब० ६।४।२।) “ये वै के चास्मात्लोकात्प्रयन्ति
 चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” (कौषी० १।२।) “तस्मात्लोकात्पुनरेत्यस्मै
 लोकाय कर्मणे” (ब० ६।४।२।) इत्यादिगत्यागत्युत्क्रान्तिश्रुतिम्य आत्मनः
 सर्वंगतत्वं नोपपद्यते विन्त्वणुत्वमेव । सर्वंगतस्य विभोः गतिभ्रागतिश्च नोप-
 पद्यते । तस्मादात्मनोऽणुरत्वमेव ॥२१॥

स्वात्मना चोत्तरयो ॥२॥३॥२२॥

चोऽवधारणार्थः । देहस्यात्मसकामादपाकरणरूपाया देहात्मवियोग-
रूपाया उत्क्रान्तित्वस्वीकारे स्यात्कषयिचिदियमुत्क्रान्तिः । अथवा देहस्वा-
मित्वनिवृत्तिरेवोत्क्रान्तिः सा च विमुक्तेऽप्यात्मनः सम्भवति । उत्तरयोगोऽप्या-
गत्योस्तु न कषयिचिदपि सम्भवः । स्वात्मना सम्बद्धत्वात् । अतस्ते स्वात्म-
नैव सम्भवतस्तस्मादणुरेवात्मा ॥२२॥

नाणुरतच्छूतेरिति चेन्नेतराधिकारात् २।३।२३।

“स वा एष महानज आत्मा” (बृ० ६।४।२५) इति महस्यध्रुतेन
जीवोऽणुरिति चेन्न, इतराधिकारात् । जीवादितरस्य परमेश्वरस्य तयाधि-
कारात् । “यस्यानुवित्तः प्रविष्टोऽहं आत्मा” (बृ० ६।४।१३) इति मध्ये पर-
मात्मा प्रतिपाद्यते । तस्यैवेदं महत्त्वमुपदिश्यते न जीवात्मनः ॥२३॥

स्वशब्दोन्मानान्मयाञ्च ॥२॥३॥२४॥

“एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविद्येत्”
(मु० ३।१।६।) स्वस्याणुत्वस्य वाचको योऽणुशब्द आत्मपदसामानाधि-
करण्येन निर्दिष्टस्तस्मानुन्मानान्च सर्वस्यः स्थूलपरिमाणस्य चूडस्यमान-
मुन्मानमत्यन्तापकृष्टपरिमाणमितियावत्तस्मात् । “वाक्काग्रघटभागस्य घटतया
कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्यायकल्पते” (इवे० ५।६।)
“आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” (इवे० ५।८।) इत्याराग्रमात्रोन्मानान्च
जीवोऽणुरेव ॥२४॥

नन्वात्मनोऽणुत्वे देहव्यापिसुखाद्यनुभवविरोध इत्याशङ्कां मतान्तरेण
परिहरति--

अविरोधश्चन्दनवत् ॥२॥३॥२५॥

यथा चन्दनचिन्दुः घरीरेकदेशस्यः घरीरेव्यापि सुखञ्जनयति । तथा-
ऽणुर्जीवोऽपि देहव्यापिसुखादिकमनुभवतीत्यविरोधः ॥२५॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदिहि

॥२३॥२६॥

ननु चन्दनविन्दोद्वेगविशेषेऽवस्थितिर्हृदयते । आत्मनस्त्वणुत्वेन काप्य-
वस्थितिर्नोपलभ्यत इति चेन्न जीयस्यापि तदभ्युपगमात् । “योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्गोतिः” (बृ० ६।३।७) “हृदि ह्ययमात्मा तत्रैकमसत्
नाडीनाम्” (प्र० ३।६।) इत्यलपरिमाणे हृदि जीवस्यावस्थित्यभ्युपगमव-
चनेनाणुत्वमिति ॥२६॥

इदानीं स्वमतमाह--

गुणाद्वाऽलोकयत् ॥२३॥२७॥

बाधन्नेन मतान्तरं व्यवच्छिद्यते । स्वमते तु जीवात्माणुह्रस्वोऽपि
स्वगुणेन ज्ञानेन कृत्स्नं देहं व्याप्यावस्थितः । आलोकयत् । व्यापिप्रभा-
गुणकप्रदीपवत् । यथाऽल्पोऽपिबुद्देकदेशस्थो दीपः प्रमातृमतेन व्यापकेन स्वगु-
णेन कृत्स्नं देहं प्रकाशयति । तद्वदात्माऽपि ज्ञानेन कृत्स्नं देहं व्याप्य तद्दे-
हनादिकं जानाति ॥२७॥

ननु गुणस्य गुणिव्यतिरिक्तदेशोऽवस्थानाद्दर्शनाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत एत्यादौ
च ज्ञानस्यैवात्मस्वरूपत्वध्वजगतात् कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तगुणत्वं कथं
या देशान्तरे व्याप्यावस्थानमित्याद्युपायमाह--

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥२३॥२८॥

पुष्पपेटिकातो दूरस्थस्यापि पुंसः पुष्पात्मकपृथिवीगुणस्य गन्धस्य व्य-
तिरेकेण देशान्तर उपलम्भदर्शनाज्ज्ञानस्यापि तद्गुण्यात्मव्यतिरेको नि-
ष्पद्यते । न च “विज्ञानं यज्ञं तनुत” (नै० १२।५।१।) इतिधृतिविरोधेनो-
क्तपुक्त्वा ज्ञानस्यात्मव्यतिरेको नोपपद्यत इति वाच्यम् । तथा च दर्शयति
धृतिः । आत्मनो हृदयायतनस्वमणुपरिमाणुत्वञ्चाभिधाय “आनोमस्य

आनन्दस्य" इति ज्ञानगुणेनात्मनः सर्वदेहव्यापित्वं दर्शयति धृतिस्तस्मात्प्र
धृतिविरोधः ॥ ८॥

पृथगुपदेशात् । २।३।२६।

"न हि विज्ञानुविज्ञातेविपरिलोपो विद्यते" (बु० १६।३।३०) इति
विज्ञानुरात्मनो विज्ञातेर्ज्ञानगुणस्य विपरिलोपो विनाशो न विद्यते । इति
ज्ञानुरात्मनस्तद्व्युत्पन्नतस्य ज्ञानस्य पृथक्पदपदेशात् । यिज्ज्व "प्रज्ञया
सरोरं समागता" (फोपी० ३।६।) इत्यात्मनः कर्तृत्वेन ज्ञानस्य करणत्वेन
पृथगुपदेशाद् व्यापिज्ञानगुणद्वारास्य जीवस्य सरोरादिव्याप्तिरवगम्यते
॥ २६ ॥

"तहि "विज्ञानं यजं तनुते" इति विज्ञानस्वरूप आत्मेतुपदेशः कथमु-
पपत्ततामिरयनाह -

तद्व्युत्पत्तिसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । २।३।३०।

मुद्राब्धः सांकाय्यावर्तकः । आत्मनो विज्ञानगुणसारत्वादिज्ञानमिति-
व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुण इति । प्राज्ञवत् । "यःसर्वज्ञः सर्व-
वित्" (मु० १।१।६।) इति सर्वज्ञातृत्वेन धृतः प्राज्ञो ज्ञानगुणसारत्वात्
"सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इतिज्ञानशब्देन व्यपदिश्यते । यथा च "आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन" (ते० १२।६।) "य एको ब्रह्मण
आनन्द" इत्यानन्दगुणकत्वेन धृतस्य प्राज्ञस्यानन्दगुणसारत्वादानन्दादि-
पदेन आनन्दो ब्रह्म इति व्यजानादिति व्यपदेशस्तद्वदिति ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । २।३।३१।

विज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपभावित्वेन तत्स्वरूपनिर्हणार्थमन्तात्तच्छ-
ब्देनात्मव्यपदेशे न दोषः । मण्डादिषु तथा दर्शनात् । मण्डादयो यावत्स्व-
रूपभाविगोत्वादिषमर्थत्वेन साक्षी गौरिति शब्देन व्यपदिश्यन्ते एवमत्रापि
जीवस्य विज्ञानपदेन व्यपदेशः । ज्ञानवदात्मनोर्जीव रसप्रज्ञाजत्वेन विज्ञान-

व्यपदेशो न दोषायेति चकारेण समुक्चयः ॥३१॥

ननु सुषुप्त्यादिषु ज्ञानस्यानुपलब्धेः कथं यावदात्मभाषित्वमित्यत आह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । २.३.३२।

तु सत्त्वचोद्यं व्यावर्तयति । यथा वास्त्ये पुंस्त्वादेः सत एव यौवने-
ऽभिव्यक्तिः । एवं सुषुप्त्यादिष्वपि सत एव ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्य जाग-
रितादिष्वभिव्यक्तिसम्भवात् स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वोपपत्तिरिति न दोषः
॥ ३२ ॥

एवमात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वञ्चाभिधाय पक्षान्तरे दोषं दर्शयति ।

**नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमोवाऽन्यथा
। २।३।३३।**

अन्यथा ज्ञानमात्रात्मस्वरूपस्वीकारे सर्वगतत्वपक्षे च उपलब्ध्यनुपल-
ब्ध्योद्वेगो नित्यत्वप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वा स्यात् । तत्र ज्ञानात्मपक्षे ज्ञानस्य
स्वप्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशपर्यायाय । अनुपलब्धेर्वक्तुमयोग्यत्वाज्ज्ञानमेवानु-
पलब्धेरपि हेतुरिति चेत्तर्हि ज्ञानस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदोषलब्ध्यनुपल-
ब्धिप्रसङ्गः । अथ विरुद्धकार्ययोर्युगपज्जननायोगाज्ज्ञानोपलब्ध्योरन्य-
तरहेतुः स्याप्यते तदाऽन्यतरनियमः स्यात् । एवमात्मनः सर्वगतत्वपक्षे ।
यथा ज्ञानात्मवादिनस्तर्थाह हेतुजन्यज्ञानवादिनोऽपि समानो दोषः । तथा हि
सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वे सर्वस्याप्यात्मनः सर्वसंयोगात्तदुपलब्धेर्नित्यत्वप्र-
सङ्गः । सर्वगतस्य विद्यमानत्वे तदनुपलब्धेरनुपपत्तेः । सर्वगतत्वमेवानु-
पलब्धेरपि हेतुरिति चेत्सर्वगतत्वस्य सर्वदा वर्तमानत्वात्सर्वदानुपलब्धि
प्रसङ्गात्सर्वदोषलब्ध्यनुपलब्ध्योः प्रसङ्गः । अथ युगपद्विरुद्धकार्यजननायो-
गात्सर्वगतोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरन्यतरहेतुस्यापनेऽन्यतरनियमः स यादित्युभयप-
क्षोऽपि समान एवोक्तदोषप्रसङ्गः ।

करणात्मसोपलब्धेरपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वैः करणैः सर्वदा
संयुक्तत्वात्सर्वदा तदुपलब्ध्यनुपपत्त्यादिप्रसङ्गः समानः । अदृष्टात्मवहेतो-
रपि सर्वसाधारणत्वादुक्तदोषः समानः । अस्माकन्तु स्वकीयहृत्पुण्डरीकेऽ-
वस्थितत्वादात्मनस्तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति व्यवस्था सिद्धेर्नोक्तदोष-
प्रसङ्गः ॥३३॥

✽ अथ कर्त्तृधिकरणम् ॥७॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । २।३।३४।

आत्मनो ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वमप्यस्ति न वेति संशये नास्तीति पूर्वः पक्षः ।
कुतः ? “हृता चेन्मन्यते हन्तुं हतस्वेन्मन्यते हृत्सम् । उभौ तौ न विजा-
नीतो नायं हन्ति न हन्यते” (का० २।१६।) इत्यादिभिरात्मनो हनन-
क्रियाकर्तृत्वं प्रतिपिष्य “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वदाः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते” (गी० ३।२७।) “नान्यं गुणेभ्य
कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपपद्यति” (गी० १४।१६।) इति प्रकृतिगुणानामेव
कर्तृत्वप्रतिपादनात् । तस्मात्स्वगुणद्वारा प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मनः । इति
प्राप्तेऽभिधीयते-कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादिति । आत्मैव कर्त्ता न गुणाः । अचेत-
नानां गुणानां कर्तृत्वासम्भवात् । कुतः आत्मैव कर्त्ता ? शास्त्रार्थवत्त्वात् ।
‘यज्वेत’ ‘बुहोति’ ‘उपासीत’ इत्येवमादीनां स्वर्गमोक्षादिफलसाधनेषु प्रव-
र्तकानां शास्त्राणामर्थवत्त्वात् । शास्त्रस्य तत्तत्प्राप्त्युपायज्ञानजननद्वारा
तत्तदनुष्ठाने प्रवर्तकत्वं तत्तु चेतनस्य जीवस्यैव तत्तदुपायज्ञानं तदनुष्ठा-
नञ्च सम्भवति नत्वचेतनस्य प्रधानस्य । अतस्तत्तत्फलभोक्तुद्वेतेनस्यैव

* कर्तृत्वमात्मनश्चास्य ज्ञातृत्ववत् वाऽस्ति वा ॥१६॥ नायं हन्तीति
गीतायामकर्तृत्वस्य दर्शनात् । गुणानाम्प्रकृतेर्दवापि कर्तृत्वप्रतिपादनात्
॥१७॥ नास्ति, शास्त्रार्थवत्त्वात् कर्तृत्वं श्रुतिसम्मतम् । नित्यत्वानुपप-
द्येत हन्तृत्वाभाव आत्मनः ॥१८॥ गुणसंसर्गतस्तस्य कर्तृत्वं लौकिकं
मतम् । स्वातन्त्र्यात् तदावच्चास्य कर्मण उपरामता ॥१९॥

तत्तत्प्राप्तिसाधनकर्तृत्वेन तदुपदेष्टृणां शास्त्राणामर्थबन्धम् । तस्माच्चे-
तनो जीव एव कर्ता नत्वचेतनं प्रधानम् ।

यत्तु-हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यादिभिरकर्तृत्वमेवात्मनोऽभिहितम् ।
तच्चात्मनो नित्यतयोपपद्यते । प्रवृत्तेः क्रियमाणानीत्यादिकन्तु सांसारिक-
प्रवृत्तिषु जीवस्य कर्तृत्वं सत्त्वादिगुणसंसर्गकृतम् । न स्वरूपप्रयुक्तमतस्त-
देवास्य जन्ममरणहेतुर्भवतीत्यभिहितं तत्रैव "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस-
सोनिजन्मसु" (गी० १३।२१ ।) अतो विवेकी गुणसंसर्गकृतकर्मस्वासत्ति-
विहाय तत्राहंयुद्धिपरित्यागपूर्वकं तत्तत्कर्म कुर्वन्नपि तज्जन्यपुण्यपापाम्यां न
लिप्यत इत्याह "तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु
वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते । यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिरस्य न
लिप्यते" । (गी०) तस्माजीवः कर्त्ता । तथा च धृतिः ' एष हि द्रष्टा
श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्र० ४।६) इति स्पष्टमेव
कर्तृत्वमभिधत्ते ॥३४॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । ३।३।३५।

इतद्वारमन एव कर्तृत्वम् । "तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय" (बृ० ४।१।१७) "एवमेवैष एतान् गृहीत्वा" (बृ० ४।१।१८)
इत्यात्मनो ग्रहणशक्त्युपादानस्वध्वषादकर्तृत्वादानायोगात्तस्य कर्तृत्वमेव ।
तथा तत्रैव "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते" । (बृ० ४।१।८) इति विहा-
रोपदेशाच्चात्मनः कर्तृत्वम् ॥३५॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्यय । २।३।३६

इतद्वच जीवस्यैव कर्तृत्वम् । "विज्ञानं यत्र तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च"
(तै० । २।१।११) इति लौकिकदैहिकक्रियायां विज्ञानशब्दवाच्यस्यात्मनः
कर्तृत्वव्यपदेशाज्जीवः कर्ता । विज्ञानशब्देन वृद्धेर्व्यपदेश इति चेन्न निर्दे-
शविपर्ययः स्यात् । विज्ञानमिति कर्तृत्वेन व्यपदेशो न स्याच्च विज्ञानेनेति
करणत्वेन । तस्याद्वच करणत्वात् ॥३६॥

उपलब्धिवदनियमः । २।३।३७।

प्रधानस्य तत्कार्यस्य वा कर्तृत्वे तस्य सर्वगुण्यसाधारणत्वात्तात्मनश्च सर्वगतत्वेन सर्वत्र सप्रधानाच्च सर्वाणि कर्माणि प्रधानादिकृतानि सर्वेषां भोगाय स्युरिति पूर्वोक्तोपलब्धिवदनियमः स्यात् ॥३७॥

शक्तिविपर्ययात् । २।३।३८।

इतद्व्यात्मन एव कर्तृत्वम् । प्रकृतिकार्यभूताया बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तृत्वे भोक्तृत्वमिति नियमाद्भोक्तृत्वमपि तस्या एव स्यात् । ततद्व्यात्मनो भोक्तृत्वज्ञानतो विपर्ययो हानिः स्यात् तथा सत्यात्मान्युपगमो निष्प्रमाणकः स्यात् । स्याच्च “पृथ्वीऽस्ति भोक्तृभावात्” (सां० का० २७ इति स्वोक्तिविरोधः ॥३८॥

समाध्यभावाच्च । २।३।३९।

इतोऽप्यात्मनः कर्तृत्वम् । मोक्षोपायतया स्वदर्शनाभिमतसमाप्यापि बुद्धेरेव कर्तृत्वं विज्ञानस्य कर्तृत्ववादिना स्वीकार्यम् । समाधिश्च प्रकृतितत्कार्यतो मिथोऽहमित्यनुसन्धानरूपः । तथा भूतमनुसन्धानं न हि प्रकृतितत्कार्यात्मना कर्त्तुं शक्यमनुष्ठातुम् तस्मात्प्रकृत्यादितो मित्र आत्मैव कर्त्ता ॥३९॥

यथा च तद्विभयथा । २।३।४०।

आत्मनः कर्तृत्वे करणकलेवरदित्यप्यद्वोऽपि स यदेच्छति नदा कणेति । अन्यदा न करोतीत्येवंरूपा व्यवस्था स्वीयेच्छायां सत्याममस्याच्च गम्भवत्येव । यथा बाइयादिमाधनसप्रधानेऽपि तथा स्वकीयेच्छामनुसृत्य करोति न करोति च । अनतेनात्मिकाया बुद्धेस्तु भोगादीच्छाया प्रभावाच्च स्याद्व्यवस्था । इतद्व्यात्मन एव कर्तृत्वं न प्रकृतेस्तत्कार्यस्येति सिद्धम् ॥४०॥

॥ अथ परायत्ताधिकरणम् ॥ ८॥

परात् तच्छ्रुतेः ॥ २॥ ३॥ ४१॥

एवं गतेन ग्रन्थेनात्मनो जातृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिहितम् । इदानीं तदेव कर्तृत्वमाधत्तुं किञ्चिद्विचार्यते । किमिदं जीवस्य कर्तृत्वं जीवायत् स्वतन्त्रमेवाहोस्वित्परमात्मायत्तमिति संशयः । किं युक्तम् ? स्वातन्त्र्येण जीवायत्तमेव । कुतः यो हि स्वबुद्ध्या शुभमशुभं वा कर्म करोति स एव तत्फलमश्नुते । परमात्मायत्तकर्तृत्वे तु तत्फलभोक्तृत्वमपि परमात्मन एव स्यान्नतु जीवस्य । 'फलं प्रयोक्तरीति' न्यायात् । परमात्मायत्तकर्तृत्वे विधिनिषेधशास्त्राणां वैयर्थ्यमप्यनिवार्यं स्यात् । तस्माज्जीवस्यैव कर्तृत्वम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-परात् तच्छ्रुतेरिति । तुल्यः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत् कर्तृत्वं जीवस्य परात्-जीवान्तर्यामिणः परमात्मन एव भवति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । तस्य जीवकर्तृत्वस्य परमात्मायत्तत्वधृतेः "अन्तः प्रविष्टः चास्ता जनानां सर्वात्मा" (तै० ब्रा० ३।११।१०) "य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृ० ३।७।२२) "एष ह्येवं साधुकर्म कारयति तं यमन्वानुनेपत्येष एवेनमसाधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो ननुस्तते" (कौषी० ३।६) इति । तस्माज्जीवकर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमेव ॥ ४१॥

अथैवं जीवकर्तृत्वस्य परमात्मन धायत्तत्वे तस्य वैयर्थ्यनष्टत्वे स्यातां जीवस्य तु विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यमित्यत आह-

* स्वाधीनं राघवाधीनं वा कर्तृत्वं हि चात्मनः । 'फलं प्रयोक्तरी' म्यायाद् भोक्त्रायत्तं कर्तृता ॥ २०॥ भोक्तृत्वं पुरुषस्यैव पिप्पलादनदर्शनात् । विधिनिषेधशास्त्राणां वैयर्थ्यमपि चान्यथा ॥ २१॥ राघवाधीन-कर्तृत्वं पुरुषस्य धृतिधृतम् । ध्ययता च न विध्यादेः प्रयत्नापेक्षया भवेत् ॥ २२॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिडाऽवैयर्थ्यादिभ्यः ॥२॥३॥४॥२॥

तुष्टाब्दः संकानिर्वर्तकः । जीवेन स्वबुद्ध्या कृतं शुभाशुभं प्रवृत्तमपेक्ष्यान्तर्यामी परमात्मा तादृशीमेव जीवप्रयत्नानुगुणं स्वकीयामनुमतिं प्रदाय तथा जीवं प्रवर्तयति । सर्वेष्वपि शुभाशुभकर्मसु परमपुरुषानुमतिमन्तरेणास्य जीवस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुतः ? विहितप्रतिपिडाऽवैयर्थ्यादिभ्यः । 'यजेत' 'उपासीत' 'न हन्तव्य' इत्येवमादीनां विहितप्रतिसिद्धवानपानामवैयर्थ्यादिभ्यः । तथा च तत्तत्कर्मसु जीवः परमात्मसहाय एव प्रवृत्तिं वा निवृत्तिं वा विदधाति । तेन च स्वयमेव विधिप्रतिपेक्षयोक्त्यो भवति न परमात्मा । जीवकृतप्रयत्नानुगुणप्रवर्तने फलप्रदाने च न परमात्मनोऽपि वैयर्थ्यनिष्ठं इति । उक्तञ्च स्वयमेव भगवता—“तेषां सततशुचतानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । इदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” ॥ (गी. १०।१०) “तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नरापमान् । क्षिपाम्यजलमशुभानामुरीष्वेव योनिषु” (गी० १६।१६) इति । यः परमपुरुषाराधनं कुर्वन् स्वयं तु निर्ममः कर्मानुतिष्ठति तं तत्कर्मण्यमिर्वाचं जनयन् सदबुद्धिप्रदानद्वारा परमात्मैव प्रेरयति । यदच स्वयमभिमानवान् हिंसादिस्वनिपिडककर्माण्याचरति तच्च तथा भूतेष्वेव कर्मसु प्रीतिमुत्पादयन् तत्रैव प्रवर्तयतीति भावः । तथा च न परमात्मनो दोषतेदोऽपि न वा विहितप्रतिपिडानां कर्मणामपि वैयर्थ्यमिति सर्वं निरवयम् ॥४॥२॥

✽ अर्थांशाधिकरणम् ॥६॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्या-
दित्वमधीयत एके ॥२॥३॥४॥३॥

परमात्मानुमोदितस्यैव जीवस्य कर्तृत्वं न स्वत इति निरूपितम् ।

* जीवोऽयं ब्रह्मणो मित्रो ब्रह्मं वो गृह्णीतन्तु वा ? । ब्रह्मांशो ह्यवयव

प्रधावशिष्टं जीवस्वरूपं विचार्यते । यद्यपीदमारम्भणसूत्रे चिन्तितम् ।
 तथापि श्रुतीनां वैविध्यवादिप्रतिपत्तेर्भूयस्संशयमुद्भाष्य प्रागुपदिष्टग्रहा-
 नन्यत्वसिद्धय एव जीवस्य तदंशत्वं प्रतिपादयति । तत्राऽयं जीवो ग्रहणोऽ-
 त्यन्तभिन्न उत्तोपहितं ग्रहं बाहोस्विद्ग्रहांश एवेति संशयः । किं युक्तम् ?
 अत्यन्तभिन्न इति । कथमवगम्यते । “पृथगाहुमानं ऽरेस्तारञ्च मत्वा”
 (श्वे० १।६) “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्नन्नन्योऽनिचाकशीति” (श्वे०
 ४।६) “जाज्ञी ढावजावीधानीक्षी” (श्वे० १।६) इत्यादिषु भेदस्यैव धव-
 णात् । प्रथवा तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधेनात्यन्तभेदानुपपत्तेरुपाध्यवच्छिन्नं
 ग्रहं बाल्यदेशवृत्तित्वेनांशः प्रागुधारणत्वेन च जीव इति ध्यपदिदयते ।
 परमार्थतस्तु न ग्रहणोतिरिक्तो जीवः ।

इत्येवंप्राप्तेऽभिधीयते । अंशो नानाव्यपदेशादिति । अयं जीवो
 ग्रहांश एव । कुतः ? नानात्वव्यपदेशादेकत्वव्यपदेशाच्च । “नित्यो नि-
 त्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” (श्वे० ६।१३)
 “य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्” (बृ० ३।७।२२) “पतिं विश्व-
 स्यात्मेस्वरम्” इत्येवमादिश्रुतिभिर्जीविवेश्वरयोरुभयोरनित्यत्वेन, जीवकाम-
 विधातृत्वेन तयोः शरीरशरीरित्वेनोपास्योपासकत्वेन नियम्यनियन्तृत्वेन
 भूत्यस्वामित्वेन सृज्यस्रष्टृत्वेन रक्ष्यरक्षकत्वेन च जीवपरमात्मनोर्नानात्वेन-

किं स्याद् मिथो भेदस्य च श्रुतेः ॥२३॥ विरोधात् तत्त्वमस्यादेर्ग्रहं बो-
 पहितं तु सः । विज्ञानपनरामेऽयं चोपाधिर्नैव सम्भवेद् ॥२४॥ नानात्व-
 व्यपदेशाच्चाप्येकत्वव्यपदेशतः । ग्रहांश एव जीवः स्यान्मन्त्रवर्णात् स्मृते-
 रपि ॥२५॥ प्रकारोऽंशो विदिष्टस्य चिद्देहत्वाद्विशेषणम् । एकदेशस्य
 चांशस्य दोषा नन्ते प्रकाशवत् ॥२६॥ अनुज्ञापरिहारो तु देहसम्बन्धतोऽ-
 ग्निवत् । प्रभा प्रभावतो मिन्ना तद्वज्जीवोऽपि रामतः ॥२७॥ प्रकारा
 येऽपृथक्सिद्धारत्ते विशेष्यं वदन्ति हि । तथात्वापन्नजीवानां तत्त्वाद्वामेण
 संकता ॥२८॥

व्यपदेशात् । तत्त्वमस्यादिभिर्बर्चस्त्वेन व्यपदेशात् । अपहृतवाप्सोऽविद्या-
प्रत्यनोक्तस्य निरवयानिरञ्जनस्य मायाधीशस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वदे-
करसज्जानस्योपाधिसम्बन्धकृतजीवत्वानुपपत्तेः । अपि दासकितवादित्व-
मधीयत एके । एके दासित्वेन साधर्भणिकास्तथाऽभनन्ति “ग्रहदासा ब्रह्म-
दासा ब्रह्मदेवे कितवाः” (प्र० सू०) इति ब्रह्मणो दासकितवादित्याध्य-
यनेन तस्य सर्वजीवव्यापित्वेन सर्वाऽभेदं ज्ञापयन्ति । “सर्वं तमाप्नोपि
सतोऽस्ति सर्वः” (गी० ११) इति च सर्वव्यापकत्वेन ब्रह्मणः सर्वाभेदत्व-
स्मरणात् । न च “एकोहं बहु स्याम” इत्येकस्यैव ब्रह्मणो बहुभवनत्व-
ध्रुतेर्ब्रह्मण एव जीवभावाऽवगमात्सर्वथा तयोरभेदेन जीवस्य ब्रह्मांगत्व-
व्यपदेश इति वाच्यम् । केवलब्रह्मणो बहुभवनसंकलापूर्वकजगत्कारणत्वा-
द्धीकारे ब्रह्मणि विकारित्वमुत्पदुःखभोक्तृत्वादितोपाणामापत्तेः । सृष्टे-
र्वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माच्चिद्वस्तुधारीरकस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् ।
तथा शक्ति विकारित्वादितोपाणामभिर्दक्षे पर्ववसानात्सुषुप्तदुःखभोक्तृत्वादी-
नाञ्च चिदशे जीवे पर्ववसानाद्ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धेः । न वा सृष्टेर्वैय-
र्थ्यम् । जीवभुवि तमुक्तपर्यवत्त्वेन सार्थकवान् । तस्माज्जीवब्रह्मणोः स्वरू-
पतः स्वभावतश्च भेदाघानात्त्वव्यपदेशस्तयोर्भाष्यव्यापकत्वेन जीवस्य
ब्रह्मणोऽपार्थक्यात्तदव्यतिरेकादनानात्वव्यपदेश इत्युभयविधव्यपदेशोपपत्तये
ब्रह्मांशोऽयं जीव इत्युपपन्नतरम् ।

अर्थेव जीवपरयोनित्यत्वेन नानात्वे समर्थिते तत्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानप्रतिज्ञा होयेत । ब्रह्मातिरिक्तस्य जीवस्यापि नित्यत्वात् । इति चेदु-
च्यते । न तावदुक्तप्रतिज्ञाहानिः । जीवस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमात् । कार्य-
कारणयोरनन्यत्वात् । तथा च कारणस्वरूपब्रह्मज्ञानेन कार्यभूतस्यासि-
लस्य ज्ञानमुपपद्यते । न च तर्हि जीवस्याप्याकाशादिवदेवोत्पत्तिमत्त्वमप्य-
स्त्विति वाच्यम्, विमदादिवदुत्पत्तेरथवणात् । कार्यस्वन्तु बहुप्रमाणानु-
रोधाज्जीवस्याप्यक्षुण्णम् । तच्चावस्थाविशिष्टस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्ति-
रेव । जीवस्यापि तथाऽवस्थान्तरापत्तिक्षणापरिणामान्मुपगमात्कार्य-

स्वम् । तत्राकाशाद्यचेतनानां यथा स्वरूपपरिणामोऽभ्युपेयते न तथा जीवा-
त्मनः स्वरूपपरिणामः । किन्तु ज्ञानसंकोचविकासरूपोऽन्यथाभाव एव ।
एवञ्च स्वरूपाऽन्यथाभावस्योत्पत्तिर्जीवे निषिद्धपथे । “न जायते म्रियते
वा विपश्चित्” (का० २।१८) इत्यादि श्रुतिभिः ।

अयमभिप्रायः । श्रुतयस्तावत्प्रकृतिजीवेन्द्रराणां भोग्यभोक्तृनियन्तृ-
रूपान् पृथक्स्वभावानभिधाय स्वरूपान्यथाभावलक्षणां भोग्योत्पत्तिं
भोक्तृरि जीवात्मनि नित्यत्वव्यवस्थापनेन निराकृत्य भोग्यवर्तिस्वरूपपरि-
णामस्य भोक्तृगतज्ञानसंकोचविकासरूपपरिणामस्य च नियन्तरि परमा-
त्मनि प्रतिपिध्य तस्य स्वाभाविकसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं निरवद्यत्वं नित्य-
स्वरूपं प्रतिपाद्य सर्वदाचिदचितोर्ब्रह्मक्षरीरत्वं ब्रह्मणश्चात्मतया तदन्तर्या-
मित्वमभिदधते । तथा च सर्वदा चिदचिद्वस्तुक्षरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव
कारणावस्थं कार्यावस्थञ्चेति “सर्वं यत्स्विदं ब्रह्म” (छा० ३।१४।१)
इत्यादिभिः प्रतिपादितम् । तदेव ब्रह्म विभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिच्छरीरं
तत्प्रकारं कारणावस्थं प्रलये तिष्ठति । सृष्टिकाले तु विभक्तनामरूप-
रूपं चिदचिच्छरीरं तत्प्रकारं कार्यावस्थं तदेव वर्णते । तत्राचिदंशः कार-
णावस्थायां शब्दादिहीनोऽपि स्वस्मिन् भोग्यत्वनिर्वाहाय शब्दादिमत्तया
स्वरूपेण परिणमते । चिदंशो जीवस्तु स्वकर्मफलभोगाय भोक्तृत्वानुगुण-
ज्ञानविकासरूपपरिणतिमान् भवति । प्रकारिणि नियन्त्रंते च तदवस्थत-
दुभयविशिष्टतारूपविकारो भवतीति कारणावस्थायां अवस्थान्तरापत्ति-
लक्षणस्य विकारस्य चित्यचितिरूपे प्रकारद्वये तत्प्रकारिणि ब्रह्मणि च
समानत्वात् । उभयावस्थायां प्रकारिणो ब्रह्मण एकत्वात् प्रकारज्ञानस्य
प्रकारिज्ञानान्तर्गतत्वात् । एवञ्चैकस्यैव कारणावस्थस्य ब्रह्मणोऽवस्था-
न्तरापत्तिलक्षणविकारमहाद्यं कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यतेतराम् ।
तथा च जीवस्योत्पत्तिमरणवादिनीनां “प्रजापतिः प्रजा असृजत” (यजु०
२ अ०) इत्यादि श्रुतीनां ज्ञानविकाससंकोचशालिदेहसम्बन्धविच्छेदएव
तात्पर्यम् । तदुत्पत्तिप्रतिषेधवादिनीनां तन्मयत्ववादिनीनां “न जायते

प्रियते" (का० २।१८) "नित्यो नित्यानाम्" (द्वे० ६।१३) इत्यादीना-
 न्त्वचिदंशवत्स्वरूपपरिणामाभाव एव तात्पर्यम् । एवं "स वा एष महा-
 नज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" (बृ० ४।४।२५) इत्यादिरूपबो-
 धिनीनां श्रुतीनां निरूप्यतोभयप्रकारविकारराहित्य एव तात्पर्यम् । 'सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय' मिति श्रुत्युक्तं सर्वचिदचिद्वस्तुविशि-
 ष्टस्य ब्रह्मणः सृष्टेः प्रागेवत्वावधारणञ्च नामरूपविभागानर्हंतयोपा-
 द्यते । अत एव तद्वेदे तस्य व्याकुलमासीत्तन्नामरूपम्यामेव व्यापियते"
 (बृ० १।४।७) इति सृष्टेः प्रागेवत्वं नामरूपविभागानन्तरञ्च नानात्वं
 श्रूयते । सर्वव्यक्तिमतः परमात्मनोऽप्यत्र एव जीव इति सर्वमुपपद्यते । येषां
 सम्मात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव सृष्टिकाले भोग्यभोक्तृनियन्तृरूपेण त्रिधा
 परिणमते इति मतं तेषामचिदंशगतानां विकारत्वादितोपाणां चिदंशग-
 तानाञ्च सुखदुःखभोक्तृत्वादितोपाणां ब्रह्मण्यापत्तेर्न काचिद्व्यवस्था ।
 एवमविद्योपाधिके जीवत्वे पारमाधिकोपाधिके च जीवत्वे स्वीक्रियमाणेऽपि
 तुल्यो दोषः । ब्रह्मण एव स्वयं मोहो बन्धश्च रयाताम् उपाधिब्रह्मव्यति-
 रिक्तस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् । अस्माकं पुनः मूक्षमचिदचिद्वस्तुशरीरं
 कारणायत्वं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरञ्च कार्यावस्थं ब्रह्म सर्वदा ज्ञानदायकं
 बलैश्वर्यतेजोवीर्यसत्यकामत्वसत्त्वसंबल्यत्वकारुण्याद्यनन्तगुणविशिष्टं निर-
 स्तामोपशोपञ्चावतिष्ठते । कुतः ? विकारादितोपाणां प्रकारभूतेऽचिदंशे
 पर्यवसानात् । सुखदुःखभोक्तृत्वादीनां प्रकारभूते चिदंशे पर्यवसानात् ।
 नियन्तृत्वादीनान्तु परमात्मधर्मत्वात्तस्मिन्मेवावस्थितिरिति ब्रह्मांशोऽयं
 जीव इति वादे न कदिचदोषलेशः ॥४३॥

मन्त्रवर्णवि २।३।४४।

"पादोऽस्य विश्वा ब्रूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (पु० सू०) इति-
 मन्त्रवर्णञ्च ब्रह्मांशा जीवाः । मन्त्रे पादशब्दो लुप्तवाची । मूर्ध्ना इत्ये-
 कत्वं जाल्पनिप्रायकम् ॥४४॥

अपि स्मर्यते । २।३।४५।

इतश्च ब्रह्मणोऽशो जीवः । “मर्मबांशो जीवलोके जीवभूतः । (गी० १५।७) इति स्मर्यतेऽजीत्यर्थः ॥४५॥

जीवस्य ब्रह्मांशनया ब्रह्मकदेशत्वेन जीवदोषाणां ब्रह्मणि प्रसक्तिमा-
दाहपाह--

प्रकाशादिवत् नैवं परः २।३।४६।

मुक्तवदः साक्षानिवर्तकः । प्रकाशादिवज्जीवो ब्रह्मांशः । यथा सूर्यादेः
भारूपप्रकाशवान् सूर्यादिरिति विक्षेपणत्वेनोपपन्नः सूर्यादीनामंश इत्यभि-
धीयते । यथा च देहिनो देवमनुष्यादिर्देहोऽंशः । तद्वदेकदेशस्य तद्वस्तुनो-
दात्वव्यवहारः । विशिष्टस्य वस्तुनो विक्षेपणमश एव । एवं जीवस्य पर-
मात्मशरीरत्वेन विक्षेपणत्वात्परमात्मनोऽंश एव जीवः । अस्ति च शास्त्रीयोः
व्यवहारो विक्षेपणे “विनेष्यांशोयम्” इति । जीवपरमात्मनोः स्वरूपस्व-
भावयोर्भेदात् जीवदोषाणां परमात्मनि प्रसक्तिरित्याह-नैवं पर इति ।
यथा स्वभावो जीवस्तथा न परः परमात्मेत्यर्थः । यथा प्रभायाः प्रभा-
वानर्थान्तरभूतस्तथा प्रकृतेऽप्यंशांशिभावः । तथा चेममेव भेदमवलम्ब्य
भेदश्रुतीनाम्प्रवृत्तिः । जीवपरमात्मनोर्व्याप्यव्यापकत्वेन जीवस्य परमा-
त्मनोऽपृथक्सिद्धतयाऽपृथक्सिद्धविक्षेपणानां विक्षेप्यपर्यन्तत्वं स्वीकृत्य ‘तत्त्व-
मसि’ इत्याद्यभेदश्रुतीनामपि मुरुषार्थत्वेनैव सार्धं वयमिति ॥४६॥

स्मरन्ति च । २।३।४७।

स्मरन्ति चांशिनः परमात्मनोऽंशभूतजीवगतदोषाणामप्रसक्तिम् । परा-
क्षरादयः । “तत्र यः परमात्मासौ स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते
फलंश्चापि पद्मपत्रभिवाग्मसा” (वि० पु०) “कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ
मोक्षवन्धैः स युज्यते” इत्यादिना । चक्षुर्देन “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्थ-
नश्नान्नन्योऽभिचाकरोति” (श्वे० ४।६) इत्यादि धृतयः परिगृहीता भव-
न्ति ॥४७॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् । २।३।४८।

ननु सर्वेषां जीवानां ब्रह्माद्यत्वे समाने कस्यचिद्वेदाध्ययनादिष्वनुज्ञा कस्यचित्परिहार इति कथमत आह-प्रनुर्जेत्यादि । सर्वेषां जीवानां ब्रह्मा-
द्यत्वेनैकरूपत्वेऽपि ब्राह्मणधूद्रयोः पुण्यपापदेहसम्बन्धहेतुत्वावनुज्ञापरि-
हारौ । यथाऽग्नेरग्नित्वेनैकरूपत्वेऽपि यज्ञीयादेरभ्यर्च्यहस्नानुज्ञा दमशान-
सम्बन्धिनोऽग्नेः परिहारस्तथा ब्राह्मणस्य वेदिकेऽनुज्ञा धूद्रादेः परिहार-
श्लुपपद्यते ॥ ४८ ॥

असन्तत्तेरचान्यतिकरः । २।३।४९।

एवं ब्रह्माद्यत्वेन साम्येऽप्यात्मनोऽणुत्वेन प्रतिक्षरीरं भिन्नत्वात्पस्पर-
मसन्तत्तेरसम्बन्धाज्ज्ञानमुक्ताविधर्माणामप्यतिकरोऽज्ञात्कृत्यमेवेति व्यवस्था ।
उपहितब्रह्मजीववादे विवर्तवादे च जीवपरयोः स्वरूपस्याभेदाज्जीवानां
विभुत्वेन परस्परमभेदान्च धर्माणां व्यतिकरोऽनिवार्यः स्यात् ॥ ४९ ॥

आभास एव च । २।३।५०

नन्वज्ञाननिबन्धनोपाधिभेदात्त परमव्यतिकर इत्यत्राह-नित्यस्वप्रकाश-
स्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानोपहितत्वप्रतिपादने हेतव आभासा एव स्युः । कृतः ?
प्रकाशस्वरूपस्य तस्याविद्यया स्वरूपतिरोधानं स्वरूपनाश एव पर्यवस्यति ।
उपाधीनां भेदेऽपि उपधेयगतधर्माणां पुनः सांख्यमवश्यमेव दुष्परिहरम् ।
चकारात् “पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा” (स्थे० १।६) इत्यादिधृतिवि-
रोधोऽपि ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् । २।३।५१

अदृष्टं स्तब्धं तुकोपाधिभिश्च देवकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य ब्रह्मणस्त्वेदा-
ऽसम्भवात्तत्कृतानां दोषाणां ब्रह्मणि प्रसन्निरनिवार्या ॥ ५१ ॥

अमिसन्ध्यादिप्यपि चैवम् । २।३।५२।

तत्तदन्तःकरणोपहितात्मप्रतिनियतादृष्टजन्मस्वभिप्रायविशेषेषु स्वी-
क्रियमाणेष्वपि परिच्छिन्नोपाधिग्रह्यतिरिक्तस्य कस्यचिदपि पदार्थ-
स्याभावादुपाधिविशिष्टम्रह्यं वेति न दोषनिर्मुक्तः ॥५२॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्मावात् । २।३।५३।

उपहितग्रह्यजीवप्रदेशभेदादव्यवस्था स्यादिति चेन्न, उपाधीनां सर्वेषु
प्रदेशेष्वविशेषेणावस्थितत्वात्प्रदेशानाञ्च तदन्तर्मावात्त दोषनिर्मुक्तिरतः
सत्यमिध्योपाधिपरिच्छिन्नग्रह्यजीवपक्षी न निदुष्टाविति जीवस्य ग्रह्यणो
पृथक्सिद्धविशेषणत्वेनांशत्वमेवेति युक्तः पक्षः ॥५३॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

श्रीमत्पद्मानन्दोपाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

ॐ अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥१॥

तथा प्राणाः २।४।१।

एवमतिक्रान्ते पादे जीवस्य भोगायतनभूतस्पर्शवेहोत्पादकानामाका-
शादिभूतानामुत्पत्त्यादिकं विचिन्त्य जीवस्वरूपं तद्वर्मादिव विचिन्तिता ।
अथ सूक्ष्मशरीरव्यवस्थापकानामिन्द्रियादीनां विचारोऽवशिष्यत इति स
एवेदानीं प्रस्तूयते । तत्र प्राणाः जीववन्नोत्पद्यन्त आहोस्विद्विद्यदादिव-
दुत्पद्यन्त इति संशयः । किं युक्तम् ? नोत्पद्यन्त इत्येव । कुतः ? “तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (तै० २।१।) इत्यादावुत्पत्तिप्रकरणे
प्राणोत्पत्त्यवधारणात् । एवमन्यत्रापि “असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं
तदासीदिति अप्रयो वाव ते अग्रे सदासीत्तदाहुः के ते अप्रय इति प्राणा-
वाव अप्रय इति” (शतप० ६।१।१) इति ऋषिपदाभिधेयप्राणानामुत्पत्तेः
प्रागपि धूममाणत्वात् ।

इति प्राप्तोऽभिधीयते—तथा प्राणा इति । विद्यदादिवदेव प्राणा उत्प-
द्यन्ते । कुतः ? “एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च” (मु० २।
१।३) इति प्राणादीनामपि परमात्मन उत्पत्तिवधारणात् । “आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत्” (ऐत० १।१।१) इति सृष्टेः प्रागेकस्यैव ब्रह्मणोऽ-
वस्थितेरवधारणात् । एतस्याः धृतेरेकवाक्यतासम्पादनार्थमृषिधृतेः पर-

* उत्पद्यन्ते न किंप्राणाः प्राणिवद् व्योमवत्, वा । जन्यन्तेऽयं वरं
किं स्यादाद्यः प्राण् ऋषिसत्तया ॥१॥ ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इति श्रुत्या
तु चान्तिमः । ऋषिधृती तु सर्वेष्टः प्राणेन समुदीरितः ॥२॥

मात्मपरत्वेन नेतव्यत्वात् । “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवा-
भिसंविद्वन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वते” (छा० १।१।५) इत्यादौ प्राणशब्देन
परमात्मन एव ग्रहणात् । एवमुपि शब्दश्च परमेश्वरस्यैव वाचको नेन्द्रिया-
दीनाम् ॥१॥

गौण्यसम्भवात् । २।४।२।

अर्थं “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (तै० २।१)
इत्युत्पत्तिप्रकरणे प्राणानामुत्पत्त्यध्वनादुत्पत्तिधृतियोंणी स्यात् तत्राह-
गौण्यसम्भवात् । गौण्या असम्भवस्तस्मात् । न हि प्राणोत्पत्तिधृतियोंणी
सम्भवति । बाह्यस्येन तत्र तत्र प्राणोत्पत्तेः ध्वनात् । एक विज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधान्न ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च । २।४।३।

इतोऽपि प्राणोत्पत्तिधृतिमुख्यं । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्धर्मोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” (मु०
२।१।३) इति धृतावेकमेव ‘जायते’ इति पदं सर्वप्राण्वेति तत्र प्राणोत्पत्तेव
प्राक्श्रुतम् । सादिपुं तु पश्चादन्वेति न हि प्राक्श्रुतस्य पदस्याव्यवहित-
समनन्तरभाष्यन्वयस्तदव्यवहितेऽप्येव स्यात् । किञ्च न ह्येकमेव पदं
समृद्धुञ्चरितं क्वचिद्गोणं क्वचिच्च मुख्यं स्यात् । वैरूप्यप्रसङ्गात् ।
तस्मात् प्राणानामुत्पत्तिधृतिमुख्या ॥३॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । २।४।४।

प्राणानामाकाशादिवदुत्पत्तिरस्त्येव । कुतः ? वाक्प्राणमनसां पर-
मात्मकारणकतेजोबन्तपूर्वकत्वानिधानात् । “प्रथमयं हि साम्यं मन आपो-
मयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” (छा० ६।५।४) इति धृतौ तथाभिधानात् ।
तस्मात्प्राणपदबोध्यानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्त्येवेति सिद्धम् ॥४॥

ॐ अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥२॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च २।४।५।

एवमिन्द्रियाणां ब्रह्मकार्यत्वमभिधायेदानीं तेषां संख्याया विचारः प्रसीति । तत्रेन्द्रियाणि सप्तैवाहोस्विदेकादशेत्युभयया वचनोपलम्भात् संशयः । तत्र सप्तैवेतिपूर्वपक्षः । श्रुतः ? गतेः । विशेषितत्वाच्च । “सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाया निहितास्सप्त सप्त ॥ (मु० २।१। ८) इति सप्तानामेव गतिरपलम्भ्यते । तेषां स्वरूपतो निर्देशस्तु “यदा पञ्चावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्” (का० ५।६।१०) इति सप्तानामेव निर्देशः । तथा “सप्त ते दीर्घाः प्राणाः द्वावबाह्वो” (तै० सं० ५।१।७।१) इत्यादौ सप्तैव विशेषितास्तस्मात्सप्तैवेन्द्रियाणीति पूर्वः पक्षः ॥५॥

अथ सिद्धान्तः ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् २।४।६।

शुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । हस्तादयोपीन्द्रियाणीतराणि सन्तीत्यतो नैव सप्तैवेन्द्रियाणीति । किन्त्वेकादशेन्द्रियाणि । तथा च श्रुतिः । “दशमे पुर्ये प्राणा आत्मैकादश” (बृ० ३।६।४) अत्रात्मशब्देन मनो गृह्यते । स्मृतिश्चास्मिन्नर्थेऽनुसरति धृत्यर्थम् । “इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्चवेन्द्रियगोचराः” (गी० १३।५) बुद्ध्यादीनां मनोवृत्तित्वात् प्रथमाणनम् । सप्तानां विशेषतो गतिधर्मात्कचित्सप्तोपादानम् । न तत्सप्तत्वसंख्ये-वेन्द्रियाणामित्यवधारणपरम् । तस्मादेकादशेन्द्रियाणीति सिद्धम् । ॥६॥

* इन्द्रियाणाञ्च संख्या तु सप्तैकादश वा भवति । गतेर्विशेषितत्वाच्च सप्तैवेत्यवधार्यताम् ॥३॥ वाक्याणि पापुपादादेशस्यस्यापि वै तथा । ध्वज्यात् स्मरणान्नैवैकादशैव साऽपि तु ॥४॥

* अथ प्राणायुत्वाधिकरणम् ॥३॥

अण्वरच । २।४।७।

ते हीन्द्रियसङ्घानिलम्पाः प्राणा विनव आहोस्विदणव इति पूर्वः पक्षः ।
 कुतः ? "त एते सर्वे एव समाः सर्वजन्ताः" (बु० १।१।१३) इति श्रुतेः ।
 इति प्राप्तेऽभिधीयते-अणवश्चेति-अणव एव प्राणाः । "प्राणमनूत्कामन्तं
 सर्वे प्राणा मनूत्कामन्ति" (बु० ४।४।२) इति तेषामुत्क्रान्तिश्चवणादणु-
 त्वमेव विभूत्वे तूत्क्रान्त्यसम्भवात् । प्राणानां गतावपि पार्श्वस्थं रदृश्य-
 मानत्वादणव एव प्राणाः । इन्द्रियाणाम्प्राप्यकारित्वाच्चक्षुरादेर्गतिमत्त्व-
 मप्यत्र मानम् ॥७॥

X अथ श्रेष्ठपाधिकरणम् ॥४॥

श्रेष्ठश्च । २।४।८।

वागादीन्द्रियाणां स्वरूपस्थितेः प्रवृत्तेश्च मुख्यप्राणाधीनत्वस्य ध्वान्दो-
 ग्यादिधृतिपूपदिश्यमानत्वाद्वागादिम्यस्तस्य श्रेष्ठत्वात् । "प्राणमनूत्का-
 मन्तं सर्वे प्राणा मनूत्कामन्ति" इति च मुख्यप्राणस्य पञ्चबुत्वात्मनः
 श्रेष्ठत्वदर्शनात् । श्रेष्ठः स नोत्पद्यत आहोस्विदुत्पद्यत इति संशयः । तत्रे-

* विमर्शो वाऽणवः ? प्राणा पक्षः को वाच्यः सम्मतः । अनन्तत्वधृ-
 तेराद्योजन्यश्चोत्क्रान्तिधृतेर्मतः ॥१॥ गतावदृश्यमानत्वात् कार्यानिन्त्या-
 दनन्तता ।

X न जायते तु किं मुख्यः प्राणो वा जायते ध्रुवम् ॥६॥ 'यानीद-
 वात'मित्येवं प्रलयेऽपि ध्रुतो ध्रुतः । तस्मान्न जायते मुख्योजुत्पत्त्या
 श्रेष्ठताऽस्य हि ॥७॥ जायते ध्रुतिवाक्यादि ब्रह्मसर्तव्यं सूचतः । उत्क्रा-
 न्त्याऽस्य सरीरस्य वैकल्यस्य च दर्शनात् ॥८॥ प्राणोऽस्य श्रेष्ठता त्वस्या-
 न्येभ्योजुत्पत्तितो न हि ।

निद्रयरूपप्राणोऽस्य प्राणस्य धेष्टस्त्वचानुत्पत्तिमत्त्वेनैव स्यात् । तथा च नासदासीयसूक्ते "आनीदवातं स्वधया तदेवं तस्माद्द्वान्दध परः किञ्च नास" (ऋ० सं० ८।७।१७) इति प्रलयेऽपि प्राणनव्यापारस्य धवणादिति पूर्वपक्षोत्त्वाने सिद्धान्तयति । धेष्टः प्राणोऽप्युत्पद्यते । "एतस्माज्जायते प्राणः" (मु० २।१।३) इति त्वादिवदस्याप्युत्पत्तिधवणात् । आनीदवात-मिति न प्राणमभिधत्ते किन्तु तत्समये परमात्मनः सत्तामेवेति तत्त्वम् ॥ ८ ॥

ॐ अथ वायुक्रियाधिकरणम् ॥५॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । २।४।६।

किमयं मुख्यः प्राणो भूतवायुरेवोत क्रियाविशेष आहोस्त्विकामप्यव-
स्वामापन्नो विशिष्टो वायुरिति संक्षेपे-भूतपरिणतितो वायुरेवायम् । कुतः ?
"वायुरेव प्राणः" इति लौकिकबैदिकानां ध्यवहारात् । यदि तूच्छवास-
निदश्वासादिषु प्राणव्यपदेश इत्युच्यते तदा क्रियैवायं प्राणः । इति प्राप्ते-
ऽभिधीयते- न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति । नायं पञ्चबुद्ध्यात्मा मुख्यः
प्राणो वायुर्वा क्रियावेति किन्तु ततो भिन्न एव । कुतः ? पृथगुपदेशात् ।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सं वायुर्ज्योतिरापः" (मु०
२।१।३।) इति भूतात्मनो वायोः पार्थक्येनोपदेशात् । न क्रिया तस्या अपि
पृथगुपदेशाऽऽस्मन्मवान् तस्मात्ताम्यां भिन्न एव प्राणः । 'वायुरेव प्राण' इति
ध्यवहारस्तु देहधारणयोग्यतामापन्नो वायुरेवायम्प्राणो न तत्त्वान्तरमिति
न वा वायुमात्रमिति सामान्येन सूचयितुम् ॥ ६ ॥

ननु सर्वेन्द्रियेभ्यः प्राणस्य धेष्टत्वात्तस्य च वायुक्रियत्वान्मावाच्च

* वायुः क्रियाऽथवा प्राणो विशिष्टः पवनोऽथवा ॥६॥ प्राणो लोके
च वेदे च व्यवहारस्य दर्शनात् । उच्छ्वासादिक्रिया वा स तत्र प्राणप्रति-
ष्ठितः ॥१०॥ पृथक्सूचित्वादे ततोर्नाशो स्तः किन्तु चान्तिमः । देहधारण-
सामर्थ्याद् वैशिष्ट्यवत्त्वात्मा वायुतः ॥११॥

तेजोवद् भूतान्तरत्वं स्वातन्त्र्येण स्यादित्यत्राह--

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । २।४।१०।

तुल्यदशोऽयं व्यावर्तयति । नायं प्राणोऽन्यादिवत्तत्त्वान्तरं किन्तु चक्षु-
रादिवज्जीवोपकरणमेव । कुतोऽप्यगम्यते ? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । जीवोप-
करणभूतैश्चक्षुरादिभिस्तसह प्राणस्य सिष्टिरूपदेशोऽप्यगम्यते प्राणसंवादादिषु ।
सा च शिष्टिः समानजातीयत्वे समानकार्योपपादकत्वे हि उपपद्यते । नेत-
रथा । प्रादिना प्राणस्वातन्त्र्यनिरासहेतवो गृह्यन्ते ॥ १० ॥

ननु यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्यापि करणत्वमिष्यते तर्हि विषयान्तर-
मपि पृथङ्निर्वाच्यम् नहि रूपादिभ्यः कश्चिद्भिन्नो विषयस्तमुपलभ्यत इति
कथं चक्षुरादिवत्करणत्वमस्येत्यत आह--

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति । २।४।११।

न हि विषयान्तरप्रसंज्ञरूपो दोषः शक्यः समुद्भावयितुम् । प्राणस्य
चक्षुरादिवदकरणत्वात् । न हि तावद्विषयविशेषपरिच्छेदकतया चक्षुरादेर्यथा
करणत्वं तथास्य करणत्वम् । किन्तु विषयव्यापाराभावेऽपि स्वरूपेणैवास्य
जीवोपकारकत्वम् । तथा हि दर्शयति श्रुतिः "यस्मिननुष्कान्ते शरीरं पा-
पिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति" (छा० ५।१।७) इति प्रदक्ष्यं प्राणोत्क-
मणवेलायां वागादिन्द्रियाणां दीयित्वं शरीरविनाशप्रसंज्ञाभिदधती
श्रुतिः प्राणायत्तमेव शरीरेन्द्रियावस्थानं दर्शयति । तथा च प्राणापानादि-
भेदेन भिन्नव्यापारं कुर्वन्प्रयं प्राणो देहधारणादिना जीवमत्यन्तमुपकरोति ।
ततश्चोपकारकत्वमेवात्र करणत्वं वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चचृत्तिर्मनोवद्भ्यपदिश्यते । २।४।१२

प्राणापानादिनामभेदाभिधवासादिकार्यभेदाच्च पृथक्तत्त्वानि प्राणा-
दयः स्युरिति शङ्कामपाकरोति । यथा "कामः संवत्सो विचित्रित्सा श्रद्धा-
श्रद्धा पृतिरपृतिर्हीर्निरित्येतत्सर्वं मन एव" (बृ० १।१।३।३।) इत्यादी

कामादीनां नाम्नः कार्यस्य च भेदेऽपि न सत्त्वान्तरत्वम् । किन्तु मनोवृत्ति-
रूपत्वमेव । तथा “प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन द्रत्येतत्सर्वं प्राण
एव” (बृ० १।१५।३।) इत्यपि प्राणवृत्तय एवेति सर्वं सुस्थम् ॥ १२ ॥

* अथ श्रेष्ठाण्युत्वाधिकरणम् ॥६॥

प्राणश्च ॥२।४।१३॥

अयं मुख्यः प्राणो विभुरणुवेति विज्ञये “सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समो-
ऽनेन सर्वेण” (बृ० १।३।२२।) “प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्” इत्येवमादिवचन-
विभुरेवेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह-प्राणश्चेति । ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति’
(बृ० १।४।४।२।) इत्यादि वचनादणुरेव मुख्यः प्राणः । सर्वेषां देहावस्था-
नस्य प्राणाधीनत्वात्त्वचिद्विभ्रत्वोन्नितं दोषायेति ॥१३॥

+ अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥७॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥२।४।१४॥

अयेन्द्रियरूपप्राणा मुख्यश्च प्राण इतीमे सर्वे स्वकर्मणि स्वयमेव स्वात-
न्त्र्येण प्रवर्तन्त आहोस्विदन्यदेवताधिष्ठिता एव प्रवर्तन्त इति संशये स्वाधि-
कारोचितकार्ये स्वयमेव प्रवर्तन्त इति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तयति-ज्योतिरा-
द्यधिष्ठानन्तु तदामननादिति । तु शब्दः पूर्वपक्षं प्रस्थाचष्टे । ज्योतिरादि-
रम्यादिरूपदेवताभिरधिष्ठितः करणकलापः स्वकार्ये प्रवर्तत इति । कुतः ?

* मुख्यः प्राणो विभुर्वाऽणुः ? ‘सम एभिः’ धृतैर्विभ्रुः । उक्त्वान्ति-
धृतितोऽणुः स्याद् विभ्रुत्वे तदसम्भवात् ॥१२॥ देहस्थितिस्तदाधीना
विभ्रुत्वोन्नितः क्वचित्ततः ।

+ स्वातन्त्र्येण प्रवर्तन्ते प्राणाः किं निजकर्मणि ॥१३॥ देवताधि-
ष्ठिता एव चाथवा, किं भवेदिह ? । स्वाधिकारोचिते कार्ये स्वातन्त्र्येणैव
बुध्यताम् ॥१४॥ भवमग्न्याद्यधिष्ठानं धृतावामन्यते यतः । प्राणिनां
प्राणसम्बन्धान्तिवत्त्वाद् भोक्तृता मता ॥१५॥

तदामननात् । “अग्निर्वाग्भूत्वा मुक्तं प्राविशत्” (ऐत० २।४।) इत्यादिषु तत्तत्कारणस्य तत्तद्देवताधिष्ठानमामन्यते । तस्मान्न स्वातन्त्र्येण करणानां प्रवर्तनम् । किन्तु देवताधिष्ठितानामेव तेषामिति ॥ १४ ॥

यद्येवं देवतानामेवाधिष्ठातृत्वं तर्हि यस्मिन्नां तासामेव भोक्तृत्वं स्यान्न जीवस्येत्यत आह—

प्राणघता शब्दात् । २।४।१५।

एवमधिष्ठातृभूतानां देवतानां सत्वेऽपि प्राणेन्द्रियाध्यक्षेण जीवेनैव सर्वेषां प्राणादीनामधिष्ठातृतया सम्बन्धोऽवगम्यते शब्दभाष्ये धृतिः “अथ यथैतदाकाशमनुविगच्छन् चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः” (छा० ८। १२।४।) इति जीवस्यैव करणग्रामेण सम्बन्धो निश्चीयते । तथा च नानेकदेवतानां भोक्तृत्वादिकमागच्छते ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् । २।४।१६।

तस्य जीवात्मनोऽस्मिन् भोगायतने क्षरीरे भोक्तृतया नित्यत्वात् । स्वाजितकर्मणां फलरूपेण समापन्नमुखदुःखादीनां भोक्तृत्वं नित्यत्वात् जीवस्यैव सम्भवति नान्येषां केषामपीति जीवेनैव करणादीनां सम्बन्धो न देवताभिरिति ॥ १६ ॥

* अथेन्द्रियाधिकरणम् ॥८॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र धेष्टात् २।४।१७।

किं प्राणपदेनावगतानि सर्वाणीन्द्रियाणि, आहोस्विच्छेष्टप्राणव्यतिरिक्तानि तानीनि संशये करणत्वाधिज्ञेयात्मवाग्यपीन्द्रियाण्येवेति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्य—धेष्टप्राणभिन्नान्येवेन्द्रियाणि । धेष्टादन्ये ये प्राणास्तेषु चक्षुरादिष्वेवेन्द्रियत्वव्यपदेशात् “एनस्माज्जायते प्राणो, मनः सर्वेन्द्रि-

* इन्द्रियाणि च सर्वाणि प्राणवाच्यानि वाऽयं हि । धेष्टप्राणातिरिक्तानि किं युक्तमिति चिन्त्यते ॥ १६ ॥ करणत्वाविज्ञेयेण प्रथमस्यैव युक्तता । नैव धेष्टानिरिक्तेष्वेन्द्रियत्वव्यपदेशतः ॥ १७ ॥

याणि च" (मु० २।१।३।) इति हीन्द्रियाणां मुख्यप्राणान् पार्थक्येन अप-
देशां भेदसाधकः ॥१७॥

भेदश्च भूतेर्वैलक्षण्याच्च ।२। १८।

इन्द्रियेभ्यः प्राणस्य भिन्नत्वेन भूतेः । "ते ह वाचमूचुः" (बृ० १।३।
२) इति वागादीन्द्रियाणामुपादानम् "अथ हेममासन्धं प्राणमूचु" इति च
पृथक् प्राणस्य श्रवणम् । वैलक्षण्याच्च श्रेष्ठप्राणस्येन्द्रियेभ्यः । सुषुप्तौ
हीन्द्रियाणामुपरामो दृश्यते प्राणस्य सूक्ष्मासनिदश्वासादिरूपा वृत्तिस्य-
लभ्यत एव । अत एव "इन्द्रियाणि दर्शकञ्च" (गी० १३।५) इत्यर्थका-
दहीन्द्रियाणि परिगणितानि । न प्राणस्येन्द्रियत्वम् ॥१८॥

अथ संज्ञामूर्तिवत्तुष्ट्यधिकरणम् ॥६॥

संज्ञामूर्तिवत्तुष्टिस्तु त्रिवृत्कुर्वंत उपदेशात् ।२।४।१६।

एव भूतेन्द्रियप्राणानां समष्टिसृष्टिमभिधाय व्यष्टिसृष्टिरिदानीं
चिन्त्यते । तत्र यदिदं नामरूपव्याकरणं तत्समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भ-
स्यैव कर्महोस्वित्तच्छरीरकस्य परमात्मन इति सन्नयः । तत्र समष्टिजी-
वस्यैवेतत्कर्म भवितुमर्हति । कुतः ? "अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नाम-
रूपे व्याकरवाणि" (छा० ६।३।२) इति जीवस्यैव तत्कृतृत्वश्रवणात् ।
न च व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषः कृतृत्वस्थक्रियश्च प्रविधितर्लाक्ष्मिणः स्यात्
चारेणानुप्रविश्य परब्रह्म संप्रलयातीतिवदिति वाच्यम् । तत्रोभयोः स्वरू-
पभेदात्लाक्षणिकत्वम् । अत्र तु जीवस्य परमात्मनोऽज्ञातयैकस्यैवात्मनस्त-
दिति न दोषः ।

* व्यष्टिसृष्टिविधेः कर्म तद्देहिनः परस्य वा ? भूता 'अनेन जीवेन'
इत्युक्त्या परमेष्ठिनः ॥१८॥ त्रिवृत्कुर्वंत उपदेशेन विद्यात्मनः परस्य
तत् । तदानीं तस्य चाप्रत्वात्तरातृत्वं विधेर्न हि ॥१६॥

इति षण्डितसम्प्राट् श्रीवैष्णवाचार्य वेदान्तपीठानार्य प्रणीतायां

अधिकरणरत्नमालायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्विति—तु दास्योजीवकतृक्त्व-
निरासायः । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” (छा० ६।३।२।)
इति त्रिवृत्सुबतः परमात्मन एव संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणं कार्यं
भवितुमर्हति । कुतः ? उपदेष्टात् । “स्यं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो
देवता, अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । तासां
त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” (छा० ६।३।२।) इति नामरूपव्याकरणस्य
च परदेवताकतृक्त्वोपदेष्टात् । अथ त्रिवृत्करणं परस्यैव ब्रह्माणो ननु
हिगुण्यगर्भस्य तस्य तदानीमसत्त्वात् । एवञ्च तस्मान्नकतृक्त्वप्राप्त-
रूपव्याकरणं परमात्मन एव कर्मेति निश्चीयते ॥१६॥

नन्वेवमपि प्रजापतिकतृक्त्वमेव त्रिवृत्करणस्य सम्भवति ब्रह्माण्ड-
सृष्ट्युत्तरकालं प्रजापतिसृष्टजीवेषु त्रिवृत्करणमुपदिश्यते । “यथा सोम्ये-
मास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेर्नका भवति तन्मे विजानीहीति”
“अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्पृशेच्छो धातुस्तत्पुत्रीर्यं भवति यो
मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठं तन्मनः” (छा० ६।५।१।) इत्यादिवाक्येन ।
तस्माज्जीवकतृक्त्वमेव स्यादित्यत्राह—

मांसादि भीमं यथाशब्दमितरयोश्च । २४।२०।

न ह्यत्र त्रिवृत्करणमुपदिश्यते । किन्तु जगदन्तर्बतिप्राणिभुक्ताप्रादीनां
पाचनसमनन्तरं परिणतिप्रकारोऽभिधीयते । “अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते”
(छा० ६।५।७।) इति । अथञ्च प्राणुपदिष्टास्त्रिवृत्करणादन्य एव । त्रिवृत्क-
रणोपदेसे तु मांसमनसोः पुरीषादणीयस्त्वेन कारणानुगुण्येनाप्यर्तजसरव-
प्रसङ्गात् । “अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते” इति भूमरेव त्रिषोपक्रमो
वाच्येत ।

“अन्नमयं हि सोम्य मनः” (छा० ६।५।४) इति मनसो भीमत्वञ्च
विद्वद्येते । एवमितरयोश्चाप्तेजसोरपि त्रैविध्यं व्याहृत्येत । तस्मात्प्राय
पुनस्त्रिवृत्करणमुपदिश्यते । एवञ्च “अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य यः

स्थविष्ठो धातुस्तत्पुत्रीं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठं तन्मनः" (छा० ६।५।१।) इत्यथोपदिष्टे मांसमनसोऽपुत्रीपवद्भोग एवेत्युच्यते । तथाग्यत्रापि बोध्यम् । तस्मात्परमात्मन एव त्रिवृत्करणम् तत्पुत्रीकमेव नामरूपव्याकरणम् न जीवकर्तृकमिति ॥२०॥

ननु "अन्नमक्षितं प्रेक्षा विधीयते" इत्यादावन्नादीनां त्रिवृत्पुत्रानामेव यदि किः परिणतिरभिधीयते तर्हि कथमन्नमापस्तेज इत्येकैकरूपेण व्यपदेश इत्यत्राह-

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥२४॥२१॥

तुल्यत्वं उक्तशंका निवर्तकः । सर्वेषां पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणत्वाविशेषेऽपि वैशेष्यात्स्वस्वभावाधिकमात्तद्वादः अन्नादिवादः । अग्न्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥५॥

एवमध्यायद्वयेनावृत्तजगदेककारणे परमपुरुषे ब्रह्मण्येव समेषां वेदान्तानां समन्वयप्रदर्श्य तत्र परैः स्वश्रुद्विवेकम्यात्समुद्भावितान्विरोधानपि परिहृत्य सफलेतरविलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं तदायत्तकृतृत्वादिविशिष्टं तच्छेषभूतं प्रत्यगात्मनः स्वरूपञ्च चिन्तितम् । इदानीन्तवस्मिन् साधनस्थे तृतीयेऽध्याये प्राप्पयुपायो प्राधान्येन विचिन्त्यते । तत्र जीवस्य देहान्तरगतिस्तदवस्थाप्रकारो गुणोपसंहारानुपसंहारफलिका विज्ञेयकत्वनानात्वचिन्ता सतत्त्व पुरुषार्थावाप्तिरित्येतेषां विचार्यन्ते । प्रसज्जागतञ्चान्यदपि । ग्रथानेन प्रथमेनाधिकरणेन जीवस्य देहान्तरप्राप्तिप्रकारो विचार्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाम्याम् ।३।१।१।

किमयं जीवो देहान्तरारम्भकभूतसूक्ष्मपुरुषप्राणादीनामाधारभूतैरसंयुक्त एव देहान्तरं गच्छत्याहोस्वित्सम्परिष्वक्त इति संशये । असम्परिष्वक्त एव गच्छति । देहान्तरारम्भकाणां भूतसूक्ष्माणां सर्वत्र गुलभत्वादिति प्रत्येऽभिधीयते-तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाम्यामिति । पूर्वाधिकरणे मूर्तिदाय्वाद्देह उच्यते तस्यैवात्र सूक्ष्मे तत्पदेन

* भूतसूक्ष्मैरसंयुक्तो जीवो यात्यपरां तनुम् । अथवा सम्परिष्वक्तः ? किं युक्तं प्रथमं कृतः ॥१॥ सर्वत्र भूतसूक्ष्माणां गुलभत्वेन हेतुना । नेतत् प्रश्नोत्तराम्यां यदन्तिमं मतमुक्तमम् ॥२॥

ग्रहणम् । तथा च देहान्तरगमने तदारम्भकं भूतसूक्ष्मैः सम्परिप्लवत एव जीवो रंहति गच्छति । कुतश्च तदवगम्यते । प्रश्ननिरूपणाम्याम् । प्रश्नेन तदुत्तरेण चावगम्यते । पञ्चानि विद्यायां छान्दोग्ये श्रूयते “इवेतकेतुर्हास्तेः पञ्चाक्षानां समितिमेवायं तं ह प्रवाहणो ज्वलित्वाच” “वेत्थ यथा पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” (छा० ५।३।१।३।) इत्यादिकम् । सत्र प्रवाहणेन राजास्तेः इवेतकेतुम्प्रति पञ्च प्रश्नाः कृताः । तेऽप्यन्तिमः प्रश्नः “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति वर्तते । अस्य च प्रतिवचनं “असौ चाव लोको गौतमानिस्तस्यादित्य एव समित्” (छा० ५।४।१।) इत्यादिना कुतम् । सत्र हि शुद्धोपपन्नं पृथिवीपुरुषयोपास्वास्वनिषु श्रद्धातोमधर्पाभरेतसामाहुतीः समुपवर्ष्योक्तं “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” (छा० ५।१।१।) इति । इत्थं पूर्वोदितासु सर्वास्वप्याहुतिषु सूक्ष्मरूपेणानुवर्तमानानां श्रद्धापदव्यपदेश्यानामेवापां पुरुषशब्दबोध्यत्वमभिहितम् । एवञ्चाम्यां प्रकृतप्रश्नप्रतिवचनाम्यां देहारम्भकहेतुभिर्भूतसूक्ष्मैः सहैव जीवो देहान्तरमुपयासीति निश्चीयते ॥१॥

ननु तत्प्रश्ननिरूपणाम्यामग्निः परिप्लवतो जीवो गच्छति “आपः पुरुषवचसो भवन्ति” इत्यभिधानात् । परन्तु तस्यावितरभूतपरिप्लवः कथमित्याद्युच्यते--

‘आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥३॥१॥२॥

तु शब्दः शब्दानिवर्तकः । अपां त्रिवृत्करणधृत्या आत्मकत्वात् । “आपः पुरुषवचस” इति च भूतान्तरसंसृष्टा आपोऽभिधीयन्ते । तत्रापां भूयस्त्वादाधिक्यात्कैवलापशब्देर्नैवाभिधानमुपपद्यते ॥२॥

प्राणगतेश्च ॥३॥१॥३॥

इतोऽपि भूतसूक्ष्मैस्सह गमनमुपपद्यते । “तमुक्तामन्तं प्राणोज्जूकामति प्राणमनूकामन्तं सर्वं प्राणा मनूकामति” (बृ० ६।४।२।) इति । तथा

“शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीद्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति बायुर्गन्धानिवाशयात्” (गी०) इति स्मृतेश्च । जीवोत्क्रमणकाले मुख्यप्राणसहितानांन्द्रियाणामपि तेन सह गतिध्वणात्स्मरणान्चेन्द्रियाणां देहाधितत्वेन देहारम्भकानां भूतसूक्ष्माणामपि गमनाद् । भूतपरिप्लवत एव जीवो रंहतीति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिच्चेन्न माकृत्वात् ॥ ३॥१॥४॥

ननु “यन्नास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” (बृ० ५।२।१३।) इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिषु तस्यस्य ध्वणात्तेषां मरणकाले जीवेन सह गतिर्नोपपद्यत इति चेन्न, “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति” इति जीवेन सह वागाद्युत्क्रान्तिश्रुतिविरोधेन तेषामग्न्यादिदेवतासु कयाऽनुपपत्तेः । तथा च “यन्नास्य पुरुषस्याग्निं” मित्यादिश्रुतेर्माकृत्त्वावगमात् । नहि मृतस्य प्रत्यक्षेण दृश्यमानानां लोम्नां केद्यानांश्चीपथिषु घनस्यतिषु च तयो दृश्यते । अतोऽग्न्यादिषु वागादित्यथश्रुतेरीपचारिकत्वम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३॥१॥५॥

प्रथमे ऋग्लोकाख्यान्नावपामाहुतेरश्रवणात्किन्तु “तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः धृष्टां जुह्वति” (छा० ५।४।२।) इति प्रथमेऽग्नीध्रदाया एवाहुतेः श्रवणादागो भूतान्तरसंसृष्टा गच्छन्तीति नोपपद्यत इति चेन्न, यस्मात्ता एवापः धृष्टाद्यग्निवाण्या भवन्ति । कुतः ? उपपत्तेः । धृष्टाद्यग्नेनापामेव ग्रहणम् तथासत्येव प्रश्नस्य तन्निरूपणस्य चोपपत्तिः । तथा हि—“वेत्य यथा गच्छन्म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” (छा० ५।३।३) इत्यग्नोर्दृश्यतयाजामेव पुरुषवचस्त्वं प्रष्टुरभिमतम् । तथा सत्प्रतिवचनारम्भे तु ऋग्लोकानीहोम्यत्वेन धृष्टाधिगता । तत्र धृष्टाया एवाद्रूपत्वमेष्टव्यम् । नो चेत्प्रश्नप्रतिवचनयोर्विषयभेदः स्यात् । “धृष्टा वा आपः”

(अष्टक० २।४।३२) इति ध्रुतेः श्रद्धाशब्देनाप एवोच्यन्ते । तथा च भूत-
सूक्ष्मः सम्परिप्लव्य गन् यच्छतीति ॥५॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । ३।१।६।

ननु “देवाः श्रद्धां जुह्वति” (छा० ५।४।२।) इत्यादि प्राकरणिकेषु
चाप्येष्ववादिभूतपरिप्लव्यतस्य जीवस्य रंहणत्वं नोपपद्यते । कुतः ? प्रश्न-
प्रतिवचनवाक्ययोरश्रुतत्वात् । इति चेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः ।
“अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्तदत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” (छा०
५।१०।३।) इतीष्टादिकारिणां धूममार्गेण चन्द्रलोकाप्राप्तिः श्रूयते ।
“आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति”
(छा० ५।१०।४।) इति । एवमत्रापि “देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या ग्राहुतेः
सोमो राजा सम्भवति” (छा० ५।४।२।) इति समानोर्धो निर्द्दीयते ।

अयम्भावः । दर्शपूर्णमासादिकर्मणु दध्यादयः प्रत्यक्षेणैव ब्रह्मब्रह्मप्राप्नु-
यंदापस्ताश्वेष्टादिकारिणं फलाधिकारिणं सूक्ष्मरूपेण व्याप्नुवन्ति ।
ततश्च स्वर्गलोकं फलप्रत्यर्पणाय ता एवापो नयन्तीत्यनेनोच्यते “देवाः
श्रद्धां जुह्वति” (छा० ५।४।२।) श्रद्धापूर्वकं हुतास्ता एवापः श्रद्धाख्याह-
तित्वमापन्नाः सोमाख्यदेहात्मनां परिणमन्ते । तस्मादाहुतिरूपानामपां
सम्परिप्लव्यो जीवस्यास्त्येवेत्यवगम्यते ॥६॥

एवमपि “आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा
भक्षयन्ति” । (छा० ५।१०।४) इति देवानामन्नस्थानीयः सोमो राजा भक्ष्य-
त्वेन निर्दिष्टो न जीवः स्यादित्यत आह-

भाक्तं वानात्मचित्त्वात्तथा हि दर्शयति । ३।१।७।

वाच्यः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । जीवस्य स्वर्गमुखायाप्त्यर्थे ‘यजेत स्वर्ग-
कामः’ इत्यादिविधिवाक्यानां सार्थक्याय न प्रकृतेऽन्नपदेनादनकर्मत्वमव-
गन्तव्यम् । तथा चेष्टादिकारिणामन्नत्वस्य मुख्यत्वान्नायाद् नाशतत्त्वमेव ।

देवानां किङ्करादिभोगोपकरणस्वभावेणान्त्ववचनं भाव्यमेव । न हि देवा भोदकादिवनिगरणं कुर्वन्ति । इष्टादिकारिभिस्तद्दत्तं सुतेन विहरणमेव हि तेषां भक्षणम् । तथा च श्रुतिः “न वै देवा अदन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” (छा० ३।६।१।) इति प्रीतिरेव देवानामशनम् । कुतश्चेतदिष्टादिकारिणां भोग्यत्वमत आह-धनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति । यतस्तेन प्रकारेण तेषामनात्मवित्त्वेन देवभोग्यत्वं दर्शयति श्रुतिः “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” (बृ० ३।४।१०) इत्यनात्मविदो देवभोग्यत्वं पशुवदवगम्यते । तस्माद् भूतगूढमः सम्परिप्लवत एव जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥७॥

ॐ अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥२॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च । ३।१।८।

केवलमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलभोगार्थं धूमादिमाणेण सोमलोक-प्राप्तानां तत्र च भुक्तकर्मफलानां ततो निवर्तनं श्रूयते “तस्मिन् यावत्सम्पात्तमुपित्वाऽर्धतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते” (छा० १।१०।५) इत्यादि । तत्र संशयः । किं चन्द्रमण्डलाश्रितमानास्ते जीवा निरनुशया एव निवर्तन्ते आहोस्वित्सानुशया इति ? तत्र निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वः पक्षः । प्रकृतेऽनुशयशब्द आधुत्मिकफलप्रदकर्मातिरिक्तकर्मवाचकः । श्रुतौ सम्पत्तन्यनेन स्वर्गलोकं फलभोगायेति सम्पातोऽत्र कर्माऽभिधीयते । एवञ्च ‘यावत्सम्पात्तमुपित्वा’ इति वाक्येनाखिलकर्मणामुपभोगस्तत्रैव निश्चीयते । तथा च श्रुतिः “प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्सलोकान्त्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणो” (बृ० ४।४।६।) इति । तस्मात्सर्व-कर्मफलभोगानन्तरमेवावरोहणान्निरनुशया एव निवर्तन्ते ।

* किं निरनुशयो जीवः प्रत्यायातीन्दुमण्डलात् । यद्वा सानुशयः किं स्यादाद्यमेव यरं मतम् ॥६॥ ‘यावत् सम्पातमि’ त्युक्त्याऽखिलकर्माप-भोगतः । एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां यन्मतमन्यमनुत्तमम् ॥४॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते कृतात्ययेऽनुशयवानिति । कृतस्य स्वर्गप्राप्तये
 कृतस्य पुण्यकर्मणां भोगेनात्यये नास्ते सत्यनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवानेव
 निवर्तते । चन्द्रमण्डलात्प्रत्यवरोहति । कुतोऽवगम्यते ? दृष्टस्मृतिभ्याम् ।
 दृष्टा श्रुतिः । सां च “तद्य इह रमणीयचरणा भ्रम्यासो ह यत्ते रमणीयां
 योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाप य इह
 कपूयचरणा भ्रम्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् स्वयोनिं वा शूकर-
 योनिं वा चाण्डालयोनिं वा” (छा० ५।१०।७।) इत्येवंस्था । येऽत्र कर्म-
 भूमौ रमणीयं पुण्यं कृतवन्तस्ते चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो रमणीयां पुण्यां
 ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते । ये च कपूयं कुत्सितं पापं कृतवन्तस्ते कपूयां
 कुत्सितां दशशूकरादियोनिमापद्यन्ते । इति पुण्यपापकर्मकारिणां स्वर्गात्य-
 त्यवरुढानां प्राप्तिनकर्मयोगात्पुण्यपापकर्मजन्मनाम्प्राप्तिं दर्शयन्ती श्रुति-
 भुक्तशिष्टं कर्मास्तीति स्पष्टयति । तथा स्मृतिरपि “वर्णां आधमादच
 स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः क्षेपेण विशिष्टदेशजातिकुल-
 रूपायुःश्रुतवृत्तवित्तमुल्लमेघसो जन्म प्रतिपद्यन्ते” (गीतम०) इति ततः
 क्षेपेणेत्यनेन सानुशयानामेव स्वर्गादवरोहणं वदति । “यावत्सम्पातमु-
 पित्वा” इत्यस्य सकलकर्मभोगानन्तरं निवर्तन्त इति नार्थः । किन्तु स्वर्ग-
 लोकाभोक्तव्यानि कर्माणि सान्यक्षेपेण भुक्त्वेत्याद्यर्थः । सकलकर्मफलभोग-
 परत्वे तु सर्वेषां कर्मणां तत्फलभोगेन बिनाछादुत्तरजन्महेत्वभावेन पुनरिह
 लोके प्रत्यावर्तनाऽऽत्मभावात् “रमणीयां योनिमापद्येरन्” इत्यादि श्रुतेः
 “ततः क्षेपेण” इत्यादिस्मृतेश्च वयमर्थं स्पष्टमेव । तस्मात्सानुशयानामेवा-
 वरोहणमिति । ते च येन क्रमेणारुढास्तेनैव क्रमेणावरोहन्ति क्रमान्तरेण
 वेति सन्देहं निरस्यन्नाह-“यथेतमनेवञ्च” आरोहणप्रकारेण तद्विपर्ययेण च
 निवर्तन्त इति तदर्थः । अयं भावः । आरोहणे श्रुतयोषूभाकाशयोरवरो-
 हणेऽपि श्रुतत्वाद्यथेतं यथागतमिति । अवरोहणे तु वाग्यादिनिर्देशाद्वाग्या-
 दनुपदेशात्तद्विपर्ययेत्यनेवमिति ॥८॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्ष्यार्थेति कार्णार्जिनिः । ३।१.९।

ननु रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन्" इति श्रुतस्य चरण-
पदस्यानुश्रयकर्माण्यकत्वमङ्गीकृत्य सानुशयानामवरोहणं यदुक्तं तन्नोपप-
द्यते । कुतः ? चरणस्याचारात्मकस्य कर्मणो ब्राह्मणादियोनिप्राप्तिहेतु-
भूतस्यानुश्रयावतिरिक्तत्वादिति चेन्न, इयं चरणश्रुतिरनुश्रयकर्मोपलक्षण-
वर्ति कार्णार्जिनिराचार्यो मन्यते ॥६॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ३।१।१०।

ननु श्रुतस्य चरणस्यैव सदाचारदुराचारात्मकस्य ब्राह्मणादिस्वशूक-
रादिसदस्योनिप्राप्तिहेतुत्वेन श्रुतस्यानुश्रयकर्मोपलक्षकत्वे तस्याकिञ्चि-
त्करत्वेनानर्थक्यं स्यादिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् । सुलसाधनस्येष्टापूर्तदिः
पुण्यकर्मणश्चरणपदाभिहितोच्चारणवर्त्यत्वेनाचारापेक्षत्वात्तस्य चार्थव-
त्वादिति । "संघ्याहीनोऽप्युचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु" इति स्मृतेः सर्वस्य
पुण्यकर्मणः आचारापेक्षत्वात् "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इत्याचार-
हीनस्याद्युचित्वामिधानान्च । तस्मात्कर्मोपलक्षणवर्ति कार्णार्जिनेमन्तम्
॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । ३।१।११।

तुल्यशब्दः कार्णार्जिनिमतमपाकरणार्थः । चरणशब्देन सुकृतदुष्कृत-
एवाभिधीयेत इति वादरिराचार्यो मन्यते । न हि सुकृतदुष्कृतसाधनरूपा-
चारे चरणशब्दः । कुतः ? पुण्यं कर्म करोतीति वाक्यस्थाने "धर्मं चरती-
त्येवमपि प्रयुज्यते । तस्मान्मुक्त्य एव चरणशब्दः कर्माभिधायकः । सति
मुख्यार्थे लक्षणाया अन्याप्यत्वात् । तथा च चरणमनुष्ठानं कर्मेति च
समानार्थकानि । आचारोऽपि धर्मविशेष एव । कर्मचरणयोर्भेदव्यपदेशस्तु
ब्राह्मणपरिप्राजकग्यायेनोपपद्यते । तस्मात्सानुश्रया एव निवर्तन्त इति
सिद्धम् ॥११॥

॥ अथानिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥३॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ।३।१।१२।

इष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डलगमनमुपवर्णितम् । अथानिष्टादिकारिणां पापकर्मणां गतिश्चिन्त्यते । तेषां किं चन्द्रलोके गमनमस्ति न वेति संक्षये अस्ति चन्द्रलोके गमनम् । कुतः ? तेषामपि तत्र गमनं श्रुतमस्ति 'ये वै के चास्याल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' (कौषी० १।२।) इति सर्वेषामेव चन्द्रलोके गमनं विद्येयेषां श्रूयते ॥१२॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहानरोहौ तद्गतिदर्शनात्

।३।१।१३।

अथैवमिष्टानिष्टकारिणोरविशेषेणैव चन्द्रलोकगमनं तर्हि कथं 'रम-
णीयां योनिमापद्येरन्' 'कपूयचरणा कपूयां योनि'मिति पदवाचनवाक्ये
फलभेदः ? इति शङ्कायामाह-संयमने त्वित्यादि । तुल्यमिष्टलोचं व्यावर्त-
यति । संयमने यमालये स्वपापानुरूपां यामी यातनामनुभूयैवेतरेषामनि-
ष्टादिकारिणां चन्द्रलोक आरोहानरोहौ नान्यथा । कुतः ? तद्गतिदर्श-
नात् । यमलोकगतेः श्रुतौ दर्शनात् । "न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमा-
द्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वश-
मापद्यते मे" (का० ६।२) इति । सम्यगवश्यं परः परस्ताद्देहपातादूर्ध्व-
मप्यते गम्यत इति सम्परायः परलोकस्तत्साधनभूतकर्मविशेषः सांपराय
इति । तथा "वैवस्वतं संगमनं जनानां" मिति च ॥१३॥

* अनिष्टादिकृतां पापकर्मणां गमनं ननु । चन्द्रलोकेऽस्ति नैवोक्त ?
पक्षश्चाद्यो मनोहरः ॥५॥ ये वै के चे' ति वाक्येन सर्वेषां गमनश्रुतेः ।
'अथ य इम' इत्येवञ्छ्रुत्या हि पुण्यकर्मणाम् ॥६॥ उच्यतेऽनुमण्डलप्राप्तिः,
पुण्यान्नाद्ये कथञ्चन सा । तथा च चरमः पक्षो विद्वज्जनमनोरमः ॥७॥

स्मरन्ति च ।३।१।१४।

अनिष्टादिकारिणां दुष्कृतकर्मणां सर्वेषां प्राणिनां यमायत्तत्वं स्मरन्ति च पराशरव्यासप्रभृतयो महर्षयः “सर्वं चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन्किले” (वि० पु० ३।१।५।) इत्येवमादिषु ॥१४॥

अपि च सप्त ।३।१।१५।

रीरवादीन् सप्त नरकानपि पापिनां फलभोगभूमित्वेन स्मरन्ति । ॥ १५ ॥

ननु सप्तसु रीरवादिषु पापफलभोगभूमिषु गच्छतां कुतो यमलोकावाप्तिर्यतस्तेषु चित्रगुप्तादय एव व्यवस्थापका इत्यत आह-

तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ।३।१।१६।

रीरवादिविषयि यमस्यैव स्वामित्वव्यापारोऽभ्युपेयत इत्यविरोधः । चित्रगुप्तादयोऽपि यमाज्ञयैव तत्र व्यवस्थापयन्तीति भावः ॥१६॥

एवं पञ्चसूत्र्याः पूर्वपक्षमुद्भाव्य सिद्धान्तयति-

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ।३।१।१७।

तुदादः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यदुक्तमनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगतिरस्तीति तत्रोपपद्यते । कथमवगम्यते । विद्याकर्मणोः फलभोगार्थत्वेन देवयानपितृयाणामोरययोगः । तथा हि-“तद्य इत्थं विदुषं चेमेऽरष्ये धृष्टा तप इत्युपासते तेऽर्चयमभिसम्भवन्ति” (छा० ५।१०।१।) इत्यारम्भ “तत्पु-
र्योऽमानवः । स एतान् ब्रह्मणमयस्यैव देवयानः पन्थाः” (छा० ५।१०।) इत्यन्तेन विद्याया देवयानाख्यमार्गसाधनतया प्रकृतत्वात् । “अथ य इमे प्राप्ते इष्टापूर्ते रतामित्युपासते ते भूममभिसम्भवन्ति” (छा० ५।१०।) इत्यारम्भ “प्राकाशाच्चन्द्रमसम्” इत्यन्तेनैष्टापूर्तादिकर्मणः पितृयाणाख्यमार्गसाधनत्वेन प्रकृतत्वात् । तत्रैष्टादिकारिणां विचारहितत्वेन यथा-

ब्रह्मलोकगमनासम्भवस्तयेष्टांपूर्तदत्तादिपुण्यकर्मरहितानामपि चन्द्रलोकग-
मनाऽसम्भव इत्याशयः ॥१७॥

अथैवं पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति पञ्चम्या आहुते-
देहारम्भकत्ववचनात् तस्याश्चन्द्रगमनपूर्वकत्ववचनाच्च पापिनामपि देहा-
रम्भार्थं चन्द्रलोकगमनमवश्यमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्याह-

न तृतीये तथोपलब्धेः ।३।१।१८।

तृतीये स्थानेऽभिगतानां पापिनां क्षुद्राणां जन्तूनां देहारम्भाय पञ्च-
माहुत्यपेक्षा नास्ति । कुतः ? तथोपलब्धेः । “वेत्थ यथाऽसौ लोको न
सम्पूर्यते ३ इति” (छा० ५।३।३।) इति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् । विद्याऽ-
विद्यावतां देवयानपितृयाणादिक्रमेण ब्रह्मचन्द्रलोकप्राप्तिमभिधाय “अथै-
तयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रान्यसमृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्वन्म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते” (छा० ५।
१०।८।) इति दृश्यते । अथ वर्णितस्य तृतीयस्थानस्य प्राप्तये न क्षुद्रलोका-
दिगमनापेक्षा । अत एव न पञ्चमाहुत्यपेक्षेति निर्णयः । किञ्च ‘पुरुष-
वचसो भवन्ती’ स्मृतत्वात्मान्मनुष्यक्षरीरहेतुतया संख्यायाः कथनं न क्षुद्रजन्तु-
क्षरीरहेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्यात्र मनुष्यजातिपरत्वात् ॥१८॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ।३।१।१९।

अपि च लोके भारतादिषु पुण्यकर्मणामपि द्रोणद्रोणदीपूटलुम्नादीनां
पञ्चमाहुत्यनपेक्षयैव क्षीराब्धयः स्मर्यते । तस्मात्त पञ्चमाहुतेनियमः ।
॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ।३।१।२०।

किञ्च श्रुतावपि कयोश्चिदुद्भिज्जस्वेदजयोर्भूतयोः स्त्रीपुंय्यक्ति-
संयोगश्च ॥ १ ॥ तमन्तरेणोत्पत्तेर्दर्शनात्पञ्चमाहुतेरनपेक्षया देहारम्भः ।
दर्शनं धृतिः ‘तेषां तत्त्वेषां भूतानां शीघ्रैव बीजानि भवन्त्याहुजं जीव-

अमुद्भिज्जमिति" (छा० ६।३।५) इति ॥२०॥

ननु 'श्रीष्वेव बीजानी' ति वचनात्कथं चतुर्थस्य स्वेदजस्यात्र ग्रहणम् ? इत्यत्राहु-

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥३॥ २१।

धृती "अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" इति तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संशोकजस्य स्वेदजस्यावरोधः संग्रहः । वृक्षादिकं भूमिमुद्भिज्जं जायते स्वेद-
जन्तु जलमित्पुमयोऽुद्भिज्जत्वेनाविशेषादुद्भिज्जशब्देन ग्रहणम् । तस्माद-
निष्ठादिकारिणां दुष्कृतशालिनां न चन्द्रलोकगमनमिति सिद्धम् ॥२१॥

ॐ अथ सामाख्यापत्यधिकरणम् ॥४॥

सामाख्यापतिरुपपत्तेः ॥३॥ २२।

एवमिष्ठादिकारिणां पितृयाणेन चन्द्रमण्डलगतिस्तत्र यावत्सम्पात्ते
समवस्थानं ततश्च सानुपायानामेषावरोहणमित्यभिहितम् । इदानीमवरोह-
प्रकारश्चिन्त्यते । स चेत्थं ध्रूयते "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत-
माकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाध्रं भवत्यध्रं
भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" (छा० ५।१०।५) तत्र संशयः ।
किमेषामवरोहतामाकाशादिप्राप्ती देवादिब्रह्माकाशादिस्वरूपोपलब्धिराहो-
स्त्विवाकाशादिसाम्यमेव ? तथाभाषादिस्वरूपोपलब्धिरिति । कुतः ?
अष्टाक्याणां यथा सोमरूपोपलब्धिस्तद्वदप्यविशेषेणाकाशमारम्य "वायु-
र्भूत्वा धूमो भवती" त्येवं तादृश्यमेव ध्रूयते ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-सामाख्यापतिरिति-साम्यापतिरित्यर्थः । कथ-

* मुधाशोरवरोहे किं नमस्त्वं सोमभावयत् । जीवानामपयाऽऽकाश-
साम्यमेवेति ? किं धरम् ॥८॥ भूत्वा प्रयोगसामर्थ्यादाद्यमेव वर मतम् ।
नैतद् भुवत् कुतो यस्मात् साम्यमेवोपपत्तितः ॥९॥ सोमादिषु तु तादृश्यं
भोगार्थं मुख दुःखयोः । भोगं भुक्त्वाऽवरोहे तु भोगो न हेत्वभायतः ॥१०॥

भवगम्यते । उपपत्तेः । सोमादिषु पुण्यपापोपभोगार्थं सारूप्यमेवावश्यकम् । आकाशादिप्रतिपत्ती तु तदुपभोगाभावात्स्वरूपोपलब्धेर्नोऽयोगरतस्मादाकाशादिसाम्यमेवोपयान्ति । अत्राकाशादिभावश्चाकाशादिसादृश्यापत्तिरेवेत्यवगम्यते ॥२२॥

ॐ अथ नातिचिराधिकरणम् ॥५॥

नातिचिरेण विशेषात् । ३।१।२३।

एवमाकाशादिवर्षपर्म्यन्तेषु पूर्वपूर्वसादृश्यं प्राप्योत्तरोत्तरसादृश्यं प्राप्नोतीत्युक्तम् । तदाश्रित्य किं जीवदिचिरकालमेकसादृश्यमास्थावापरसादृश्यं प्राप्नोत्याहोस्विदल्पकालं वेति संशये चिरं तिष्ठत्यचिरं वेति नियमाभावाच्चिरकालमेवेति प्राप्तोऽभिधीयते-नातिचिरेणेति । अचिरकालमेवाकाशादिभावेनावतिष्ठन्ते । कुतः ? विशेषात् । ग्रीह्यादिभावावाप्त्यनन्तरं विशिष्य दुर्निष्क्रमणवचनात् । “अतो वै तेषु दुर्निष्प्रपतरम्” (छा० ५।१०।६) इति ग्रीह्यादिभावमुपगतानां दुःखेन निष्क्रमणमुच्यते । एतेनावगम्यतेऽतः पूर्वमाकाशादिप्रतिपत्तावचिरेणैव निष्प्रपतनमिति । दुर्निष्प्रपतरमित्यवच्छान्वसस्तत्त्वोपः ॥२३॥

+ अथान्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥६॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदमिलापात् । ३।१।२४।

अवरोहणवाक्ये-“त इह ग्रीहियवा ओपपिबनस्पतयस्तिलमापा इति

* व्योम्नां वर्षपर्यन्तं सादृश्यं चिरकालिकम् । अल्पकालमथो किं स्यादाद्यं नियत्यभावतः ॥११॥ मैवं यत् सादृश्यादृश्यमचिरं श्रुतिसम्मतम् । ग्रीह्यादित्वमवाप्याय दुःखेन निष्क्रमयुक्तेः ॥१२॥

+ अवरोहे यदुक्तं जायन्ते ग्रीहियवादयः । विचित्रित्वा भवेत्तत्र किं ग्रीह्यादिद्यौरतः ॥१३॥ मुख्यं जन्मोच्यते जीवानां वा संसर्गं एव हि । जायन्ते वचनादाद्यं मतं श्रेष्ठं प्रतीयते ॥१४॥ मैवं संश्लेषमात्रं यदभि-

जायन्ते" (छा० ५।१०।६।) इत्यनुशयिनां जीवानां ग्रीह्यादिभावेनोत्पत्तिः
ध्रुयते । तत्र संशयः । किं जीवानां ग्रीह्यादिभावेन मुख्यजन्मोच्यत ग्राहो-
स्विज्जीवान्तराधिष्ठिते ग्रीह्यादावनुशयिनां तेषां सादृश्येन संसर्गमात्रमिति ?
किं युक्तम् ? 'जायन्त' इति वचनाद्ग्रीह्यादिशरीरत्वेन सुखदुःखभाजो
जायन्ते । मनुष्यो जायते । पशुर्जायत इतिवत् ।

एवं प्राप्तेऽभिययतेऽप्याधिष्ठित इति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते ग्रीह्यादा-
वनुशयिनां जीवानां संसर्गमात्रं भवति । पूर्ववत् । आकाशादिवर्पन्तिसंसर्ग-
भावस्त्ववत् । कथमवगम्यते ? अभिलापात् । इष्टापूतदिः कर्मणः स्वर्ग-
मुखमोगेनैव विनष्टत्वात्तदतिरिक्तस्य भुक्तशेषस्थानुपपत्त्यस्य च कर्मणः
कर्मन्तराभावेन सुखादिभोगकृतत्वाऽनुपपत्त्या मुख्य जन्मत्वानुपपत्तेः । तस्मा-
दाकाशादिभावापत्तिरिव ग्रीह्यादिभावावाप्तिरपि तत्संसर्गरूपैव । 'जायन्त'
इति च भाक्तः प्रयोगः ॥२४॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् । ३।१।२५।

ननु पूर्वधृतमिष्टाद्यग्निष्टोमादिकर्म हिंसागर्भत्वेनाशुद्धं तत्कारिणा-
मनुशयिनां स्वर्गादिवरोहतां ग्रीह्यादिषु जन्मदुःखाद्यनुभवार्थमस्त्विति चेन्न ।
शब्दात् । 'यजेत' इत्यादिविधिष्वदात् । अग्निष्टोमादीनां धृतिविहितानां
कर्मणां पुण्यफलवत्त्वेन न दुःखहेतुत्वमिति । अथ स्यात् "न हिंस्यात्सर्वा
भूतानि" इति वैदिकवचनमेव भूतकर्मिकाया हिंसाया अथर्मतया दुःखज-
नकत्वमवगमयतीति कथं नानर्थहेतुत्वं वैदिकानां कर्मणामिति ? नैवम् ।
'अग्निष्टोमीयं पशुमालभेत' इत्यापवादिकेन वचनेन वैदिकहिंसाया नानर्थो-
त्पादकत्वम् । तथा च ऋत्विगिरित्यहिंसायाः पापोत्पादकत्वं न तु ऋत्विज्ज-
न्माया इत्युभयोर्वचनयोः सार्थक्यम् । तस्माद्वानुशयिनां तत्र मुख्यं जन्म
यित्तु तत्संस्लेषमात्रम् ॥२५॥

लापेन पूर्ववत् । कर्मक्षये कुतो मोगो मोगाभावे कुतो जनिः ॥२५॥
जायन्त इति भावनोऽस्ति प्रयोगश्चात्र सर्वथा । यज्ञहिंसाफलं नैतद् यजेता-
दिविधानतः ॥२६॥

रेतःसिग्योगोऽय ॥३॥१॥२६॥

इतोऽपि संश्लेषमात्रं ग्रीह्यादिषु-ग्रीह्यादिभावानन्तरमनुशयिनां रेतः सिञ्चतीति रेतःसिक् पुष्यस्तद्योगस्तद्भावः धूयते-“यो यो ह्यप्रमत्ति यो रेतस्सिञ्चति तदभूय एव भवति” (छा० १५।१०।६।) इति । यथाऽत्र तद्योगमात्रमुच्यते तथा ग्रीह्यादिभावोऽपि ग्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमेव ॥२६॥

नन्वेवमनुशयिनां सर्वत्र संश्लेषमात्रमुत क्वचिन्मुख्यमपि जन्मेत्यत आह—

योनेः शरीरम् ॥३॥१॥२७॥

‘यो रेतः सिञ्चति तदभूय एव भवती’ त्यनन्तरं “तद्य इह रमणीय चरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्” (छा० ५।१०।७।) इत्यनुशयिनामनुशयात्प्रत्यक्षकर्मभोगाय योनी निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरं मुख्यमेव जन्म सम्पद्यते । अतः पूर्वमाकाशादिषु संश्लेषमात्रमेवेति सिद्धम् ॥२७॥

इति धीमगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दमाष्ये

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

ॐ अथ सन्ध्याधिकरणम् ॥१॥

सन्धये सृष्टिराह हि ।३।२।१।

एवमतिक्रान्ते पादे जीवस्य वैराग्योत्पादनाय पञ्चाग्निविद्यया कर्मा-
मुपुणा जन्ममरणादिक्रान्तिका जीवगतिनिरूपिता । इदानीं पुनस्तत्स्यैवाव-
स्थान्तरं निरूप्यते । सन्ध्यावस्थामधिकृत्य “न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्त्यथ रथाधययोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो
भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेदान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो
भवन्त्यथ वेदान्ताः पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता” (बृ० ४।३।
१०।) इत्येवं श्रूयते । तत्र संशयः । किमस्या रथादि सृष्टेः कर्ता जीवः
स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । किं युक्तम् ? जीव इति । कुतः ? “संध्यं

* सन्धये सृष्टी रथादीनां श्रूयमाणा श्रुता हि या । तस्याः कर्ताऽस्ति
जीवो वा परमात्माऽत्र किं वरम् ॥१॥ ‘एषु मुप्तेषु जागर्ति’ इति श्रुत्या
च सन्निधेः । स्वप्नद्रष्टा भवेन्नूनं जीवः स्वप्नार्थकारकः ॥२॥ तत्रोपकर-
णादीनामभावेऽपि न हि क्षतिः । सत्यसङ्कल्पताऽऽम्नाता जीवस्यापि यतः
श्रुतो ॥३॥ मेवं स्वप्नरथादीनां मायामात्रस्वरूपिणाम् । कर्ताऽस्याश्चर्य-
कर्ताऽत्र परमात्मैव सम्मतः ॥४॥ सत्यसङ्कल्पता यस्मान्छ्रुता तत्राति-
रोहिता । आविर्भूतस्वरूपे हि जीवे सा न च संसृती ॥५॥ ‘तस्मिन्लोकाः
श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चि’ । एतादृशस्य तत्रैवोत्संहारस्य दर्शनात्
॥६॥ ‘एषु मुप्तेषु’ शब्देऽपि निर्माता राघवो मतः । ईशानाधारणा
धर्मास्तत्र श्रुतिप्रतिपादिताः ॥७॥

तृतीयं स्वप्नस्थानम्" (बृ० ४।३।११) इत्युपक्रमवाक्ये सन्ध्यजग्देन स्वप्नावस्था एव निर्दिश्यते । तत्र च सृष्टृतया जीव एवोच्यते 'सृजत' इति कर्तृ-निर्देशात् । 'स हि कर्ता' इति तस्यैव ग्रहणादिति ॥१॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ।३।२।२।

एवं जीवमेव स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शक्तिन ग्रामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुण्यो निर्मिमाणः" (का० २।१।८) इति । एषु चक्षुरादिकरणेषु सुप्तेषु स्वव्यापारादुपरस्वेष्ट्वित्यर्थः । अत्र कामशब्देन काम्यस्त इति कामाः पुत्रादय एव निर्दिष्टाः । "सर्वान् कामात् छन्दतः प्रार्थयस्व" "क्षताग्रुपः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" (का० १।१।२३) इति कामानित्यविशेषेणाभिधाय 'पुत्रपौत्रा' निति निर्देशात् । एवञ्च तदवस्थायाभ्युपकरणाद्यभावेऽपि जीवस्य सत्यसंकल्पत्वात्प्रधादीनां पुत्रादीनाञ्च सृष्टि-कर्तृत्वमुपपद्यते ॥२॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह-

मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिद्यक्तस्वरूपत्वात् ।३।२।३।

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । स्वाधिकरणादीनां मायामात्रस्वरूपाणां परमात्मैव स्रष्टेत्यर्थः । "जनकस्य कुले जाता देवमायेव निमिता" इत्यादाविवात्रापि मायाशब्दस्याश्चर्यार्थिकत्वात् । एवञ्च स्वाधिकानां रणादीनां स्वप्नकालमात्रावसानात् स्वप्नहृद्भाषानुभाष्यानामाश्चर्यरूपत्वमेव । अस्याश्चाश्चर्यरूपायाः स्रष्टेः कर्तृत्वं परमात्मन एवोपपद्यते । तस्य सर्वदाऽबाधितसत्यसंकल्पत्वात् । न तु जीवस्य तदुपपद्यते । तस्य प्रजापतिवाक्य आभिभूतस्वरूपसमकाले सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वानन्तगुणानामाविर्भावित्वधरणात् । संसारदशायान्तर्विद्यातिरोहितत्वेन कृत्स्नस्यानभिद्यक्तस्वरूपत्वात् रणादिस्रष्टेर्जीवकृतत्वं नोपपद्यते । 'कामं काम' मिति तु परमात्मनो निर्मातृत्वमभिपद्यते । 'न तत्र रणा' इत्यादिष्वुक्त्या चास्याः श्रुतेरेकवाक्यत्वात्परमात्मन एव तत्कर्तृत्वमिति ॥३॥

परामिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययो ।३।२।४।

नन्वपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवस्य स्वाभाविकाश्चेत्स्युस्तर्हि कथं न सर्वदोषलभ्यन्त इत्यत्राह परामिध्यानात्त्वित्यादि । तुभ्यः शंकानिवर्तकः । अस्य जीवस्यानादिपुण्यपापकर्मरूपयाऽविद्यया तिरोहितमपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तगुणविक्षिप्तं स्वाभाविकं रूपं परामिध्यानात्परस्य परमात्मनोऽभिध्यानात् तदेकचिन्तनलक्षणात् तत्प्रसादादभिव्यज्यते । हि यतः परमात्मनः संकल्पादेवास्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रूयेते । एतदुक्तं भवति । अनुध्यानाऽविषयीकृतः परमात्मैवास्मै स्वकीयामोघेन संकल्पेन बन्धं प्रवदाति । स एव च परमपुरुषो दीनजनानुकम्पी भगवान् यदा मुहुरनुध्यानविषयीकृतश्चेत्प्रसन्नस्तदा स्वसंकल्पान्मोक्षमप्यच्छति । तथा चात्र "यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनियम्" (मु० ३।१।३।) "यदा ह्येवंप एतस्मिन्नहस्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽप्य सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवंप एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुस्तेऽप्य तस्य भयं भवति" (तै० २।७) इत्यादयः श्रुतयः प्रमाणतामुपयान्ति ॥४॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ।३।२।५।

सोऽपि तिरोभावोऽपि देहयोगात् सृष्टिकाले देवमनुष्यादिदेहात्मना परिणतप्रकृतियोगात् वाद्यब्दात्प्रलयकालेऽनभिव्यक्तनामरूपमूक्षमदशापन्नाचिद्योगाद् भवति । यथा अस्मद्योगाद्बह्वैः प्रकाशनसामर्थ्यं तिरोभवति तद्वदवापि तिरोभाव इति ॥५॥

सूचकरच हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।३।२।६।

इतश्च न स्वाप्नार्था जीवसंकल्परचिताः । यतः स्वाप्निकोऽर्थ इष्टानिष्टयोः सूचकः । "यदा कर्मणु काम्येणु स्निग्धं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने । (छा० ५।२।६) इत्यादिश्रुतेरवसी-

यते । तद्विदः स्वप्नदृष्टार्यफलविदश्च 'अथ पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं च पश्यति स एनं हन्ति' इत्यादिना स्वाप्नार्थस्येष्टानिष्टसूचकत्वमाचक्षते । जीवसंश्लेषकृतत्वेऽनिष्टसूचकत्वं नोपपद्यते । नहि कश्चिदनुन्मत्तः स्वानिष्टकारिणोऽभ्यान् सृजति सृष्ट्वा च पश्यति । तस्मात्स्वाप्नसृष्टेः कर्तृत्वं परमात्मन एवोपपद्यते न जीवस्य । सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता च परमपुरुषो जीवानुष्टितानामलीयसामपि कर्मणां फलमनुभावयितुं तावन्मानसमयावसानान् तज्जीवैकानुभाष्यान् विचित्राकारानर्थानुद्भावयतीति निरयसम् ॥ ६ ॥

ॐ अथ तवभावाधिकरणम् ॥२॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।३।२।७।

एवं स्वप्नावस्थां विविक्ष्य सुषुप्त्यवस्थामिदानीं विचारयति । तत्र सुषुप्तिस्थानमधिकृत्य विभिन्नाः श्रुतय उपलभ्यन्ते । यथा "यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति" (छा० ८।६।३) इति । अन्यत्र "अथ यदि सुषुप्तो भवति यदि न कस्य च न वेद हिता नाम नाड्यो द्वाप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीतस्तमभिप्रतिप्लवन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति श्येते" (बृ० २।१।११) इति । इतरत्र "य एषोऽन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिन् शेते" (बृ० २।१।१७) इति । अपरत्र च "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" (छा० ६।८।१) इति । तत्र संशयः । किमेषां श्रुत्याणां नाडीपुरीतद्वद्भाषणं जीवसुषुप्तिस्थानानां विकल्पः समुच्चयो वेति ? किं तावत्प्राप्तम् ? पर-

* पुरीतद्वद्भाषणनाडीनां सुषुप्तिस्थानता श्रुता । संशयस्तत्र चैतेषां विकल्पो वा समुच्चयः ? ॥८॥ निरपेक्षवचःसत्यादेकस्य युगपत्तया । अनेकत्र सुषुप्त्यावचासम्भवात् प्रथमं वरम् ॥९॥ सुषुप्तिस्थानता यस्मात् त्रयाणां तत् समुच्चयः । पर्यङ्कगृहसद्भावात् सम्भवः कार्यभेदतः ॥१०॥

स्परनिरपेक्षाणामेव वचनानां सत्त्वादेकस्य युगपदनेकमुपुप्त्यसम्भवाच्च
विकल्पः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते तदभाव इति । तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्ति-
र्नाडीषु पुरीतति परमात्मनि च भवतीत्यर्थः । नाड्यादीनां त्रयाणां समु-
च्चय एव न विकल्पः । कृतः ? तच्छ्रुतेः । तेषां नाडीपुरीतत्परमात्मनां
त्रयाणामपि सुषुप्तिस्थानस्थितेः । समुच्चयाऽस्वीकारे विविधसुषुप्तिबो-
धकश्चक्षुःसो नां संग्रहो न स्यादिति भावः । तत्र नाडीपुरीतत्प्रवेशनं विना
ब्रह्मसम्पत्तेरनुपपत्तेर्नाडीपुरीतत्प्रवेशद्वारा ब्रह्मसम्पत्तिरेवात्र बोध्यते ॥७॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३।२।८।

यतः परमात्मैव जीवस्य साक्षात् सुषुप्तिस्थानम् । अत एवास्मात्स-
रमात्मनो जीवस्यागमनं श्रूयते प्रबोधकाले । “सत आगम्य न विदुः सत
भाग्यमहम् इति” (छा० ६।१०।२) ॥ ८ ॥

ॐ अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥३॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । ३।२।९।

एवं सुषुप्ती सत्यगच्छेन्नभूतं जीवप्रबोधे विचार्यते । तत्रान्यः कश्चि-
त्प्रबुद्धयत आहोस्त्वित्यः सुषुप्तः स एवेति संशये-यथोदये क्षिप्तमुदविन्दु-
दकल्पतामावहन् नूनरुद्धरणे स एवेतिष्ठति तथा सुषुप्तसमये निश्चेयोपा-
धिविनिर्मुक्तो ब्रह्मसम्पन्नः प्राक्तनकरणकलेवरसम्बन्धहीनो न स एवेत्या-
तुमर्हति किन्त्वन्य एव कश्चित्प्रबुद्धयत इति पूर्वपक्षः ।

तत्र विद्वान्तमाह-स एव त्विति । तुद्यच्चः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । यस्ता-

* अन्यः प्रबुध्यते कश्चित् सुप्त एवाथवा ननु । सता सम्पद्यते योज्यो
कथञ्चोत्थातुमर्हति ॥११॥ देहाद्युपाधिहीनत्वादभ्यस्थितोदविन्दुवत् ।
कर्मानुस्मृतिशब्देभ्यो विदेशेन सुप्त एव हि ॥१२॥

वत्पूर्वं सुप्तः स एव जीवः प्रबुद्धपते नान्यः । कुतः ? कर्मानुस्मृतिषादविधिभ्यः । तत्र कर्मणः सुपुप्तजीवेन प्राशुपात्रितानि कर्माणि तेनैव भोक्तव्यानि न तानि वितर्क्यतुं पार्यन्त इति कर्मणः स एव प्रबुद्धपते । अनुस्मृतेरपि-योहं सुप्तः स एवाहं प्रबुद्ध इति । शब्दादपि-यः पूर्वं सुप्तः स एव प्रबुद्ध इत्यवगम्यते । “त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यदभवन्ति तदभवन्ति (छा० । ६।१० । २) इति । विज्ञिग्यभाषि-“आत्मा वारे हृष्टव्यः श्रोतव्यो भन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (बृ० ४।५।६।) इत्येवमादयो मोक्षार्था विधय आत्मदर्शनमन्तरेण जीवस्य सुपुप्तिमात्रेण मुक्तत्वे तस्यैव पुनरप्रबुद्धत्वे व्यर्थता गच्छत्युः । न एषोपमानसंख्यं युज्यते । तस्माद्यः सुप्तः स एव प्रबुद्धपते नान्य इति ॥ ६ ॥

✽ अथ मुग्धाधिकरणम् ॥४॥

मुग्धेऽर्धमम्पत्तिः परिशेषात् । ३।२।१०।

मुग्धपुष्पस्यावस्थेदानीं विचार्यते । किमियं मूर्च्छा प्रसिद्धामु जागरिताद्यवस्थास्वन्तर्गमेवावस्था, अवस्थान्तरं वेति संशयः । तत्रावस्थान्तरस्य लोकलास्रयोरनधिगतस्थाज्जागरिताद्यवस्थास्वेव मूर्च्छावस्थाया अन्तर्भावः इति प्राप्तेऽभिधीयते मुरोऽर्धमम्पत्तिरिति । मुग्धे पुरो यावत्सोपलभ्यते ना न मरणापार्थसम्पत्तिमूर्च्छति । कुतश्च तत् ? परिशेषात् । अयम्भावः-जागरितस्वप्नयोर्ज्ञानस्य सत्त्वान्मूर्च्छितस्य ज्ञानाभावात् मूर्च्छा जागरित-

* जागरिताद्यवस्थामु किं मूर्च्छाऽन्तर्गमेव वा । मित्रावस्थाऽप्रतीते-श्चादिमं मैवं कुतो यतः ॥१३॥ ज्ञानभावात् सा स्वप्नस्तत एव न जागरः । अग्निघातादिजन्यत्वात् सुपुप्तरपि नैव सा ॥१४॥ प्राणोष्मणोश्च सद्भावान्मूर्च्छा नो मरणं बिल । मरणापार्थसम्पत्तिमूर्च्छा तत् परिशेषतः ॥१५॥

स्वप्नावस्थे । नाऽपि सुषुप्तिमुंध्यस्य निश्चलान्मोलिते नेत्रे भयङ्करं वदनं
 वेपथुमच्छरीरं निश्चलः प्राणो वैरूप्यञ्च सर्वाङ्गे । नैतानि लक्षणानि
 सुषुप्तस्य हृदयन्तेऽपि तु निमीलितनेत्रत्वप्रसन्नवदनत्वनिष्कम्पत्वोच्छ्वासा-
 दिमत्वावयो धर्मा अभिलक्ष्यन्त इति विनशाणधर्माधयणात् । एवं मरणे
 प्राणोष्मणोरभावान्मूच्छायाञ्च तयोस्तद्भावात्त मूच्छा मरणम् । परितो-
 षादुक्तावस्थाम्यां भिन्नं व मरणायाद्वै सम्पत्तिमूर्च्छेति ॥ १० ॥

॥ अथोभयलिङ्गाधिकरणम् ॥५॥

एवं वैराग्यजननाय दोषविशिष्टानां जीवावस्थानां विचारः कृतः ।
 इदानीं जीवप्राप्यस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गतोच्यते-

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । ३।२।११।

किं जीवस्य दोषा जागरिताद्यवस्थाप्रयुक्ताः पूर्वमुपदिष्टास्ते तदन्तर्या-
 मिणः परमात्मनोऽपि सन्त्याहोस्त्वित्तेति सहायः । किं युक्तम् ? सन्तीति ।
 कुतः ? जागरितस्वप्नाद्यवस्थावति शरीरे परमात्मनोऽप्यवस्थानात् ।
 "यस्य पृथिवी शरीरम्" "यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्" यस्यात्मा
 शरीरम्" "यस्य रेतः शरीरम्" इत्यादिषु तस्य सर्वशरीरत्वध्वनेन रेतः-
 क्षोणित्वादिविशिष्टतया सर्वदोषवत्त्वसम्भवात् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-न स्थानतोऽपीति । यतः सर्वत्र धृतिस्मृतिषु
 निर्वोपस्वप्नवत्त्वत्यागश्रुणाकरत्वम्भोमयलिङ्गमुभयलक्षणं पर ब्रह्मावग-
 म्यते । यतः स्थानतोऽपि पृथिव्यादीनां जीवस्य चान्तर्यामितयावस्थानतोऽपि

* जीवात्मनश्च ये दोषा जागराशी प्रदक्षिताः । तदन्तर्यामिणस्ते किं
 रामस्य सन्ति नोऽप्यवा ? ॥१६॥ जागरिताद्यवस्थावद्देहे परात्मनः
 स्थितेः । 'मन्ति' इत्येव पुरनं स्थानैवं वाच्यं कुतो यतः ॥१७॥ धृतिस्मृ-
 तिषु सर्वत्र रामस्योभयलिङ्गता । स्पष्टञ्च 'आ गुरागुनी' दत्तरक्षादोपता
 धृता ॥१८॥

परस्य ब्रह्मणो जीवस्यैव जागरिताद्यवस्थाप्रयुक्ता दोगा न सम्भवन्ति ।
अत्र श्रुतयस्तावत्-“अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युविशोकोऽविनिघत्तोऽ-
पिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः” (छा० ८।७।१।) “निरवद्यं निरञ्जनम्”
“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” मु० १।१।१।) इत्यादयो ब्रह्मणो निर्दोषत्वमुक्त्वा
पुनस्तस्यैव दिव्यकल्याणगुणवत्त्वमभिदधते । स्मृतयोऽपि-“न मां कर्माणि
लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्ममिनं स
वदधते” (गी०) “समस्तहेयरहितं विष्णुबाल्यं परमं पदम्” (वि० पु०)
“समस्तकल्याणगुणात्मकोऽग्री स्वदानितलेनाच्छृतभूतवर्गः । (वि० पु०)
इत्याद्याः परमात्मनस्तथा वदन्ति ॥ ११ ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । ३।२।१२।

ननु प्रजापतिवाक्येन जीवस्याप्युभयलिङ्गत्वमुक्तं तथापि देवमनुष्या-
दिदारीरसम्बन्धरूपावस्थाभेदात्तद्दोषसम्बन्धस्तथा परस्यापि पृथिवीजीवा-
दिदारीरसम्बन्धित्वावस्थाभेदाद्दोषास्स्युरेवेति चेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् ।
ये परमात्मदारीरस्त्वेनोक्ताः पृथिव्यादयस्तेषु प्रत्येकमुपादाय दोषाऽसम्बन्धि-
त्ववचनात् । “एष स सात्मान्तर्दाम्यमृतः” बृ० ३।७।३।) इत्यन्तर्दामिणः
सर्वथा मृतत्ववचनेन तत्तत्सम्बन्धकृतदोषरहितत्वस्योक्तत्वात् । जीवस्य तु
परमात्मसंकल्पादविद्यातिरोहितापहनपाप्मत्वादिगुणस्य तत्कृतपुण्यपापकर्म-
फलमुखदुःखभोगरूपदोषम्यावजं नीयत्वात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके । ३।२।१३।

अपि च जीवपरमात्मनोरेकस्मिन्देहेऽवस्थितयोरपि परमात्मनः कर्म-
फलभोगित्वेन निर्दोषत्वं जीवस्य तत्कृतभोगित्वेन दोषवत्त्वमेके शास्त्रिनोऽ-
धीयते । “ठा मृपर्णा मयुजा मत्स्या समानं वृक्षं परियस्वजाते । तयोरन्यः
विष्वक् स्वादुत्पन्नश्नन्नन्योऽभिचारुणी ॥ (पु० ३।१।१।) इति ॥ १३ ॥

ननु “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६।
३।२।) इति श्रुत्या परमात्मनोऽपि जीवेन सह प्रविष्टत्वाभिधानात् तत्ता-

मान्याश्च परमात्मनोऽपि नामरूपमागित्वेन कर्मबन्धयता स्यादेवेत्याशङ्का-
मामाह-

अरूपवदेव हि तत्प्रधानस्यात् । ३।२।१४।

देवमनुष्यादिसरीरेषु सरीरित्वेनावस्थितमपि तत् परं ब्रह्म अरूपवदेव
पुण्यपापकर्महेतुकं नामरूपपरहितमेव । कृतः । प्रधानत्वात् । जीवस्या पूर्व-
कृतपुण्यपापकर्मनुरूपनामरूपध्याकरणकर्तृत्वेन तदुपकारितया तद्विप्रधर्म-
वत्त्वेन तत् उत्कृष्टत्वात् । अयमभिप्रायः । परमपुरुषः कृपया कर्मपरवशानां
जीवानां भुक्तिमुक्तिसिद्धयर्थं तत्तत्पूर्वतनपुण्यपापकर्मनिसारेण तस्य तस्य
च नामरूपात्मिकां देवमनुष्यादिकानां सृष्टिं विधाय स्वयं तन्निवृत्तत्वेन
तत्सारवश्याभावात्तया सर्वदाऽतिरोहितापहतपाप्मत्वादियुगतया स्वप्रकाश-
चित्स्वरूप एव जीवकर्मनियुता जीवानावर्तयन्त दन्तर्यामितयाऽवतिष्ठते ।
अतो जीवानां कर्मबन्धवत्त्वं परमात्मनः कर्मबन्धनाराहित्यं सम्यगुपपद्यते
॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चैवैयमर्थः । ३।२।१५।

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरयामते” इत्येवमा-
दिश्रुतीनामवैयर्थ्याद् याथाार्थ्यात्प्रकाशस्वरूपं ब्रह्मैव्यवगमात् । “यः सर्वज्ञः
सर्ववित्” “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” “निरवयवः निरञ्जनम्” इत्येवमादि-
श्रुतीनामवैयर्थ्याद् याथाार्थ्यात्सर्वशोपग्रहितत्वं निखिन्निर्दोषगुणात्परस्वच्छं
ब्रह्मस्वरूपमित्यवगमादुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणा उपपन्नमेव ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् । ३।२।१६।

एवञ्च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतिर्ज्ञानवत्त्वेन प्रकाशमात्रं
ब्रह्मस्वरूपमाह “ॐ यो ह वै श्रीरामन्त्रः स भगवाङ् नारमातन्द्
मात्मा । यः सन्धिदानन्दाङ्गैर्बलिवात्मा भूयुषः मूढस्तस्मै वै नमो नमः”
(रामोत्तरनापन्याम्) । इति श्रुतिश्च विदेकरमप्रकाशमात्रं ब्रह्मस्वरूपमाह
॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । ३।२।१७।

दर्शयति च “पतिं पत्नीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीडयम्”
 “अणोरणीयान् महतो महीयान्” (का० २।१।२०।) “न तस्य कार्यं कर-
 गुञ्च विलते न तत्समश्चाम्यधिकश्च दृश्यते” (श्वे० ६।२।) “यः सर्वज्ञ-
 स्तर्वाविद् यस्य ज्ञानमयं तपः (शु० १।१।१।) “पराऽस्य दानितविविधैव
 श्रूयते” (श्वे० ६।८।) “भीपास्माद्वातः पवते भीषोरेति सूर्यः” “स एको
 ब्रह्मण मानन्दः” (तै० २।८।) “निष्कलं निष्क्रियं सान्तं निरवशं निर-
 उज्ज्वलम्” (श्वे० ६।१६।) इत्येवमादिश्रुतिगणः समस्तदोषरहितत्वमनोप-
 कल्याणगुणाकरत्वं परमात्मनः । स्मर्यते च “सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
 मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च” (गी० १५।१५।) “मत्तः परतरं नान्यत्कि-
 ञ्चिदस्ति धनञ्जय” (गी० ७।७।) “विष्टम्माह्मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो
 जगत्” (गी० १०।४२।) “सर्वज्ञः सर्वकृत्सर्वशक्तिमानवर्त्मनि” (बि०
 पु० ५।१।४८।) इत्येवमादिषु तस्य सर्वकल्याणगुणाकरत्वं सर्वदोषरहित-
 त्वञ्चेति न स्थानप्रयुक्तानां दोषाणां परस्मिन्नवकाश इति ॥१७॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । ३।२।१८।

यतः परमात्मनः पृथिव्यादिषु प्रविष्टस्याप्युभयसिद्ध्यत्वेन अतप्रतिबि-
 म्बितसूर्यादिवत् स्थानप्रयुक्तदोषप्रसङ्गः । अत एव चास्त्रेषु सूर्यकाशादी-
 नाप्युपमाभिः परमात्मोपमीयते । “आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
 तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेऽपि बांशुमान् ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते
 भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” (याज्ञव०
 ३।१।४) इत्यादिषु ॥१८॥

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् । ३।२।१९।

तुल्यवदग्रहणं दर्शयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । अम्बुदर्शनादि-
 ध्वनवस्थित एव सूर्यो भ्रान्त्या तत्रस्थ इव दृश्यते । न तथा पृथिव्यादिषु

परमात्मा भ्रान्त्या गृह्यते । किन्तु 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरी-
रम्' इत्यादी वस्तुत एव स्थितो गृह्यते । अतो न तथात्वम् । सूर्यस्य
जलादौ भ्रान्त्या दृश्यमानत्वात्परमात्मनश्च तत्र परमार्थतः स्थितत्वात्
त्वदुक्तदृष्टान्तसाम्यमिति भावः ॥१६॥

बुद्धिह्लासमाकृत्वमन्तर्मावाद्भुमयसामञ्जस्यादेवं

दर्शनाच्च । ३।२।२०।

चोद्यं समापत्ते । यथा सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य जलान्तर्मावात् जलान्त-
र्गतस्य जलगतबुद्धिह्लासादिमाकृत्वं न याथाव्ययरूपेण न च तच्छैत्यादि-
धर्मेण कदापि सम्बन्धः । एवं पृथिवीचक्षुरादिषु लघुदीर्घस्थानेषु तदन्तर्ग-
तत्वेन तत्तदन्तर्यामितयावस्थितस्याप्यविद्या प्रत्यनीकत्वेन सर्वदोषप्रत्यनी-
कतया परमात्मनोऽपरिच्छिन्नस्वरूपस्य पृथिव्यादिचक्षुरादिगतबुद्धिह्लासा-
दिमाकृत्वं न यास्तत्वं न च तत्तद्वृत्तदोषैः कदापि सम्बन्ध इत्येतावतांशेन
तयोद्दृष्टान्तयोक्तृभ्योः सामञ्जस्यात् । सिंहो माणवक इत्यादौ तथा दर्श-
नाच्चोपपद्यते सूर्यकादिदृष्टान्तेन परमात्मनः सर्वदोषरहितत्वम् ॥२०॥

नन्वेवं 'अथात आदेवो नेति नेतीत्यादिनिषेधभूतिमित्रहानिप्रपञ्चं
सम्भारं न तस्योक्तोभयलिङ्गत्वमुपपद्यत इत्याद्युक्तायामाह-

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च

भूयः । ३।२।२१।

अथ "इहै वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च" (बृ० २।१।११) इत्या-
दिना यद्विधिं ब्रह्मणो रूपं प्रतिज्ञातं तस्यैव 'नेति नेति' इति प्रतिषेधे
भूतेरुपपत्त्यप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ।
यद्गूढव्यं प्रकृतं तस्य ब्रह्मरूपस्यैतावत्त्वं तदेतन्मात्रमेव ब्रह्मरूपं नास्तीति
प्रतिषेधति । इतोऽप्यधिकं ब्रह्मणो रूपमस्तीति ज्ञापनाय । यतो निषेधा-
नन्तरं ततः पूर्वोक्ताद्गूढमाद्ब्रह्मणो भूयो गुणजातं ब्रवीति । "न ह्येत-

स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेवं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं
तेषामेष सत्यम्" (बु० २।३।६।) इति । नेति नेतीति निर्दिष्टादेतस्माद्-
ब्रह्मणोऽन्यत्परं स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं न ह्यस्तीत्यर्थः । तस्मादत्र नेति
नेतीत्यादिना न ब्रह्मणस्तत्विशेषत्वं निषिध्यतेऽपि तु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रमि-
त्युभयलिङ्गस्त्वमस्त्येव ब्रह्मणः ॥२१॥

यस्य ब्रह्मणो 'मृतं वैवामृतञ्चे'ति द्वे रूपेऽभिहिते तद्ब्रह्म चक्षुरादी-
न्द्रियाग्नोवरमित्याह-

तदव्यक्तमाह हि ।३।२।२२।

तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण न व्यज्यते । यत आह धृतिः । न संवृत्ते
तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कस्त्वनैनम्" "न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचा" इति ॥२२॥

तर्हि ब्रह्मणः प्रत्यक्षाभावात्कदापि कस्यापि मोक्षो न स्यादित्याह-

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।३।२।२३।

संराधनं सम्यगाराधनं प्रीतिपूर्वकं तदेकचिन्तनं तस्मिन् सत्येवास्य
साक्षात्कारो भवति नान्यत्रेति धृतिस्मृतिभ्यां ज्ञायते । धृतयस्तावद्
"ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत्तत्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" (मु०
३।१।८।) "यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णम्" (मु० ३।१।३।) "क्षीयन्ते
वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मु० २।२।८।) "यमेवैव वृणुते तेन
लभ्यस्तत्संप्य आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" (मु० ३।२।३।) इत्यादयः ।
स्मृतयोऽपि "भवया स्वनभ्यया क्षय्य ग्रहमेवंविधोऽजुं न । ज्ञानुं द्रष्टुञ्च
तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप" । (गी० १।१।५४) इत्येवमाद्याः । आभ्यां धृति-
स्मृतिभ्यामस्य परमपुरुषस्य साक्षात्कारो भवतीति ॥२३॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च

कर्मण्यभ्यासात् ॥३॥२॥२४॥

अतोऽपि प्रकृत्येवतायाः निषेधो न मूर्तादिविशिष्टस्य । "तद्ध" तत्प्रत्ययान्तु-
पिबामिदेवः प्रतिपेदेहं मनुरमवं सूर्यंश्चेति" (बृ० १।४।१०१) इत्यादि-
धृतिषु साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवज्ज्ञाना-
नन्दादिस्वरूपवन्मूर्तादिप्रपञ्चविशिष्टताया अपि ब्रह्मगुणत्वावैशेष्यं प्रती-
यते । ज्ञानानन्दादयश्च वामदेवादीनां संराधने कर्मण्यभ्यासादेवोपलभ्यन्ते ।
तथैव मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयते ॥२४॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ३।२।२५।

अतो निरुक्तेभ्यो हेतुभ्योऽनन्तेनासंख्यात्वेन कल्याणगुणगणेन युक्तत्वं
ब्रह्मणः सिद्धम् । तथा सत्युभयलिङ्गं ब्रह्मोपपन्नतरमेव ॥२५॥

✽ अथाहिकण्डलाधिकरणम् ॥६॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥३॥२।२६॥

"हे वायः ब्रह्मणो रूपे मूलं चामूर्तं च" (बृ० ३।१।११) इति सर्व-
स्यापि मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं प्रतिपादितम् । कथं तस्य
ब्रह्मरूपत्वं प्रपञ्च विद्वन्नितीर्विशेषणत्वमिति ब्रह्मणश्चिदचित्स्वरूपविषये

✽ उभयव्यपदेशेन विचिकित्सा भवेदियम् । परिणामो हि किं ब्रह्म-
स्वरूपस्यैव सम्मतः ॥१६॥ अचिद्रूपेण चाहोस्वित् प्रभाप्रभावतीरिव ।
एकजात्योत द्रैहत्वाद् ब्रह्मविशेषणत्वतः ॥२०॥ जीववत्, तत्र किं युक्त-
माद्यं यथाऽहिकुण्डलम् । धृतेः कोपस्तथास्ते स्याद् विकारित्वादिविषयतः
॥२१॥ द्वितीयं तद् न तच्चापि कुतश्चेदभिधीयते । बाध्यते ब्रह्मणः सर्व-
सत्त्वानां बाध्यता तथा ॥२२॥ तण्डुमुण्डादिभिः शब्दैरेका गौरुच्यते न

विचार्यते । तत्र "प्रस्मान्मायो गुजते विश्वमेतत्" (इवे० ४।६) इति भेद-
व्यपदेशात् । "सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म" 'तत्त्वमसि' इति चाभेदव्यपदेशादित्यु-
भयव्यपदेशात्प्रसङ्गः । किं ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेण परिणामः स्वीक्रियतेऽ-
थवा प्रमाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन ग्राहोस्त्वज्जीववदचितोऽपि ब्रह्मचरी-
रतया तद्व्याप्यतया तदपुथक्सिद्धेस्तद्विद्येयणत्वेनाभेदव्यपदेशः इति । किं
युक्तम् ? ब्रह्मण एवानिद्रूपेणाहिकुण्डलवत् परिणामः स्यात् । यथादेः
स्वरूपेणैव कुण्डलभावस्तद्वदित्यर्थः ॥२६॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ३।२।२७।

वाक्यार्थः पक्षनिवर्तकः । ब्रह्मणश्चिद्रूपतया परिणतिस्वीकारे तस्य
विकारित्वादिबाधोपापस्था निर्दोषत्ववादिनीनामपरिणामित्ववादिनीनाञ्च
'श्रुतीनां व्याकोपः स्यात् । तस्माद्यथा सौरं तेजस्तदाश्रयश्च सूर्यस्तयो-
रभयोस्तेजस्त्वात्तेजस्त्वेनैकजातियोगादभिप्रात्यं स्वरूपतो भेदाच्च मिश्रत्वं
तथाऽचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मणो रूपत्वमिति ॥२७॥

पूर्ववद्वा । ३।२।२८।

वाक्यार्थः उक्तपक्षद्वयनिवर्तकः । पूर्वप्रोक्तव्यपदेशोपपत्त्यर्थं ब्रह्मणो
निर्दोषत्वनिष्पत्त्यर्थञ्च 'अदो नानाव्यपदेशात्' (ब्र० सू०) 'प्रकाशादिवत्
नैवं परः' (ब्र० सू०) इत्यादी सम्यगुक्तम् । यथा जीवस्यापृथक्सिद्धचितो-
पलुत्वेन ब्रह्मणोऽश्रयम् तथाचितोऽप्यपुथक्सिद्धचितोपणत्वेनांशत्वमेव ।
तत्रोभयोः स्वरूपस्य भेदाद् भेदव्यपदेशो विशिष्टस्यैवाभेदव्यपदेशोऽपि
मुख्य एवेति सर्वं परिहृतम् ॥२८॥

यत् । तद् देहत्वात् प्रकारत्वेनाचितो रागबाधता ॥२३॥ स्वरूपस्य च
मिश्रत्वाद्विशिष्टस्याथ चैक्यतः । उभयव्यपदेशस्य मुख्यतैव मुक्तज्ञता ॥२४॥
प्रकारांशे विकारित्वं विदोष्यांशे न कर्हिचित् । ततश्च निविकारस्वधुक्तेः
कोपो न सम्भवेत् ॥२५॥

प्रतिषेधाच्च ।३।२।२६।

“स वा एष महानज्ज्वालाऽग्नौऽमरः” (बु० ४।४।२५।) ‘नास्त्यजरयैतज्जीर्यति’ (छा० ८।१।५।) इत्यादिमिरचिद्धमणिं प्रतिषेधाच्च न ब्रह्मणोऽपरिणामित्वमङ्गः । विशेषणभूताचित्तत्वस्य विकारित्वेऽपि विशेष्यंशस्य निर्विकारित्वम् । प्रतिपादितं चैतत्सर्वमंशो नानाव्यपदेशादित्यत्रेति तत एवावगन्तव्यम् ॥२६॥

ॐ अथ पराधिकरणम् ॥७॥

परमतः सेतुन्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ।३।२।३०।

इदानीमस्मादुभयलिङ्गाद् ब्रह्मणोऽपि किञ्चित्परं तत्त्वं स्यादिति विचार्यते । तत्रायं संशयः । जगन्निमित्तोपादानकारणाद् ब्रह्मणः परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्ति न वेति । अतो ब्रह्मणः परमपि तत्त्वमस्ति । कुतः ? सेतुन्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । “अथ य आत्मा स सेतुविधृतिः” (छा० ८।४।१।) इति सेतुत्वेन व्यपदिष्टस्यात्मनः ‘एतं सेतुं तीर्त्वा’ (छा० ८।४।२।) इति तरितव्यत्वव्यपदेशात् । एवञ्च तीर्त्वायदवाप्स्यति तदतः परमेवेत्यवगम्यते । ‘चतुष्पाद्ब्रह्म’ (छा० ३।१।८।२।) इति ध्रुतावृन्मानत्वपरिमितत्वव्यपदेशात्ततः परमपरिमितं तत्त्वमप्यस्तीति प्रतीयते । “अमुत्स्यंय सेतुः” (मु० २।२।५।) इत्यमृतप्रापकात्सेतुशब्दनिर्दिष्टादस्मात्परं प्राप्यभूतममृतशब्दवाच्यं किमपि तत्त्वमस्तीतिप्राप्यप्रापकसम्बन्धादवसीयते ।

* उपादाननिमित्तं यो जगदज्ञास्य कारणम् । किं ततो राषवा-
च्चापि तत्त्वमस्ति परं न वा ? ॥२६॥ उन्मानसेतुसम्बन्धभेदानां श्रवणा-
च्छ्रुतो । अस्ति तदिति चेन्नो यदुन्मानित्वमुपासितुम् ॥२७॥ असम्भेदाय
सेतुत्वं तत्प्राप्तौ तदुपायता । सम्बन्धोक्तिस्तत्तत्तत्त्वस्य निषेधनात्
॥२८॥ भेदोक्तेदवापि हेतुत्वं नास्त्येव परबोधने । तस्माद्गामात् परं तत्त्वं
नास्तीति वैदिकं मतम् ॥२९॥

तथा 'परात्पर. पुरुषमुपेति दिव्यम्' (मु० ३।२।८।) 'परात्परं यन्महतीं महान्तम्' (तै० १।१।) इति च भेदव्यपदेशादेतेभ्यो हेतुभ्यः परस्माद् ब्रह्मणोऽपि न किञ्चिदस्तीति ज्ञायते ॥३०॥

इति प्राप्तोऽभिधीयते-

सामान्यात् ॥३॥२॥३१॥

तुल्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः । 'एषां लोकानामसम्भेदाय' (छा० ८।४।०।) इत्युत्तरवाक्यात् प्रसिद्धसेतुर्यथा जलमर्यादाव्यवस्थापकः । एवं ब्रह्मणोऽपि सर्वजगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धसेतुसामान्यात्सेतुत्वव्यपदेशो न तरितव्यत्वेनेति न ततः किञ्चित्परमस्ति । 'एतं सेतुं तीर्त्सेति तरतिरव' 'मीमांसाशास्त्रं तीर्त्वा वेदार्थमधिगच्छतो' त्यागिवत्प्राप्त्यर्थक एव ॥३१॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३॥२॥३२॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' (का० १।१।२०) इत्यादिषु धृतस्यानन्तस्यापरिच्छिन्नस्वानुपमस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणः 'चतुष्पाद्ब्रह्म' (छा० ३।१।८।२) इत्युन्मानव्यपदेशो बुद्ध्यर्थं उपासनार्थ एव । पादवत् । ब्रह्मप्रतीकस्य मनसो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राण्युपासनार्थं पादत्वेन व्यपदिष्टानितद्वदित्यर्थः ॥३२॥

एवमपि स्वयमपरिच्छिन्नस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथमुपासनायाप्युन्मानसम्भव इत्याशङ्क्यायामाह-

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥३॥२॥३३॥

प्रतिपन्नदिक्पृथिव्यन्तरिक्षादिस्थानविशेषसम्बन्धित्वेनोन्मितत्वानुसन्धानं युज्यते । यथा विततस्यापि प्रकाशादेष्टंटादिपरिच्छिन्नोपाध्यन्तर्गतस्य परिच्छिन्नत्वेन दर्शनं तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च ।३।२।३४।

‘अमृतस्यैव सेतुः’ इतिप्रापकसम्बन्धव्यपदेशात्परमस्तीत्यपि न युक्तम् ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन कम्बो न मेधया न बहुना ध्रुतेन यमेवैष कृणुते तेन
 कम्बस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” (मु० ३।२।३१) इति परमा-
 त्मनः प्राप्यभूतस्य स्वप्राप्तावनन्योपायस्वप्रवणात्स्वस्यैवोपायोपेयत्वोप-
 त्तेरिति ॥ ३४ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ।३।२।३५।

यच्च ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ (मु० ३।२।८१) इति भेदव्यपदेशा-
 ततोऽपि परमगतीत्युक्तं तन्निरस्यति । तथाऽन्यस्य ब्रह्मणः परस्य प्रतिषे-
 धात् । ‘यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित्’
 (इवे० ३।६१) ‘न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः’ (इवे० ६।६) ‘न तत्स-
 मश्चाम्यधिकदध हृदये’ (इवे० ६।८१) इत्येवमादिभ्यो ब्रह्मपरस्यान्यस्य
 प्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ।३।२।३६।

अनेन ‘अणोरणीयान्महतो महोयाम्’ इत्येवमादिभिर्ब्रह्मणः किञ्चि-
 दपि परं नास्तीति प्रतिषेधद्वारा तस्य सर्वव्यापकत्वप्रतिपादनेन सर्वगत-
 त्वमपि सिद्धयति । कुतः ? आयामशब्दादिभ्यः । सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्यो
 ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सिद्धयस्तत्सर्वपरत्वमपि सिद्धयति । ते च शब्दाः “तेनेदं
 पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” (इवे० ३।६१) “नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूत-
 योनिम्” (मु० १।१।६१) “ब्रह्मैव सर्वम्” (मु० २।५।११) इत्याख्यः
 ॥ ३६ ॥

ॐ अथ फलाधिकरणम् ॥८॥

फलमत उपपत्तेः ।३।२।३७।

एवं प्रापकस्य जीवस्योपासिषा सिध्यर्थं तत्स्वरूपमुपवर्ण्य तत्प्राप्यभू-

* फलं भोगापवर्गादि यागोपासादिकर्मणाम् । तेनैव कर्मणा किं वा

तस्य परमात्मन उभयलिङ्गत्वं सर्वपरत्वञ्चामिधाय ततः परमपुरुषादेवो-
पामकस्यापवर्गादिकलप्राप्तिरित्येदानीं निश्चीयते । तथेदमिष्टानीष्टलक्षणं
फलं भजनहवनादिलपात्कर्मणो भवत्याहोस्वित्तत्कर्मभिः गमाराधिता-
त्परस्मात्पुरुषादिति संशये कर्मण इति । कुतः ? लोके कृष्यादिकर्मकारिण
एव फलसम्पत्तिदर्शनात् । कर्मानुतिष्ठतश्च तददर्शनादिति प्राप्तेः निधीयते-
फलमत इति । भोगापवर्गादिलक्षणं फलमतः परमपुरुषादेव सम्पद्यते ।
कुतः ? उपपत्तेः । क्षणप्रध्वंसिनः कर्मणोऽसम्बद्धस्याधेतनस्य च कालान्तर-
भाविकलप्रवृत्त्यायोगात् । न चापूर्वकल्पनयापीष्टमिद्विस्तस्याप्यधेतनत्वात् ।
तस्मात्सर्वसमीक्षाकारिणः परस्मात्पुंस एव फलं भवति ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ।३।२।३८।

सर्वभोगापवर्गादिलक्षणं फलं परमात्मैव प्रयच्छतीति श्रूयते “स
वा एष महानज आत्मान्मादो वसुदानः” (बृ ४।४।२४।) इति ॥३८॥

धर्मे जैमिनिरत एव ।३।२।३९।

मतः श्रुत्युपपत्तिभ्यामेव ‘रमणाच्चरणा प्रम्याशो ह यन् रमणीयां
योनिमापद्येत्’ ‘कपूयचरणा प्रम्याशो ह यन् कपूयां योनिमापद्येत्’
(छा० ५।१०।७) ‘अथ तनु क्रतुरस्मिन्लोके भवति तपेतः प्रत्यभवति’
(छा० ३।१४।१) “पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” इत्यादितु
पुण्यस्य कर्मणः पुण्यशरीरप्राप्तिहेतुत्वञ्चरणात् पापकर्मणः पापशरीरहेतुत्व-
ञ्चरणात् तदतिरिक्तस्यैव परस्याश्रयत्वाच्च । कृष्यादियज्ञादिकारिणामेव
तत्तत्फलप्राप्तिदर्शनात् । तदकारिणां तत्तत्फलप्राप्त्यदर्शनाच्च कर्मण एव
फलदातृत्वोपपत्तेरिति श्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्ममेव फलदातारं जैमिनिराचार्यो
मन्यते । कर्मणः क्षणिकत्वैव्यपूर्वद्वारा फलमिति जैमिनेर्मतम् ॥ ३९ ॥

तवाराधितराश्यात् ॥३०॥ कृष्यादेः कर्मणो लोके वेदे आगादिकर्मणः ।
अपूर्वमविवात्, कर्मराहित्ये तु फलं न हि ॥३१॥ अचेतनतया कर्मापूर्व-
योस्तत्र सम्भवेत् । फलं तच्चेतमाश्रमादुपपत्तेः श्रुतेरपि ॥३२॥

पूर्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् । ३।२।४०।

तुल्यः पक्षनिवर्तकः । पूर्वं पूर्वोक्तं परमपुरुषमेव फलप्रदातारं भगवान् वादरायण आचार्यो मभ्यते । कर्मणोऽपूर्वस्य वा ह्यचेतनत्वेन कर्मफलस्वरूपानभिज्ञतया सफलदानागमव्यवसायोरिति कर्मादिस्वरूपतद्विनिर्योगसाक्षात्कारवतोऽपरिच्छिन्नस्य चिदात्मनः स्वप्रकाशस्वरूपस्य सर्वज्ञ-सर्वशक्तिमतः परमपुरुषस्य तु फलदातृत्वं युक्ततरमेव । कृतः ? हेतुव्यपदेशात् । एष ह्येवैतं साधु कर्म कारयति तं यमन्त्रानुनेपत्येव एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सते" (कौपी० ३।६) इति परमपुरुषस्यैव कारयितृत्वेन कर्मसिद्धिहेतुव्यपदेशात् । तस्यैव च कर्मफलभूतो-र्ध्वाधोगतिप्राप्तिहेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

स्मर्यते च । ३।२।४१।

स्मर्यते च कर्मफलप्रदता परमात्मैव ।

"स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

समते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ।" (गी० १५।३।)
इति । तस्मात्कर्मफलं परमात्मन एवेति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीभगवद्गोपबन्धनान्दाचार्यप्रणीते क्षारीरकजीमांसाया आनन्दभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयोः पादः ॥२॥

श्रीमगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दमाध्ये

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

॥ अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥१॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ।३।३।१।

सर्वेषु वेदान्तेषु तत्र तत्र धूयमाणाया दहुरवद्वानरादयो विद्यास्तामां
सर्वासां किं विद्यान्तरस्त्वमाहोस्त्विदेकविद्यात्वमिति संशये विद्याभेदाभावे प्र-
करणान्तरे पुनस्तत्पाठस्यायुक्तत्वात्प्रकरणान्तरस्य विद्याभेदहेतुत्वावगमा-
द्विद्यान्तरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते-सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति । सर्वेषु वेदान्तेषु
प्रतीयमानमुपासनमेकमेव । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । चोदनाद्यभेदात् ।
आदिशब्देन शास्त्रान्तराधिकरणसूत्रान्तरोक्ता अभेदहेतुभूताः फलसंयोग-
रूपसमाख्या गुह्यन्ते । चोदनाफलसंयोगरूपसमाख्यानामविशेषादभेदादि-
त्यर्थः । चोदना हि-‘उपासीत विद्यान्’ इत्युपासनवेदनयोः पर्यायवाचि-
त्वेनाभिप्रा । फलसंयोगोऽप्युभयत्र ब्रह्मप्राप्तिरूप एक एव । उभयत्र वेदवा-
नरविद्येति समाख्या चर्कव । एषां चोदनादीनां सर्वासु शाखास्त्वविशेषा-
त्तत्र तत्र शाखामु निरुक्तानामेकविद्यात्वमेव ॥१॥

यत्तद्वत् प्रकरणान्तरस्य विद्याभेदहेतुत्वं तदनूद्य परिहरति-

मेदान्तेति चेदेकस्यामपि ।३।३।२।

प्रकरणान्तरात् विधेये भवान्न न विद्यैवमिति चेन्न, एतस्यामपि

* वेदान्ते धूयमाणा या विद्या वेदवानरादयः । तासामनेत्या यद्वा
ह्येकता ? किं भवेद्विह ? ॥१॥ प्रकरणान्तरादेतोरनेकत्वं न चान्यथा ।
चोदनाफलसंयोगरूपस्यादेरभेदतः ॥२॥ एकत्वमिति युक्तं स्यात् प्रकरणा-
न्तरं पुनः । कर्तृभेदेन विज्ञेयं न तु विद्याविभेदतः ॥३॥

विद्यायां कर्तृभेदात्प्रकरणान्तरमुपपद्यते । एकस्मिन्नेव कर्तरि यद्विप्रकर-
णान्तरं स्यात्तदा विषये भेदाद्विद्याभेदः स्यात् ॥२॥

**स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च
सबवच्च तन्नियमः ॥३॥३॥**

एवमप्याथर्वणिकानां शिरोव्रताद्यपेक्षा दृश्यतेऽन्येषाञ्च नास्तीति
विद्याभेदः स्यादिति समाधीयते—शिरोव्रतं न विद्याङ्गमपि तु स्वाध्याय-
स्यैव यतः समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे तथात्वेन स्वाध्यायाङ्गत्वेन
शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेन समामनन्ति “नैतदधीर्णव्रतोऽधीते” (मु० ३।२।
११) इत्यध्ययनशब्दाधिकारादित्यवगम्यते । सबवच्च तन्नियमः । यथा
हि मवसम्बन्धिनः सप्त होमाः मीर्यादयः शनौदनपर्यन्ता आथर्वणोक्तैका-
निसम्बन्धित्वेन तत्रैवानुष्ठेया न शास्त्रान्तरोक्तत्रेताग्निषु तथैवाधीतसत्त्वा-
च्च तदध्ययन एव शिरोव्रतस्य नियमो नान्यत्र ॥३॥

दर्शयति च ॥३॥३॥४॥

“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” (का० २।१५।) इति धृतिर्दर्शयति
सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मण एकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वाम्योक्तानां सर्वासां
वेदान्तविद्यानामेकत्वम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥४॥

एवं विद्यैष्यं दृष्टौकृत्य तत्प्रयोजनमाह—

उपसंहारोऽर्थभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥३॥३॥५॥

यं शब्दोऽवधारणार्थः । एवं सर्ववेदान्तेषु दृष्टराष्ट्रपासने समाने सन्ध-
न्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः कर्तव्यः । कुतः ? अर्थभेदान् । गुणानां विद्या-
ङ्गत्वेन मद्रूपकारूपप्रयोजनाभेदान् । गुणानां विद्योपकारित्वाच्च वेदा-
न्तान्तरोक्तगुणानां वेदान्तान्तरेऽवश्यमुपसंहारः कर्तव्यः । विधिशेषवत् ।
यथा विधिशेषात्तामसो होमश्चर्मणामग्निहोत्रश्च सर्वत्रैवात्मसर्वत्रोपसंहारः
क्रियते नर्हादिति ॥५॥

अन्यथात्वात्वाधिकरणम् ॥२३॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥३॥६॥

वाजसनेयके "अथ हेममासस्य प्राणमूत्रुत्सवं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्" (बृ० १।३।७।) इत्युद्गीथविद्याम्नायते । तथा छान्दोग्येऽपि "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासात्स्वकिरे" (छा० १।२।७।) इति संघ विद्या श्रूयते । तत्रायं संघयः । निम्नुभयथापि विद्य कयमेवाहोस्विद्विद्याभेद इति । चोदनाद्यविशेषाद्विद्यं कयमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-उभयत्र प्राणहृष्टर्षबोद्गीथ उपासनमविशेषेण श्रुतम्- तथापि "श्रोमिस्थेतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" (छा० १।१।१२) उद्गीथमात्र- ह्नुत्वेनैतानमिह निष्यामः" (छा० १।२।११) इत्युद्गीथावयवे प्राण एव प्राणहृष्टघोपासनं छन्दोगानाम् । वाजिनान्तु समग्रोद्गीथे प्राणहृष्टघोपासनम् "हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामः" (बृ० १।३।११) इति । तथा चोभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेद एवेति । सूत्रार्थयोजना स्वेवम् । उभयत्र प्राणस्य- कर्तृकर्मत्वभेदेनान्यथात्वात्किन्नाकारत्वादाकारभेदेनोपास्यभेदादन्यथात्वमे- व शब्दान् विद्यं कयमितीमां सङ्ग्राम्परिहरति पूर्वपक्षी-इति चेन्नेति । कुतः ? अविशेषादुभयत्र विशेषाभावाद्विद्यं कयमिति ॥६॥

न वा प्रकरणभेदात्परोक्षरीयस्त्वादिवत् ३।३।७।

न वेतिपक्षनिवर्तको । न ह्यत्र विद्यं कयमुपपद्यते । कुतः ? प्रकरणभे- दात् । छान्दोग्ये ह्नुद्गीथावयवप्रणवोपासना प्रक्रम्यते 'श्रोमिस्थेतदक्षरमुद्गी- थेनात्ययामः' (बृ० १।३।११) इति । ततश्च रूपभेदोऽस्त्येवेति विद्याभेदः । परोक्षरीयस्त्वादिवत् । यथा समानायामपि शाखायामुद्गीथोपासने हिर-

* एका निष्ठाऽयबोद्गीथविद्या छन्दोगवाजिनाम् । किं युक्तं स्यादि- हाभिधा चोदनाद्यविशेषतः ॥४॥ उपास्यरूपभेदेन निष्ठा चैवेति निश्चयः । संज्ञैक्येऽपि च विद्यानां भिन्नत्वमग्निहोत्रवत् ॥५॥

३२२] श्रीमद्भगवद्गीतासुब्रह्मसूत्राचार्यविरचितं [अ० ३ पा० ३

भयमप्युपलब्धेः परोक्षरीयस्वादिविशिष्टहृष्टिभिर्ज्ञेयम् । तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ।३।३।८।

ननु शास्त्राद्वये विद्यैक्यमस्ति । कुतः ? संज्ञातः । उभयत्रोद्गीथवि-
द्येति संज्ञाया एकत्वादिति चेत् तत्संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव यथा नित्या-
ग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे चाग्निहोत्रसंज्ञाया एकत्वेऽपि कर्मणो
भिन्नत्वम् ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ।३।३।९।

यथा प्रथमप्रपाठके उपक्रमवाक्ये प्रणवस्योपास्यत्वं तथेतरास्वपि
विद्यासूद्गीथान्नयवभूतप्रणवस्यैवोपास्यत्वव्याप्तेः । एवं 'उद्गीथमुपासाञ्च-
किरे' (छा० १।२।७।) इत्यादौ मध्येऽपि प्रणवविषयकोपासनमेव समञ्ज-
सम् ॥ ९ ॥

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥३॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ।३।३।१०।

"यो ह वै ज्येष्ठश्च ध्येष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै ध्येष्ठश्च भवति प्राणो
वाव ज्येष्ठश्च" (छा० १।१।१।) इति छन्दोगाः प्राणविद्यां समा-
मनन्ति । वायिनोऽप्येवम् । इत्युभयत्र समानरूपत्वाद्विद्यैक्यम् । परन्तु
कौपीतकिनस्तु वसिष्ठत्वादियुगलराहित्येनेति सर्वत्र विद्यैक्यमुक्तं नेति
संशये न विद्यैक्यम् । कुतः ? रूपभेदात् । एकत्र ज्येष्ठप्रवसिष्ठत्वादियु-

* या कौपीतकिनाम्नोक्ता प्राणविद्याऽत्र सा किमु ? । छन्दोगवा-
जिनां प्राणविद्यातो भिद्यते न वा ? ॥६॥ भिद्यते रूपभेदेन नैतद् युक्तं
प्रतीयते । सर्वाभेदादिति प्लवाः सम्बन्धोऽस्तीति निश्चयात् ॥७॥ वसिष्ठ-
त्वादिकानाञ्च वागादिवर्तिना यतः । ज्येष्ठत्वादि न सिद्धयेत प्राणहेतु-
कतां विना ॥८॥

लैयुक्तं उपास्यतया ध्रुयते । अपरञ्च तु तद्रहित इत्युपास्यरूपभेदो वि-
द्याभेदसाधक इति प्राप्तेऽभिधीयते-सर्वाभेदादन्यत्रैव इति । न ह्यत्रविद्याभेदः
अन्यत्र प्राणविद्यायामपीमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्यतया विहिता
एवेति । कुतः ? सर्वाभेदात् यद्यपि कोपीतकिना प्राणविद्यायां वसिष्ठत्वा-
दिकं न सन्देहकोक्तं तथापि बायादिगतवसिष्ठत्वादियुगलानां प्राणहेतुक-
त्वानुसन्धानमन्तरेण प्राणस्य ज्यैष्ठ्यादिकमप्यनुपपन्नं स्यात्तस्मात्को-
तकिना प्राणविद्यायामपि वसिष्ठत्वादिसम्बन्धवतः एव प्राणस्योपास्यत्व-
मिति न रूपभेदोऽतो विद्यैक्यमेवेति ॥ १० ॥

ॐ आनन्दभाष्यधिकरणम् ॥४॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ।३।३।११।

पूर्वाधिकरणन्यायेन यैष्टुर्लैविना ब्रह्मस्वरूपस्थानुसन्धानमेव नोपपद्यते
तेषां विचारः प्रस्तूयते । तत्र ब्रह्मस्वरूपनिरूपकाणां धर्माणां सर्वासु ब्रह्म-
विद्यासूपसंहारोऽस्ति न वेति संशये प्रकरणाधीतान्तूपसंहार आवश्यको
नस्वनधीतानाम्प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते-आनन्दादयः प्रधानस्येति
पूर्वसूत्रादभेदादित्यनुवर्तते । प्रधानस्य गुणवतो ब्रह्मणः सर्वोपासनेष्वभेदा-
दानन्दादयो गुणाः सर्वोपासंहृतव्याः । गुणानां गुण्यतिरिक्तेऽनवस्थाना-
दितिभावः ॥११॥

नन्वेवं प्रियशिरस्त्वादीनामपि ब्रह्मगुणत्वात्सर्वत्रोपासंहारः कर्तव्य
इत्याह-

* सर्वासु ब्रह्मविद्यासु आनन्दाद्युपसंहृतिः । नास्त्यथोऽस्त्यत्र किं युक्तं
प्रमाणाभावात् न वै ॥१॥ नैतत् सर्वासु विद्यासु ह्यभेदो ब्रह्मणो यतः ।
कम्बुग्रीवादिसत्तापि तत्र यत्र पटो भवेत् ॥१०॥ किं न सा स्यात्तदानन्दा-
दिस्वरूपानुबन्धिनाम् । यतः प्रियशिरस्त्वादेः स्वरूपगुणता न हि ॥११॥
नैवोपासंहृतिस्तेषां तस्मात् तत्रेति बुध्यताम् । अनुचिन्तयितुं ज्ञेयं तथा
ब्रह्मनिरूपणम् ॥१२॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि मेदे । ३।३।१२।

प्रियशिरस्त्वादीनां सर्वथाप्राप्तिस्तेषां ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभावात् केवलं ब्रह्मणः पुरुषविषयत्वनिरूपणमात्रोपयोगित्वात्प्रियशिरस्त्वादीनाम् । नोचे-
च्छिरःपक्षादीनामवयवत्वे तदवयविनो ब्रह्मणोऽप्युपचयापचयौ स्याताम् ।
तथा सति निर्विकारत्वाभिधायिनीनां धृतीनां विरोधः स्यात् ॥१२॥

इतरे त्वथसामान्यात् । ३।३।१३।

उपचयापचयकरेभ्यः प्रियशिरस्त्वादिस्य इतरे ब्रह्मस्वाभाविकगुणत्वेन
सदैकरसाः ज्ञानानन्दादयो ब्रह्मस्वरूपनिरूपकधर्मत्वेनार्थसामान्याद् ब्रह्मस्व-
रूपसमानत्वाद्ब्रह्मवद्ब्रह्मविद्यासु सर्वथानुसंधानायोगसंहर्तृभ्या एवेति । १३॥

तर्हि प्रियशिरस्त्वादित्वेन ब्रह्मणो निरूपणं किमर्थमित्यत आह-

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । ३।३।१४।

प्रियशिरस्त्वादीनां निरूपणस्य प्रयोजनान्तराभावादाध्यानायानुचि-
न्तनायोपासनासिद्धयर्थं तद्वक्ष्येण ब्रह्मणः पुरुषविषयत्वनिरूपणं कृतम् ॥१४॥

आत्मशब्दाच्च ३।३।१५।

“अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः” (तै० २।१) इत्यात्मशब्दादात्मनश्च
शिरः पक्षपुच्छत्वाद्यसम्भवात्तस्य प्रियशिरस्त्वादिकथनमुपासकबुद्धौ भुक्ते-
नास्त्वार्थमिति गम्यते ॥१५॥

ननु प्राणमयादित्वात्मशब्दस्यानात्मग्यपि प्राणादिषु प्रयोगात्
‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यात्मशब्दस्य परमात्मवाचकत्वं कुतोऽवग-
म्यत इत्यत्राह-

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । ३।३।१६।

‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ (तै० २।१) इत्यन्यत्वेनात्मशब्देन परमा-
त्मन एव गृहीतिर्ग्रहणम् । इतरवत्-यथेतरेण “आत्मा वा इदमेक एवाप्र
भासीत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा” इत्यात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् ।

तद्वत् । कुतः ? उत्तरात् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्युत्तरा-
सदेकार्याद्व्याख्यात् ॥१६॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥३३॥१७॥

प्राप्तनेषु प्राणमयादिष्वप्यात्मज्ञानस्यान्वयस्य सत्त्वात्कथमुत्तरवा-
च्यमनिर्णयः स्यादिति चेत् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः"
(तं० २।२।) इति प्राक्छूतस्यात्मन एव प्राणमयादिवाक्येष्ववधारणात्
परमात्मन एव निर्णयः । अन्नमयादिवु परमात्मबुद्धिरवतीर्णाऽपि तत्र तत्र
विचार्यमाणायामानन्दमये विधाम्यति । 'सोऽकामयत' इत्युत्तरवाक्य-
मस्मिन्नर्थे तात्पर्यग्राहकम् ॥१७॥

अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥५॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ३।३।१८॥

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणोपासना विधौ । तदनन्तरं सहोवाच
'किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होतुः' इत्यपां प्राणवाससस्त्वमभिधाय
"तस्माद्वा एतदधिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाग्निः परिदधति तन्भुको
ह वासो भवत्यनग्नो भवति" (छा० ५।२।२।) इति छान्दोग्ये श्रूयते ।
तथा वाजसनेयकेऽपां प्राणवाससस्त्वमुक्त्वा "तस्मादेवं विदधिष्यन्नाचामेद-
धित्वा चाचामेदेतमेव तदेनमनम् कुरुते" (जु० ६।१।१४।) इति श्रूयते ।
अथ किमाचमनमपूर्वं विधीयते आहोस्विदपां प्राणवाससस्त्वमनुच पुरस्तादु-
परिष्ठाच्चाचमनं प्राणविद्याङ्गतया विधीयत एवेति प्राप्तेऽभिधीयते-कार्या-
ख्यानादिति । अप्राप्तस्य विधान एव शब्दस्यार्थवत्त्वादत्राचमनस्य सदा-

* छन्दोगवाजिनाम्प्राणविद्याया विहिता श्रुती । तत्रा "पो वा स"
इत्येता श्रुतिः किं विदधाति वं ? ॥१३॥ आचमनमपूर्वं वा वासस्त्वम-
यवा ह्येषाम् । आचमनविधेः श्रुत्या पूर्वमेवेति निश्चयः ॥१४॥ प्राणवा-
सस्त्वमेवेति ह्यप्राप्तेन तत्राऽऽदिमः । अप्राप्तस्य विधानेन चास्त्राणामर्थ-
वत्त्वतः ॥१५॥

चारप्राप्तत्वादाय मनमनुचाचमनीयानामपामप्राप्तं प्राणवासस्त्वानुसन्धानमेव विधीयते । अप्राप्तस्यैव विधाने शास्त्राणामर्थवत्वमिति ॥१८॥

ॐ अथ समानाधिकरणम् ॥१॥

समान-एवं-चामेदात् ॥३॥१६॥

बृहदारण्यके शाण्डिल्यविद्याम्नायते “मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यम्” (बृ० ३।६।१।) इत्यादिका । तथा वाजसनेयकेऽग्निरहस्येऽपि पुनः सैव विद्याम्नाता “सत्यं ब्रह्मेत्युपासीते” त्वारम्भं ‘स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणसरीरं भारूपम्” (वा० अग्निरहस्ये) इत्यादिका । अत्र संशयः किमुभयत्र विद्याभेदो न वेति । तत्र रूपभेदाद् भेद इति प्राप्तेऽविधीयते-समान एवमिति । उभयत्र समान एव मनोमयत्वादिके बहिस्तादेवबाधकस्य सत्यसंकल्पत्वात्पुणाभेदाद्विद्याया ऐक्यमेवेति ॥१६॥

+ अथ सम्बन्धाधिकरणम् ॥७॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥३॥२०॥

वाजसनेयके “तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यद्वचः दक्षिणोऽक्षम्” (बृ० ३।३।१।) इति प्रक्रम्यादित्यमण्डलेऽक्षणि च ब्रह्मण उपस्थित्वमभिधाय ‘तस्योपनिषदहरित्यभिदैवतम्’ तस्योपनिषदहमित्यप्यात्मम्” (बृ० ३।३।३) इति रहस्यनामनी द्वे उपनिषदावाग्नायेते ।

* बृहदारण्यके प्रोक्ता विद्या शाण्डिल्यनामिका । वाजसनेयके त्वग्निरहस्ये पठिताऽयं वा ॥१६॥ तयोर्भेदोऽथवा नेति सन्देहे समुपस्थिते । भेद इत्येव युक्तं स्याद् रूपभेदो द्वयोर्मतः ॥१७॥ सत्यसङ्कल्पतायाश्च बहिस्तादेवभेदतः । ऐक्यान्मनोमयत्वादेकमयोरैकरूपता ॥१८॥

+ वाजिनां द्वे रहस्याख्ये ये उपनिषदौ श्रुते । तत्रास्ति विधिकि-लोचं विद्यायां कार्यमत्र किम् ॥१६॥ आदित्यपुरुषस्याहश्चोक्षुषस्याह-मित्यथ । ध्यानं यथाश्रुतं ? यद्वोक्तनाम्नोः पुरुषद्वये ॥२०॥ कर्तव्यद्वौ-

तत्र संशयः किमस्यां विद्यायामादित्यपुरुषस्याहुरिति नाम्ना ध्यानमक्षि-
पुरुषस्याहमिति नाम्ना यथाधृतं ध्यानं कर्तव्यमाहोस्विन्नामद्वयस्य पुरुष-
द्वयेऽप्युपसंहार इति । किं युक्तम् ? उभयोः स्थानयोरेकस्यैव सत्यस्य पुरुष-
स्योपास्यत्वाद्वा प्राभेदाद्विद्यं क्वादन्योऽन्यगुणोपसंहारः ॥२०॥

इति प्राप्तोऽभिधीयते-

न वा विशेषात् । ३।३।२१।

विद्यं क्वाप्तामद्वयस्य पुरुषद्वये उपसंहार इति न । कुतः ? विशेषात् ।
उभयप्रोपास्यरूपविशेषात् । आदित्यस्थानसम्बन्धिनः सत्याद् ब्रह्मणोऽक्षि-
स्थानसम्बन्धिनः सत्यस्य ब्रह्मण उपाधिभेदेन रूपभेदे विद्याभेदात् ॥२१॥

दर्शयति च । ३।३।२२।

किञ्च विद्यान्तरे हिरण्यश्मश्रुरित्यादिनाऽदित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा
तद्रूपमक्षिपुरुषोऽतिदिदेश "तस्यैतदेवरूपं यदमुष्य रूपम्" इति । अयमति-
देश एव विद्याभेदेन गुणानुपसंहारं दर्शयति । विद्यं क्वे हि स्वाधीनाः स्वतः
प्राप्तत्वेन तिदेशापेक्षं न स्यात् । तस्मादत्र विद्याभेदाद् गुणोपसंहारा-
भाव इति ॥२२॥

ॐ अथ सम्भृत्यधिकरणम् ॥८॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ३।३।२३।

तैत्तिरीयके नारायणीयानां शिलेषु च ध्रुयते-"ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या-

पसंहारः ? पक्षः को हि शुभो मतः ? । रूपाभेदात् परः पक्षो विशेषादा-
विभो मतः ॥२१॥ सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानोपाधिभेदेन भेदतः । रूपादेरति-
देशेन विद्याभेदः ध्रुती मतः ॥२२॥ गुणानामुपसंहारो विद्याभेदे न
न हि ।

* ब्रह्मज्येष्ठेति वाक्ये ये सम्भृत्यादि गुणाः स्मृता ॥२३॥ शाण्डि-
त्यादिषु विद्यासु तेषाञ्चास्त्युपसंहृतिः । यद्वा तद्गुणकञ्चात्र भिन्नं

। सम्भूतानि ब्रह्मणे ज्येष्ठं दिवमास्ततान् । ब्रह्म भूतानां प्रथमोऽस्त जज्ञे
 तेनाहृति ब्रह्मणा स्थापितुं क" इति । अत्र संशयः । किमेयां सम्भूतिश्च-
 व्याप्यादिगुणानां शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंहार आहोस्वित्तद्गुणकमिद-
 मुपासनान्तरम् ? इति । किं युक्तम् ? अनारम्भाधीतत्वादेयां गुणानां
 सर्वासु विद्यासूपसंहार इति प्राप्तेऽभिधीयते-सम्भूतिश्च व्याप्यपीति ।
 सम्भूतिश्च व्याप्तीति समाहारद्वन्द्वः । शाण्डिल्यादिविद्यास्वल्पस्थानत्वं
 ब्रह्मणः धूयते । अत्र त्वाकाशादिवोर्यश्च व्याप्तित्वेन महास्थानत्वं तस्य
 धूयतेऽतः स्थानभेदादनारम्भाधीतानामपि तेषां शाण्डिल्यादिविद्यासु नो-
 संहारः । किन्तु सम्भूत्यादिगुणविशिष्टमुपासनान्तरमेवेदमिति ॥२३॥

+ अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥६॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नात् ॥३॥२४॥

छान्दोग्ये पुरुषविद्याम्नायते "पुरुषो वाच यज्ञस्तस्यं यानि चतुर्विंश-
 क्षिप्स्यन्ति" (छा० ३।१६।१।) इति । तथा तैत्तिरीयकेऽपि पुरुषविद्या

हीदमुपासनम् ॥२४॥ आद्यः पक्षो वरं तेज्वनारम्भाधीतता यतः । शाण्डि-
 ल्यादाबुपास्यस्य स्थानं स्वल्पं यतः धूतम् ॥२५॥ च व्याप्यादेस्तत्तस्त-
 नानग्वयादन्तिमः शुभः । तत्संनियोगशिष्टस्य सम्भूत्यादिगुणस्य च ॥२६॥
 मतोपसंहृतिर्नास्ति शाण्डिल्यदहरादिषु ।

तैत्तिरीयकछान्दोग्योक्तयोः पुरुषविद्यायोः ॥२७॥ अभेदो ह्यथवा
 भेदः किं युक्तमाद्य एव हि । आख्याकफलानाञ्च ह्यनैक्यं विधत्ते यतः
 ॥२८॥ इतरेषामनाम्नानासयोरैक्यं न युक्तिमाकू कुतश्चेज्जुयतां त्रैधा
 विभज्यं पुरुषायुषम् ॥२९॥ छान्दोग्ये क्रियते यस्मात् भवनत्रयकल्पनम् ।
 दीक्षास्वमक्षानायादेः पुंसो यज्ञत्वकल्पनम् ॥३०॥ नैतादृक्कल्पनाः नवापि
 दृश्यन्ते तैत्तिरीयके । तस्मात् प्रकारभेदाद्वि रूपाभेदोऽपि सम्भवेत् ॥३१॥
 एकत्र ब्रह्मणः प्राप्तिरपरत्रायुरेव हि । कलं पुरुषविद्याया नैकताऽस्ति
 द्वयोस्ततः ॥३२॥

श्रूयते--“तत्सर्वं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी घरीरमिध्म-
 गुरो वेदिलोमानि वह्निः” (तै० ना० ५२) इत्यादिरूपा । अत्र विद्यैक्य-
 भूतविद्याभेद इति । किं युक्तम् ? विद्यैक्यम् । कुतः ? उभयत्र पुरुषवि-
 द्येति समाख्यं व्याद्रूपफलयोरप्येक्याच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते-पुरुषविद्याया-
 मपि चेति । पुरुषविद्यायामपि रूपादिभेदाद्विद्याभेद एव । कुतः ? इतरेषा-
 मनाम्नात् । इतरक्षाख्योदितानां गुणानामितरक्षाख्यामनाम्नात् । छान्दो-
 ग्ये पुरुषस्य यज्ञत्वकल्पनं पुरुषायुषं त्रेधा विभज्य सवनत्रयकल्पनमधिधि-
 पादीनां दीक्षात्वेन च कल्पनं कृतम् । तैत्तिरीयकेत्येवं कल्पनां न दृश्यते
 किन्तु रूपान्तरेण दृश्यते । तथा च प्रकारभेदाद्रूपभेदस्य स्पष्टत्वाद्विद्याभेदः
 तथा तैत्तिरीयके पुरुषविद्यायाः ‘फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्’ इति न्याया-
 द्ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन ब्रह्मप्राप्तिरूपमेव फलं दृश्यते । छान्दोग्ये त्वायुः प्राप्ति-
 रूपं फलं पुरुषविद्याया इति फलसंयोगभेदोऽपि विद्याभेदसाधकः । एव-
 ंभोमयत्र विद्याभेदाप्राप्तेकत्र श्रुतानां गुणानामन्यत्रोपसंहार इति ।
 ॥२४॥

* अथ वेधाद्यधिकरणम् ॥१०॥

वेधाद्यर्थं भेदात् । ३।३।२५।

स्वस्थोपनिषदारम्भे सर्वेषां शास्त्रिणां भिन्नभिन्नमन्त्राणामाम्ना-
 न्तरे । यथायवर्णिकानाम्-शुक्लं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य’ इत्यादिकम् ।

* स्वस्थोपनिषदारम्भे चाप्नानं सर्वशास्त्रिणाम् । मन्त्राणाञ्च
 विभिन्नानां प्रवर्गादिककर्मणाम् ॥३३॥ मन्त्रादीनां किमेतेषां विद्याङ्गत्व-
 मथो न हि । किं स्याद् ? आद्य एवेति विद्यायाः सन्निधौ यतः ॥३४॥
 एषामस्ति सम्प्राप्नानमिति प्राप्तेऽभिधीयते । सामर्थ्यादिङ्गतैतेषामध्ययना-
 भिचारयोः ॥३५॥ ज्योतिष्टोमादिकाङ्गत्वं प्रवर्गादिषु कर्मसु । विद्याङ्गता
 न तद्वर्षेषां सर्वत्र नोपसंहृतिः ॥३६॥

काठकानां तन्तिरीयाणाञ्च 'सं नो मित्रः सं वरुणः' इत्यादिकम् । वाज-
सनेयिनां 'देवा ह वै सन्नं निषेदुः' इत्यादिप्रबन्धग्राहणस्य । सामगानां
रहस्यबाह्यणारम्भे 'देव सवितः प्रमुच यज्ञं प्रमुच' इत्यादिकम् । तत्र
संशयः । किमेषां मन्त्रादीनां विद्याङ्गत्वमाहोस्त्वित्तेति । किं युक्तम् ।
विद्याङ्गत्वम् । कुतः ? विद्यासन्निधौ समाम्नानादिति प्राप्तेऽभिधीयते-
वेधाद्यर्थभेदादिति । 'युक्तं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' इत्यादिभिर्लिङ्गैर्मन्त्र-
पारादिपूवतानां मन्त्राणां विनियोगाद्विद्याङ्गत्वं न सम्भवति । अत एव
वन्ते मन्त्रा न सर्वासु विद्यासूपसंहार्या इति ॥२१॥

❀ अथ हान्यधिकरणम् ॥२१॥

हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगान-

वत्तदुक्तम् ॥३॥२६॥

ताण्डिनामुपनिषदि श्रूयते-'अद्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र
इव राहोमुत्तालमुच्य घृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भ-
वामि' (छा० ८।१३।१।) एवं द्वाटपायनिनां श्रुतिः-कौपीतकिनान्तु-
तत्सुकृतदुष्कृते धुनो तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपन्यप्रिया दुष्कृतम्'
(फौ० १।४।, तथाथर्वणिकानाम्-'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निर-

* श्रुतावेकत्र चाम्नातं हानं सुकृतपापयोः । अपरत्र पुनः प्राप्तिमित्रेऽ-
मित्रे तथा तयोः ॥३७॥ अन्यत्रोक्तं इयं तस्य सर्वविद्यासु चाङ्गताम् ।
हानोपायनयोश्चाथोभयस्य चिन्तनं तद्यु ? ॥३८॥ विफल्येन भवेदाहो-
स्वित् समुच्चयतो ननु । पूवगाम्नानसामर्थ्यादायः पक्षो वरं मतः ॥३९॥
अन्यथाऽन्यथ्युतावन्यपठनं व्यर्थतामियात् । इति चेदुच्यते मैवं कुतश्चेद-
भिधीयते ॥४०॥ उपायनश्रुतो यस्माद्दानवाक्यस्य शेषता । ततः समु-
च्चये न स्याच्चिन्तनं हि कुशादिवत् ॥४१॥ सत्यां गती न युक्तः स्याद्वि-
कल्पश्चाष्टदोषभाक् । प्रतिपत्तुहि भेदेनैकप्रोभयविधिः खलु ॥४२॥

अञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु० ३।१।३) इति श्रुतिः । अत्र कस्याञ्चि-
त्सुकृतदुष्कृतयोर्हानिर्दृश्यते कस्याञ्चिच्च मुद्दृष्टित्तु तयोः प्राप्तिः क्वचि-
दुभयम् । एतदुभयमेकत्र धनमपि सर्वासु विद्यास्वङ्गताम्भजते । तत्र
संशयः । किमेतां हानिचिन्तनोपायनचिन्तनोभयचिन्तनानां विकल्पाः समु-
च्चयो वेति । किं युक्तम् ? विकल्पाः । कुतः ? एकैकस्य पार्थक्येन धव-
णात् सर्वत्रोभयानुसन्धाने तु कौपीतकिवाक्येनैव सिद्धे धृत्यन्तरपाठस्य
वैयर्थ्यमेव स्यात् । तस्मात्स्वचिद्धानिचिन्तनम् क्वचिच्चोपायचिन्तनमिति
विकल्प इति प्राप्तेर्भिधीयते-हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति ।

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । हानादित्युपायन इत्यस्याप्युपपत्तेश्चकः
'तत्सुकृतदुष्कृते धनते' 'तस्य प्रिया ज्ञातयः' 'मुक्तमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्'
(कौ० १।४।) इति हानिवाक्य उपायनस्यापि धवणात् केवले विमोचने
केवले चोपायने धन्यमाणेऽपि तयोर्न्योऽन्यसमुच्चयोऽभिप्रेतः । कुतः ?
उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वादित्यर्थः । विद्व-
त्यक्तपुण्यपापनिवेशस्थानयोस्तत्प्रियाप्रियोः धृत-वाहुपायनवास्यस्य हा-
निवाक्यशेषत्वमुपपद्यते । एवं प्रदेशान्तरान्तातवाक्यस्य प्रदेशान्तरवाक्य-
शेषत्वे दृष्टान्तमाह-कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवदिति । यथा "कुशाः वान-
स्वत्पाः स्थ ता मा पात" इति भाल्लविनां निगमस्थवाक्यस्य 'मौतुम्बर्यः'
इति तद्विशेषवाचिप्रदेशान्तरवाक्यशेषत्वम् । यथा हि "देवामुराणां छन्दो-
भिः" इति सामान्येन देवामुराणां छन्दसां प्रसङ्गे "देवच्छन्दांसि पूर्वम्"
इति क्रमपरं वाक्यं पूर्वतनोक्तवाक्यशेषतामुच्यति । यथा च "समया-
विपिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति विशेषविषयकं वाक्यं
"हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति सामान्येनागतार्थकस्य
वाक्यस्य । यथा वा "नाम्बु'रुपगायेत्" इत्येतद्वाक्यं "श्रुतिञ्च उपगा-
येति" इति सामान्यप्राप्तार्थकस्य वाक्यस्य शेषत्वमुपगच्छति । एवमिहापि
शेषशेषिभावात्सर्वार्थसंगतिर्बोद्ध्या । उपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वेन

सिद्धायां गतो विकल्पो नादरणीयः । तदुक्तम् । पूर्ववन्त्रे "अपि तु वाक्य-
शेषः स्यादन्याम्यस्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्" (जै० सू०)
इति ॥२६॥

✽ अथ साम्परायाधिकरणम् ॥१२॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये । ३।३।२७।

सुकृतदुष्कृतयोर्हानिञ्च छान्दोग्ये शरीरवियोगकाले श्रूयते - "अथ
इव रोमाणि विघ्न्य पापं चन्द्र इव राहोर्मुक्तास्त्रमुच्य घृत्वा शरीरमकृतं
कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" (छा० ॥८॥१।१३॥) इति एवं दादृषा-
यनवेऽपि "तस्य पुत्राः दायमुपयन्ति मुहुदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्"
इति दायसंक्रमणकाल एव सुकृतदुष्कृतहानं श्रूयते तच्च देहवियोगसमय
एव प्रतीयते । कौपीतकी ग्राहणे तु "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याजि-
लोकं गच्छतीत्युपक्रम्य" "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसारयेति तत्सु-
कृतदुष्कृते ध्रुते" (कौ० ५।३।४। इति देहादपसृत्याध्वनि तद्वानमाम्ना-
यते । तत्र संशयः । शरीरवियोगकाले विद्युज्य गतस्य मार्गं च सुकृत-
दुष्कृतहानमाहोस्विच्छरीरवियोगसमय एवेति ? किं युक्तम् ? देहवियोग-
कालेऽप्येकमस्य देवयानेन पथा गमनानुपपत्तेः । तदार्थं शीयतेऽर्धन्तु
विरजातरणानन्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते - साम्पराये तर्तव्याभावादिति ।

* छान्दोग्ये साम्पराये हि हानं सुकृतपापयोः । श्रुतं विरजान्तु
सम्प्राप्य मार्गं कौपीतकिन्धूतो ॥४३॥ विचिकित्सा भवेदत्र यत् केपा-
ञ्चिद्भि कर्मणाम् । साम्पराये विनाशः स्याच्छ्रष्टनाशो हि चाध्वनि ?
॥४४॥ अथवा साम्पराये हि विनाशः सर्वकर्मणाम् ? किं युक्तम् ? पूर्वं
एवान कृतश्चेदभिधीयते ॥४५॥ अपुर्ववियोगकाले चाशेषाणां कर्मणां क्षती ।
यतोऽचिरादिमार्गेण गमनं नोपपद्यते ॥४६॥ भोक्तव्यमुक्तदुःखानामभावा-
दन्तिमः धुमः । गमनञ्च ययामोक्तं विद्यायोनिशरीरतः ॥४७॥

‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ मु० २।२।२। “ग्राह्यार-
शुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्र-
मोक्षः” (छा० ७।२६।२।) इति श्रवणात् विद्याविपाकाद्देहापक्रमणकाले
एव ब्रह्मविदः सुकृतदुष्कृतयोर्हानिम् । कुतः ? तत्तद्व्याभावात् । देहवियोगा-
नन्तरं सुकृतदुष्कृताभ्यां तरितव्ययोः शुल्लदुःसात्मकभोक्तव्ययोरभावात् ।
तथा ह्यन्ये कर्मनिमित्तकमुल्लङ्घनाभावमभिदधते ‘तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये’ (छा० १।१४।२।) इति । ‘अदारीरं वाव
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ (छा० ८।१२।१।) इति च ॥२७॥

छन्दत उभयाविरोधात् ।३।३।२८।

एवं विद्यासामर्थ्यान् देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयानन्तरमुपासको देव-
यानेन पथा ब्रह्म प्राप्नोतीति निश्चिते सति ‘अथ इव रोमाणि’ इति
श्रुतेः ‘तस्य तावदेव चिरम्’ इत्यस्याश्च श्रुतेरविरोधात् उभयश्रुत्यनु-
रोधान्चरमश्रुतोऽपि ‘तत्सुकृतदुष्कृते ध्रुते’ इति वाक्यश्रुतः ‘एतं देव-
यानं पन्थानमापद्य’ (कौपी० १।३।) इति प्रथमश्रुतात्पूर्वं छन्दतो यथेष्टं
योजनीय इति ॥२८॥

गतेरर्थवत्त्वमुपयथाऽन्यथा हि विरोधः ।३।३।२९।

अत्राशङ्कते देहवियोगकाले विरजातरणोत्तरकाले चेत्युभयथा कर्म-
क्षये सत्येव देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमुपपद्यते । अन्यथा देहोत्क्रान्तिकाले
सर्वकर्मविनाशे सति सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशादुपपत्त्यनुपपत्तावविरादि-
गमनश्रुतेर्विरोधः स्यात् ॥२९॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ।३।३।३०।

प्रदर्शिताद्यद्गाम्परिहरति । परमपुरुषोपासकानां देहादुत्क्रमणकाले
सर्वकर्मक्षयेऽपि देवयानः पन्था उपपन्नः एव । कुतः ? तत्त्वक्षणार्थोपलब्धये ।
तत्त्वक्षणार्थस्तत्त्वजातीयार्थस्योपलब्धये । अकर्मलम्यार्थोपलब्धेरित्यर्थः ।

अद्योपकर्मक्षयेऽपि विद्ययाऽविभूतस्वरूपत्वाद्विदुषो देहसम्बन्धलक्षणार्थोप-
लब्धेः । “तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” (छा० ७।२५।२।) यं
कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते’
(छा० २।२।१०) ‘त एकधा भवति त्रिधा भवति’ (छा० ७।२६।२) इति
ब्रह्मविदोऽज्जर्मलम्यार्थोपलब्धिप्रवणत्वात् । तत्र हृष्टान्तः-लोकवदिति । यथा
लोके राजसेवकानां प्रयत्नमन्तरेणापि पुरुषान्तरप्रयत्नालभ्यातिरमणीया-
नेकपदार्थानामुपलब्धिस्तद्वत् ॥३०॥

नर्चैवं ज्ञानवतां वसिष्ठादीनां कर्मफलरूपदेहान्तरसंयोगस्य पुनर्जन्म-
मरणादिहेतुकसुखदुःखानुभवस्य च दर्शनाद्ब्रह्मविद्यया कर्मणामपि ब्रह्मो-
पासकानां सुखदुःखानुभवोऽवजंनीयः स्यादित्यत्राह-

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । ३।३।३१।

येषां ज्ञानिनां ब्रह्मविद्यया क्षीयकर्मणां प्रारब्धकर्मविसानुकृतदेह-
वियोगानां क्षताधिकया नाड्या देहाद्विनिर्गतानामचिरादिना ब्रह्मलोक-
प्राप्तिस्तेषां हेतोरभावात् पुण्यपापकर्महेतुकः सुखदुःखानुभवः । आधिका-
रिकाणान्तु वसिष्ठादीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकव्यवस्थाहेतुत्वधिकारेषु
ब्रह्मणा नियुक्तानां यावदधिकारमवस्थितिस्तदारम्भकं कर्मापि यावदधि-
कारमवस्थितिष्ठते । अतस्तेषां सुखदुःखानुभवोऽपि भवति । प्रारब्धकर्मवश-
त्सम्पन्नेष्वधिकारे तेषां तदैव ज्ञानोदयादचिरादिना ब्रह्मप्राप्तिरिति ।
॥३१॥

* अथानियमाधिकरणम् ॥३२॥

अनियमः सर्वेषामचिरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ३।३।३२।

किमचिरादिना गतिर्यत्र विद्यासु ध्ययते तद्विद्यावतामेव तथा गरया

* अचिरादिकमार्गेण श्रुता यत्र गतिः लघु । तद्विद्याधामिनामेव
ब्रह्मप्राप्तिस्तथाव्यवा ॥४८॥ सर्वविद्यावतां युक्तं किं भवेदाद्यमेव हि ।

ब्रह्मप्राप्तिराहोस्वित्सर्वविद्यावतामचिरादिना ब्रह्मप्राप्तिरिति संशये यासु विद्यासु गतिराभ्यासते तद्विद्यावतामेव तद्गत्या ब्रह्मप्राप्तिर्नान्येषां प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते । अनियम इति । सर्वेषां सर्वविद्यावतामचिरादिना मार्गैरेव ब्रह्मप्राप्तिरितिसिद्धान्तात्तद्विद्यावतामेवेति नियमो नास्ति । सर्वविद्यावतां तथा गमने सत्त्वानुमानाम्यामविरोधः । नोचेद्विरोध इति भावः ।

श्रुतिस्तावद्—“य एवमेतद्विदुर्द्यौ चामो अरण्ये श्रद्धां तस्यमुपासते तेऽचिरमिसम्भवन्ति” (बृ० ६।२।१५) इति । ‘तत्र इत्थं विदुर्द्यौ चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽचिरममिसम्भवन्ति’ (छा० ५।१०।११) इति च स्पष्टमेव सर्वविद्यावतामचिरादिना गतिरभिपद्यते । तथा स्मृतिरपि—“अग्निज्योतिरहः शुक्लः पद्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” (गी० ८।२४) इति सर्वेषां ब्रह्मविदाभ्यनर्थक गत्या ब्रह्मप्राप्तिं हृष्यति ॥३२॥

ॐ अथाक्षरध्यधिकरणम् ॥१४॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौप
सदवत्तदुक्तम् । ३।३।३३।

वाजसनेयके गार्ग्यप्रति याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् ‘एतद् तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति असंख्यमनन्वहस्वमदीर्घम्’ (बृ० ३।८।८) इत्यादिकं श्रूयते । एवं मुण्डकेऽपि “अथ परा यया तदक्षरमभियम्यते यत्तदे-

अन्तेपाञ्च तथा प्राप्ती प्रमाणं न हि विद्यते ॥४६॥ अविरोधाच्छ्रुति-
स्मृत्योः सर्वविद्यावतां हि सा । तस्मादनियमः श्रेष्ठो न तदुपास्तिद्याति-
नाम् ॥५०॥

• धृता येऽक्षरविद्यायामसंख्यत्वादयो गुणाः । तेषां तत्रैव चिन्ता
स्यात् सर्वविद्यासु वा ननु ? ॥५१॥ प्रकण्ठस्य भेदादि तत्रैवेति वरं

प्रत्ययमग्राह्यमगोत्रमवलम्ब्यः श्रोत्रं तदपाणिपादम्" (मु० १।१।१। इति धृष्यते । तत्र संशयः । किमेवामस्थूलत्वादीनां गुणानां यत्र श्रुतिस्तत्रैव चिन्तनमाहोस्वित्सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहार इति । किं युक्तम् ? यत्रैतेषां श्रुतिस्तत्रैव । कुतः ? प्रकरणभेदात् । विद्यान्तररूपात्मकानां गुणानां विद्यान्तररूपत्वे मानाभावादिति प्राप्तोऽभिधीयते-प्रक्षरधियां त्ववरोप इति । यतः केवलमानन्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तिर्नोपपद्यते । प्रत्यगात्मनोऽप्यानन्दादिगुणकत्वात् । अतोऽस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिभिर्विशेषितस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्त्युपपत्तेः अस्थूलत्वादीनामप्यानन्दादिवत्स्वप्रकाशापरिच्छिन्नविदेकरसब्रह्मस्वरूपानुसन्धान उपयुक्तत्वात् । अतस्तेषामप्यानन्दादिवत्सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहारः । कुतः ? सामान्यतद्भावाभ्याम् । सर्वास्वक्षरविद्यासूपास्यभूतस्याक्षरस्य ब्रह्मणः समानत्वान् । अस्थूलत्वादीनां गुणानां ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावान्च । प्रधानानुवर्तित्वं हि गुणानां स्वभावः । औपसदवत् । यथा जामदग्न्यक्षतुरात्रपुरोडाश्युपसद्गुणभूतस्य मन्त्रस्य प्रधानानुवर्तितयोपसदनुवर्तित्वेनोपांगुगुणकत्वम् । तदुक्तम् "गुणमुस्यव्यतिक्रमे तदर्शत्वान्मुस्येन वेदसंयोगः" (जै० द० सू०) इति ॥३३॥

तहि 'सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः' (छा० १।१।४।४।) इत्येवमादीनामपि गुणानां प्रधानभूतब्रह्मगुणत्वात्सर्वत्रोपसंहारः स्यादित्यत्राह-

इयदामननात् । ३।३।३४।

इयदस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिकमेव सर्वत्रोपसंहृतं ध्यम् । कुतः ?

मतम् । मेवं कुतो यतस्ते स्युः सर्वथा ओपयोगिनः ॥३२॥ ब्रह्मरूपानुसन्धाने यथाऽऽनन्दादयो गुणाः । आनन्दादिवत्तेषां तत् सर्वत्रोपसंहृतिः ॥३३॥ सर्वास्वक्षरविद्यासु चाक्षरस्य समानता । ब्रह्मरूपानुसन्धानान्तर्भूतास्ते ततोऽपि च ॥३४॥ गुणानाम्च स्वभावो हि प्रधानस्यानुवर्तित्वात् । उपसद्गुणभूतस्य मन्त्रस्येवेति सन्मतम् ॥३५॥

ग्रामननात् । इयद्गुणविसिष्टस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्यामननात् । येन गुणजातेन
विना प्रत्यगात्मव्यावृत्तस्य ब्रह्मस्वरूपस्यामननमनुसन्धानं नोपपद्यते तदेव
सर्वत्रोपसंहृत्यानुसन्धेयम् नान्यत् प्रधानानुवृत्त्यपि सर्वकर्मवादिकम् । तत्
प्रतिविद्यमेव व्यवस्थितमिति ॥३४॥

* अथान्तरत्वाधिकरणम् ॥१५॥

अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुप-
पत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥३॥३॥३५॥

वाजसनेयके "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे
व्याचक्ष्व" (बृ० ३।४।१।) इत्युपस्तेन पृष्टस्य याज्ञवल्क्यस्योत्तरं 'यः
प्राग्नेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' (बृ० ३।४।१।) इत्यादि ।
'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४।२।) इत्यन्तम् । एवमग्रेऽपि "यदेव साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व" (बृ० ३।५।२।)
इतिकह्लोचप्रदने "योऽश्ननायापिपासे द्यौकं मोहं जरां मृत्युमत्येति"
(बृ० ३।५।१।) इत्यारम्भे 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।५।१।) इत्यन्तं
याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् । तत्र किमुभयत्र विद्याभेद उताभेद इति संशयः ।
पूर्वपक्षस्तूभयत्रोपास्यरूपभेदाद्विद्याभेदः यद्यपि प्रदनस्यैकरूप्यं परन्तुत्तरस्य
प्रकारभेदस्तेन रूपभेदोऽस्त्येव । प्रथमे देहेन्द्रियादिगतिरिक्तस्य प्रत्यगा-
त्मनः स्वरूपम् । द्वितीये तु प्रदनायापिपासादिरहितस्य जीवादिनिक्षणस्य
परमात्मनः स्वरूपमिति रूपभेदोऽस्त्येव । भूतग्रामवत्स्वापेक्षिकमेव सर्वा-

* विद्या भिन्ने उताभिन्ने किमुपस्तिकह्लोचयोः । प्रत्युत्तरप्रकारस्य भेदा-
द्भूतविभेदतः ॥५६॥ बरञ्चाय न चैवं स्यात् कुतश्चेदभिधीयते । अस्म-
नायाद्यतीतत्वं सर्वप्राणनहेतुता ॥५७॥ इत्येतदुभयं यस्मादुपास्येते हि
सम्भवेत् । प्रश्नप्रत्युत्तरावृत्तिः सद्विज्ञावत् सुबुध्यताम् ॥५८॥ उत्तरव्यति-
हारः स्याद् यतः प्रश्नकल्पता ।

न्तरत्वं परमात्मनस्तु न तथा । तथाप्युभयत्र प्रत्यगात्मपरमात्मनावेव
प्राप्तौ । अन्यथा प्रतिवचनभेदो नोपपद्येत । तस्मादन विद्या निश्चय
इति चेत् ।

अत्राभिधीयते-नेति । नोभयत्र विद्याभेदः कुतः ? 'यत्साक्षादपरोक्षमिति'
ति परमात्मविषयकप्रश्नस्यैककल्प्यात् तदुत्तरस्यापि सर्वत्राणि प्राणना-
दिकारणत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्यैकस्मिन्परमात्मन्युपास्यभूते सम्भवात् ।
तत्र हृष्टान्तमाह-उपदेशवत् । यथा सद्विद्यायाश्चोपास्यस्यैक्येऽपि प्रश्नावृत्तिः-
प्रतिवचनावृत्तिश्चोपास्यस्यार्थस्य दाढ्यसम्पादनाय तन्माहात्म्यक्याप-
नाय च दृश्यते तद्वत् । अतोऽत्र विद्यैक्यमेव ॥३५॥

ननु तथाप्युपस्तकहोतयोः प्रश्नकर्त्रोर्भेदः प्रश्नप्रतिवचनयोर्भेदसम्पा-
दकः स्यादित्यत्राह--

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥३॥३६॥

न ह्यत्र विद्या भिद्यते । उपस्तकहोतयोर्द्वयोरपि प्रश्नस्यैककल्प्यादेक-
विषयत्वे निदिच्यते सत्युभयोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । उप-
स्तेनाशनायाद्यतीतत्वबुद्धिः स्वजिज्ञास्यभूत उपास्ये विधेया । तथा ब्रह्मेन
प्राणनादिहेतुत्वधोः सर्वान्तरात्मविषया स्वोपास्ये कर्तव्येति । एवमेवाचा-
र्यस्य याज्ञवल्क्यस्य वचनानि विशिंपन्ति सर्वान्तर्यामिणमेकमेवोपास्यं पर-
मात्मानम् । अत्र हृष्टान्तः-इतरवत् । सद्विद्याप्रकरणे सर्वाणि प्रतिवच-
नानि प्रतिपालपरमकारणपरमात्मविषयकारण्येव तद्वदनापीति ज्ञेयम् ॥३६॥

सद्विद्यायामेव कथमैक्यम् यतस्तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेद उपलभ्यत
एवेत्याह--

सैव हि सत्यादयः ॥३॥३७॥

सैव-सत्यदाभिलष्यादिकारणरूपा परा देवतैव 'यथा सोम्य मधु मधु-
कृतो निस्तिष्ठन्ति' (छा० ६।६।२।) इत्याद्युत्तरवाक्येऽपि सर्वत्र प्रतिपा-

यते । हि-यतः 'तत्सत्यं स आत्मा' (छा० ४।३।३।) इति प्रथमवाक्ये
श्रुताः सत्यादय उत्तरत्र प्रतिपार्थकस्मिन्नेवात्मन्युपसंह्रियन्त इति । तस्मा-
दन भेदकारणाभावात् भिद्यते विद्येति निरवयवम् ॥३७॥

॥ अथ कामाद्यधिकरणम् ॥१६॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ।३।३।३८।

छान्दोग्ये- "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दह्रम् पुण्डरीकं वेदम् दह्रोऽ-
स्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्मदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वावविजिज्ञासितव्यमिति" (छा० ८।१।१।) इति प्रकृत्य श्रूयते "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो
विमृत्युः" । छा० ८।१।१।) इति । तथा बृहदारण्यके "स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते
सर्वस्य वदो सर्वस्येवान्" (बृ० ४।४।२२।) इति श्रूयते । तत्र संशयः ।
किमुभयत्र विद्या भिद्यते न वेति । किं युक्तम् , भिद्यत इति । कुतः ?
उभयत्र रूपभेदात् । छान्दोग्ये अपहतपाप्मत्वादिगुणविवक्षितस्य दह्राका-
शशब्दाभिहितस्य परमात्मन उपास्यत्वम् । बृहदारण्यके तु आकानं शया-
नस्य वशित्वाद्विगुणयुक्तस्य तस्योपास्यत्वमिति रूपभेदाद्विद्याभेद इति
प्राप्तेऽभिधीयते-कामादीतरत्र तत्र चेति । न एव रूपभेदो येन विद्याभेदः
स्यात् । तथा हि-सत्यकामत्वादिगुणजातमितरत्र वाजसनेयक उपसंहरणी-
यमेव तत्र छान्दोग्ये च सर्ववशित्वादिकमुपसंहृतंभ्यम् । कुतः ? आयतना-
दिभ्यः । हृदयायतनत्वसेतुत्वादीनां गुणानामुभयत्र समानत्वात् । उभय-

"दह्रोपासने निम्ने वाऽभिन्ने ताण्डिवाजिनोः ॥५६॥ रूपभेदाद्विरञ्चा-
द्यम् ईवमायतनादितः । यतश्चान्यत्र कामादिगुणानामुपसंहृतिः ॥६०॥
अलोप श्रुतितस्तेषामादरेण विधानतः । 'नेह नानास्ति' वाक्यस्य विषया
तत्र ते गुणाः ॥६१॥ सदोपा सगुणोपासा सांसारिककृतश्रुतेः । नैव
स्रष्टवनात् पेशलोकाप्तेषु नितता यतः ॥६२॥

नाऽपि हृदयायतनं श्रूयते । तेनान्यैःपुपास्यगुणा उभयत्रानुसन्धेया एवेति न रूपभेदः । एवम् फलसंयोगादिकमपि न मिश्रमतां न विद्याभेदः ॥८॥

ननु 'मनसैवामुदृष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१६) इत्यादेः पूर्वप्रज्ञात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ० ४।४।२२) इति वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य प्रतिपेक्ष्यत्वावगमात्सर्ववक्षित्वसर्वज्ञानत्वादीनां ब्रह्मनित्यगुणत्वानुपपत्तेः । एवम् सत्यक.मत्वादीनामपि न पारमार्थिकत्वमतः कथं मोक्षसाधनीभूतेपूपासनेष्वनुसन्धेयत्वमित्यत आह —

आदरादलोपः । ३।३।३६।

'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१६) इत्यादिनिषेधविषयता न सर्ववक्षित्वसत्यकामत्वादिगुणानां सम्भवति । कुतः ? आदरात् । प्रमाणान्तराप्रतिपक्षास्ते हि सर्ववक्षित्वादयो ब्रह्मणोऽज्ञाधारणगुणाः स्वयं भगवत्या श्रुत्यात्वादरेण विधानात् । स्वयमादरेण विहितानां तेषामपवारणे तु श्रुतेरुक्तप्रलापित्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । तस्मात्तेषां गुणानामलोपः । 'नेह नानास्ति' (बृ० ४।४।१६) इति वचनेन तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेनैकयात्तद्भिन्नम् नानात्वं नास्तीति बोध्यते प्रपञ्चितश्रुत्यामर्थो जिज्ञासाधिकरण इति ॥३६॥

सगुणोपासनस्य "स यदि पितृसौककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" (छा० ८।२।१।) इति सांसारिकफलत्वेन न मोक्षफलत्वम् । अतो ब्रह्मप्रेप्सुना न सगुणोपासनं कार्यमिति सत्यकामत्वादीनां नानुसन्धेयत्वं विद्यास्वित्यत्राह —

उपस्थितेऽस्तस्तद्वचनात् । ३।३।४०

उपस्थितिरुपस्थानम् । उपस्थाने ब्रह्मोपासने कर्मबन्धापगमानन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः स्वरूपाविर्भावश्च भवति । अतो ब्रह्मसम्पत्तेरनन्तरमेव तद्व-

चनात्सिगुलोकादिप्राप्तिवचनात् तस्याः सांसारिकफलत्वमपितु मोक्षफल-
त्वमेवेति 'कुतोऽभ्यगम्यते', एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय पर
ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्यति
अथान् श्रीङ्गनरममाणः' (छा० ८।१२।३।) इत्यतोपक्तेस्तद्विमुक्तस्य स्वेन
रूपेणामिनिष्पन्नस्यैव स्वेच्छाविहरणमाप्नायते । तस्मात्सत्यकामत्वादीनां
गुणानां मोक्षोपयोगित्वादुपसंहार्यत्वमेवेति ॥४०॥

॥ अथ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥१७॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः
फलम् ॥३३॥४१

कर्माङ्गाधयमुद्गीवाणमुपासनं छान्दोग्ये श्रूयते 'प्रोमित्येतदक्षरमुदी-
यमुपासीत' (छा० १।१।१।) इति । तथार्थं संशयः । किमिदमुपासनं
तत्कर्मणि पर्णतादिवश्रियमेनानुसन्धेयमुत गोदोहनादिवदनियमेनेति । तत्र
'यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा०
१।१।१०।) इति फलस्य श्रूयमाणत्वात्तस्य पृथक् प्रतिपादनायोगात्
ऋत्वर्थं वेनावगतत्वाश्रियमेनोपादेयमिति प्राप्तोऽभिधीयते-तन्निर्धारणानियम
इति । निर्धारणञ्च निश्चयेन मनसो धारणं ध्यानापरपर्यायमुपासनम् ।
तस्य क्रतुषु गोदोहनादिवदनियमेनोपादानम् । कुतः ? तद्दृष्टेः । 'तेनोमो
कुर्वतो यदेव देव वेद यश्च न वेद' (छा० १।१।१०।) इति तदुपासन-
विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानदर्शनान् । एवञ्चोपासनस्यानङ्गत्वे निश्चिते तत्फ-
लजिज्ञासायां रात्रिसत्रग्यादेनावंबादिकम् वीर्यवत्तरत्वम् फलं क्रतुफलस्य-

*कर्माङ्गाधितोपास्तिः कर्मणि पर्णतादिवत् । नियमेनानुसन्धेयाञ्चवा
गोदोहनादिवत् ॥६३॥ अनियमेन, किं सुष्ठु नियमेनेति सन्मतम् । ऋत्वा-
र्णता यतो नास्याः श्रूयते हि पृथक् फलम् ॥६४॥ अविद्यस्य जनस्यापि
कर्मानुष्ठानदर्शनात् । पृथक् फलं श्रुतं वीर्यवत्त्वमन्त्यं ततो वरम् ॥६५॥

वग्भूतमेव प्रतीयते । तच्च कर्मफलस्याप्रतिबन्धस्वरूपम् । अयं भावः । एकस्य कर्मणो यत्फलं तत्प्रबलकर्मन्तरस्य फलेन प्रतिबध्यते यावत्तदुप-
भोगः । इदन्तु न तथेत्यतः ऋतुफलात्पृथक्फलत्वेन कर्माङ्गाध्यायानामपि
कर्मभूदगीयाद्युपासनानामनियमेनोपसंहार इति ॥४१॥

ॐ अथ प्रदानाधिकरणम् ॥१८॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् । ३।३।४२।

दहरविद्यायां श्रूयते 'तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांस्व सत्स्थानं
कामान्' (छा० ८।१।६।) इति । तत्र दहराकाशस्वरूपस्य परमात्मानं
उपासनमभिधाय तद्गुणानामप्युक्तवचनेन पृथक्त्वया चिन्तनम् विहितम् ।
तर्हि गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया परमात्मचिन्तनस्यावृत्तिराहो-
स्त्विनेति संशये एकस्यैव परमात्मनोऽपहृतपाप्मत्वादिसर्वगुणाधयत्वेन
सकृदेव चिन्तनोपपत्तेर्नावृत्तिरिति प्राप्तेऽभिधीयते प्रदानवदेवेति ।

सर्वगुणाधयस्य गुणिनः परमात्मनः स्वरूपस्यैक्येऽपि तत्तद्गुणविशि-
ष्टाकारभेदात्सकृच्चिन्तनेन तत्तद्गुणविशिष्टतत्तदाकाराणां चिन्तनानुपपत्ते-
रावृत्तिः करणीयेति । तत्र दृष्टान्तः । प्रदानवदेवेति । यथा 'इन्द्राय राज्ञे
पुरोडाशमेवावस्य रूपान्' निवपेत् (यजु० २।) 'इन्द्राय धिराजाय'
'इन्द्राय स्वराजे' (यजु० २) इत्यत्र राजत्वादियुगविशिष्टस्यैकस्यैवेन्द्रस्य

*छान्दोग्ये दहराकाशरूपस्य परमात्मनः । उक्तोपासनमुक्तं वै गुणा-
नाच्चिन्तनञ्च हि ॥६६॥ तत्र शङ्का भवेदेवं गुणानाच्चिन्तने लक्षु ।
तत्तद्गुणविशिष्टत्वेन रूपेणोद्यच्चिन्तनम् ॥६७॥ प्रावर्तते न वा किं स्या-
द्वायः पक्षो वरम् यतः । एकस्य ब्रह्मणः सर्वगुणानामाधयत्वतः ॥६८॥
चिन्तनस्योपपत्तिर्हि सकृदेवेति चेन्न यत् । सर्वगुणाधयस्य ब्रह्मणश्चैक्येऽपि
न क्षतिः ॥६९॥ एकगुणविशिष्टाकारयुक्ते चिन्तिते सकृत् । तदग्न्यगुण-
युक्ताकारस्य नो चिन्तनं यतः ॥७०॥

तत्तद्गुणसम्बन्धादाकारस्य भेदात्प्रदानावृत्तिर्भवति । तदुक्तम् जैमिनीये
'नाना वा देवता पृथक्त्वात्' इति ॥४२॥

ॐ अथ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥१६॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ।३।३।४३।

वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये केचिन्मनश्चित्तादयः साम्पादिका अग्नतः
धूयन्ते-“मनश्चित्तो वाक्चित्तः प्राणचित्तश्चक्षुश्चित्तः श्रोत्रचित्तः कर्मचि-
त्तोऽग्निचित्तः” इति । तथायम् संशयः । किमेतेषामग्नीनां क्रियामयप्रत्व-
ङ्गत्वमाहोस्विद्विद्यामयप्रत्वङ्गत्वमेवेति ? तत्र कर्मप्रकरणे पठितत्वात्क-
र्माङ्गभूता एतेऽग्नय इति प्राप्तेऽभिधीयते-लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्-
दपीति । न हि क्रियामयप्रत्वङ्गत्वमेवो किन्तु विद्यामयप्रत्वङ्गत्वमेव ।
कृतः ? लिङ्गभूयस्त्वात् । ऐगस्मिन्प्रकरणे भूयांसि लिङ्गान्येषां विद्यामय-
त्वामाविर्भूयन्ति “तान्हेतानेबन्दिदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि
स्वपते” इत्यादीनि । तद्धि लिङ्गम् प्रकरणाद्वलीयः तदपि चोक्तम् पूर्व-
काण्डे “धृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदोर्बन्त्य-
र्बन्धिप्रकर्षात्” (जै० सू० ३।३।१३।) इति ॥४३॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ।३।३।४४।

अथ पूर्ववर्ती समाशङ्कते-

न स्वतन्त्रोऽग्निः किन्तु क्रिया-क्रियामयप्रत्वङ्गः स्यात् । इष्टका-
मिरपि चिनुते’ इति एकतस्य पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेरयं मनः संकल्पा-
त्मनो भाश्चित्ताश्रयिविकल्पः प्रकरणात्स्यात् । क्रियामयाग्निविपलात्वेन

*वाजसनेयके प्रोक्ता मनश्चित्तादिकामयः । क्रियामयप्रतूनां किं स्या-
त्तेषामङ्गताश्रया ॥७१॥ विद्यामयप्रतूनां किं युक्तमत्र भवेन्मतम् । कर्म-
प्रकरणे पाठादाद्यस्यैव मनोज्ञता ॥७२॥ मैव किन्तु बरुचान्त्यम् लिङ्ग-
भूयस्त्वहेतुना । प्रकरणाद्वलीयो हि लिङ्ग जैमिनिसूत्रतः ॥७३॥

क्रियामयक्रत्वङ्गः स्यादित्यर्थः । विद्यारूपस्याप्येषां क्रियामयक्रत्वङ्गत्व-
मुपपद्यत एव । तत्र दृष्टान्तः । मानसवदिति । यथा द्वादशाहे दशमेऽह्न्य-
विवाक्ये विद्यारूपस्यापि मानसग्रहस्य क्रियायाः प्रकरणात्तदङ्गता सम्प-
द्यते तद्वदिहापि ॥४४॥

प्रतिदेशाच्च । ३।३।४५।

मनश्चितादीनां 'तेषामेकैकोऽग्निस्तावान् यावानसौ पूर्वः' इति पूर्वे-
णोष्टिकान्वितेनाग्निना मानसान्तीनां सादृश्यस्यातिदेशाच्च तेषां क्रियाद्यो-
पत्वं प्रतीयते ॥४५॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

विद्यैव तु निर्धारणादर्शनाच्च । ३।३।४६।

तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । विद्यैव मनश्चितादयो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता
एव न कर्माङ्गभूता इत्यर्थः । कुतः ? निर्धारणात् । 'ते हेते विद्याचित
एव' इति निर्धारणं विद्यामयक्रत्वङ्गतयैर्बतेषां विद्यामयत्वं चोत्तयति ।
न कर्माङ्गत्वम् । एवम् विद्यामयक्रतुदर्शनाच्च विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेतेषाम् ।
दृश्यते च "मनसैवाधीयन्त मनसैवाधीयन्त मनसैषु ब्रह्मा यगृह्यन्त मनसा
स्तुवन्तो मनसा शंसन्" इत्यादौ विद्यामयः क्रतुरेषामङ्गीति मनश्चिता-
दीनां विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेव ॥४६॥

ननु विद्यामयक्रतुप्रकरणावगतानां मनश्चितादीनामन्तीनां क्रियामय-
क्रत्वङ्गत्वमेव न्याय्यम् न तु विद्यामयक्रत्वङ्गत्वप्रवेशाद्विद्यावत्त्वमित्यत्राह—

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः । ३।३।४७।

प्रकरणादि श्रुतिलिङ्गवाक्यानां वलीयस्त्वाच्च श्रुत्यादिमिविद्यामयक्र-
त्वङ्गत्वेऽवगते न ततो दुर्बलेन प्रकरणेन बाधः । तत्र श्रुतिः--'ते हेते
विद्याचित एव' इति । लिङ्गमपि 'तान् हेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि

भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति । एवं 'एवं विदे चिन्वन्ति' इति यावय-
मपि । तस्मादेभिः प्रमा विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेवंतेषामिति ॥४७॥

पृथक्फलसम्बन्धावधारणाद्विधिविप्रत्ययाभावाच्च न विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमि-
त्यत्राह--

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च

तदुक्तम् । ३. ३. ४८ ।

अत्र विद्यामयक्रतुविधिरवश्यं कल्पनीयः । कुतः ? 'मनसैषु ग्रहा
अगृह्यन्त' इत्यादिप्रत्ययानुबन्धात् पूर्वोक्तधृत्यादिभ्यश्च । यथा दहरविद्या-
दीनां क्रियामयत्वात्पृथक्त्वम् तथात्रापि । दृष्टश्चानुवादसरूपे वाक्येऽपि
कचचिद्विधियंथा 'यदेव विद्याया करोति' इत्यादौ । तदुक्तमेव 'वचनानि
स्वपूर्वत्वात्' (जे० सू०) इति ॥४८॥

यदप्यतिदेशात्क्रियामयक्रतुलेपताभिहिता तत्रोच्यते-

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मुत्पुवन्न हि लोकापत्तिः ३. ३. ४९ ।

न ह्यतिदेशमात्रेष्टकचित्ताग्निसावेद्यमेपां सम्भवति । केनचिदपि
सामान्येनातिदेशस्योपलब्धेः । यथा "स एष मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले"
इत्यादौ मृत्युवत्सर्वसंहारकारित्वमात्रेणातिदेशो न मण्डलपुरस्य तत्त्वो-
कापत्तिरप्यतिदिश्यते । तथात्रापि फलसामान्येनाप्यतिदेशस्योपपत्तेः

॥४९॥

परेण चशब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ३. ३. ५० ।

परेण च बाह्येण मनश्चित्ताद्यग्न्यभिधायिनः पदद्वयात् ताद्विध्यं
विद्यामयप्रतिपादकत्वं प्रतीयते ।

"अयं वाव लोक एषोऽग्निरचितस्तस्या एव परिभिता." इत्यादिना
"स यो ह्येतदेवं वेद लोकमृणानामेन भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते" इति पृथ-
क्फला विद्यैव सिधीयते । अदेवं तद्दि बुद्धदाराणां एवेव अनुबन्ध प्राव-
श्यक इत्यत आह-

क्रियाकरण एषामनुबन्धस्तु सम्पादनीयानामन्यङ्गानामत्र भूयस्त्वा-
स्तुतः । तस्माद्विद्यामयकृत्वंगत्वमेवैतेषां मनश्चित्तादीना भावामिति ॥५०॥

॥ अथात्मनः शरीरभावाधिकरणम् ॥२०॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् । ३ ३ ५१।

‘आत्मेति तूपगच्छन्ति’ (अ० सू० ४।१।३।) इत्यत्र प्रत्यगात्मनः
आत्मत्वेन परमात्मोपास्य इति वक्ष्यते । तत्र शरीरे वर्तमानस्य कर्मव-
द्यस्य प्रत्यगात्मनः कर्तृत्वमोक्तृत्वादिविशिष्टम् रूपमनुसन्धेयमुत कर्मव-
न्धाद्विमुक्तम् प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वाद्विगुणविशिष्टम् यथावत्स्व-
रूपमिति संशये, शरीरे वर्तमानस्य यादृशं रूपं तादृशेनैव रूपेण कर्मविधा-
विवोपासनविधावपि साधनानूष्ठानफलानुभवयोः सम्भवात्तादृशमेव तद्रू-
पमनुसन्धेयमिति पूर्वः पक्षः ॥५१॥

अत्रामिधीयते-

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् । ३।३।५२।

न कर्तृत्वादिविशिष्टोऽनुसन्धेयो शुशुभ्रमिरपि तु सांसारिकादात्मो
यो व्यतिरेकः कर्मवन्धविनिर्मुक्तस्वरूपाविभूनापहतपाप्मत्वाद्विगुणविशि-
ष्टोऽनुसन्धेयः । अस्य वास्तविकं यत्स्वरूपं तदेवानुसन्धेयमुपासनायामिति
भावः । कुतः ? तद्भावभावित्वात् । ‘यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो
भवति तथेतः प्रेत्य भवति (छा० ३।१४।१।),’^१ तं यथा यथोपासते तथैव
भवति” (मुद्ग० ३ ख) इति श्रुतेः । “यं यं वापि स्मरन् भावतः प्रयते
कलेवरम् तं तमेवैति श्रुतेः ! रुदा तद्भावभावितः” (गी०) इति स्मृतेः ।

१ कर्तृत्वमोक्तृत्वाद्युक्तमात्मरूपं विचिन्त्यताम् । यद्वाऽऽहतपाप्मत्वावि-
शिष्टं तत्र किं वरम् ॥७४॥ शरीरे वर्तमानत्वादाद्यमेव वरं मतम् ।
यथाक्रतुश्च तैर्नैवमन्तिम किन्त्वनुसन्धेयम् ॥७५॥

उपलब्धिबत् । यथा यथावस्थितग्रहस्वरूपोपासने तथैवोपलब्धिर्भवति
तथा प्रकृतोपासनेऽपीति ॥५२॥

ॐ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥२१॥

अङ्गावबद्धान्तु न शाखा हि प्रतिवेदम् । ३।३।५३।

“मोमित्येतद्वारमुद्गीथमुपासीत” (छा० १।१।१) इतिच्छान्दोग्ये
काश्चित्कृत्वङ्गभूता उपासनाः ध्रूयन्ते । तत्र संशयः । किमेता उपासना
यत्र शाखासु ध्रूयन्ते तास्वेव सम्बन्धयन्ते ग्राह्योस्त्विन् सर्वशाखागतोद्गी-
थादिष्विति । किं युक्तम् ? प्रतिशाखमुद्गीथादेः स्वरभेदेन भेदाद् यत्र
ध्रूयन्ते तच्छाखास्पर्शोद्गीथादिना सम्बन्धयन्ते सन्निधानादिति प्राप्तेऽभि-
धीयते अङ्गावबद्धास्त्विति पक्षव्यावर्तकस्तुलान्दः । एता अङ्गावबद्धा उद्-
गीथाद्यङ्गाधिता उपासना न तस्यां तस्यां शाखायां विद्यमानोद्गीथादि-
ष्वङ्गाधिताः किन्तु प्रतिवेदं सर्वशाखासु विद्यमानोद्गीथादिष्वङ्गाधिताः ।
हि हेतो यस्मादुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथस्वप्नविशेषः प्रवृत्तेः । सर्वानु
शाखासु विद्यमानानामुद्गीथादीनामुद्गीथत्वाद्यवच्छिद्यत्वेनाभेदः ॥५३॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । ३।३।५४।

वाचस्पत्येवार्थे-यथैकैकशाखावगतानां क्रतुगभूतानां मन्त्रादीनां सर्व-
शाखासु क्रतोरेकत्वेन सम्बन्धस्याविरोधः । आदिपदं प्रयाजादयो ग्राह्याः
तथैकशाखाविहितानामुपासनानां शाखान्तरगतोद्गीथादिषु प्राप्तेऽ-
विरोधः ॥५४॥

“छान्दोग्ये हि ध्रुताः षादिष्विष्टाः कृत्वङ्गमाधिताः । स्वशाखास्वेव
सम्बन्धस्तासां सर्वानु वा ननु ? ॥७६॥ उद्गीथादिः स्वशाखोक्तो यत्र
तत्रैव ध्रुप्यताम् । उद्गीथत्वाविशेषत्वप्रवृत्तेरुक्तान्तर्गते वरम् मतम् ॥७७॥
क्रतुगभूतमन्त्राणां क्रतुवेकत्वेन सम्मतः । सम्बन्धः सर्वशाखासु सद्बन्ध-
व्यवेयताम् ॥७८॥

ॐ अथ भूमज्यायस्त्वाधिकारणम् ॥२२॥

भूमन्ः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । ३।३।५५

वैश्वानरविद्यायां ऋग्लोकादित्यवाय्वाकाशाभृषिबीषु व्यस्तेषु वैश्वानरं सम्प्रत्यप्नोषि तमेव नो ग्रही" (छा० ५।१।१।६।) इत्यादौ समस्तस्यापि वैश्वानरस्योपासनं धूयते । तथ सन्देहः । किमत्रोभयथाप्युपासनं विवक्षितमुत्तमस्तोपासनमेवेति । किं युक्तम् ? व्यस्तोपासनम् । कुतः ? व्यस्तोपासनस्यासकृत्प्रशंसा धूयते 'यः प्रशंस्यते स विधीयते' इति न्यायात्साक्षादपि विधिप्रत्ययश्चबलाच्चेति व्यस्तोपासनविवक्षितमिति प्राप्तोऽभिधीयते-भूमन् इति ।

'मूर्धा ते व्यपतिष्यन्मां नागमिष्यः' (छा० ५।१।२।२) इत्यादिना व्यस्तोपासनस्य निन्दया समस्तोपासनस्य हृदीकरणात्समस्तोपासनस्यैवाथ ज्यायस्त्वम् प्रतिपाद्यते न व्यस्तोपासनस्य । क्रतुवत् । यथादर्शपूर्णमासादिकस्य क्रतोः साङ्गप्रधानस्यैकस्यैव क्रतोः साङ्गप्रधानस्यैकस्यैव प्रयोगो विवक्षितो न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां तद्वत् । तथा हि दर्शयति समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वम् धूतिः । प्राचीनशालादिभिस्त्वतानि व्यस्तोपासनानि मूर्धादिपतनानिष्टफलकत्वेन विनिन्द्य वैश्वानरात्मनः स्वर्गलोकादिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वम् विधाय "यस्त्वेतमेवं प्रवेष्टमात्रमनिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मन्वप्नोति" (छा० ५।१८। १।) तथा "तद्यज्ञेयोकातूलमग्नौ प्रोतं

"वैश्वानराख्यविद्योक्तम् वैश्वानरमुपासनम् । व्यस्तस्य वा समस्तस्य कार्यं तदुभयस्य वा ? ॥७६॥ असकृच्छंसितत्वेन पत्नोक्तेश्वादिमं वरम् । पुथक् फलमिधानेन समस्तस्यापि वा हि तत् ॥८०॥ मूर्धादिपतनानिष्टफलकत्वेन हेतुना । निन्दितं धुनिभिः सम्यग यद् व्यस्तोपासनं ततः ॥८१॥ ज्यायस्त्वं क्रतुवद् भूमन्तो वेदे तस्य च दर्शनात् । वाक्यभेदप्रसंगेन पक्षस्त्वन्त्यो वरं न हि ॥८२॥

प्रदूयेतैवम् हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" (छा० ५।२२।३।) इति सम-
स्तोपासनस्यैव फलम् दर्शयति तस्मात्समस्तोपासनस्यैव ज्यायस्त्वमिति
॥५५॥

ॐ अथ शास्त्रादिभेदाधिकरणम् ॥२३॥

नाना शब्दादिभेदात् । ३।३ ५६।

अत्र परमपुरुषप्राप्तिरूपमुक्तफलिफाः वैश्वानराद्याः सर्वा विद्या
अधिकृत्य विचार्यते । किमासां विद्यानामेवमाहोस्विन्नानात्वमिति । किं
युक्तम् ? विद्यादुपासीते-यादिविधिप्रत्ययानां पर्यायत्वादुपास्यस्य ब्रह्मण-
स्तत्प्राप्तिरूपफलस्य च सर्वत्रैक्याद्विद्यैक्यमिति प्राप्तोऽभिधीयते नानेति ।
उक्ता विद्या नानैव । कुतः ? उपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वेऽपि सत्त्वादिभे-
दात् । आदिनाम्याससंख्यागुणप्रक्रियानामपेयानि प्राप्ताणि । विधेयभेद-
कानुबन्धभेदेभ्य इति । पर्याज्जगदेककारणत्वजगत्सेतुत्वापहतपाप्मत्वादि-
भिर्विज्ञेयगोविद्या भिद्यन्त इति ॥५६॥

ॐ अथ विकल्पाधिकरणम् ॥२४॥

विकल्पोऽवशिष्टफलत्वात् । ३।३।५७।

ब्रह्मप्राप्तिफलानां दह्रादिविद्यानामनुष्ठाने समुच्चयो विकल्पो वेति
संशये किं युक्तम् ? अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्यांतिष्टोमादीनां स्वर्गफलभूय-
स्त्ववाञ्छया समुच्चयेनानुष्ठानदर्शनवदासामपि विद्यानां ब्रह्मनुभवफलभू-

* वैश्वानरादिविद्यानामेकताऽनेकताऽप्यथा ? । उपास्यफलयोरेवयात्
पूर्वः पक्षोऽस्ति सुन्दरः ॥८३॥ सर्वं कुतो यतो नाना विद्याः शब्दादि-
भेदात् । आदिसंज्ञेन गृह्यन्तेऽम्याससंख्यागुणादयः ॥८४॥

ब्रह्मप्राप्तिफलानां हि विद्यानां किं मुमुक्षुणा । समुच्चयो विकल्पो
वा कार्यः किञ्चात्र मुज्यते ? ॥८५॥ मोक्षफलभूयस्त्ववाञ्छया स्यात्

यस्त्वापेक्षया समुच्चयेनानुष्ठानं सम्भवतीति प्राप्तोऽभिधीयते विकल्प इति । विकल्प एवानुष्ठाने समाश्रयणीयो न तु समुच्चयः । कुतः ? अविशिष्टफलत्वात् । सर्वासां विद्यानामपरिमितज्ञानानन्दग्रहानुभवस्वस्यैकस्यैव फलत्वात् । तत्रैकया विद्यया ग्रहानुभवे सिद्धे विद्यान्तरानुष्ठानस्य व्यर्थत्वानुष्ठाने समुच्चयः ॥५७॥

**काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् वा पूर्वहेन्व-
मायात् । ३।३।५८।**

काम्या ग्रहप्राप्तिव्यतिरिक्तफला विद्यास्तास्य यथेच्छं समुच्चीयेरन् शिक्त्येरन्या । कुतः ? पूर्वहेत्वभावात् । दहरादिविद्यानामपरिमितानन्द-ग्रहानुभवस्वफलस्यैव काम्यानां विद्यानां फलस्यापरिमितत्वाभावात् फलभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोऽपि सम्भवतीति भावः ॥५८॥

 # अथ यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥२५॥

अंगेषु यथाश्रयभावः । ३।३।५९।

कर्माङ्गाध्याणामुद्गीथोपासनादीनां गोदोहनादिवदधिकारान्तरत्वेनोपादाननियमः पूर्वोक्तः सम्भवति नवेति संक्षेपे उच्यते-अङ्गेऽप्यिति । अङ्गेऽप्युद्गीथादिप्राथितानामुपासनानां यथाश्रयभावः । यथोद्गीथादय उपासनाध्यायाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्त एव । तथोद्गीथाद्याधितानामुपासनानामप्युद्गीथाधितत्वेन क्रत्वङ्गतया नियमेनोपादानमेवेति ॥५९॥

समुच्चयः । फलभूयस्त्वच्छातो ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रवत् ॥६०॥ मैवं यतो विकल्पः स्यादविशिष्टफलत्वतः । फलापरिमितेः काम्यानां यथेच्छं समुच्चयः ॥६०॥

अनियतमुपादानमप्रीकृतं गोदोहनादिवत् । कर्माङ्गाधितविद्यानां सम्भवदध्याय न तत् ॥६१॥ अयमेतत्सम्बन्धो अङ्गाश्रयस्य विधौ । कर्मा-

शिष्टेश्च ।३।३।६०।

शिष्टिः शासनम् विधानमिति यावत् । 'उद्गीयमुपासीत' इति यथा-
गातां प्रतिवेदं विधानं तथा सदाश्रितानामुपासनानां विधानाविशेषाच्च
सदंगभावो न विरुद्धघतेऽत उपादाननियमः ॥६०॥

समाहारात् ।३।३।६१।

ऋग्वेदोक्तप्रणवस्य सामवेदोक्तोद्गीथस्य चैकयोपासने फलमाह
धृतिः "होतृपवनादंबापि दुर्दुद्गीथमनुसमाहरति" (छा० १।१।५।)
इति । यत्रोपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते । वेदनराहित्येऽप्येन समाधानं
श्रुवती धृतिर्वेदनस्य नियमेनोपादानम् दर्शयति ॥६१॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ।३।३।६२।

इतश्च नियमेनोपादानम् । उपासनाध्ययस्योपासनगुणस्य च
"तेनेयं त्रयी विद्यावर्तते प्रोमिस्थाध्यावयत्योमिति संसत्योमिस्तुद्गायति"
(छा० १।१।६।) इति साधारण्यश्रुतेः समाहारोऽत्र दृश्यते । तच्छब्देन
प्रकृतस्य सोपासनस्य प्रणवस्यैव परामर्शात्तस्यैव च सर्वत्र सञ्चारः तथा
चोपासनस्य प्रणवसहभावनियमादुद्गीथादिवदुपासनानामप्युपादाननि-
यमः ॥६२॥

एवम् चतुर्भिः सूत्रैः प्राप्तो पक्षो सिद्धान्तयति-

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ।३।३।६३।

वादानन्दस्त्वर्थकः पूर्वपक्षध्यावृत्यर्थः । अङ्गाश्रितोपासनानामंगवत्स-

गमाश्रितत्वेन चासां कृत्वंगता ततः ॥८६॥ शिष्टेः समाहृतेश्चाथ पक्ष-
द्वयान्त्यो मनोहरः । एतादृशं न बाध्यं तत्सहभावाश्रुतिर्यतः ॥६०॥
'यदेव विद्यये'त्यस्माच्छ्रूयतेऽपि फलान्तरम् । 'यस्य पणमयी'त्यादेरिव
नास्यार्थवादता ॥६१॥ साक्षात् सापनता यस्माद् विद्यतेऽत्र फलं प्रति ।
धृतावनियमो दृष्टः पक्षोऽप्यस्ततः शुभः ॥६२॥ 'एवं विद्ध' इति धृत्यो

माहारस्य नियमो नास्ति । कुतः ? तत्सहमावाधृतैः । “ग्रहं वा गृही-
त्वा चमसम् बोध्नीयं स्तोत्रमुपाकरोति” इति यथांगानां तत्सहमावः
श्रूयते । तथांगाभितोपासनानां तत्सहमावस्योद्गीर्वाणभावस्याधृतेः
॥६३॥

दर्शनाच्च ॥३॥६४॥

अंगाभितोपासनानां समुच्चयामावस्य श्रुती दर्शनाच्च नोपासनोपा-
दाननियमः । तथाहि श्रुतिः “एवं विद्ध वै यज्ञा यज्ञं यजमानम् सर्वा-
स्वत्विजोऽभिरक्षति” (छा० ४।१७।१०) इति । अथ केवलम् ग्रहणो
वेदनाद्यज्ञस्य यजमानस्यस्वित्वाच्च रक्षणमुच्यते । तेनोद्गीतातृप्तभृतीनां
वेदनाभावमवगम्यते । एतच्चोद्गीधोपासनस्यानंगत्वे सत्येवोपपद्यते ।
तस्मादुपादानानियमः सिद्धयति । पूर्वपठितानां समुच्चयादिलिङ्गानान्तु
सम्भवानिप्रायकत्वं ॥६४॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसायां रामानन्दभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

पास्तित्रं ह्येव हि । अपार्यत्वं श्रुतेर्नो चेत् स्याद्विज्ञां स्वरक्षणात्
॥६३॥ एतच्च प्रणवोपास्तेरंगाभावे हि सिध्यति । समाहारादिलिङ्गानां
तस्मात् प्रायिकता मता ॥६४॥

श्रीमगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥१॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ।३।४।१।

किं कर्मणः पुरुषार्थं प्राप्नोति विद्यात इति संशयः किं युक्तम् ?
कर्मणः । कुतः ? “यदेव विद्याया करोति धृष्टयोपनिषदा तदेव वीर्य-
वन्तरम्” (छा० १।१।१०) इति धृष्ट्या सर्वकर्मसु विद्याया विनियुक्त-
त्वात्तस्याः कर्मागत्वावगमात् । तत्त्वमसीत्यादीनां का गतिरिति चेत्तानि
वाक्यानि कर्मसु कर्तृभूतप्रत्यगात्मनो याथात्म्यं बोधयन्ति कर्माङ्गभूतकर्तृ-
याथात्म्यानुसन्धानपूर्वककर्मनिष्ठानेन समीचीनपुरुषार्थावाप्तिरिति विद्यायाः
कर्मागत्वावगमेन कर्तृसंस्कारस्वनिष्पत्त्या तत्फलधृतेरर्थवादत्वोपपत्तेः
कर्मण एव पुरुषार्थः इति प्राप्तेऽभिधीयते-पुरुषार्थोऽत इति । अतो ब्रह्म-
विद्यातः पुरुषार्थो ब्रह्मानुभवलक्षणः । कुतः ? “ब्रह्मविदाप्नोति परम्”
इत्येवमादिशब्दात् इति भगवान् वादरायणो मन्यते ॥१॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति-

*कर्मणः पुरुषार्थो वा विद्यातः ? किं वरं मतम् । आद्यमेव हि विद्यायाः
कर्मागत्वेन हेतुना ॥१॥ कर्मागत्वञ्च विद्याया ‘यदेव विद्याया’ इति ।
सर्वकर्मसु विद्याया विनियुक्तत्वहेतुतः ॥२॥ आचारदर्शनाच्छ्रुत्याः सम-
न्वारम्भणादथ । विद्यावतो विधानाद् यावज्जीवं नियमात्तथा ॥३॥
विद्यायाः पुरुषार्थस्य वादोऽर्थवाद एव हि । मैव ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’
स्यादिशब्दतः । ४॥ उपास्यत्वेन रामस्य चोपदेशस्य दर्शनात् । कर्माङ्गता-
न विद्यायाः समीचीनेति बुध्यताम् ॥५॥ अनङ्गत्वेऽपि विद्यायास्तुल्यमा-

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । ३।४।२।

तत्त्वमस्यादिवाक्यजातयाथात्म्यस्वरूपस्यात्मनः कर्मागत्वेन कर्मक-
र्तृत्वेन कर्मज्ञेयत्वात्तद्विद्याया अपि कर्तृसंस्कारत्वेन कर्तृद्वाराकर्मज्ञेयत्वो-
पपत्तेः । तत्र पुरुषार्थवादोऽर्थवादः । यथाऽन्येषु परात्मवीद्व्ययजमानस्याब्ज-
नादिसंस्कारप्रयाजान्द्रिश्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मस्वपापश्लोकदिफलश्रुतिरर्थ-
वादस्तथात्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥२॥

आचारदर्शनात् । ३।४।३।

“जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे” (बु० ३।१।१।) “यक्ष-
माणो वै भगवन्तोऽहमस्मि” (छा० ५।११।१।), इत्यादौ ब्रह्मविदां
जनकादीनामाचारदर्शनाल्लिङ्गाद्विद्यायाः कर्मागत्वम् ॥३॥

तच्छ्रुतेश्च । ३।४।४।

“यदेव विद्याया करोति भ्रष्टयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम् भवति”
(छा० १।१।१०) इति विद्यायाः कर्मागत्वव्यवणात् । प्रकरणादियमुद्-
गीयमाश्रयिष्येति न शक्यमभ्युपगन्तुम् । प्रकरणाच्छ्रुतेर्वलवत्त्वात् । “यदेव
विद्याया करोती”ति साक्षाच्छ्रवणम् ॥४॥

समन्वारम्मणात् । ३।४।५।

तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते” (बु० ४।४।२) इति श्रुतिविद्याक-
र्मणोः सामानाधिकरण्यमवगमयन्ती विद्यायाः कर्मागत्वं ज्ञापयति ॥५॥

आचारदर्शनम् । प्रकृतोद्गीयविधिं बोधतश्च श्रुतेर्विषयः खलु ॥६॥ विमान. शत-
यज्ञज्ञेयः समन्वारम्मणो तथा । कर्माविबोधिनिः कर्मविधिर्न विदुषस्ततः
॥७॥ अविज्ञेयान्न कर्मैव विषयो नियमस्य हि । विद्यांगमेव तत् किन्त्व-
नुमतिः स्तुतयेऽप्यवा ॥८॥ कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागमेकं वदन्ति च ।
सर्वकर्मोपमर्दं यच्छ्रुयते विद्याया ततः ॥९॥ आश्रमेपूर्व्वरेतस्सु सत्त्वाद्विद्या
न चांगकम् । विद्यायाः पुरुषार्थोत्पत्त्येवादे तत्पार्थवादता ॥१०॥

तद्वतो विधानात् । ३।४।६।

निक्षिप्तवेदार्यविज्ञानवतः कर्मण्यधिकारः धृतिभिद्यदिदृश्यते ।
 “भाचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशयेत्याभिसमावृत्य
 कटुभ्ये शुची देसे” (छा० ८।१५।१।) इति । अतोऽपि न विद्यायाः
 स्वातन्त्र्येण फलजनकत्वम् किन्तुकर्मागतयेवेति ॥६॥

नियमाच्च । ३।४।७।

इतोऽपि विद्यायाः कर्मागतत्वम् । “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं
 भ्रमाः ॥ (ई० २।१ “जरामर्यं हवै एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
 जरया वा ह्येतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा” इति यावज्जीवं कर्माचारनि-
 यमदर्शनात्कर्मण एव पुरुषार्थो न विद्यात इति विद्यायाः कर्मागतत्वमेव
 ॥७॥

इत्येवं प्राप्ते समाधानमुच्यते-

अधिकोपदेशात् वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । ३।४।८।

तुल्यदः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । न विद्यायाः कर्मागतत्वमपि विद्यात एव
 पुण्यार्थं इत्येवं भगवतो वादरायणस्य मतम् । कृतः ? अधिकोपदेशात् ।
 वेदान्तेषु कर्मकतुर्त्रिंशदधिकस्याग्निलोपासकजनमनोरथपूरयस्य परब्रह्मण
 उपास्यतयोपदेशात् । कथमवगम्यते ? तद्दर्शनात् । वेद्यतयोपदेशस्य धृतिपु
 दर्शनात् । “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय”
 (गृ० सू०) “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुविध-
 रणः” (बृ० ४।४।२२। “त कार्ग्यं करण्यधिपाधिपो न चास्य
 कश्चिज्जनिता न चाधिपः” (श्वे० ६।७) इति । तस्माद्ब्रह्मानुभवल-
 क्षणस्य फलस्यावाप्तिर्विद्यात एवेति ॥८॥

यदुक्तमाचारदर्शनाद्विद्यायाः कर्मागतत्वमिति तत्राह-

तुल्यन्तु दशनम् ।३।४।९।

विद्यायाः कर्मागत्वाभावेऽप्याचारदर्शनं तुल्यम् “एतद्वस्म वै तद्विद्वांस
आहुर्भूयः कावयोः किमर्था वयमप्येष्यामहे किमर्था वयं यस्यामहे”
इत्यादिकाः श्रुतयो विदुषः कर्माचाराभावं दर्शयन्ति । तुल्यत्वेनैतस्य
मतस्य प्राबल्यमुपपादयन् जनकादिज्ञानिनां कर्माचारस्य लोकसंग्रहार्थत्वे-
नान्यथासिद्धिं दर्शयति । मुमुक्षुभिस्तु सकामस्य कर्मणो विद्याविरोधितया
लोकसंग्रहाद्यमनुष्ठानं त्यागो वा निष्कामस्य कर्मणस्तु विद्यांगत्वेनानु-
ष्ठानमिति विवेकः । विद्यायाः कर्मागत्वे तु कथमपि न कर्मत्याग उप-
पद्यते ॥९॥

यन्मोक्तं श्रुतिरेव विद्यायाः कर्मागत्वमवबोधयति-तत्राह-

असार्वात्रिकी ।३।४।१०।

‘यदेव विद्याया करोती’ ति श्रुतिरसार्वात्रिकी सर्वविद्याविषया न
भवति , किन्तु प्रकृतोद्गीयविद्यामात्रविषयता हि तस्याः । अतो न श्रुति-
बलेन विद्यायाः कर्मागत्वं सिद्धयति ॥१०॥

यदपि समन्वारम्भणादित्युक्तं तत्राह-

विभागः शतवत् ।३।४।११।

‘तं विद्या कर्मणि समन्वारभते’ इत्यत्रापि विद्याकर्मणो विभागो ज्ञेयः।
विद्या हि स्वफलाय विद्यावन्तं समन्वारभते कर्म च कर्मनिष्ठातारमिति ।
शतवत् । यथाऽप्यां दातृदीयतामिच्छुक्ते विभज्य पञ्चादादेकस्मै पञ्चाश-
देकस्मै दीयते तद्वदित्यर्थः ॥११॥

यत्कृतं विद्यावत् एव कर्मण्यधिकारस्तस्माद्विद्या कर्मागमिति-
तत्राह-

अध्ययनमात्रवतः ।३।४।१२।

‘भाषार्यकृताद्देवमीक्ष्ये’ ति वाक्यं स्वाध्यायस्य फलवदर्थबोधोपि-

स्वदर्शनेन कर्मविद्योधिनाद्य कर्म विधीयते न विद्यावतः । मात्रपदेन विद्याया व्यावर्तनात् । न च मात्रपदेन कर्मज्ञानमपि व्यावृत्त्यताम् । कर्म-
ज्ञानं विना कर्मानुष्ठानासम्भवात् । तस्मान्न विद्यायाः कर्मागत्यम् ॥१२॥

यत्पुनः 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' ति वाक्यमविद्येरेण यावज्जीवं कर्मानु-
ष्ठानं दर्शयति तथाह—

नाविशेषात् ॥३॥४॥१३॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' ति नियमस्य न केवलकर्मविषयत्वमुपपद्यते । कुतः ?
अविशेषात् फलसाधनाय स्वातन्त्र्येण कर्मविषयोऽयं नियम इति न कश्चि-
द्विरोधो हेतुः । प्रकृतवाक्ये तु फलप्राप्त्युपायभूतविद्याया अज्ञतामुपगतानि
कर्माण्येव विहितानीति भुगमः पन्थाः । अत एव "सत्त्वधुदो ध्रुवा स्मृतिः"
(छा० ७।२६।२।) 'अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यदाः' (गी० १२।)
इति धृतिस्मृतिभ्यो ध्रुवस्मृतिमतोजन्यचेतस्त्वेन नित्यदाः परमपुरुषस्य
सातत्येन स्मरणपरस्य तन्निर्णययुक्तस्य तदेकभक्तेस्तदेकात्म्यप्रियस्य ब्रह्म-
ज्ञानिनो मनसः क्षणमपि ब्रह्मचिन्तनम्यतिरिक्तवस्त्वन्तरचिन्तनपरत्वा-
नुपपत्तेः कर्मानुष्ठानकालाकामादिति भगवदुपासनाविरोधिकर्मणा न तस्य
प्रयोजनम् । तस्मात्त विद्यायाः कर्माज्ञत्वम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥३॥४॥१४॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' ति वाक्यार्थं सैद्धान्तिकेनार्थेन योजयति ।
वाक्यदोऽवधारणार्थकः । "ईशावास्यमिदं सर्वम्" (ई० १) इति विद्याप्र-
करणाद्ब्रह्मविद्यास्तुतय एवेवं विदुषः कर्मानुमतिः । सद्विद्यावलेन कर्मा-
प्यनुतिष्ठन्नपि कर्मफलेन न बध्यत इति भावः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥३॥४॥१५॥

इतोऽपि न विद्या कर्माज्ञम् । यत एके दासिनो ब्रह्मविद्यावतः काम-
कारेण गार्हस्थ्यत्यागमामनन्ति । "एतत्पूर्वं प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया

करिष्यामो येषां नोऽप्यमात्माऽयं लोकः" (बृ० ४।४।२२।) इति विदुषः
स्वेच्छया कर्मसाधनप्रज्ञादित्यागो विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावे क्षिप्तम् ॥१५॥

उपमर्दञ्च ।३।४।१६।

इतश्च न कर्माङ्गत्वं विद्यायाः । "मिथ्यते हृदयग्रन्थिदिच्छन्ते सर्व-
संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे" (मु० २।२।८।)
इति विद्यायाः सर्वकर्मोपमर्दञ्च श्रूयते । तथा च ब्रह्मविद्यायाः कर्मवि-
नाशकत्वेन तद्विरोधित्वात्तन् विद्यायास्तदङ्गत्वमुपपद्यते । हृष्टे-इति दर्शन-
समानाकारतां नीते सतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे हि ।३।४।१७।

इतोऽपि न विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् । ऊर्ध्वरेतसु चाश्रमेषु विद्यायाः
सत्त्वात्तेषामग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानानधिकारात्तन् विद्या कर्माङ्गम् । न ह्यङ्गि-
नोभावैर्गमत्वं हृष्टचरम् । ननूः ऊर्ध्वरेतसः केचिदाश्रमा एव न सन्ति, यतः
"जरामयं ह वै एतत्सर्वं यदग्निहोत्रं दशपूर्णमासी जरया वा ह्यतस्मात्सु-
च्यते मृत्पुना वा" "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति (प्राय० श्रौ० ३।१।४।८)
इत्यादिश्रुतिभ्यो यावज्जीवमग्निहोत्रादिकर्मणोऽनुष्ठानस्यावगमादित्यत
ग्राह्यं वादे हीति । वैदिकशब्दे हि ऊर्ध्वरेतस आश्रमा उपलभ्यन्ते "त्रयो
धमस्कन्धाः" (छा० ५।१०।१।), "तपः श्रद्धे येऽह्युपवसन्त्यरण्ये" (मु०
१।२।११) "एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति" (बृ० ४।४।
२२।) "ब्रह्मचर्यदिव प्रयजेत्" (जा० ४।) इत्यादौ । यावज्जीवश्रुतिर्हि
विरक्षितरहितानामेवान्निहोत्रादिकर्मानुष्ठेयतया विधत्ते । यत एव "यद-
हरेव विरजेत् तदहरेव प्रयजेत्" (जा० ४) इत्यस्या अपि सामञ्जस्यम् ।
'जायमानो ह वै ब्रह्मणस्त्रिभिर्गृहैर्लोकैर्वा' इत्यादिब्राह्मणस्यापि जाय-
मानो-गृहस्थः सम्पद्यमान इत्यादिरर्थोऽवगन्तव्य इत्यन्यत्र विस्तरः ॥१७॥

परामर्शं जैर्मनिरचोदनाच्चापवदति हि ।३।४।१८।

'त्रयो धमस्कन्धा' इत्यनेनोर्ध्वरेतसामाश्रमाणां विधानाद्ब्रह्मसंस्थ-

त्वस्य स्तुत्यर्थं परामर्शमनुवादं जैमिनिराचार्यो मन्यते । यतोऽन्या धृति-
 ष्वपवदति चाधमान्तरम् 'वीरहा वा एष देवानां योन्मिमुद्गासयते' (यजु०
 १।५।२।) "आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः (तै०
 १।१।१।)) इत्यादिका धृतिराधमान्तरं नानुष्ठेयमित्यवगमयतीति
 जैमिनिः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ।३।४।१६।

आधमान्तरमप्यनुष्ठेयं गृहस्थाधमवदेवेति भगवान् वादरायणो म-
 न्यते । कथमवगम्यते । साम्यश्रुतेः । अवस्थानुष्ठेयगृहस्थाधमसाम्यमाध-
 मान्तराणामपि श्रूयते । तथाहि-त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययन दानमिति
 प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽन्यन्तमात्मानमा-
 चार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" । (छा०
 २।२३।१।) इति वाक्यस्य ब्रह्मसंस्थस्तुतितत्पर्यकतयाऽभिधानम् । तच्च
 गृहस्थाधमवदितरेषामपि समानम् । धर्मस्कन्धाः धर्मसाधकाधमरूपा-
 स्त्रयः पन्थानः । तत्र यज्ञाध्ययनदानैर्गृहस्थाधमोऽभिधीयते तपःपदानि-
 शेये च वैज्ञानसपारिवाज्ये एवोभयत्रापि तपसोऽनुष्ठेयतया प्राधान्यात् ।
 तृतीयो ब्रह्मचार्याधमो ब्रह्मचारिपदेनोच्यते । एते च पुण्यलोका भवन्ति ।
 एषां चतुर्णांमाधमाणां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थः ब्रह्मणि सम्यगव-
 स्थितिर्यस्य स एवामृतत्वमेतीत्यर्थः । ब्रह्मसंस्थत्वञ्च चातुराधम्येऽधिक-
 ज्ञानिनः कस्यचिदपि परमपुरुषकृपापात्रस्य सम्भवत्येवेति समानम् । अय-
 मर्थो गीताशास्त्रेऽपि विस्तरेणामिहितः । "ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि
 सन्त्यज्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते" "तेषामहं
 समुद्धर्ता" "ईश्वरः सर्वभूतानाम्" "तमेव शरणं गच्छ" "सर्वधर्मान्परि-
 त्यज्य मामेकं शरणं ब्रज" (गी.) इत्यग्निहोत्रादिसर्वाध्रमधर्मपरित्यागपू-
 र्वकमगवदेकशरणस्य भगवदेकोपायस्य ब्रह्मसंस्थस्याधमान्तरैर्मयः पृथक्कृ-
 त्वाभिहितत्वात् । तस्मात्तत्तादर्थमपमोऽस्त्विति परमविरक्तस्य परमपुण्य-

यैकचित्तकस्य सदेकधरणस्य ज्ञानिभक्तस्य सर्वाध्रमध्वेष्ठतया गीताशास्त्रेऽ-
सकृदुक्तत्वात्प्रमात्मानुरक्तिरसिकः स एव विरनताध्रमोऽनुष्ठेयो मुमु-
क्षुभिः । वीरहेत्यादिध्रुतेर्ज्ञानिभक्तव्यतिरिक्ताज्ञपुरुषविषयत्वान्न विरोध
इति ॥१६॥

यच्चोक्तं “त्रयो धर्मस्कन्धा” इत्यस्यानुवादकत्वमिति तन्निराकृत्य
“विधित्वमे” व तस्येत्युपपादयति—

विधिर्वा धारणवत् ।३।४।२०।

बाह्यदोऽवधारणार्थः । सर्वेषामाध्यात्मिकानामस्मिन्वाक्ये विधिरेव नानु-
वादः । नन्वेकाध्यात्मविधाने वाक्यभेदः स्यादिति चेन्न विध्यविषयाणामा-
ध्यात्मिकानामपूर्वविधेरावश्यकत्वेन वाक्यभेदस्येष्टत्वात् । एकवाक्यताप्रतीता-
वपि तस्यागेनापूर्वार्थविधौ दृष्टान्तमाह—धारणवदिति । यथा “अथस्तात्स-
मिधं धारयन्ननुदवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति” इत्यत्राधो धारणेनैकवा-
क्यता ज्ञातापि परित्यज्यते विधीयते च श्रुद्गण्डस्योपरि समिद्धारणम-
पूर्वार्थतया । धृती हि धातुध्वानुवादत्वयोक्तकोऽप्यसम्भवदर्शकत्वादुपेक्ष्यत
इति स्पष्टमेतत् “विधित्वा धारणेऽपूर्वत्वात्” (जै० सू० ३।४।१५।) इति
प्रकरणे । तयाऽत्राप्याध्यात्मपरामर्शधृतिविधिरेवेत्यवगम्यते । अन्ये तु
ज्ञानिनो विरक्तस्य भगवद्भक्तस्य विद्युदाध्यात्मवस्थितत्वेन तत्त्वधारणम-
स्मिन्वाक्ये ब्रह्मसंरक्षत्वमेव विधीयते । गृहस्याध्यात्मनूतानिःशेषत्वमेव
तेषामनुष्ठान आदरातिशयाभावमभिधाय ब्रह्मसंरक्षत्वस्यैवाविनाशिकरत्वे-
नात्र स्तूपमानत्वाद् । यस्तूपयते तद्विधीयत इति न्यायादिति सर्वं समञ्ज-
सम् । तस्मादूर्ध्वरेतस्त्वाध्रमेपु ब्रह्मविद्याया विधानाद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वा-
भावात्तस्या एव पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

ॐ अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥२॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।३।४।२१।

उद्गीषेत्यादिविद्यामु या रसतमता धृता । किमुद्गीषस्तुतिः सा

उद्गीथादिविद्यासु श्रूयते "स एष रसानां रमतमः परमः परार्थोऽ-
ष्टमो यदुद्गीथः" (छा० १।१।३।) इति । तत्र किमिदं रसानां रसनम-
त्वादिकं कर्माद्भोद्गीथस्तुतिमात्रमाहोस्विदुद्गीथोपासनायां गुणस्य विधा-
नमिति संशये किं युक्तम् ? रसतमत्वादिवाक्यं सर्वमपिकर्माद्भिविधिस्तुति-
मात्रम् । "इयमेव जुहुरादित्यः कर्मः स्वर्गोलोकं प्राप्नुवन्तीत्य" इतिवत् कर्मा-
गभूतोद्गीथादिसम्बन्धित्वेनोपादानादिति चेन्न । कुतः ? अपूर्वत्वात् ।
जुह्वादिविधिवदुद्गीथमुपासीतेतिप्रकरणान्तरगतस्योद्गीथादिविधेरन्वयसंनि-
धानात् । विधिषोपत्वा सम्भवेन तस्तुतिपरत्वानुपपत्तेः । उद्गीथा
मुपासनानोरगतमस्यादिगुणान्चापूर्वत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाद्यागा-
दिवद्विधेयत्वमेवेति ॥२१॥

मात्रशब्दाच्च । ३।४।२२।

इदानीं विधेयत्वं स्पष्टयति । 'उद्गीथमुपासीत' 'सामोपासीत' इत्यादि-
विधिदादाच्चकारादपूर्वत्वाच्च विधयेत्वमेवेत्युपासनायां गुणविधानार्थक-
मेवेदं वाक्यम् ॥२२॥

✽ अथ पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥३॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । ३।४।२३

वेदान्तेषु 'प्रतर्दनो ह वै देवोदासि' (को० ३।१।) "अथ ह याम-
वल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः" (यु० ४।५।१) इत्येवमाद्या प्राग्व्यायिकाः
श्रूयन्ते । ताः किं पारिप्लवार्था आहोस्वित्सन्निहितविद्यास्तुत्यर्था इति
च विधानं वा गुणस्य हि ॥२१॥ स्तुतिमात्रमुपादानान्मन्त्रमपूर्वता यतः ।
उपास्तिविधिशब्दाच्च तादृग्दृष्टिविधेयते ॥२२॥

* 'प्रतर्दनो ह वै देवोदासि' रित्यादिकाः कथाः । ताः किं पारिप्ल-
वार्थाः स्तुतिविद्यायाः स्तुतयेष्यवा ? ॥२३॥ अखिलाख्यायिकानां पारिप्लवे
विनियोगतः । आद्यो, भव्यं यतस्तत्र कादिवदेव विशेषिताः ॥२४॥ एक-
वाक्योपबन्धात्तद् विद्याविशेषोपपत्ता ।

संक्षेपे किं युक्तम् ? पारिप्लवार्था इति । 'प्राख्यानानि क्षंसतीति समेषा-
माख्यानानां पारिप्लवे विनियोगात् । इति प्राप्त उच्यते-इति चेन्नेति-
नैव भवितुमर्हति । कुतः ? विशेषितत्वात् । 'पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य
'मनुर्वैवद्वसो राजा' इत्याद्यवमेधयज्ञवाक्यक्षेपे कासांचित्त्वानां पारि-
प्लवक्षेपत्वेन विशेषितत्वात् । अतः प्रोपनिपदकथानां न पास्मिन्क्षेपत्वम्
॥२३॥

तर्हि किमर्था प्रोपनिपदकथा इत्यत आह—

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । ३।४।२४।

एवं रीत्या पारिप्लवार्थत्वाभावे सत्येकवाक्यतोपबन्धात् । प्रोपनिपदा-
ख्यायिकानां "आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ० ४।
५।६।) इत्यादिविधिनैकवाक्यत्वदर्शनाद् विद्यास्तुतिपरत्वेन विद्यासौकर्या-
र्थत्वावगमाद्विधिसंश्लिष्यति तत्तद्विद्याक्षेपत्ववेति सिद्धम् ॥२४॥

ॐ अध्यागनीन्धनाद्यधिकरणम् ॥४॥

पुरुषार्थोक्तः शब्दादित्यधिकरणे विद्यायाः स्वातन्त्र्यं प्रदर्श्य तत्प्रस-
ङ्गेन प्राप्त विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह -

अत एव चागनीन्धनाद्यनपेक्षा । ३।४।२५।

किं ब्रह्मविद्यायाः स्वफलब्रह्मप्राप्ती क्षेपत्वेन यज्ञादिकर्मणाभ्येक्षास्ति
आहोस्विन्नेति संक्षेपे अस्तीति पूर्वः पक्षः । कुतः ? "तमेतं वेदानुवचनेन
ब्रह्मणा विविदिषन्ति यजेन दानेन" । इत्यादि श्रुतेरिति प्राप्तेऽभिधीयते-
अत एवेति । ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्राप्तिरूपपुरुषार्थहेतुत्वादेवा-

*आद्यमेपूर्ध्वरेतस्मिन् विद्या स्वफललक्षणे ॥१५॥ अग्निहोत्रादिकर्माभ्य-
पेक्षते चाप्यत्र न हि । विद्या वेदिनुमिच्छन्ति वेदानुवचनादिना ॥१६॥
तस्मादाद्यो न चैवं स्याद् विद्यावत्त्वधृतियंतः अपेक्षा सर्वदा तत्र परञ्चा-
ध्यमकर्मणाम् । ॥१७॥

मनीन्धनादिसाध्ययज्ञादिकमपेक्षा नास्ति । आदिपदं कर्मसाधनभूताग्रह-
तादिपरम् । विविदिपायामेव यज्ञादिकर्मणां विनियोगध्वन्यात् । निष्पन्ना-
यां ब्रह्मविद्यायां प्रयोजनाभावाद् । तत्तदाभिमोचितकर्मणामेवापेक्षेति निर-
वच्यम् ॥२५॥

ॐ अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥५॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरववत् । ३।४।२६।

किं ब्रह्मविद्यायाः स्वोत्पत्तौ यज्ञादिकर्मणामपेक्षास्ति न वेति संशये
यथा ब्रह्मविद्यायाः स्वफले मोक्षे यज्ञादिकर्मपेक्षा नास्ति तथा स्वोत्पत्ता-
वपि न कर्मपेक्षेति प्राप्तेऽभिधीयते—सर्वापेक्षेतिविद्यायाः—स्वोत्पत्तौ सर्वो-
पामाधमकर्मणामपेक्षास्ति । कुतः ? यज्ञादिश्रुतेः । 'तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽज्ञासकैः' । इति वेदानुवचनेन
ब्रह्मचारिणः यज्ञेन दानेन गृहस्थास्तपसा धानप्रस्था घनाशकैः चतुर्धाध-
मिण इति सर्वेषां ब्रह्मचर्याद्याधमकर्मणां ब्रह्मविद्योत्पत्तिसाधनत्ववचनात् ।
ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिव्यवधान्तःकरणमालिन्यनिवृत्त्यादिपरम्परया ब्रह्मज्ञानस्य
यज्ञादिजन्यत्वेन यज्ञादीनां ब्रह्मविद्योत्पत्तिसाधनत्वमवगम्यते । विविदिग-
न्तीत्यत्र वर्तमाननिर्देशेऽपि विधिः कल्प्यते । विविदिपासन्निधानात् यज्ञा-
दीनां बहिरंगत्वम् । यथा विद्योत्पत्तीकर्मपेक्षा तथा विद्याफलभूत मोक्षेऽ-
पि स्यादित्यत आह—अद्वयवदिति । यथाऽश्वो योग्यताबलाद्वपचर्यायां
विनियुज्यते न लांगलाकर्षणादी । तथा योग्यताबलात्कर्माणि ज्ञानोत्पत्ता-
वुपयुज्यन्ते न मोक्षे योग्यतामावदिति ॥२६॥

*स्वोत्पत्तौ ब्रह्मविद्याया मनु यज्ञादिकर्मणाम् । अपेक्षाऽस्ति न वा ?
किं स्यावाद्य एव कुतः श्रुत्वा ॥१८॥ अपेक्षा स्वफले चेन्न स्यात् स्वो-
त्पत्तौ कुतश्च सा ? इति चेदुच्यते ब्रह्मज्ञाने यज्ञादिजन्यता ॥१९॥ यज्ञा-
दिकर्मणां तस्मादपेक्षा ज्ञानजन्यनि । योग्यत्वाद्यवचर्यायां यथा वाह्वो
नियुज्यते ॥२०॥ विद्योत्पत्तौ तथा कर्म, न मुक्तावुपयुज्यते ।

॥ अथ शमदमाद्यधिकरणम् ॥६॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३।४।२७।

यज्ञादीनां जानोत्यतो बहिरङ्गत्वमुक्त्वा शमादीनामन्तरङ्गत्वमुच्यते ।
किं विद्यानिष्पत्तये गृहस्थैः शमाद्योज्ज्वलेया न वेति संशये गृहस्थानां कर-
णव्यापाररूपकर्माङ्गत्वेन तदनुष्ठानपरत्वात्कर्मासक्तमानसं गृहस्थैः कर्मा-
नुष्ठानविपरीतशमाद्यनुष्ठानासम्भवात् । ऊर्ध्वरेतस्मु च 'शमादिविनियो-
गस्य चोपपत्तेर्गृहस्थैरननुष्ठेयाः शमादय इति प्राप्तेऽभिधीयते-समाद्यु-
पेतस्त्वयिति । यद्यपि गृहस्थः यज्ञादिकर्मणु विनियुक्तत्वेन तदासक्तस्त-
थापि मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी गृहस्थः शमालुपेतः स्यादेव । कुतः ? तदङ्गतया
तद्विधेः । "तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वात्म-
न्येवात्मानं पश्यति" (बु० ४।४।२३।) इति सामान्येन विद्याङ्गत्वात् तेषां
शमादीनां विधानात् । विहितानां चैषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । यथा यज्ञा-
दीनां बहिरङ्गानां विद्योत्पत्तिहेतुत्वेनानुष्ठानं तथा 'तस्मादेवं विद्धि' इति
विद्यासाधिकाच्छमादीनामपि विद्योत्पत्त्यन्तरङ्गसाधनत्वेनावश्यानुष्ठेय-
त्वादिति ॥२७॥

+ अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥७॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । ३।४।२८

*विद्यानिष्पत्तयेऽनुष्ठेया गृहस्थैः शमादयः ॥२१॥ अथवा न हि ? किं
युक्तमन्यमेव वरं मतम् । कर्मासक्ता गृहस्था हि कर्मणि विनियुक्ततः
॥२२॥ तस्माच्छमाद्यनुष्ठाने तेऽसमर्था विरोपतः । अनुष्ठेया गृहस्थैस्ते
विद्याङ्गत्वेन विद्यते ॥२३॥ विधानं हि शमादीनां 'शान्तो दान्त' इति-
श्रुतेः । विरोधोऽपि न कश्चिद्यत् तेषां विषयभेदता ॥२४॥

+ सम्प्रोक्ता प्राणविद्यायां सर्वान्नानुमतिः किल । सर्वदा साऽप्यवा

बृहदारण्यके ध्रुयते-प्राणविद्यायां "न ह वास्यानघं जघं भवति (बृ० ६।१।१४।) इति । अस्य प्राणोपासकस्य सर्वं पदार्थजातमनन्मन-
नदनीयं न भवति किन्त्वदनीयमेव भवतीत्यर्थः । तत्र संशयः । किमियं
प्राणोपासकस्य सर्वान्नानुमतिः सर्वदा ग्राहोस्वित्रप्राणात्ययापत्तावेवेति
किं युक्तम् ? भवितेष्ववघणात्सर्वदेति प्राप्तेऽग्निधीयतेसर्वान्नानुमतिश्च
प्राणात्यय इति । प्राणात्यय एव परस्यामापदि विद्वांसमविद्वांसं प्रति
सुरावर्ज्यं सर्वमन्नमदनीयावेनानुमतं नानापदि । कुतः ? तद्दर्शनात् ।
धूतावापत्काले प्राणात्यये चाक्रायणपेरभक्ष्यमधायस्वदर्शनात् । तथा हि-
मटघोहतेषु कृष्णु दुग्धे आते धुतुद्गम्भा पीडितः सभायश्चाक्रायण उप-
स्तिश्रं ह्यविदधे सरः कदाचिद्वस्तिपातकदेशमाधितोऽनगनेन प्राणसंशयमा-
पन्नो हस्तिपालकेन प्रदत्तान् तदुच्छिष्टान् कुल्माषान् भक्षितवान् । पुनर-
नुपानायेभ्येनोक्ते 'उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति' प्रतिषेधः कुतः ।
पुनश्चेते कुल्माषा नोच्छिष्टा इतीभ्येन पृष्टेनेत्याह । चाक्रायणस्तत्र हेतुग-
मिदयो । कुल्माषभक्षणं यद्यहं न कुर्यां तर्हि मे जीवनमेव न स्याद्भक्ष्या-
नन्तु तडागाविषु स्वतो भविष्यतीति स्पष्टमेतच्छान्दोग्योपनिषदः प्रथमस्य
दशमखण्डे । तस्मात्प्राणात्ययापत्तो विदुषां सर्वान्नानुमतिदर्शनात् प्रकृते
प्राणोपासकस्य सर्वदा सर्वान्नानुज्ञानं तस्त्वस्यर्थतयार्थवादमात्रम् ॥२८॥

अवाधाच्च ।३।४।२९।

इतश्च नानापदि सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदः । "आहार शुद्धो सत्त्वशुद्धिः
सत्त्वशुद्धो ध्रुवा स्मृतिः" (छा० ७।२६।२।) इत्याहारशुद्धिबिधेरवाधाच्च
न सर्वदा सर्वान्नानुमतिः किन्तु प्राणात्यय एव ॥२९॥

प्राणात्ययापत्तो ? वरञ्च किम् ॥२५॥ आद्यमेव समीचीनं विज्ञेयस्याप्र-
तीतितः । यैवं कुतो यतश्चायं ह्यस्य तद्दर्शनाद्वरम् ॥२६॥ आहारशुद्धि-
वाक्यस्य बाधामावात् स्मृतेरपि । सुरापाननिषेधेन स्वेच्छाचारस्य वर्ज-
नात् ॥२७॥

अपि च स्मर्यते ।३।४।३०।

अपि च प्राणसंशय एव सर्वाग्नीनत्वं स्मर्यते तत्त्वविदाम् । “प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा” इति ॥३०॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ।३।४।३१।

यतः सर्वाग्नीनत्वमापद्विषयकमेव विदुषामतः कामकारे स्वेच्छाचारे प्रतिषेधकः शब्दोऽस्ति “तस्मात्प्राणः सुरो न पिबेति” इति कठसंहितायाम् । तस्मात्प्राणायामपाप्मावेव सर्वान्मानुषमतिरिति सिद्धम् ॥३१॥

* अथ विहितत्वाच्चामकारणम् ॥३२॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।३।४।३२।

सर्वपिदोषादिसूत्रे यज्ञादीनां विषांगत्वमुक्तम् । इदानीं तानि यज्ञादीनि कर्माणि विममुमुक्ष्वाधमस्यांगभूतान्युक्तं नेति संशये केवलाधमस्याप्यंगत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः स्यादिति न केवलाधममत्वमिति प्राप्तोऽभिधीयते-विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापोति । केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेयानीति । कुतः ? ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इति जीवननिमित्ततया विहितत्वात् । एकेनैव कर्त्रेकेनैव विनियोगेनोभयान्तरत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध उपपद्यते । इह तु यावज्जीवमित्यमुमुक्ष्वधिकारत्वान् ‘ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन’ इति मुमुक्ष्वधिकारत्वादिनियोगपृथक्त्वेन न विरोधः ॥३२॥

नन्वेवं यज्ञादिकर्मणां मुमुक्ष्वमुष्ठेयत्वं न स्यादित्यत आह—

* अमुमुक्ष्वाधमाङ्गानि यज्ञादीन्युक्तं नैव हि । इत्येवं संशये युक्तं किं भवेदन्तिमं धरम् ॥३३॥ नित्यानित्यत्वसंयोगविरोधत्वात्तया भवेत् । यावज्जीवं धृतो तेषां विधानादादिमं धरम् ॥३४॥ विरोधपरिहारस्तु ह्यधिकारविभेदतः । किञ्च सिद्धे विरोधोऽयं न च साध्ये कथञ्चन ॥३५॥

सहकारित्वेन च ।३।४।३३।

‘तमेत’ मित्यादिभूत्या यज्ञादीनां विद्यार्थत्वेन विहितत्वात् सत्त्वद्यु-
द्धिद्वारा विद्यासहकारित्वेन मुमुक्षुणाऽपि तावन्नुष्ठेयानीत्यधिकारभेदप्रदर्श-
नेनोक्तविरोधः परिहृतः सूत्रकारेण । यथा ‘आदिरो यूपो भवति’ ‘आदिरं
वीर्यकामस्य’ इत्येकस्यैव आदिरत्वस्य शास्त्रद्वयात् अस्वर्थत्वेन नित्यत्वं
वीर्यार्थत्वेनानित्यत्वम् विरुध्यते तथेहाऽपि ॥३३॥

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ।३।४।३४।

नापि कर्मान्तरत्वम् । यज्ञादिकर्मणां विद्यार्थत्वमाधमार्थत्वं वा
मवेत् सावंध्यापि त एव यज्ञादय इत्येव प्रत्ययः । न कर्मस्वरूपभेदः ।
कथमवगम्यते । उभयलिङ्गात् । उभयत्रापि यज्ञादिवाचरेव ध्रुतो समुप-
स्थाप्य विनियोगदर्शनात् । कर्मभेदकानां प्रमाणानाञ्चादर्शनात् ॥३४॥

अनभिभवञ्च दर्शयति ।३।४।३५।

विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकरूपाभिभवाभावं च दर्शयति ध्रुतिः “धर्मो
पापमपनुदति” इति । कर्मानुष्ठानेनान्तःकरणविशुद्धौ प्रकृष्टा विद्योपजा-
यते । तस्मात् एवोभयत्र यज्ञादयस्ते च केवलाधमिणाप्यनुष्ठेया एवेति
॥३५॥

ॐ अथ विद्युराधिकरणम् ॥६॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ।३।४।३६।

विद्यायां विद्युरणां किं नाधिकारोऽस्ति वा ननु । विद्यासाधनभूता-
नामाध्रमयोगद्वयकर्मणाम् ॥३१॥ प्रभावात्तास्ति, नैतद्वि कुतश्चेदमिधी-
यते । ध्रुतो संबन्धरेखादेर्विद्यानिष्ठत्वदर्शनात् ॥३२॥ जपादिभिदध
धर्मोहि विद्याऽनुग्रहसम्भवात् । सिद्धात् साधनयादृष्ट्याच्चाधमिस्त्वं वरं
मत्तम् ॥३३॥

आध्रमधर्माणां विद्यासहायकत्वमभिहितम् । इदानीमाध्रमविधुरा-
गामन्तरालानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति संशये 'यज्ञेन दानेन
तपसानाशनेन' इत्याध्रमकर्माणामेव विद्यासाधनत्वध्वयणादनाध्रमिणां न
तत्राधिकार इति प्राप्तेऽभिधीयते-अन्तरेति । आध्रममन्तरा वर्तमानस्य
विद्यायामरस्येवाधिकारः । कुतः ? तद्वष्टेः । श्रुतायनाध्रमिणामपि रैव-
भीष्मसंघर्षवाचनवीप्रभृतीनां विद्यानिष्ठस्यदर्शनात् । आध्रमानाध्रम-
साधारणजंघोपासनादिनिरेवानाध्रमिणामपि विद्यानुग्रहो भविष्यतीत्य-
तोऽस्त्येव विधुराणामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारस्ततस्तेषां मोक्षसिद्धि-
रिति ॥३६॥

अपि स्मर्यते । ३।४।३७।

"अप्येनापि य संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नाम संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मित्रो ब्राह्मण उच्यते" ॥ (मनु. २।८७।) इत्यना-
ध्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यासिद्धिः स्मर्यते ॥३७॥

विशेषानुग्रहरच । ३।४।३८।

किञ्चानाध्रमिधर्मजंघोपयामदेवारापनादिभिरपि विज्ञाया अनुग्रहः
श्रुतावप्युपलभ्यते "तपसा ब्रह्मचर्येण यद्वया विद्ययारमान मन्यिष्यात्"
(अ० १।१०।) इति ॥३८॥

कस्तत्र भयोविशेष इत्यादायुधाह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिगाच । ३।४।३९।

तुल्यदन्वोद्यनियन्तकः । अतोऽनाध्रमिस्वाक्षिरत्वाध्रमित्यं ज्यायः ।
बहुशानसाधनाधिकारित्वात् । धीध्रमेव विद्योपलब्धिराध्रमन्वतः स्वादि-
तिभावः । मिश्राच्च—"अनाध्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । "संव-
त्सारमनाध्रमीस्तिष्य कृच्छ्रमकं परेत्" इत्याद्यनाध्रमिणुषाध्रमब्रह्मणो-

पदेनापरस्मार्तलिङ्गादनाधमिण्य आधमित्येव ज्ञायः । गृतभार्यस्य गृहिणः
पुनर्दारसं ग्रहस्त्वापदमं इति बोद्धवम् ॥३६॥

ॐ अथ तद्भूताधिकरणम् ॥१०॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्-
पामावेभ्यः ॥३६॥४०॥

एवमनाधमिण्यो ग्राह्यस्यविधुरस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीत्यभि-
हितम् । इदानीं नैष्ठिकवानप्रस्थपरिव्राजकानां स्वाध्यायः प्रच्युतानां
कर्मणि विद्यासाधनानि गन्ति न वेति विजये तेषामपि कानिचिज्ज-
पादिरूपकर्माणि विद्यासाधनानि विधुरकर्मवत्तदुच्यते । प्राप्तेऽभिधीयते-
तद्भूतस्य तु नातद्भाव इति । नैष्ठिकाद्युत्तमाधमस्यस्यातद्भावोऽतथा-
भावोऽनाधमित्वेनावस्थानं न कथमपि सम्भवतीति । जैमिनेरपीत्यपि-
पादात्स्यस्य वादरायणस्य च सम्मतं दक्षितम् । यम सम्मतं जैमिनेरपि
सम्मतमिति भावः । कुतः ? तद्रूपामावेभ्यो नियमात् । नैष्ठिकादिधर्मा-
भानास्तेभ्यः शास्त्रनियमनात् "ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासीतृतीयोऽग्र्यन्तमा-
त्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्" (छा० २।२३।१) इति नैष्ठिकस्य निय-
मात् । "अरण्यमिवात्ततो न पुनरेयात्" इति वंस्तानसस्य । तथा 'सन्त्य-
यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत्' (यजु० का०) इति परिव्राजकस्य नियमात् ।
तस्मादनाधमित्वेनावस्थानस्य नैष्ठिकादेरप्रमाणिकत्वाच्च तेषां ब्रह्मविद्या-
यामधिकारः ॥४०॥

*नैष्ठिकाद्याधमभ्रष्टानां किं विद्याधिकारिता । अस्ति वा नास्ति वा
किं स्यादस्त्येवेति वरम् मतम् ॥३४॥ जपादिभिश्च क्षेत्रे यस्माद्विद्यार्हा
विधुरा यथा । धर्माभायान्नियम्यन्ते यस्माच्च नैष्ठिकादयः ॥३५॥ ततो
भ्रष्टाधमाणां हि नैव विद्याधिकारिता । मास्त्वपतितानाञ्च प्रायश्चित्त-
नियमेनात् ॥३६॥ निष्कल्मषाय तस्यै चाप्याचारान्न च सा नयेत् ।

यदि प्रमादान्नेष्टिकादेः स्वधर्मात्प्रच्यवस्तद्विहितप्रायश्चित्तमनुष्ठाय
निष्कल्मषस्य तस्य विद्यायामधिकारः स्यादित्यत्राहुः—

**न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयो-
गात् । ३।४।४१।**

नैष्टिकादीनामधिकारे यत्प्रायश्चित्तमभिहितं तदपि तद्भूतानां न
सम्भवति । कुतः ? पतनानुमानात्तदयोगात् । स्वाध्यायधर्मप्रच्युतानां
नैष्टिकादीनां पतनस्मरणात् पतितानाञ्च प्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वात् ।
“आरुह्यो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन
शुष्येत्स आत्महा, इति । तस्मादुपकुर्वाणब्रह्मचारिनिषयमाधिकारिकं
प्रायश्चित्तमिति ॥४१॥

उपपूर्वमपीत्येके मावमशनवत्तदुक्तम् । ३।४।४२

मन्तान्तरमुत्थापयति । एक आचार्यास्तूपूर्वमुपपातकमिदं ब्रह्मचर्य-
प्रच्यवनमित्यभिधाय तत्र प्रायश्चित्तस्य भावं सत्वमेवाशनवदाहुः । यथा
मध्यशननिमित्तकं प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणनैष्टिकयोरुभयोरपि विद्यते । तथा-
न्यनिमित्तकमपि प्रायश्चित्तम् । तदुक्तम् “उत्तरेषां चैतदविरोधि” (शौत०
१।३।४१) एवञ्च ब्रह्मचर्यप्रच्युतो प्रायश्चित्तस्य विद्यमानत्वात् कृतप्राय-
श्चित्तानाञ्च नैष्टिकादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यधिकारोऽस्ति ॥४२॥

बहिस्तुमयथापि स्मृतेराचाराच्च । ३।४।४३।

शब्दः पूर्वमतं निवर्तयति । नैष्टिकादीनां स्वाध्यामात्प्रच्युतिरूपपा-
तकं महापातकं वेत्युभयथापि प्रकृतप्रायश्चित्ता वेत्युभयथापि ब्रह्मविद्या-
धिकारिभ्यो बहिर्भूता एव । कुतः ? स्मृतेः । ‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि
येन शुष्येत्स आत्महा’ (मान्देय १६।१।२३) इति । आचाराच्च-
स्वधर्मप्रच्युतानां नैष्टिकादीनां कृतप्रायश्चित्तानामपि वेदाध्यापने यज्ञा-
दिकर्मणि च शिष्टाः परिवर्जनं कुर्वन्तीति शिष्टाचारादपि । तस्मात्प्राय-

कारः स्वाध्वमधर्मभ्रष्टानां नैष्ठिकादीनां ब्रह्मविद्यायामिति^१ सिद्धम् ॥४३॥

✽ अथ स्वाम्यधिकरणम् ॥११॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । ३४।४४।

किमङ्गाधितोपासनानि यजमानानुष्ठेयान्याहोस्विहस्विगनुष्ठेयानीति संशये किं युक्तम् ? यः कर्ता स फलभोक्तेति न्यायमनुसृत्य पूर्वपक्षमाह-
स्वामिन इति । स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाधितोपासनान्यनुष्ठेयानि ।
कृतः ? तस्यैव फलश्रुतेरित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥४४॥

अथ समाधत्ते-

आर्त्विज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते । ३।४।४५।

ऋत्विगधिकृतस्यैवास्मिन्नुपासनेऽधिकारात् क्रतुरार्त्विज्यत्वेनैव तद-
ङ्गोपासनमप्यार्त्विज्यमृत्विक्कृतृ^२कमेवेत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते । यजमा-
नफलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोर्निष्पादनाय यजमानेनैव परिक्रियते ।
अतो यजमानपरिक्रीतत्विगनुष्ठितस्य कर्माङ्गाधितोपासनस्य फलं यजमा-
नगामि भवतीति फलश्रुतेरप्यविरोधः ॥४५॥

+ अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥१२॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो

विध्यादिवत् । ३४४६।

बृहदारण्यके श्रूयते-"तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्वित्त आत्मेन

"विधेया यजमानेन यद्वत्विगमिविधीयताम् ॥३७॥ कर्माङ्गमाधितोपा-
स्तिरित्यथ किं वरम् मतम् । यजमानेन कर्तव्या तस्यैव च फलश्रुतेः
॥३८॥ आर्त्विज्यत्वात् क्रतोः क्रत्वङ्गोपास्तिश्च तथा मता । ऋत्विगि-
स्तदनुष्ठेया पक्षद्वयायमनुत्तमः ॥३९॥ क्रीतत्वाहत्विजां चाप्यविरोधश्च
फलश्रुतेः ।

+ अथ मुनिरिति श्रुत्या मौनं विधीयते न वा ? ॥४०॥ मौनपाण्डित्य-

तिष्ठसंहात्यञ्च पाण्डित्यञ्च निविद्याथ मुनिरमीनञ्च मीनञ्च निविद्याथ प्रज्ञाणः" (बृह० ३।१।१) इति । तत्र मीनविधीयते नवेति विज्ञाय । पूर्वतने वाक्ये बाल्येन निष्ठान्वेदित्यत्रैव विधिसमाप्तावत्र मीनं न विधीयते किन्तु पाण्डित्यं निविद्येति विहितस्यावमनुवादः । मीनपाण्डित्यशब्दयोश्च ज्ञानाभिधायकत्वः इति पूर्वं पक्षः

अत्रोच्यते-सहकार्यन्तरविधिरिति । यद्यपि यज्ञादिवद्वाह्यकरणं निदिध्यासनमननुष्ठेयं तथापि मानसजपादिवद्वाह्यमङ्गुचितनरूपस्य निदिध्यासनस्यान्तःकरणधर्मत्वेन सम्भवत्येवात्र मीनस्य विधानम् । एवञ्चात्र पाण्डित्यं बाल्यं मीनञ्चेत्येतत्प्रितयमपि ब्रह्मविद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते विद्यादिवत् । विधीयत इति विधिः । यज्ञादानादिकं आद्यमधर्मः । आदिपदेन श्रवणमननयोर्ग्रहणम् । तदन्तोऽध्ययनजग्रहणसामान्यज्ञानवतः श्रवणमननवतो वा तद्विशेषज्ञानप्राप्तावाधमधर्मवञ्छ्रवणमननवच्च फलभूतब्रह्मासाक्षाद्दर्शने श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयमिव सहकार्यन्तरम् निदिध्यासननामकं मीनमपूर्वं विधीयते । विद्यासहकारितयार्थप्राप्तयोरपि श्रवणमननयोर्वा 'थोतव्यो मन्त्य' इत्यत्र ग्रहणम् । तथात्रापि सहकार्यन्तरविधाने निदिध्यासनमेव विधीयत इत्यत आह पक्षेणेति । निदिध्यासनपदस्य निरन्तरब्रह्मचिन्तनापरपर्यायस्य श्रवणमननाभ्यामत्यन्तोत्कृष्टत्वम् । अत एव पाण्डित्याद्भिन्नमेव मीनमत्र विधीयते तत्र पण्डा शास्त्राध्ययनजा शास्त्रीया ब्रह्मसामान्यधीस्तद्वान् पण्डितस्तत्कृतम् श्रवणं पाण्डित्यं तद्विविधं निश्चयेन प्राप्य बाल्येन बलभावेन ज्ञानबलभावेन मननेन वा नस्य भावेन शुद्धान्तःकरणेन वा स्थानुमिच्छेत् बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निविद्याथ मुनिः मननशीलो ब्रह्मकचिन्तनशीलस्तन्निदिध्यासनपरो भवेत्

योर्ज्ञानार्थत्वेन हेतुना तथा । विधायकपदभावादनुवादः प्रतीयते ॥४१॥ निदिध्यासनमवतं हि मीनेतिपदतस्ततः । पाण्डित्यबाल्यधर्माभ्यां मीनस्य व्यतिरिक्तता ॥४२॥ तस्मादप्राप्तना मीने विधिरेव ततोऽत्र हि ।

अमीनञ्च श्रवणमनने मीनञ्च निदिध्यासनं निविष्ट तत्सिद्धयवस्थाम्प्रा-
प्याथ ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणः श्रवणमननानन्तरं निदिध्यासनपरो
भवेदिति भावः ॥४६॥

ननु यदि सर्वाध्रमेव मीनतृतीयसधिवा ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूता विद्यो-
पदिश्यते कथं तर्हि “स सत्येवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न
च पुनरावर्तते” (छा० ८।१५।१।) इति गार्हस्थ्येन यावदायुषं स्थितिः
सम्भवतीत्याक्षेपायामाह —

कृत्स्नमावात्तु गृह्णीष्योपसंहारः । ३।४।४७।

तुल्यदः सांकाय्यावर्तकः । सर्वेष्वध्रमेव विद्यायाः सम्भवात् सर्वेष्वध्र-
मिणुः स्वाध्रमकर्मानुष्ठानं कुर्वन्तः परमात्मानं विन्त्यन्तः कंष्ट्रुत्यन्यायेन
ब्रह्मलोकं सम्पद्य न पुनरावर्तन्त इत्यन्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं गृह्मध्रमैणो-
पसंहार इति ॥४७॥

मीनवदितरेषामप्युपदेशात् । ३।४।४८।

“तत्र एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यानामकुलवासी मृतीयः” “ब्रह्ममंथोऽमृ-
तत्वमेति” इत्यत्र “अथ मृनिरित्यत्र च शक्ये “पुत्रपण्यायाश्च विर्त्त-
गायाश्च लोकेपण्यायाश्च व्युत्थायाश्च मिधाचयं चरन्ति” (बृह० ३।५।
१।) इति परित्राजकथमैणोपसंहारः सर्वाध्रमधर्मप्रदर्शनार्थः । कुतः ?
मीनादिवदितरेषामप्याध्रमधर्मिणां यज्ञदानतप ब्राह्मिणामुपदेशात् । नस्मा-
दत्र मीनं विद्यासहकारितया विधीयते ॥४८॥

अथानाविष्काराधिकरणम् ॥१३॥

अनाविष्कुर्वन्नवयात् । ३।४।४९।

“तस्माद्ब्रह्मणः पाण्डित्यं निविष्ट बाल्येन तिष्ठासेत्” (बृह० ३।५।१२)

“बाल्येन विदुषोऽवस्थानं प्रोक्तं तत्र संशयः ॥४९॥ कामचारादिकं
सर्वं शास्त्रं बालककर्म किम् ? । स्वमाहात्म्यानविष्कारमाध्रमं वा तत्र

इत्यत्र ग्रहविद्या स्वस्मिन् बाल्यमाविष्करणीयमिति ध्रूयते । तत्र बालस्य क्रीडनादिकं सर्वं कर्म विदुषोपादेयमाहोस्वित्तदवमानादिरहितत्वमेव विद्येयमिति संक्षयेऽविशेषादलितं बालकमोपादेयमितिप्राप्तेऽभिधीयते—
ग्रनाविष्कुर्वन्निति । यथाबालः स्वभावशुद्धिपूर्वकं स्वामिजनादिकमनावि-
ष्कुर्वन् मानापमानो परिहाय वर्तते तथा विदुषा वर्तितव्यम् । तदेव
तस्य कर्म चोपादेयं न तु शौचाचारराहित्यं तिष्ठन्मूत्रोष्चारादिकमपि ।
कुतः ? ग्रन्थयात् । विद्यानूक्तानामेव बालकर्मणामन्वयात् । शौचाचाररा-
पित्यादीनान्तु विद्या विरधितयाऽनन्वयात् । तथा च धृतिः “नाविरतो
दुश्चरिताभाशान्तो नासमाहितः । माघान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनमा-
जुयात्” (का० २।२४।) इति । “माहारशुद्धी सत्वशुद्धिरिति च
॥४६॥

ॐ अर्थेहिकाधिकरणम् ॥१४॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ३।४।५०

किं विद्योत्पत्तिरिहैव जन्मन्युतामुष्मिन्मपीति संक्षये किं युक्तं ? इहैव
जन्मनि विद्या ममास्त्विति कामनयाऽनुष्ठितैः कर्मैर्भिरैहिकमेव विद्याजन्मेति
प्राप्तेराह—ऐहिकमपीति । विद्यार्थमनुष्ठितं फलोन्मुखं कर्म प्रस्तुतमित्यु-
च्यते । तेन कर्मणा प्रतिबन्धभावे सत्यैहिकं विद्याजन्म भवति । प्रति-

किं वरम् ? ॥४४॥ अविशेषविधिनेन सर्वमित्येव सुन्दरम् । विशेषविधिना
विद्यामाहारम्येन च वाधिताः ॥४५॥ निषेधधृतयः सर्वा भवेयुरितितेन्न
हि । कुतश्चेदन्वयाद्विद्याऽनूक्तानाञ्च कर्मणाम् ॥४६॥ ग्रन्थेतुं कामचा-
रादिविरोधान्न च शक्ययात् । पक्षद्वय चरमस्तस्मात्समाचीनतया मतः
॥४७॥

*विद्योत्पत्तिरिहैवोत क्षुद्रुष्मिन्नपि जन्मनि ? । इहैव मम विद्या स्या-

बन्धे सति स्वमुत्रापीत्यनियम एव नस्विहेवेति नियमः । कुतः ? तददर्शनात् । । श्रुतौ प्रतिबन्धाप्रतिबन्धान्म्यामनियमस्य दर्शनात् गर्भस्य एव । च वामदेवः प्रतिबुधये ब्रह्मभावमिति जन्मान्तरानुष्ठितस्य कर्मणः फलं जन्मान्तरे दर्शयति । सतिप्रतिबन्धे तु विद्योत्पत्तिदुर्लभा । “यदेव विद्याया करोति” (छा० १।१।१०) इत्युद्गोषविद्यावतः कर्मणोऽप्रतिबन्धस्य दर्शनात् ॥५०॥

✽ अथ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥१५॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधूतेस्तदवस्थावधूतेः । ३।४।५१।

किं विद्यायामुत्पन्नायामिहेव जन्मनि मुक्तिर्जन्मान्तरे वेति संशये विद्योत्पत्तौ सत्यामिहेव मुक्तिर्भवतीति प्राप्तेराह-एवं मुक्तिफलानियम इति । यथा कर्मणां पीप्सत्ये इहेव विद्याजन्म भवति न चान्यथा । तथा सततस्मृतिरूपायां विद्यायां सत्यामिहेव जन्मनि ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिरूपपद्यते । अन्यथा जन्मान्तरेऽपि सम्पद्यते । अतोऽनियमः । कुतः ? तदवस्थावधूतेः । “सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलक्ष्मे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” (छा० ७।२६।२।) इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव कर्मबन्धविमुक्तिहेतुत्वाव-

दिति कामनया कृतैः ॥४८॥ कर्मभिरैहिकं विद्याजन्म स्यादिति निश्चयः । साधननिवृत्तौ किञ्चिद्विलम्बे नास्ति कारणम् ॥४९॥ मैवमप्रतिबन्धे यद् विद्याजन्मैहिकं भवेत् । प्रतिबन्धे स्वमुत्रापि भवेत्तच्छ्रुतिदर्शनात् ॥५०॥

* विद्योत्पत्ताविहेव स्यान्मुक्तिर्जन्मान्तरेऽपवा ? । सति विद्योदये भुक्तिरस्मिन्नेव हि जन्मनि ॥५१॥ मैवमनियमो यद्वद् विद्याजन्मनि वत्तते । तथैवात्रापि स ज्ञेयः कुतश्चेदुच्यते यतः । ५२॥ छान्दोग्ये कथिता

धारणादिति सर्वमनवच्छम् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥३१॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दचार्यप्रणीते क्षारीरकमीमांसाया रामानन्दभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

मुक्तिर्ध्रुवस्मृत्या न चान्यथा । ध्रुवस्मृतिस्ततो यत्र मुक्तिः स्यात्तत्र
जन्मनि ॥३२॥

इति पण्डितसम्भाट् स्वामिश्रीवैष्णवाचार्य वेदाभ्युपनिषाचार्य

प्रणीतायामधिकरणरत्नमालायां

तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

श्रीमगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया

आनन्दभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ बुद्ध्यधिकरणम् ॥१॥

एतावता ग्रन्थेन चिदचितोप्रज्ञाणः शरीरभूतयोः स्वरूपं चिदचिद्विदि-
ष्टस्याखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणमानरस्य परात्परस्य पुरुषोत्तमा-
दिपदवैद्यस्य परब्रह्मणश्च स्वरूपमवधारितम् । एवं परमपुरुषानुभव-
लक्षणमोक्षवफलकमहकारिकर्तृत्वनापान्नुत्तं विद्यापदबोध्यं ब्रह्मोपामन-
भवि गतेनैव ग्रन्थेन विचिन्तितम् । तदन्तः पातिप्रमत्तानुमोदितमन्यदपि
विचारितम् । अथाधुनाऽस्मिन्प्रध्याये परमपुरुषार्थमोक्षरूपं विद्याफलमेव
विविच्यते । तत्र प्रथमद्वितीयाभ्यां पादान्यां विद्यास्वरूपम् फलञ्च तदु-
द्दिश्य विदुषः समुत्क्रमणप्रकारञ्च विचिन्त्यते । तृतीयचतुर्थाभ्याञ्चाचि-
रादिमार्गस्य गतेश्च निर्णयः समुपामनस्यान्तिमफलविचारञ्च क्रियते ।
तथादिमेनानेनाविकरणेन विद्यास्वरूपं विचार्यते ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशान् ॥४॥१॥१॥

“आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः । बु० ४।१।६॥ “ब्रह्मवेद
ब्रह्मैव भवति” (मु० ३।२।६॥) “यदा यदयः पश्यते स्वमवर्णम्”
(मु० ३।१।३॥) “तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति” (श्वे० ३।८॥) इत्या-

“उपासनमनुष्ठयं सकृदेवाथवाऽसकृत् । तस्यच सकृदाचाराच्छा-
स्मार्थः सफलो यतः ॥१॥ सकृदेव ततः कार्यं ज्योतिष्टोमादिवर्मवत् ।
असकृदुपदेशादावुत्तिः कार्या स्मृतेरपि ॥२॥

दिष्णोपनिषदेषु वाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं ध्यानवेदनादिकं किं सकृदेव कर्तव्यम्, प्राहोऽध्वस्तस्यावृत्तिरिति संशये सकृत्कर्तव्यम् । कुतः ? 'ब्रह्मविद्याप्नोति परं' मिति, ब्रह्मवेदनमात्रस्य तत्प्राप्तिहेतुत्वध्वनादतो ऽप्योतिष्ठोमादिवक्ष्यथाश्रुतम् सकृदेवकर्तव्यमितिप्राप्तेऽभिधीयते - प्रावृत्तिरसकृदुपदेशादिति । ध्यानवेदनाद्यभिहितस्यावृत्तिः कर्तव्या । कुतः ? असकृदुपदेशात् "निदिध्यासितव्यः" (बृ० ४।५।६।) इति यज्ञावत्त्वेनात्मदर्शनसाधनत्वेनासकृदध्यासनस्यकर्तव्यत्वोपदेशात् । निदिध्यासनपदस्यासकृदध्यानार्थकत्वात् । असकृन्निदिध्यासनमन्तरेण परमात्मसाक्षात्कारानुपपत्तेः । "सत्त्वबुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा० ७।२६।२।) इत्यत्र सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुत्वेन ध्रुताया ध्रुवस्मृतेरपि ध्रुवत्वमचलत्वं तैलधारावदविच्छिन्नत्वमन्ययानुपपद्यमानं स्मृतेः सातत्यमुपपाद्य तदावृत्तिं ज्ञापयति । उपास्यविषयिणी स्मृतिरेव तत्र तत्रोपासनवेदनादिपदैरभिधीयते । वेदनोपासने च समानप्रकरणाधीतत्वात्समानार्थक एवेत्यावृत्तिः कर्तव्येति ॥१॥

लिङ्गाच्च ।४।१।२।

इतश्च वेदनादेरावृत्तिविषेया । यतः स्मृतेरयमर्थोऽवसीयते । "अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः । (गी०) "तद्ब्रह्मप्रत्यये चेका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्वचनं प्रथमैः पद्भिर्भरज्जं निष्पाद्यते तथा । (वि० पु० ६।७।११) इत्यादिका स्मृतिरत्रासकृदावृत्तिमेव वेदनादेरवगमयतीति ॥२॥

अयात्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥२॥

आत्मेतत्पगच्छन्ति ग्रहयन्ति च ।४।१।३।

* उपासकेन चोपास्यं ब्रह्म किं स्वपृथक्तया । यद्वा स्वात्मतया ? किं स्यादाद्यमेव मतं वरम् ॥३॥ उभयोः धृतिसूत्रेण भेदस्यैवावबोध-

अथैवं ध्यानावृत्तिनिवृत्त्यनन्तरं किं निदिध्यासनकाल उपास्यं ब्रह्मो-
पासकेन स्वान्यत्वेनोपासनीयमाहोस्वित्स्वात्मनेति संदेहे स्वान्यत्वेनेति
कुतः ? “ज्ञात्री द्वावजावीक्षानीक्षौ” (इवे० १।१६।) “अस्मान्मायो सृजते
विद्वमेतत्तस्मिन्वान्यो मायया सन्निरुद्धः । (इवे० ४।१६।) “समाने
बुद्धे पुरुषो निभग्नोऽनीक्षया क्षोचति मुह्यमानः । जष्टं यदा पश्यत्यन्य-
मीक्षमस्य” (इवे० ४।७।) इत्यादिश्रुतिभिः । अधिकं तु भेदनिर्देशात्”
(प्र० सू० २।१।२२) “नेतरोऽनुपपत्तेः” (ब्र० सू० १।१।१७) इत्या-
दिसूत्रैश्चोभयोर्भेदस्यावगमात् । अतो यथाज्ञास्त्रमेव यथावस्थितं ब्रह्मो-
पास्यम् । नान्यथा । यः ज्ञास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स
सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्” (गी० १।६।२२) इति भगव-
द्वचनविरोधात् । तस्मादन्यत्वेनोपास्यमिति प्राप्तोऽभिधीयते-आत्मेति
त्विति । तुल्यद्वोऽवधारणार्थकः । उपासकेन स्वात्मतयैवोपास्यं ब्रह्म ।
यथा स्वोयशरीरस्यात्मोपासिता प्रत्यगात्मा तथोपासितुरप्यात्मा ब्रह्मेति
भमात्मा ब्रह्मेत्येवमुपासीतेति तदर्थः । कथमवगम्यते ? उपगच्छत्येव-
मेव पूर्वतनाः समुपासकाः । “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्व-
मसि” इत्युपासकस्य स्वरूपेण स्वभावेन भिन्नमसि ब्रह्माहमित्येवोपासका
अभ्युपगच्छन्तीति । कथञ्च तदभ्युपगम इत्याह ग्राहयन्ति चेति । एवमेव
श्रुतय उपासकानवबोधयन्ति । “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” (छा० ६।८।
४।) “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा
शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त्याम्यमृतः” (बु० ३।
७।२२) इत्यादिश्रुतयस्सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः शरीरतया पर-

नात् । ईवमुपासिता यद्वदात्मा स्ववपुषः किल ॥४॥ ब्रह्म जीवात्मन-
आत्मा तथैव श्रुतिवाक्यतः । ततस्तत् स्वात्मरूपेणोपास्यं नान्यथा लघु
॥५॥ स्वरूपेण स्वभावेन स्वमिदमपि राघवम् । ‘त्वं वा अहमस्मि’ इत्येवं
प्राञ्चभ्यामुपयन्ति हि ॥६॥

भात्मनश्च तदात्मतया प्रतिपादयन्ति । यथा स्वशरीरं प्रति प्रत्यगात्मन
आत्मत्वात् 'वेवोऽहम्' मनुष्योऽहमित्यनुगन्धानं तथा परमात्मनोऽप्यात्म-
त्वादहमित्येवानुसन्धानम् । एतद्वच "त्वम् वा अहमस्मि भगवो देवते
अहं वै त्वमसि भगवो देवते" 'अथ योऽज्यां देवतामुपास्ते अन्धोऽज्ञाव-
स्योऽहमस्तीति न स देव" (बृ० १।४।१०) सर्वं स परादासोऽन्यमा-
त्मनस्त्वयं वेदः" (बृ० ४।५।३) इत्याशनेकधृतिभिरुपादितम् । तथा
चायमर्थः फलितः । स्वात्मनः स्वशरीरादाधिव्येनानुसन्धानम् । ततोऽ-
प्याधिव्येनात्मशरीरस्य परमात्मनोऽनुसन्धानमिति पार्थक्यमपि "पृथगा-
त्मानं प्रेरितारब्धं मत्वा" (द्वे० १।६।) इति धृत्युपदिष्टमनुष्ठि-
तम्भवति । तस्मादुपासकेनात्मतया ब्रह्मोपासनीयमिति ॥३॥

✽ अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥३॥

न प्रतीकेऽनं हि सः । ४।१।४।

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" (छा० ३।१८।१) इत्येवमादिप्रतीकोपा-
सनेषु संशयः । किं प्रतीके मनसादावात्मत्वबुद्धिः कर्तव्या, आहोस्वि-
न्नेति । तत्र सर्वामूपासनामूपासनस्वरगाम्याद् ब्रह्मणश्च स्वात्मत्वान्मनो
ब्रह्मेति वचनेन मनसादीनां ब्रह्मरूपत्वादुपासकस्यात्मभूतब्रह्माभिप्रेत्या-
त्मनसादावात्मबुद्धिः कर्तव्येति प्राप्तेऽभिधीयते-न प्रतीक इति । मनसादी
प्रतीके नात्मबुद्धिः कर्तव्या । तत्र हेतुर्न हि सः इति । यतः स प्रतीको
न ह्युपासकस्यात्मा । प्रतीकोपासनेषु प्रतीकस्यैवोपासनमभिमतं न

* 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्याद्या या धृती श्रुताः । प्रतीकोपास-
नास्तत्र विचिकित्सा भवेदियम् ॥३॥ मन सादी प्रतीके किं कर्तव्याऽऽ-
त्मत्वधीनं वा ? । ब्रह्मोपास्तिस्वसाम्येन पूर्वमेव वरं मतम् ॥८॥ मैवं
यतः प्रतीकस्य प्रत्यगात्मात्मता न हि । उत्कर्षाद् ब्रह्मदृष्टिस्तु श्रेयसी
मन सादिषु ॥६॥

ब्रह्मणः । मनो ब्रह्मेति मनः सामानाधिकरण्येन ब्रह्मपदपाठस्तु मनप्रादौ ब्रह्मदृष्टिविशेषणार्थम् । अथ प्रतीकोपासनं हि ब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्या भावनम् ॥४॥

अथैवं मनसि ब्रह्मदृष्टिरुत ब्रह्मण्येव मनोदृष्टिः कर्तव्येत्यत्राह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् ।४।१।५

ब्रह्मणो मनप्रादिभ्य उत्कृष्टत्वात्मानप्रादिषु ब्रह्मदृष्टिरेव साधोयसी । निरुद्धं अमात्यादावुत्कृष्टराज्वादिबुद्धेः सफलत्वस्य दृष्टत्वात् । राज्ञि ततो हीनस्यामात्यदृष्टेर्हानिकरत्वाच्च । तस्मादुत्कृष्टेषु मन प्रादिषूत्कृष्टस्य ब्रह्मण एव दृष्टिः कर्तव्येति सिद्धम् ॥५॥

✽ अथादित्यादिमत्स्यधिकरणम् ॥४॥

अथादित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ।४।१।६।

“य एवासी तपति तमुद्गीथमुपासीत” (छा० १।३।१।) इत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषु संशयः । किमादित्यादिपद्मोधादिदृष्टिः कार्या, आहोस्विदुद्गीथादिषु कर्माङ्गेष्वदित्यादिदृष्टिरिति । तत्र पूर्वतन्म्यायेनोत्कृष्टदृष्टिर्निरुद्धे कर्तव्येति नियमादुद्गीथादीनां कर्मरूपत्वेनफलवत्त्वादफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वादादित्यादिपद्मोधादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते—आदित्यादिमतयश्चाङ्ग इति । चोऽवधारणार्थकः । कर्माङ्ग उद्गीथादावादित्यादिमतयो दृष्टय एव कर्तव्याः । कुतः ? उपपत्तेः ।

* कर्माङ्गाध्यविद्यायो संशयो भास्करे ननु । उद्गीथादिवदृष्टिः कार्योद्गीथे भानुताडयवा ? ॥१०॥ फलसाधनकर्माङ्गतया फलदता यतः । आदित्यापेक्षयोद्गीथस्योत्कृष्टत्वं ततस्ततः ॥११॥ वरमालं न खंवं किन्त्वन्त्यमेव वरं मतेम् । कर्मणां फलदत्वं यद् देवताराधनेन हि ॥१२॥ उद्गीथादौ तदुत्कर्पात् कार्या भान्वादिदृष्टयः । प्रोक्षणेन यथा ग्रीहेः फलिता कर्मणस्तथा ॥१३॥

यथा प्रोक्षणादिना संस्कृतेषु व्रीह्यादियु प्रकृतेन कर्मणाऽपूर्वरूपं फलमुत्प-
द्यते । तथादित्यादिदेवतादृष्टिभिः संस्कृतेषु कर्माङ्गेषूद्गीयादियु प्रकृतस्य
कर्मणः फलाधिक्यलक्षणा समृद्धिरुत्पद्यते । आदित्यादिदेवताराधनेन
कर्मणा फलजनकत्वमन्यथा नैति अत आदित्यादिदृष्टिरेवोद्गीयादिष्विति
॥१॥

॥ अयासीनाधिकरणम् ॥५॥

आसीनः सम्भवात् ॥४१॥७॥

पूर्वत्र मोक्षसाधनतया यदुपासनं वेदनध्याननिदिध्यासनादिपदबोधे
बिहितं तत्तिष्ठन्नासीनः शयानो गच्छन् वाऽनियमेनानुतिष्ठेदुत नियमे-
नासीन एवेति संशये मनोधर्मत्वादुपासनस्य शरीरस्थितेरनियम इति
प्राप्तेऽभिधीयते । आसीन इति । आसीन एवोपासनं विदध्यात् । कुतः ?
सम्भवात् । समानप्रत्ययपरम्परालक्षणस्योपासनस्यासीन एवोपासके
सम्भवात् । नहि तिष्ठत पुंसः सम्यगुपासनं सम्भवति शरीरधारणप्रयो-
जकप्रयत्नापेक्षया चित्तविक्षेपात् । न वा गच्छतोऽनेकधा वस्तुदर्शनेन
चित्तस्य चान्चल्यात् । शयानस्य निद्राप्रसङ्गात् । तस्मान्नासाग्रदृष्टिः
सप्रासीन एवोपासनं कुर्यात् ॥७॥

ध्यानाच्च ॥४१॥८॥

“निदिध्यासितव्यः” (बु० ४।५।१।) “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमानः” (यु०) इत्यादिधृतिभ्य उपासनस्य ध्यानरूपत्वात् ध्या-
नस्य च विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहलक्षणस्यानन्यचे-

* उपासनं विदध्यात् किं नियमाभावतः खलु । आसीन एव वा ?
किं स्यादाद्यमेव वरं यतः ॥१४॥ नापेक्षते मनोधर्मो देहस्थितिमुपास-
नम् । शीघ्रमुपासनं यस्मादासीन एव सम्भवेत् ॥१५॥ यदुपासनं तुल्यानां
प्रत्ययानाम्परम्परा चित्तस्वैकाग्रता यत्र ध्यायेत्तद्देहाकलयोः ॥१६॥

तस्त्वेन ब्रह्मकसततचिन्तनात्मकस्यासीनेष्वेव सम्भवादासीन एवोपासीत इति ॥८॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥४॥१॥६॥

“ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव और्ध्वाधन्तीवापो ध्यायन्तांश्च पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्याः” (छा० ७।६।१।) इत्येवमादीनां श्रुत्युक्तानां ध्यानोपचारवतां पृथिवीपर्वतादीनां यदचलत्वं दृश्यते तदपेक्ष्य ध्यायमानस्याचलत्वमावश्यकम् । तच्चासीनस्यैव सम्भवति । तस्मादासीन एवोपासीतेति ॥६॥

स्मरन्ति च ॥४॥१॥१०॥

“शुची देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ गी० ६।११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यत्तचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये । गी० ६।१२॥

इत्यासीनस्यैव परमात्मनः योगाख्यं ध्यानं स्मरन्ति गीताचार्या इति ॥१०॥

तच्च ध्यानमासीनेन कुत्रदेशे कदा कर्तव्यमित्यत आह—

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥४॥१॥११॥

यत्र देशे काले वा चित्तस्थैकाग्रता सजातीयप्रत्ययप्रवाहोन्मुक्तता भवेत्तत्रैवोपासीत । कुतः ? प्राच्यादिदिशो नदीतीरादिदेशस्य ब्रह्ममुहूर्ताविकालस्य च विशेषरूपेणाश्रयणात् । “समे शुची घर्करावन्निवास्तुकाविर्जिते” इति वचनन्तु चित्तस्थैकाग्रतानिरूपकमेव देशमभिधत्ते ॥११॥

ॐ अथाप्रायणाधिकरणम् ॥६॥

आप्रायणात्तात्रापि हि दृष्टम् । ४।१।१२।

एतन्मोक्षसाधनमुपासनमैकस्मिन्नेवाग्रन्थनुष्ठेयमाप्रायणादहरहर्बोति
विशये कियत्कालमेव ध्यानमभ्यस्य पुनरभ्यजेतावताप्यावृत्तस्योपासनस्य
सम्पादितत्वादिति प्राप्तोऽभिधीयते-आप्रायणादिति । आभरणदावृत्त्या-
नुष्ठेयमुपासनम् । कुतः ? तत्रापि हि दृष्टम् । उपासनमारभ्याप्रायणा-
न्मध्ये यः कालस्तत्रापि हि दृष्टमुपासनम् 'स खल्वेवं वर्तयन्वावदायुषं
ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' (छा० ८।१५।११) इत्याप्रायणमुपासनावृत्तिः
कर्तव्येति ॥१२॥

+ अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥७॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोग्रलेप विनाशी

तद्व्यगदेशात् । ४।१।१३।

अतोतेन ग्रन्थेनावशिष्टं विद्यास्वरूपमेव विचारितम् । अथ तत्फल-
मिदानीं चिन्त्यते । तत्र ब्रह्मविदो विद्याफलतो विरुद्धफलस्याप्यस्य क्षयो
भवति नवेति संन्देहः । न भवति । कुतः ? "नानुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-
कोटिघर्तरपि" (अ० ६० प्र० ख० २७।७०१)

* कुर्यादुपासनं चैकदिवसे ह्यसकृज्जनः । आवर्त्ततामृतेयं द्वा ? किं
युक्तमाद्यमेव यत् ॥१७॥ उपासनस्य चावृत्तिस्तत एव कृता भवेत् ।
मैवमुपासनं दृष्टमाप्रायणाद् यतः श्रुती ॥१८॥

× विद्याफलमिदानीं हि चिन्त्यते तत्र संशयः । विद्याफलविरुद्धोऽप्यो
विदुषः क्षीयते न वा ? ॥२६॥ 'नानुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिघर्तरपि ।'
इत्येवं कथनान्नाद्यो नैवं भवितुमर्हति ॥२०॥ प्राप्तायां ब्रह्मविद्यायां
तद्व्यग्रादि श्रुती श्रुती । असंक्षेपविनाशावप्योत्तरपूर्वयोः ॥२१॥

इति प्राप्तोऽभिधीयते-तदधिगम उत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशादिति ।
 ब्रह्मविद्याप्राप्तौ तद्वत्तादुत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशो सम्भवत एव ।
 कुतः ? तद्वधपदेष्वात्-व्यपदिशन्त्येवमेव धृतयः । “यथा पुष्करपलाश
 आपो न क्षिण्वन्त एवमेव विदि पापं कर्म न क्षिण्वते” (छा० ४।१४।
 ३।) इत्युत्तरस्याप्यश्लेषम् । तथा “तद्यथेपीकातूलमग्नी प्रोतं प्रदूये-
 तैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” (छा० ५।२४।३।) “क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे” (मु० २।२।८।) इति च पूर्वसञ्चितस्या-
 धस्य विनाशञ्च व्यपदिशन्ति । न च “नाभुक्तं क्षीयते कर्म” इत्यस्य
 विरोध इति वाच्यम् । तस्य च फलोत्पत्तौ दाढर्याभिधायकत्वात् । अश्ले-
 षविनाशप्रतिपादकानाञ्च वचसां कर्मणि या फलोत्पत्तिश्चित्तरस्ति तस्या
 विनाशसामर्थ्यमुत्पत्त्यवरोधसामर्थ्यञ्च विद्यायामस्तीत्यभिप्रायः । एव-
 ञ्चोभयोर्मिध्रविषयत्वाच्च विरोधः । केचित्तु ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ ति व-
 चन प्रारब्धपरम् । तस्य च भोगादेव क्षय इत्याहुः । अत्र दुरितकर्मणां
 फलानुकूला शक्तिश्च भगवदननुकर्षव । तस्याश्च भगवद्भजनारूपया
 भगवत्प्रियतमया विद्याया निवारणमुत्पत्तेरवरोधश्चेत्यन्यत्र विस्तरः
 ॥१३॥

अथेतराधिकरणम् ॥८॥

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु । ४।१।१४।

उक्तन्यायं पुण्यश्लेषविनाशेऽप्यतिदिशति-इतरस्याप्येवमिति ।
 एव पापक्षयविनाशवत् पापादितरस्य पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशो स्याताम् ।

‘नाभुक्तमि’ तिवाक्येन फलोत्पत्तौ च कर्मणः । दाढर्यं निगद्यते तस्मात्तो
 विरोधः अनुपपन्नः ॥२२॥ फलजननसामर्थ्यं कर्मणि यच्च विद्यते ।
 अनुभोच्यते हि तन्नाशावरोधो ब्रह्मविद्याया ॥२३॥

*असंश्लेषविनाशो किं पुण्यस्य स्तो न चाश्ववा ? । मुख्यरूपतया पुण्यं

पुण्यस्यापि विद्याफलमोक्षविरोधित्वेन दुष्कृतसाम्यात् । पुण्यविनाशस्यापि व्यपदेशाच्च-“तत्सुकृतदुष्कृते ध्रुवते” (को० १।४।) उभे ह्येव एते सरति” (बु० ४।४।२२।) “तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय” (मु०) इति । एवं विदुष उत्तरपूर्वयोः पुण्यपापयोः सरीरान्तरहेतुभूतयोर्विद्याप्रभावेणादत्तेष्विनाशाम्यां प्रारब्धकर्मणाश्च भोगेनैव क्षयाद्देहपातेऽवश्यमुक्तिरित्याह पाते त्विति । तु शब्दोऽवधारणार्थकः ॥१४॥

ॐ अनाारब्धकार्याधिकरणम् ॥६॥

अनाारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ।४।१।१४।

पूर्वं ब्रह्मविद्यया पूर्वकर्मणां सर्वेषां विनाश उक्तः । स किं प्रारब्धकर्मसहितानां भवत्युक्तं प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानामिति सन्देहः “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे” इत्यविज्ञेयेण सर्वकर्मणां क्षयश्चवणात्सर्वेषां कर्मणां क्षय इति प्राप्तेऽभिधीयते । अनाारब्धकार्य इति । न प्रारब्धं न निष्पादितं कार्यं सरीरं याम्यां पुण्यपापाम्यां ते अनाारब्धकार्ये प्रप्रवृत्तफले पूर्वं विद्योत्पत्तेः पूर्वतने अनादिकालतः सचिते पुण्यपापे । एवकारः प्रारब्धकार्यव्यवच्छेदार्थः । न तु प्रारब्धकार्ये विद्यया विनश्यत इत्यर्थः । कुतः ? तदवधेः “तस्य तावदेव चिरं यावत्त विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये” (छा० ६।१।४।२।) इति देहपातावधिध्वङ्गादित्यर्थः । तथा च ‘तस्य तावदेवे’ ति विज्ञेयभूत्यनुसारेण ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ त्यस्या अवि-

नानिष्टं विदुषो यतः ॥२४॥ तत्तत्तान्यं वरं मीवं कुतश्चेदुच्यते यतः । मोक्षस्य हि विरोधित्वात् पुण्येऽप्ययसमानता ॥२५॥

“उदीरितो विनाशो हि विद्यया पूर्वकर्मणाम् । प्रारब्धरहितानां स यद्वा निमित्तकर्मणाम् ॥२६॥ ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इत्येवमविज्ञेयतः । कर्मसंयुतेभ्यस्तान्यं वरं मीवं कुतो यतः ॥२७॥ ‘तावदेव चिरं यावत्त विमोक्ष्ये’ इति ध्रुवो । देहपातावधिध्वङ्गात् पूर्वंमेव मत्तं शुभम् ॥२८॥

शेषधृतैर्नयनात् प्रात्यक्षकार्यव्यतिरिक्तयोरनादिसंचितपूर्वपुण्यपापयोर्वि-
द्यया विनाश उपपद्यते नस्वारब्धकर्मणोरित्यवधेयम् ॥१५॥

✽ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥१०॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥४॥१॥१६॥

आग्निना यज्ञदानतपसां ग्रहणम् । तेषां विद्यासाधनत्वधृतेः । पूर्व-
मनारब्धकार्याणां कर्मणां विद्यया विनाशोऽभिहितः । इदानीमग्निहोत्रा-
दिरूपाणां निस्थानामाद्यमधर्माणामप्यनारब्धकार्यत्वात्तेषां विद्यया
विनाशो भवति नवेति सन्देहे । अनारब्धकार्यत्वाविशेषादग्निहोत्रादीना-
मपि विद्यया विनाशः स्यादिति प्राप्तोऽभेधीयते-अग्निहोत्रादीति । धर्मा-
न्तरेभ्यो विशेषणार्थस्तु शब्दः । अग्निहोत्रादिकं कर्म तु तत्कार्यायैव विद्या-
कार्यायैव । कुतः ? तद्दर्शनात् । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
यन्ति यजेन दानेन तपसानाद्यकेन” (बृ० ४।४।२२) इत्येवमादिधृति-
ध्वग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वदर्शनात् । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमहरहरप्यग्नि-
होत्रादिकर्मनृप्येयमन्यथा वर्णाश्रमधर्मविक्रोपे कल्पयमानसस्य विद्योत्प-
त्तिरेव न स्यादतो विद्यार्थत्वेन तदनुष्ठानमावश्यकम् ॥१६॥

ननु यद्यग्निहोत्रादिकं विद्योदयकफलं तदा “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति
गृह्णदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्” इति वचनं किंविषयकमित्यपेक्षा-
यामाह—

अविशेषधृतिर्नैया विशेषमनुसृत्य हि ।

“प्रात्यक्षव्यतिरिक्तानां कर्मणां विद्यया क्षुत्तु ॥२१॥ विनाशोऽभिहितः
पूर्वं विचिक्त्वित्सा भवेत्ततः । निस्थानामाद्यमस्थानामग्निहोत्रादिकर्मणाम्
॥३०॥ प्रात्यक्षव्यतिरिक्तत्वाद् विनाशः सम्भवेत् वा ? । पूर्वं बरं यत्त-
स्तेषामस्त्यनारब्धकार्यता ॥३१॥ मैवं कुतो यत्तस्तेषां विद्यासाधनता
धृता । विदुषा न च कार्याणि ननु तथापि ज्ञानि हि ॥३२॥ यस्मान्नो-

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । ४।१।१७।

अतोऽग्निहोत्राद्याधमयमस्वरूपायाः साधुकृत्याया अन्यापि एवैस्ति साधुकृत्या । या च विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणोर्बलवत्-
कर्मविरुद्धफलिका । तद्विषयकमेवेदमेकेषां शास्त्रिणां वचनम् । अतो न
दोषः ॥१७॥

यदेव विद्ययेति हि । ४।१।१८।

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव दीर्यवत्तरं मन्त्रि”
(छा० १।१।१८) इत्युक्तं । एतद्भीषविद्यायाः फलं कर्मान्तरप्रतियन्था-
भावरूपम् । तस्मात्प्रतिबद्धफलायाः साधुकृत्याया एव मुहूर्तभूषणमिति
॥१८॥

* अयेतरक्षपणाधिकरणम् ॥१९॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ४।१।१९।

पूर्वविचारिताभ्यामदस्तेष्विनाशशास्त्रिणां पृथग्गणनाभ्यामितरे प्रार-
ब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्योपाजितदारीरावसानं आहोस्त्वित्छरीरावसानं
मरीरान्तरावसाने अपि वेत्तनियम इति सन्देहः । तत्र “तस्य तावदेव
चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये” (छा० १६।१।१९) इति श्रवणा-
भुक्तिदारीरावसाने एवेति पूर्वं पक्षः ।

अत्राभिधीयते-भोगेन त्वितरे इति । नुत्तमः पूर्वपक्षनिवर्तकः ।
इतरे श्वारब्धकार्ये पुण्यपापे प्रारब्धफलभोगेन विनाशय विद्वान् तत्पत्न-
दाविरोधित्वात् पुण्यादस्तेषः समीरितः । स्वर्गादिफलमायैव पुण्यञ्च क्रियते
नरैः ॥१९॥ इति चेन्नाग्निहोत्रादेरदस्तेष्वेन हेतुना । मोक्षविरोधिता
तस्मात् कार्याणि मोक्तुमिच्छुर्गः ॥२०॥ आधमयमनोपे तु कल्पमानसस्य
हि । उत्पन्नायाश्च विद्याया विनाशः मन्त्रवेद् ध्रुवम् ॥२१॥

* ननु प्रारब्धकार्याणां कर्मणां कुत्र संशयः । विद्योपाजितदेहान्ते तदे-

भोगानन्तरमेव ब्रह्म सम्पद्यते 'तस्य तावदेव चिर' मित्यादिधृतेः । भोक्त-
व्ये पुण्यपापे चैकशरीरभोग्यफलके यदि स्यातां तर्हि तच्छरीरान्ते
ब्रह्म सम्पद्यते, यदि तु बहुशरीरभोग्यफलके स्यातां तदा बहुशरीरान्ते
सम्पद्यते परं भोगेनैवारब्धकार्ये पुण्यपापे क्षपयित्वेति नियम इति सर्वमव-
दातम् ॥१६॥

इति श्रीमद्विष्णुसामानन्दाचार्यप्रणीते सारोत्कमीमांसाया आनन्दभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

हान्तेऽप्यवा सखु ॥३६॥ देहान्तरावसाने वा ? निदुष्टं किं मतं त्रिपु ? ।
'तस्य तावदि' तिथुस्या श्रेष्ठः पक्षोऽस्ति मध्यमः ॥३७॥ मयि धृत्यो-
च्यते यस्मान्मुक्तिर्भोगान्तरम् । यत्र भोगः समाप्तस्तत् तस्यान्ते देव-
संक्षयः ॥३८॥

श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

ॐ अथ वागधिकरणम् ॥१॥

प्रतिक्रान्ते पादे विद्याधिगमेन भोगेन च पुण्यपापे विनाश्य भोगाय-
तनं देहमपहाय ब्रह्मविद् ब्रह्म सम्पद्यते । तत्र कथं सम्पद्यत इत्यपेक्षाया-
मचिरादिमार्गेण परं पदं गत्वेति वक्तुं प्रथममुत्क्रान्तिप्रकारं
चिन्तयति—

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ।४।२।१।

इदमाम्नायते—“अस्य सोम्य पुण्यस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते
मनः प्राणै प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्” । छा० ६।८।६।
तत्र ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इत्यत्र संशयः । किं वाङ्मनसि सम्पत्ति-
स्त वृत्तिमत्त्वा वाच इति । किं युक्तम् ? वाङ्मनसि सम्पत्तिः कुतः ?
यानो मनसः कार्यत्वमाशयेन तत्र वाक्स्वरूपसम्पत्त्यनुपपत्तेः । तात्पर्या-
नुपपत्त्या वाक्छन्दस्य वाङ्मनसि लक्षणया तस्या एव मनसि सम्पत्तिरु-
पद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते—वाङ्मनसोति । वागेव मनसि सम्पद्यते
संयुज्य तिष्ठतीत्यर्थः । कुतः ? दर्शनात् । इष्यते हि स्वापादिषु वागि-

*‘वाङ्मनसि’ वाक्ये या मनःसम्पन्नतोदिता । वाङ्मनसि स्त वाचः
सा ? किं युक्तमिति चिन्तयते ॥१॥ मनो न कारणं वाचस्तस्मादाद्यो
हि युक्तिमान् । लीयते कारणे कार्यमिति विद्वद्भिनिश्चयः ॥२॥ वाङ्मनसो
लक्षणा वाचस्तात्पर्यानुपपत्तितः । दर्शनादप्य दृष्ट्याच्च द्वितीयस्यैव युक्तता
॥३॥ यस्मादत्र हि सम्पत्तिः संयोगो न तयस्ततः । मनसोऽकारणत्वेऽपि
न दोषः कश्चिदत्र हि ॥४॥ वाचमनु च सर्वेषां सम्पत्तिरत एव हि ।

न्द्रिय उपरतेऽपि मनसः प्रवृत्तिः । वाच्यतेः सम्पत्तावध्येतदुपपद्यत इत्यत आह शब्दाच्चेति । श्रुती 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति वाच एव सम्पत्तिरभिधीयते न वृत्तिमात्रस्य । न हि तदानीं वृत्तिमात्रसम्पत्तौ स्वरूपेण वागिन्द्रियस्य सद्भावे किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । यत्तु वाचो मनसोऽकार्यत्वाभ्युपपद्यते सम्पत्तिरिति तत्र सम्पत्तिरयं संयोगमात्रं न तु तयो वेनोक्तदोषः स्यात् ॥१॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥४॥२॥२॥

यतो मनसि वाचो लयः किन्तु संयोगः । अत एव वाचमनु मनसोऽनुपादानत्वेऽपि सर्वेन्द्रियाणां तत्र श्रुत्युक्ता सम्पत्तिरुपपद्यते ॥२॥

❀ अथ मनोऽधिकरणम् ॥२॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥४॥२॥३॥

एवं 'मनः प्राणे' (बृ० ६।८।६।) इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वेन्द्रियसम्पत्त्याधारस्य मनसः प्राणे तयो भवति संयोगमात्रं वेति विषये 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छा० ६।२।४।) इत्यत्र मनसोऽप्रविकारत्वध्वनादन्नस्य च 'ता अन्नमसृजन्त' (छा० ६) इत्यन्विकारत्वध्वनात् आपोमयः प्राणः' (छा० ६।६।५।) इति प्राणस्यापृथक्प्रकृतिकत्वात्तेन 'मनः प्राणे' इति प्राणशब्दस्य प्राणकारणभूतास्त्वप्यु लक्षणाया स्वप्रकारणभूतासु

*'मनः प्राणे'ऽत्र किंप्राणे तयो वै मनसोऽयवा ॥५॥ संयोगमात्रमेवात्र किं युक्तमिति चिन्त्यते । आद्य एव यतोऽन्नस्य विकारो हि मनः श्रुती ॥६॥ प्राणस्य चाविकारत्वं तत्परम्परया लयः । प्राणकारणभूतास्त्वप्यु प्राणस्य हि लक्षणा ॥७॥ ग्रहद्वारविकारत्वं मनसो सम्पत्तं तथा । प्राणे नभोविकारत्वं तस्मादन्यं वरं मतम् ॥८॥ आप्यायकत्वमन्नादेर्मन आदेस्तु नुष्यताम् । गौरवात् प्राणशब्दस्य युक्ता नैवाप्यु लक्षणा ॥९॥

परम्परया मनसः सम्पत्तिर्लैय एवेति प्राप्तेऽभिधीयते तन्मनः प्राण इति । मनस ग्रहकारिकत्वादाकाशकार्यत्वाच्च प्राणस्याप्सु लक्षणागौरवाच्च न प्राणे लय उपपद्यते । “अन्नमयं हि सोम्य मनः” ‘प्रापोमयः प्राणः’ इति मन प्राणयोरन्नादिभिर्भाष्यायनमात्रत्वं तस्मान्मनसः प्राणे संयोग एवेति ॥३॥

× अथाध्यक्षाधिकरणम् ॥३॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ।४।२।४।

‘प्राणस्तेजसी’ स्युत्तरवाक्ये किं प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिस्त जीव इति संदेहे ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रुतेस्तेजस्येवेति प्राप्तेऽभिधीयते-सोऽध्यक्ष इति । स प्राणोऽध्यक्षे “सकारणं कारणाधिपाधिपः” इति सर्वकरणाध्यक्षे जीवे सम्पद्यते । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा प्रमितसमायन्ति” (बृ० ४।३।३८) इति प्राणस्य जीवोपगमोऽभिधीयते । एवं “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति” (बृ० ४।४।२) इति च । “कस्मिन्नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठास्यामि” (प्र० ६।३।) इति श्रुतिर्जीवेन सह प्राणस्य प्रतिष्ठामपि बोधयति । तथा च प्राणो जीवेन प्राक्संयुज्य तेन सह तेजसि सम्पद्यते । नन्वेवं ‘प्राणस्तेजसि’ इति साक्षाच्छ्रुतेर्विरोध इति चेन्न, प्राणस्याध्यक्षसंयोगेऽपि गङ्गाया संयुज्य यमुनायाः सागरगमनेऽपि ‘यमुना सागरं गच्छति’ इतिवत् ‘प्राणस्तेजसि’ इति व्यपदेश उपपद्यत एव । सोऽध्यक्ष इत्यस्य

“‘प्राणस्तेजसि’ इत्यत्र प्राणस्तेजसि लीयते ? । किम्वा जीवेऽत्र किं युक्तमाद्यं तेजसि वै श्रुतेः ॥१०॥ ‘आत्मानमन्तकाले’ऽत्र जीवापगमसः परम् । प्राणस्य प्राणिना साकम्प्रतिष्ठायाः श्रुतेरपि ॥११॥ संयुज्य गङ्गाया कालिन्द्या ग्रन्थी गमनेऽपि च । यमुना सागरं गच्छतीतिवत् ‘तेजसि’ श्रुतिः ॥१२॥

'प्राणस्तेजसि' इति शीतवाक्यसामञ्जस्याय च 'मुख्य प्राण एवेन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यातां सङ्गम इत्यर्थस्तु न सङ्खनीय एव । अनेकगुतीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥४॥

ॐ अथ भूताधिकरणम् ॥४॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ।४।२।५।

पूर्वसूत्रेण जीवसम्परिष्वक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरभिहिता । सा च सम्पत्तिस्तेजोमात्राद्वाहोस्वित्समवेतेषु सर्वेषु भूतेष्विति । सर्वेषु भूतेषु सम्पद्यते जीवसचिवः प्राण इति । कुतः ? तच्छ्रुतेः "पृथिवीमय प्राणो-मयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः" (बृ० ४।१।१) इत्यात्मनः सर्व-भूतमयत्वप्रवणात् ॥५॥

ननु क्रमेण सम्पत्तावपि 'पृथिवीमय' इत्यादिश्रुतिः सङ्गच्छत इत्यत्राह—

नैकस्मिन् दरीयतो हि ।४।२।६।

न क्रमेणैकस्मिन् सम्पत्तिरुपपद्यते । एकैकस्य सृष्ट्यादिकरणासाम-ध्यति । यतो दर्शयतश्चासामर्थ्यं श्रुतिस्मृती । "अनेन जीवेनात्मनाऽनु-प्रविश्य नायरूपे व्याकरवाणि" "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकस्य करवाणि" (छा० ६।३।२।३) इति श्रुतिः । "नाना वीर्याः पूषगभूतास्ततस्ते संहतिं धिना-। नाशकनुवन् प्रजाः सप्तमसमागम्य कुतस्ततः । समेत्या-न्योन्यसंयोगः परस्परसमाध्याः । महादासाविशेषास्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" (बि० पु० १।२।६२।६३) इति । तस्माद्भूतान्तरमिलितस्यैव तेजसोऽत्र ग्रहणमिति ॥६॥

* 'प्राणस्तेजसि' वाक्येऽत्र तेजोमात्रे हि किं लयः । प्राणस्यात्मयुजो भूतेषु संसृष्टेषु वा लयः ? ॥१३॥ किं भवेदाद्य इत्येव तेजोमात्रश्रुति-यतः । सर्वभूतमयत्वोक्त्याऽऽत्मनः परो हि युक्तिमाक् ॥१४॥

+ अथासृष्ट्युपक्रमाधिकरणम् ॥१॥

समाना चासृष्ट्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥४॥२॥७॥

किमिदमुत्क्रमणं ब्रह्मविदोऽन्यस्य च समानमाहोस्विदन्यस्यैवेति संशयेऽन्यस्यैवेति । कुतः ? ब्रह्मविदस्त्वत्रैवामृतत्वथवणादुत्क्रमणाभावात् । तथा च श्रुतिः “अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समस्तुते” (का० २।१।१४।१४।) इति ।

अत्राभिधीयते-समाना चासृष्ट्युपक्रमादिति । ब्रह्मविदोऽप्यासृष्ट्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समानेव । आसृष्ट्युपक्रमादित्यस्य प्राङ्माडीप्रवेशादित्यर्थः । नाडीप्रवेशस्तु ब्रह्मविदोऽपि गमने श्रूयते एव “शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां सूर्यानिममि निस्तुतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति” (का० २।१।१६) इति नाडीप्रवेशः श्रूयते । बृहदारण्यके च “तेन प्रचोतेनैव आत्मा निष्कामति जसुषो वा मूर्ध्नो वा ग्रन्थेभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः” (बृ० ४।४।२) इति श्रूयते । तत्र “शतं चैके” ति श्रुत्यभिहितसुषुम्नानाडीद्वारा प्राणप्रयाणस्य प्रकृतश्रुत्यापि मूर्ध्नोवित्यनुमोदितस्य तस्य ब्रह्मविदमिप्रायकत्वात् । “जसु-रादिभ्यः” प्राणगतिस्त्वन्यामिप्रायेति गम्यते । “अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समस्तुते” (का० २।१।१४।१४।) इत्यस्य का गतिरित्यत आह-अमृतत्वञ्चानुपोष्येति । चोऽवधारणे । करणकलेवरादिसम्बन्धवेलायामेवोत्तरपूर्वाध्यायोर्यस्मात्तः स एवामृतपदव्यपदेश्यः । दुःखहेतुमृतस्याप्यस्य विनाशो दुःखानुभवाभावादमृतत्वप्राप्तिरेवेति भावः । एतच्च तच्छ्रुति-

“उत्क्रमणमिदं ब्रह्मविदोऽन्यस्यैव भाषितम् ? । यद्वा ब्रह्मविदश्चापि ? किं स्यादादिम एव हि ॥१५॥ यस्माद् ब्रह्मविदश्चास्ति ह्यत्रैवामृतता-श्रुतिः । आसृष्ट्युपक्रमात् तत् स्याद् इयोस्तथा च या श्रुती ॥१६॥ विदु-पोऽमृतता सा चोत्तरपूर्वाध्यायतः ।

पूर्वाधेनं स्पष्टीक्रियते “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।”
इति हृदयाधिष्ठितमुखदुःखहेतुभूतपुण्यपापप्रमोक्तानन्तरमेवामृतत्ववचनम् ।
धीतस्याप्रेत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मविदो विद्यासमये कर्मक्षयानन्तरं विमुक्ति-
दत्तायां योऽयं ब्रह्मानुभवस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रतिपादितं चैतद्विस्तरण
जन्मादिसूत्र इत्यत्र संक्षेपः ॥७॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥४॥२॥=

अपरित्यक्तदेहसम्बन्धस्यैवामृतत्वमिति । अपीतिर्देशविशेषमाधित्य या
ब्रह्मप्राप्तिरूपावस्था । आतदवस्थं देहसम्बन्धलक्षणः संसारो व्यपदिश्यते
“तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेज्य सम्गत्ये” (छा० ६।१।४।२।)
भूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमनिसम्भवाभि” (छा० ८।१।६।१)
इत्यादिभूतिमिरिति ॥८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥४॥२॥९

ब्रह्मविदोऽपि क्रममुक्तौ सूक्ष्मशरीरसम्बन्धोऽस्त्येव । कथमवगम्यते ?
प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । अचिरादिमार्गेण गमने ‘त प्रतिब्रूयात्’ (कौ०
१।२) इति चक्रमसा संवादप्रवणात् । तस्मात्सूक्ष्मशरीरसम्बन्ध उपल-
भ्यत एव ॥९॥

नोपमर्देनातः ॥४॥२॥१०॥

अतः “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते” इति भूतिर्न शरीरसम्बन्धस्योपमर्द-
नामृतत्वमभियत्ते ॥१०॥

अस्यैव चोपपत्तेरुक्त्वा ॥४॥२॥११॥

सत्येव सूक्ष्मदेह उपलभ्यमान एव ऊष्मासौव सूक्ष्मदेहस्यैव धमः ।
मरणानन्तरं स्थूलदेह ऊष्मणोऽनुपसन्धिर्भवति । ततश्च क्वचिदुपलब्धिः
सूक्ष्मशरीरेण सहैव ब्रह्मविद उल्लान्ति शोतयतीति । अत आसुरपुण्य-
माद् ब्रह्मविदोऽन्यस्य च समानमुत्क्रमणमिति ॥११॥

ब्रह्मविद उत्क्रान्तिर्नोपपद्यत इति श्रूयस्सञ्जोष सामाषत् —

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् । ४।२।१२।

ननु बृहदारण्यके पूर्वमविदुष उत्क्रान्तिमभिधाय “प्राप्यान्त कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति तु कामयमानः” (बृ० ४।४।६।) इत्यविद्वद्दिषयं समाप्य “अथाकामयमानो योऽक्रामो निष्काम प्राप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (बृ० ४।४।६।) इत्यनया ब्रह्मविद उत्क्रान्तेः प्रतिषेधादिति चेन्न, शरीरात्-शरीराध्यक्षाज्जीवात्प्राणानामुत्क्रान्तिरत्र प्रतिषिध्यते । न तु शरीरात् । पूर्वत्र ‘अथाकामयमानः’ इति ब्रह्मविदो जीवस्यैव श्रुतिरतस्तस्यैव ‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती’ त्यनेन परामर्शः । एव तस्येत्यत्र तच्छब्देन विद्वज्जीवस्तदुत्तरपष्ठधा च तस्यैव जीवस्य सम्बन्धोऽभिधीयते । उत्क्रमणस्यापादानताऽपि शरीर एव सान्निध्यात् न तु शरीर इति । सम्बन्धमात्राभिधायिन्याः पष्ठधाभापादानत्वमपि बोध्यते ‘नटस्य शृणोती’ तिबत् । अस्मिन्नर्थे न विवादः स्पष्टो ह्येकेषाम्-“योऽक्रामो निष्काम प्राप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति” (बृ० ४।४।६।) इति भाष्यन्दिनाः शरीरमेवापादानमामनन्ति । अयम्भावः । ब्रह्मविदः शरीरत्यागसमय एव ब्रह्मसम्पत्तिः ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये’ इत्यभिहिता तदा प्राणवियोगोऽपि सम्भवति । सञ्जातप्राणवियोगस्य त्वचिरादिमार्गेण गमनं ब्रह्मप्राप्तिश्च नोपपद्यते । अतो ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तेः प्राङ् न प्राणानामुत्क्रान्तिरिति प्रपञ्चितश्चेत्तज्जगमादिसूत्रेऽतोत्र संक्षेपः ॥१२॥

स्मर्यते च । ४।२।१३।

“ऊर्ध्वमिहः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्” (याज्ञवल्क्य० अ० प्र० १६७) इति ब्रह्मविदो मूर्धन्यनाडधोलक्रमणम् स्मर्यते ॥१३॥

✽ अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥६॥

तानि परे तथा द्याह ।४।२।१४।

पूर्वत्र करणप्राणसहितस्य जीवस्य समुत्क्रान्तिसमये तेज आदि भूत-
सूक्ष्मेषु सम्पत्तिरभिहिता । तानि पूनर्जीवसहितानि भूतसूक्ष्माणि फलमो-
गाय यथास्थानमुपयान्ति, आहोस्विद्ग्रह्याणि सम्पद्यन्ते इति संशयः । तत्र
यथाकर्म यथाविद्यं फलोपमोगार्थमेवोपयान्तीति प्राप्तेऽभिधीयते-तानि
पर इति । तानि सजीवानि भूतसूक्ष्माणि परस्मिन्नात्मन्येव सम्पद्यन्ते ।
उक्तार्थे श्रुति प्रमाणयति तथाप्याहेति । 'तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा०
६।८।१।) इति । सुपुप्ती सति सम्पन्नस्य दुःखाभावः सुखानुभवश्च 'सुख-
महमस्वाप्समिति । तथाप्रापि परदेवतासम्पन्नस्य दुःखाभावः सुखानुभव-
श्चानुमीयते । श्रुत्यनुपुर्णैव व्यवस्था सम्पादनीयेति भावः ॥१४॥

+ अथाविभागाधिकरणम् ॥७॥

अविभागो वचनात् ।४।२।१५।

किमियं परमात्मनि सम्पत्तिः 'पृथिव्यप्सु लीयत' इति पृथिव्यादीनां
जलादिकारणापत्तिरेवाहोस्विद् 'बाह्मनसि सम्पद्यते' इति वदविभागस्व-
रूपतेति विषये सर्वकारणस्वरूपपरमात्मनि कारणापत्तिरुपैवेति प्राप्तेऽ-
भिधीयते अविभाग इति । विभागप्रतियोगिसंयोगोऽविभाग इति परमात्मना
विलक्षणसंयोगरूपेयं सम्पत्तिरिति । वैलक्षण्यञ्चाय पृथग्व्यवहारानहंत्वमेव ।

'उपयान्ति यथास्थानं' फलोपभोगहेतवे ॥१७॥ जीवमुत्क्रान्ति भूतानि ?
सम्पद्यन्तेऽयदेवरे ? । परमेदवरमप्यस्ती फलमोगो न सम्पद्येत् ॥१८॥
यथाकर्म यथाविद्यं मोगार्थमुपयान्ति तत् । मैवं 'तेजः परस्यां देवता-
यामि'ति वाक्यतः ॥१९॥ सीतानाथे च सम्पन्नः मुखमनुभवेद् धनम् ।
दुःखाभावो हि तत्र स्यान् मुपुप्ती च यथा तथा ॥२०॥

... + ईदृशसम्पन्नतये किं कारणापत्तिर्धराम्बुवत् ? । अविभागोऽप्येवं स्याद्

कुतः ? वचनात् । 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यतः । संयोगार्थकस्य सम्पद्य-
तेस्सर्वत्रान्वयात् । 'तेजः परस्यां देवताया' मित्यत्राप्यन्वयः । सम्पद्यते-
इवान्न विलक्षणसंयोगार्थकत्वम्पूर्वमेव निर्णतिमिति ॥१५॥

ॐ अथ तदोक्तोऽधिकरणम् ॥८॥

तदोक्तोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्या-

तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः

शताधिकया । ४।२।१६।

'समाना वास्त्युपक्रमा' दित्यनेन ब्रह्मविद्याभन्येपाञ्चोत्क्रान्तिः समा-
नीयता । एव "घतं चैका हृदयस्य नाड्यपस्तासां मूर्धनमभिनिःसृतेका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्यां उत्क्रमणे भवन्ति" (का० २।
६।१६।) इत्यस्यां श्रुताव्युत्क्रान्तिरभिधीयते । तत्राय संशयः । किं
ब्रह्मविदः घताधिकया मूर्धन्यया नाड्योत्क्रमणमविदुषश्चाभ्याभिरेवेत्यमं
नियमः सम्भवति न वा । न नियमः सम्भवतीति । कुतः ? घनेपनाडीषु
मूर्धन्यनाडीविवेकस्याऽसम्भवादविशेषेणाभिधानाच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते-घ-
ताधिक्येति । ब्रह्मविदस्तु घताधिकया मूर्धन्ययेव नाड्योत्क्रमणमन्यस्या-
विदुषो नाड्यन्तरेणवेति नियमः ।

ननु नाडीविवेकमावात्कथं मूर्धन्ययेवेति नियम इत्यत आह-विद्या-
सामर्थ्यादिति ।

अथा मनसि वाक् तथा ? ॥२१॥ किं युक्तमाद्य एवेशे सर्वकारणत्वा-
यतः । सम्पद्यते पदं यस्मात् सर्वत्र ह्यनुपज्यते ॥२२॥ अविभागस्तत्त्वस्यैव
सम्पत्तिरिति निश्चयः ।

"घतध्वने"ति वाक्येन चोत्क्रान्तिः कथिता श्रुती ॥२३॥ तत्राय
संशयो "विद्वान् नाड्यां मूर्धन्ययेव हि । उत्क्राम्यति न चाविद्वान्" निय-
मोऽयं न सम्भवेत् ॥२४॥ सम्भवेदप्यवा ? किं स्यादाद्यो नाड्यविवेकतः ।

परमात्मोपासनरूपविद्यासामर्थ्यात् परमात्मशेषत्वानुसन्धानाच्च स
उपासकः परमात्मनानुगृहीतो भवति । एवञ्च परमात्मानुग्रहेणैव तस्य
तच्छेषभूतस्य जीवस्य निवासस्थानं हृदयं अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य
तथा भवति । अत एव तेन प्रकाशितद्वारो ब्रह्मविन्मूर्धन्यां सुषुम्नाक्यां
नाडीमवगच्छतीति तथा चास्य गमनमुपपद्यते ॥१६॥

ॐ अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥६॥

रश्म्यनुसारी । ४।२।१७।

अथ मूर्धन्यनाड्या निगंतो ब्रह्मविद्भस्मिभिरुष्णंमुपयाति । नयेदं धूयते
“अथ यत्रैतस्मान्छरीरादुत्क्रामत्यधैतरेव रश्मिभिरुष्णंमाश्रमते” (छा०
८।६।५।) इति । अथ प्रकारान्तरेणापि गतिः सम्भवत्याहोस्विन्द्रश्म्यनु-
सारेणैवेति संक्षये रश्म्यनुसारेणैवेति नियमासम्भवात्प्रकारान्तरेणापि ।
धूयतेस्तु पदान्तरे चारितार्थ्यम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-रश्म्यनुसारीति । रश्म्यनुसार्यैव ब्रह्मविद् गच्छ-
त्युष्णम् । कथमवगच्छते । ‘एतरेव रश्मिभिः’ इत्येवकारेणावधार्यते ।
पाक्षिकंप्राप्तावेवकारो व्यर्थः स्यात् । तस्माद्रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मविदो
गमनम् ॥१७॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहमावित्वा-
दर्शयति च । ४।२।१८।

नन्वहनि हृदयनाडीसूर्यरश्मिसम्बन्धस्य सत्त्वादहन्येव भूतो रश्म्यनु-
सामस्यानुग्रहादेव नाडीबोधस्ततोऽपरः ॥२५॥ भक्त्या चानुग्रहस्तस्य
क्षेपस्वचिग्तनादपि ।

*रश्मिभिरुष्णंमुत्क्रान्तिरुच्छाद्योद्येऽभिहिता च या ॥२६॥ सा प्रकारा-
न्तरेणापि सम्भवेदयवा तु सा । रश्म्यनुसारिणी चैव ? किं युक्तमाद्य
एव हि ॥२७॥ निश्चयभावाद्धि रश्मीनां नियमः सम्भवेत् कुतः । गमनं

सारी सूर्यप्राप्त्योर्भवेत् गच्छति रात्रौ तु तत्सम्बन्धस्यासत्त्वान्न रश्म्यनुसारित्वमुपपद्यते । कुतस्तरो तदूर्ध्वगमनमिति चेन्न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् रात्रावपि रश्म्यनुसारित्वेनादित्यं प्राप्य तद्द्वारा ब्रह्मप्राप्त्युपपत्तेः । दर्शयति च नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वं धृतिः—

‘अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आस्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः’ (छा० ॥ ८ ॥ १२ ॥) । इति ननु रात्रौ रश्मय एव न भवन्ति कुतस्तदनुसारेण गमनमिति चेन्न, निदाघादौ रात्रावप्युष्मोपलम्भाद् रश्मिसद्भावस्तदानीमप्यस्त्येव । बबचिच्च दैत्याभिभवाद्बुध्मणोऽनुपलम्भः । चकारः प्रमाणान्तरसंग्रहार्थकः । तस्माद्रात्रावपि मृतो ब्रह्मविद् रश्म्यनुसारेणादित्यमुपसङ्गम्य ब्रह्म प्राप्नोतीति ॥ १२ ॥

+ अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ ४ ॥ २ ॥ १६ ॥

दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिरस्ति न वेति तदेहः । न ब्रह्मप्राप्तिः । कुतः? ‘अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमस्तायुज्यं गच्छति’ (तै० भा० ५ ॥ २१ ॥) एव चन्द्रमस्तायुज्यमुपगतानां ‘तस्मिन्वावत्सम्मातमुपित्त्वार्यतमेवाध्वानं पुननिवर्त्तन्ती’ (छा० ५ ॥ १० ॥ ५ ॥) इति पुननिवर्त्तनध्वनात् । अत एव ब्रह्मोपासनवतां भीष्मादीनामुत्तरायणकालस्य प्रतीक्षापीतिहासग्रन्थेऽप्युपपद्यते । अतो न ब्रह्मप्राप्तिरिति प्राप्तेऽभिधीयते । अतश्चायनेऽपि दक्षिण इति । अतः सम्बन्धस्य

रश्मिभिर्दक्षिणं तस्मिन्वत्येव पाक्षिकम् ॥ १३ ॥ अनुवादस्तु तस्यैव योऽयं रश्मिभिरुत्क्रमः । ‘अथैतरेव’ इत्येवमेवकारो यतः धृतः ॥ २१ ॥ नाडीरश्म्योश्च योगस्य यावच्छरीरभावित्वा । ततोऽप्यरो निदाघायान्नु रश्मयस्तापहेनुतः ॥ १० ॥

+ अयने दक्षिणे विद्वान् यो मृतस्तस्य किम्भवेत् । ब्रह्मप्राप्तित्वं वा

यावद्देहमावित्वादेव दक्षिणायने मृतस्यापि ब्रह्मविदोऽस्त्येव ब्रह्मप्राप्तिः ।
 पितृयाणमार्गेण चन्द्रमण्डलप्राप्तानामविदुषामेव 'पुनर्निवर्तनम् न तु ब्रह्म-
 विदः । कुतः ? 'तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' (तै० न० १२) इति
 तत्रैव वाक्यशेषात् । प्रदीपकर्मवन्वस्य ब्रह्मविदस्त्वचिरादिमार्गेण गति-
 मभिधाय 'तत्पुंस्योऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा० १।१०।२।)
 इति ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते । दक्षिणायने तस्य मृतस्य तु चन्द्रलोकावाप्तिः
 विद्यमानार्थमेवेति बहुधृतिप्रमाणानुरोधोच्यम् । भीष्मादिमहात्मनानू-
 त्तरायणकालस्य प्राप्तस्त्यवोधनार्थमेव तथाचार इति ॥१६॥

ननु स्मृतिषु 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं धैव योगिनः । प्रयाता
 यान्ति त कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ' (गी० ८।२३।) 'अग्निर्ज्योतिरहः
 शुक्लः पद्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो
 जनाः' (गी० ८।२४।) इत्यादिना कथमुत्तरायणकालस्यैवानावृत्तौ हेतु-
 ताभिहितेत्यत्राह—

योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॥१२॥२०॥

अथ "तेऽचिपमभिसम्भवन्त्यचिणोऽहुरह्म आपूर्यमाणपक्षम्" (छा०
 १।१०।१।) इति क्रमेणाचिरह शुक्लपक्षादिप्राप्तेः ध्वषणात् । न ह्येकस्य
 एतत्तीगपक्षेन सम्भवत्यतोऽन्मादेः कालपरत्वानुपपत्तेः कालघट्यस्य काला-
 निमानिन्याप्रातिवाहिकदेवतायां लक्षणा । 'सन्दिग्यन्तु वाक्य-
 दोषा' इति न्यायेनोपक्रमे संदिग्यार्थकस्य कालघट्यस्य 'शुक्लगुण्ये गतो
 ह्योते' 'नैते सृती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चन' (गी० ८) इत्यु-

क्ति स्यादन्त्यं निवर्त्तनधृतेः ॥३१॥ भीष्मादीनां ततश्चैवोत्तरायणप्रती-
 क्षणम् । नाडीरश्म्योश्च योगस्य यावच्छरीरभाविता ॥३२॥ तत एव
 बरुष्पाद्यमभवतानां निवर्त्तनम् । भीष्मादीनां तथाऽऽचारस्त्वयनस्य
 प्रशस्तये ॥३३॥

पसंहारयुक्त 'सुती' पदानुसारेण नेतव्यत्वात् । एते शुक्लकुण्डो गतो स्मार्तो
 स्मृतिविषयभूते चिन्तितव्ये योगाङ्गत्वेन प्रतिदिनं स्मरणाद्य योनिनः प्रति
 स्मर्यन्ते श्रीगीताचार्येण 'नेते सुती पार्थ जनन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मा-
 त्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाञ्जुन' (गी० ८) इति । तस्मान्मुमुक्षु-
 प्रति नाशकासनियमनमिति ॥२०॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते सारोत्कर्मोपासाया आनन्दभाष्ये
 षण्णव्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

✽ अथाचिराधिकरण ॥१॥

अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥४॥३॥१॥

एयमतीतेन ग्रन्थेन ब्रह्मविद् उत्क्रान्तिरभिहिता । इदानीमात्रह्यप्रा-
प्तेस्तस्याच्चा विचार्यते । तत्रानेकधा धृतिषु सोऽच्चा समाम्नायते ।
यथा छान्दोग्ये — “तेऽविपममिसम्भवन्त्यचिपोऽहः” (छा० ५।१०।१।)
इत्यचिरादिक एकः । पुनस्तत्रैवाष्टमे प्रपाठके ‘अथैतरेव रदिमभिरुध्वं-
माक्रमते’ (जा० ८।६।५।) इति भिन्न एव । ‘यदा वै पुरुषोऽस्मात्ल्लोका-
स्त्रंति स वायुमागच्छति’ (बृ० ५।१०।१।) इति पुनरन्यः । ‘स एतदेवयानं
पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स अदित्यलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्’ (कौषी० १।३) इत्यपरः । ‘सूर्य-
हारेण ते विरजाः प्रयान्ति’ (मु० १।२।११।) इति चापरः । तत्रायं विषयः
समुदेति । किमेभिर्नाना धृतिषु प्रभिन्नरूपेण प्रतिपादितैरध्वमिरुपाम-
कोऽनियमेन गच्छत्याहोस्विदनेकविशेषणविशिष्टेन तत्र तत्र प्रतिपादिते-
नैकेनैवाचिरादिनाध्वनेति । तत्र प्रकरणभेदात्प्रकारभेदाच्च मित्रा एवैते
सर्वेऽप्यध्वान इति सर्वैरेवानियमेनोपासनाद्यनुष्ठानभेदाद्ब्रह्मविद् गच्छति ।
तथैव प्रतिपादितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते अचिरादिनेति । अनेकविशेषण-
विशिष्टोऽचिरादिरैक एवाच्चा सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अतः सर्वे हि ब्रह्मविदोऽ-
चिरादिनाऽध्वनैव गच्छन्ति । कुतः ? तत्प्रथितेः । तस्यैव बहुधृतिषु

*ब्रह्मप्राप्तेरनेके हि पन्थानः धृतिर्बोधिताः । तैरनेकाध्वमभ्यस्तोऽनियमे-
नैव गच्छति ॥१॥ नानाविशेषणयुक्तेनैकेनाचिरादिनाऽध्ववा ? । उपासना-
द्यनुष्ठानभेदादाद्यं मतं वरम् ॥२॥ नैतच्छ्रुतिषु सर्वत्र ह्यचिरादिर्मतो
यतः । धृतोनामेकवाक्यत्वात् प्राप्तव्येदास्य चैवयतः ॥३॥ मागस्यैक्यं
न चानैक्यं तद् गच्छत्यचिरादिना ।

प्रसिद्धेः । न च प्रकरणभेदाभ्यामभेदः । सर्वासां मार्गपरत्वां श्रुतीना-
मेक्यात् । प्राप्तव्यस्य ग्रहण एकत्वाच्च । अन्यत्र श्रुतानां पदानामन्य-
त्रोपसंहारेण सर्वासामेकवाक्यतोपपत्त्येकस्यैवाचिरादिमार्गस्य प्रतिपादकत्व-
निष्पत्तेः । तस्माद् ग्रहणप्राप्तेरेक एवाचिरादिमार्गांश्चेति सिद्धम् ॥१॥

* अथ वायुविकरणम् ॥२॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥४॥३॥२॥

इदानीमाचिरादिमार्गस्य विभिन्नाम् श्रुतिषु यः क्रमभेद उपलभ्यते
तस्य व्यवस्था क्रियते । तत्र छान्दोग्ये "मासेम्यः संवत्सरं संवत्सरादा-
दित्यम्" (छा० ४।१।५।५।) इति श्रूयते । बृहदारण्यके "मासेम्यो देवलोकं
देवलोकादादित्यम्" (बृ० ६।२।१।५।) इति पञ्चमाध्याये "यदा वै पुरु-
षोऽम्बाल्लोकात्प्रति स वायुमागच्छति" (बृ० ५।१०।१।) चैवं श्रूयते ।
तत्र संशयः । किं वायुशब्देन देवलोकशब्देन चैकार्थस्तीव प्रतिपाद्यत्वादुचि-
तक्रमेण ग्रहणविद् गच्छत्याहोस्वित् संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकं गत्वा वायु-
लोकमिति । किम्प्राप्तम् ? अविशेषविशेषम् । इति प्राप्तोऽभिधीयते ।
वायुशब्दादिति । संवत्सरादूर्ध्वं वायुमभिगच्छतीति । कुतः ? अविशेष-
विशेषाभ्याम् । देवलोकशब्दो हि देवानां लोकमित्यविशेषेण व्याख्यानं
वायुमेवाह । तथान्यत्र 'त वायुमागच्छति' (बृ० ५।१०।१।) इति विशेष-
णेण रूपेण वायुमाचष्टे । तस्माद् देवलोकवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां
वायुरेवाभिधीयते । अतः संवत्सरात्परं वायुमेवाभिगच्छतीति ॥२॥

* आदित्यमासयोर्मध्ये छान्दोग्ये वत्सरश्रुतिः ॥४॥ देवलोकः श्रुत-
स्तत्र बृहदारण्यके पुनः । तत्रैवादित्यतः पूर्वं वायुर्वै श्रूयते ततः ॥५॥
देवलोकस्य वायोऽन्व भिन्नताऽनिप्राप्यवा ? उदिते संशये चैवं किं युक्त-
मिति चिन्तयते ॥६॥ द्वादशभेदप्रसिद्धिम्यां भिन्नतेवेति बुध्यताम् । अविशे-
षविशेषाभ्यां न भेद इति निश्चयः ॥७॥ अतः सम्बत्सरादूर्ध्वं वायुं
गच्छति नान्यथा ।

× अथ वरुणाधिकरणम् ॥३॥

तडितोधि वरुणः सम्बन्धात् । ४।३।३।

“स एतं देवयानं पन्थानमापद्यामि लोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्” (ऋषी० १।३।) इति ध्रुयते । तत्र संधयः । किं वरुणादीनां पाठमनुसृत्य वायोः परं निवेश आहोस्विद्विद्युत ऊर्ध्वमेवेति संधये पाठस्यावैयर्थ्याय कुत्रापि निवेशस्त्वावश्यकस्तत्र विद्युतः ऊर्ध्वं निवेद्याऽसम्भवात् । कुतः ? ‘तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ग्रहणमयति’ इति तडित्पुरुषस्यैव ग्रहणप्रापकत्वश्रवणात् । तत्रावकाशाभावेन वायोरुर्ध्वं वरुणादीनां निवेश इति प्राप्तोऽभिधीयते-तडितोऽधिवरुण इति । तडित ऊर्ध्वमेव वरुणो निवेशनीयः । कुतः ? सम्बन्धात् । तडित मेघस्थत्वादुभयोः सम्बन्धस्तस्मात् । पाठावैयर्थ्याय क्वचिदपि निवेशनीये वलीयांसमर्थक्रममनुसृत्य विद्युतोऽधिवरुणो निवेशनीयः । तत ऊर्ध्वमिन्द्रादीनामन्यत्र धृतानां निवेशः । ‘आगतूनामन्ते निवेश’ इति न्यायमनुसृत्येति । ततश्चायं क्रमः सम्पन्नः नाडीरश्मिप्रवेगानन्तरमग्निपमचिपोऽहरह्य आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुत्तरायणमासांस्तेम्यः संवत्सरं संवत्सराद्यायुं वायोरादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वैद्युतं वैद्युताद्वारुणं वारुणादेन्द्रमैन्द्रादातृलोकधातृलोकाद्विरजां तत्र स्नात्वा धीसाकेतलोकद्वारमिति ॥३॥

× अथातिवाहिकाधिकरणम् ॥४॥

आतिवाहिकास्तस्मिन्नात् । ४।३।४।

किमेतेऽचिरादयोऽप्यनश्चिह्नभूता अथवा भोगस्थानानि आहोस्विद्यग्रहप्रप्सूनामातिवाहिका इति संधयेऽप्यचिह्नभूताश्चैते । कुतः ? लौकिकोप-

× ‘स एतं देवयानं’ हीत्यादी किं वरुणादयः ॥८॥ वायोः परं निवेश्याः स्युरथवोर्ध्वं नु विद्युतः ? । तडितः पुरुषस्यैव ग्रहणप्रापकता धृता ॥९॥ ततो विद्युत ऊर्ध्वं तु सन्निवेशो न सम्भवेत् । अवकाशो न तत्रास्ति वायोरुर्ध्वं ततो भवेत् ॥१०॥ (× सन्निवेश इति शेषः)

वरुणस्य निवेशन्तु सम्बन्धाद्विद्युतः परः । तडितो मेघवृत्तित्वात् सम्बन्धो वरुणेन हि ॥११॥ पाठक्रमाद् वलीयस्त्वाच्चार्थक्रमस्य तथैवा । तत दन्द्रो

देवयन्निदिष्टत्वात् । अथवा भोगस्थानान्येव । कुतः ? अग्निलोकादिष्व-
 दानां दर्शनात् । इति प्राप्तेऽभिधीयते—आतिवाहिका इति । ब्रह्मविदामति-
 यहनकर्तारस्त्वेते परमात्मना नियुक्ता देवताविशेषास्त्वेतेऽचिरादयः ।
 कुतः ? तल्लिङ्गात् । गच्छतां जनानां गमयितृत्वमेवातिवाहिकत्वम् ।
 तच्च 'स एनान् ब्रह्म गमयति' स्युपसंहारवाक्ये स्पष्टमेव दृश्यते । एतदनुरो-
 धेन पूर्वतनानामप्यातिवाहिकत्व सिद्धम् । अचिरादिशब्दानाम्पाचिराद्य-
 भिमानिदेवतापरत्वमिति प्रागेवाभिहितम् ॥४॥

ननु वैद्युतस्यैव पुरुषस्य 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति ध्रुतेर्ब्रह्म-
 प्राणकत्वदर्शनात्, कथमन्येषामुपरितनानामातिवाहिकत्वमित्यत्राह—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । ४।३।५।

वैद्युतेन विद्युत्स्वोकादागतेन अमानवेनैवातिवाहिकेन विद्युत उपरि-
 ष्टाद् ब्रह्मविदामायह्यप्राप्तेर्गमनम् । कुतः ? तच्छ्रुतेः । 'स एनान् ब्रह्म
 गमयति' इति तस्यैवाब्रह्मप्राप्तेर्गमयितृत्वध्रुतेः । वरुणादीनामातिवाह-
 कत्वममानवानुप्राहफतयेति सुगमम् ॥५॥

+ अथ कार्याधिकरणम् ॥५॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः । ४।३।६।

- ब्रह्मविदामचिरादिमार्गेण गमनमचिरादिमार्गस्य स्वरूपञ्च प्रदशि-
 तम् । इदानीमेतद्विधायते । किमयमचिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भ-
 विधिस्तस्मादागतवन्तनिवेद्यतः ॥१२॥ क्रमस्ततस्तु सम्पन्नो भक्तानामा-
 तिवाहिकः । अचिरहः सितः पक्ष उत्तरायणवत्सरी ॥१३॥ वायुरादित्य
 इन्दुविद्युद्वरुणी च देवराट् । धाता च विरजा तस्यां स्नात्वा साकेतमा-
 न्नुयात् ॥१४॥

* अश्वनिद्विन्दुभूता स्युरथवा भोगभूमयः । किम्वाऽचिरादयो ब्रह्म-
 प्रेक्षुनामातिवाहिकाः ॥१५॥ तत्राद्य एव पक्षः स्याद् युक्तो लोकोपदेश-

न्तदुपासीनान् गमयति उत परं ब्रह्म ब्रह्मोपासीनान् । ब्राह्मोस्त्वित्प्रत्यगा-
त्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनान् परं ब्रह्मेति सन्देहे कार्यमुपासीनानेव कार्यं
हिरण्यगर्भं गमयतीति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य परिच्छिन्न-
हिरण्यगर्भोपासकस्य देशविशेषस्थस्य अत्राप्यर्थतया गत्युपपत्तेः । सर्व-
गतस्य सर्वात्मभूतस्य परब्रह्मणः प्राप्तये गत्यनुपपत्तेरिति भावः ॥६॥

विशेषितत्वाच्च । ४।३।७।

पुरुषोऽमानव एव ब्रह्मलोकान् गमयति “ (बृ० ६।२।१५) इति
धृतिस्थवद्व्यवचनान्तेन लोकाशब्देन गन्तव्यस्य ब्रह्मणो विशेषितत्वात् ।
“प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये” इति कार्यब्रह्मणः सभावेश्मप्राप्त्यनुसन्धा-
नाच्च तथैव गतिरूपपद्यते ॥७॥

अथैवं ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इति निर्देशः कथं ब्रह्माणं बोधयेदि-
त्याशङ्क—

सामीप्यात् तद्व्यवपदेशः । ४।३।८।

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्’ (अ० ६।१।८) हिरण्यगर्भं जनया-
मास पूर्वम्’ इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजन्यत्वेन ब्रह्मसामीप्यात् ब्रह्मशब्देन
व्यपदेशोपपद्यते ॥८॥

ननु हिरण्यगर्भप्राप्तस्य ‘आब्रह्मभुवनलोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन’
(गी० ८।१६) इति शास्त्रेण पुनरावृत्तिरभिधीयत इति कथमचिरा-
त् । लोकोक्त्या तु द्वितीयः स्यादिति प्राप्तोऽभिधीयते ॥१६॥ ब्रह्मपुरुष-
स्यात्र गमयितृत्वदर्शनात् । लिङ्गात् तृतीय एव स्यात् पक्षो युक्तो न
चादिभौ ॥१७॥

* कार्यं हिरण्यगर्भं किं तद्व्यवपदानचिरादिकः । राघवोपासकाल्लो-
कान् गमयत्युत राघवम् ॥१८॥ यद्वा ब्रह्मात्मकत्वेन ह्यात्मनः समुपास-
कान् । राघवोपासकैश्चापि राघवं गमयत्यसौ ॥१९॥ सर्वगतस्य च राम-

दिना गतस्य 'सयोर्ध्वमायसमृतत्वमेति' (का० २।६।१६) इत्यमृतत्व-
वचनमुपपद्यतामित्युपाह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परममिधानात् । ४।३।६।

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये नाजे सति तदध्यक्षेण सत्लोकस्वामिना
हिरण्यगर्भेणाधिकारिणा सह सञ्जीवाधीतविद्यो विद्वान् भूतो हिरण्यगर्भलो-
कात्परं ब्रह्म प्राप्नोति । कुतः ? अनिधानात् । 'ते ब्रह्मलोके तु परान्त-
काले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' (मु० ३।२।६) इति श्रुतामिधाना-
दिति ॥६॥

स्मृतेरच्च ४।३।१०।

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम्" (कू० पु० १ ख० १२।२६७।) इति स्मृतेरच्च
कार्यब्रह्मोपासकानञ्चिरादिकणो नयतीत्यवगम्यते ॥१०॥

एवं वादरिमतमुक्तत्वाजमिनिमतमभिषत्ते ।

परं जैमिनिमुक्त्युत्थात् ४।३।११।

'स एनान् ब्रह्म गमति' इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि
मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयत्यञ्चिरादिको गण इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।
तात्पर्यानुपपत्तौ हि सक्षणा भवति । न ह्यत्र गमनानुपपत्तिर्बन्तो लक्षणा
स्यात् । परब्रह्मणः सवंगतत्वेऽपि ब्रह्मविदो देशविलेपयमन एव मोक्षनिय-
मात् । ब्रह्मलोकपदेन न तावद्विरण्यगर्भलोकः शक्योऽवगन्तुम् । तत्र ब्रह्म-
व लोको ब्रह्मलोक इति कर्म धारयसमासस्यैव निपादस्यपत्तिन्यायेन सिद्धा-
स्य गम्यत्वानुपपत्तितः । वादरिर्मन्यते चात्र पक्षस्याद्यस्य युक्तता ॥२०॥
'ब्रह्म गमयती' खञ्ज ब्रह्मशब्दस्य मुख्यता । ततोऽत्र जैमिनिर्मने द्वितीय-
स्यैव युक्तता ॥२१॥ दोषान्चोभयथा मेने तृतीयो वादरायणः । तत्क-
न्यायतदचार्यं नियमः श्रुतिसम्मतः ॥२२॥

स्तितत्वात् । परब्रह्मणः नित्यसंकल्पस्य च तादृशाः स्वेच्छाविरजिता अप्रा-
कृताश्च दिव्यलोका अपि धृतिस्मृतीतिहासपराणादिषु प्रतिपाद्यन्त इति ॥११॥

दर्शनाच्च १४।३।१२।

“एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन
रूपेणामिनिष्पद्यते” (छा० ८।३।४।) इति धृतिदर्शयति मूयन्त्यनादया
निष्पृतस्याचिरादिना ब्रह्मप्राप्तिम् ॥१॥

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः १४ ३।१३।

यस्याचिरादिना गतस्य कार्यब्रह्मणि प्रत्यभिसन्धिः ‘प्रजापतेः तमां
वेक्ष्म प्रपद्ये’ इत्यनया धृत्यावगम्यते । सोऽपि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ज्ञेयः ।
न च कार्ये हिरण्यगर्भे । कुतदर्शयत् । तस्याभिसन्ध्यातुः ‘यद्योऽहं भवामि
ब्राह्मणानाथ’ (छा० ८।१।४।१।) इति वाक्यलोपे सर्वात्मभाषाभिसन्धा-
नात् । अतोऽर्चिरादिको गणः परमेव ब्रह्मोपासीनं नयतीति जैमिनिपुन-
र्मतम् ॥१३॥

तदेवं जैमिनेर्मतम्प्रदर्शयदानीं स्वमतेन सिद्धान्तमाह भगवान् बाद-
रायणः—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा

च दोषात्तत्क्रतुरच १४।३।१४।

अचिरादिको गणोऽप्रतीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् नय-
तीति भगवान् बादरायण आचार्यो मन्यते । प्रतीकालम्बनान् कार्यब्रह्मो-
पासकानेव वा नयतीति न नियमः । किन्तु ये परं ब्रह्मोपासते ये च
प्रत्यगात्मानं प्रकृतिवियुक्तस्वरूपं ब्रह्मात्मकमुपासते—तथा भूताश्रयतीति
नियमः । कथमिदमवगम्यते ? उभयथा च दोषात् । कार्यमुपासीनानिति
पक्षे “अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनि-

पचते" (छा० ८।३।४।) इत्यस्याः श्रुतेर्भ्याकोपः । परमेवोपासीनानिति पञ्चाग्निविशेषि गमनदर्शनात् 'तद्य इत्थं विदुः' रित्यादिश्रुतेर्भ्याकोप इत्युभयथापि दोषात् । तस्मात्पूर्वोक्त एव नियमः । अथ दृष्टान्तमाह सत्क-
तुदर्शितः । 'यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति'
(छा० ३।१४।३।) "तं यथा यथोपासते" इति न्यायात् यथोपासकस्त-
थैव प्राप्नोति । एवञ्च प्रकृतिवियुक्तस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानस्यैव सर्व-
थोपादेयत्वं तत्प्रनुन्यायात्सिद्धयतीति सिद्धान्तः ॥१४॥

विशेषञ्च दर्शयति ।४।३।१५।

नामादप्रणपर्यन्तप्रतीकोपासकानां 'फलविशेषमेव श्रुतिर्दर्शयति
"यावन्नाम्नां गतं तत्रास्म यथाकामचारो भवति" (छा० ७।१।५।)
इति । अतः परब्रह्मोपासकान् प्रत्यगात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मक-
मुपासीनांश्चाचिरादिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥१५॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया भानन्दभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

श्रीमगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दमाध्ये

चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥१॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥४॥१॥

एवं ब्रह्मविदोऽचिरादिना पुनरावृत्तिर्वाजितं गमनं तेन च ब्रह्मप्राप्ति-
मभिधाय मुक्तानामैश्वर्यनिर्णयं इदानीं धियते । तत्रेदं ध्रूयते—“एवमे-
वैप सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यातिरूपमप्यत्र स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते” (छा० ८।१२।२।) अत्र संशयः । किं परज्योतिरूपसम्प-
दस्य कर्मसाध्यदेवादिरूपाभिनिष्पत्तिवत् ब्रह्मविद्यासाध्येन केनापि रूपेण
सम्बन्धोऽनया ध्रुत्याभिधीयत ग्राहोन्म्विस्वाभाविकस्य स्वरूपस्यैवाविर्भाव
इति । तत्र साधनानां साध्यनिष्पादकत्वदर्शनात् कर्मसाध्यदेवादिरूपसम्ब-
न्धवद्विद्यासाध्येन रूपेण सम्बन्ध एवेति प्राप्तेऽभिधीयते सम्पद्याविर्भाव
इति । कर्मफलस्यानित्यत्वेन तद्दृष्टान्तस्याज्ञानवकाशात् । अत्र तूपासन-
रूपविद्यया कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्यात्मस्वरूपस्य तिरोधाननिवृत्त्या
स्वाभाविकरूपस्याविर्भावो भवत्यतोऽयं प्रत्यगात्माऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परंज्योतिरूपसम्पद्याविद्यातिरोधानविरहितं स्वाभाविकस्वरूपाविर्भाव-
रूपं विद्याकर्म प्राप्नोति नत्वपूर्वाकारोत्पत्तिरूपम् । कुतः? स्वेन शब्दात् ।

* ‘एवमेवैप’ इत्यत्र रूपस्याप्तिरदीरिता । विद्यासाध्यस्य रूपस्य
देवत्वमिव साध्यत्वा ॥१॥ स्वाभाविकस्य रूपस्य ह्याविर्भावोऽत्र किं वरम् ।
साध्यनिष्पादकत्वस्य साधनानां हि दर्शनात् ॥२॥ प्रायः पक्षः शुभो
यस्माद्विद्या कर्मैव साधनम् । ‘स्वेन रूपेण’ इत्युक्त्या स्वन्त्यः पक्षो मनोहरः
॥३॥ तच्छ्रुत्वापहतपाप्मत्वादि ‘य आत्मा’ऽत्र भाषितम् । देवत्वादेरनित्य-
त्वाद् दृष्टान्तत्वं न सम्भवत् ॥४॥

‘स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति रूपविशेषणेन स्वेनेति कथनेनागन्तुरूप-
पङ्क्तिग्रहस्य ध्यावर्तनाद् ॥१॥

ननु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात्कः पुनः पूर्वावस्थातो विशेषो येन ‘उप-
सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति वचनं सार्थकं स्यादित्यत्राह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥४॥४॥२॥

‘स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इत्यनेन कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिसर्वानर्थ-
विनिर्मुक्तः स्वाभाविकेन रूपेण समवस्थित उच्यते । पूर्वन्तु अवस्थात्रय-
कलुषिः (तत्सारी चेति विशेषः कर्मरूपाविद्याकृतं यदात्मस्वरूपस्य तिरो-
धानं तन्निवृत्तिपूर्वकं यः स्वाभाविकस्वरूपस्याविर्भावः सः ‘स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते’ इति वाक्यविषयः । कुतश्चैतद्विज्ञायते तत्राह—प्रतिज्ञानात् ।
“य आत्मापहतपाप्मा विजयः” (छा० ८।७।१) इति प्रकृत्य ‘सोऽन्वे-
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ इत्यनेनाविद्यासम्बन्धकृतजरामृत्युशोकादिसं-
सर्गोपनिर्मुक्तस्यात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्चाभिधाय यस्ता-
दृशमात्मानं विजानाति “स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्”
(छा० ८।७।१) इति तादृशात्मस्वरूपविदः सर्वलोकसर्वकामप्राप्तेः
प्रतिज्ञानात् । तस्मादत्र परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः कर्म-
सम्बन्धनिर्मुक्तिरूपा मुक्तिरेवाभिधीयते स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावः स
एवास्य जीवात्मन इति ॥२॥

ननु यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुक्ता तस्य तत्स्वरूपं किं सत्त्वावाच्यं
किं लक्षणञ्चेत्यपेक्षायामाह—

आत्मा प्रकरणात् ॥४॥४॥३॥

अयमात्मा स्वरूपेणापहतपाप्मत्वादियुक्त एव । कुतः ? प्रकरणात् ।
“यथात्मापहतपाप्मा विजयो विमृत्युविशोकः” (छा० ८।७।१) इति
प्रकरणादिवगम्यते । अयमाक्षयः । कर्मसंज्ञयाऽविद्या तिरोहितस्वरूपः

संसारोत्पुच्यते । स एव ब्रह्मविद्ययास्माच्छरीरास्समुत्थायाचिरादिना परं-
ज्योतिरूपसम्पन्नाविद्यातिरोधाननिवृत्त्याविभूतस्वरूपो मुक्त इत्युच्यते ।
अस्य आत्मनोऽग्रहृतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्ता ये गुणा ये च ज्ञानान-
न्दादयो गुणास्ते ससारवशायां तिरोहिता भ्रातृन् । ततस्त एव गुणा
विद्यया विनष्टे कर्मबन्धे परंज्योतिरूपसम्पन्नस्याविर्भवन्ति ।

तत्रा चोक्तम्-‘यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मग्नोः ।

दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ वि० ध० १०४।५५।

यद्योदपानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् ।

सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ? । वि० ध० १०४।५७

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।

प्रकाशयन्ते न जन्मन्ते नित्या एवात्मनो हि ते । वि० ध० १०४।५७

इति । तस्मात्सम्पन्नाविर्भाव इति युक्तमुक्तम् ॥३॥

ॐ अथाविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥२॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥४॥४॥

किमयं परंज्योतिरूपसम्पन्न प्रक्षीणकर्मबन्धः प्रत्यगात्मा ब्रह्मविभा-
गेन तिष्ठत्याहोस्विदविभागेनेति संशये ‘पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामुतत्वमेति । (इवे० १।१६) इति स्वप्नात्पृथङ्मत्वा
सेवितात्परमात्मनः पृथक्त्वेन जीवस्थितेः सत्त्वाद् ब्रह्मविभागेनावतिष्ठत
इति प्राप्तेभिधीयते-अविभागेनेति । ‘अत्रो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते’
(इवे० ॥४।५) इति जीवस्याप्रत्वेन मित्यत्वात् । ‘आकनशवस्सर्वगतद्वच

* ग्रहणः किं विभागेनाविभागेनाथवा ननु । तिष्ठति प्रत्यगात्माऽ-
यं मुक्तो ? श्रेष्ठ मतं नु किम् ॥५॥ ‘पृथगात्मानमि’ स्वेनञ्जुश्या चायं
वरं मतम् । व्याप्यव्यापकयोयस्मादपार्थक्यं ततोऽन्यम् ॥६॥ ब्रह्मा-
त्मनोः श्रुती दृष्ट व्याप्यव्यापकता लघु ।

नित्यः' 'ग्रन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'य
 आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः' (बृ० ३।७।२२) इत्याद्यासु श्रुतिष्वा-
 रम्परमात्मनोर्ब्याप्यव्यापकत्वनियमनियन्तृत्ववद्वेष्ट्याद् व्याप्यनियम्यस्व-
 रूपस्थितिप्रवृत्त्योस्तद्व्यापकनियन्त्राधीनत्वोपपत्तेः । व्याप्यस्य व्यापका-
 पृथक्सिद्धेरेव व्याप्यव्यापकयोरविभागेन स्थित्युपपत्तेस्तस्माद् 'ग्रहं ब्रह्मा-
 स्मि' इति व्यपदेष्टादविभागेनैव तिष्ठतीति ॥४॥

✽ अथ ब्रह्माधिकरणम् ॥३॥

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ।४।४।५।

पूर्वं परं ज्योतिरूपसम्पद्य निवृत्तावविद्यातिरोधानस्यात्मनः स्वरूपा-
 विभावो भवतीत्यभिहितम् । तत्र येन स्वरूपेणाविभूय तिष्ठति तत्स्व-
 रूपं मतभेदेन विचार्यते । किमयं जीवोऽपहृतपाप्मत्वादिनाविभूय
 तिष्ठति' उत चैतन्यस्वरूपेणाहोस्विदविरोधादुभयस्वरूपेणेति
 संशये जैमिनिराचार्यस्तु ब्राह्मेणापहृतपाप्मत्वादिना स्वरूपेणेति
 मन्यते । कुतः ? उपन्यासादिभ्यः । दहरवाक्यावगतापहृत-
 पाप्मत्वादयो हि ब्राह्मणुणाः प्रजापतिवाक्येऽप्यात्मनो गुणतया 'य
 आत्मापहृतपाप्मेत्यारम्य 'सत्यसंकल्पः' इत्यन्तेन वाक्येनोपन्यस्यन्त इति ।
 तस्मात्प्रत्यगात्मनः स्वरूपतो गुणतद्वत्तापहृतपाप्मत्वादिकमेवोपपद्यते न
 विज्ञानमात्रस्वरूपत्वमिति जैमिनेर्मतम् ॥५॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्याहुर्लोमिः ४।४।६।

"एव वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोज्वाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" (बृ०

* किमपहृतपाप्मत्वादिना वा ज्ञानरूपतः ॥७॥ उभाम्यां वाऽथ
 मोक्षेऽयं तिष्ठत्यात्मेति मंथये । उपन्यासादितश्चाद्यो जैमिनिरिह मन्यते
 ॥८॥ चैतन्येन स्वरूपेणीदुर्लोमिर्ज्ञानरूपतः । उभयोरविरोधेन तूभाम्यां
 नादरायणः ॥९॥

४।५।१३) इत्याद्यनेकयुतिभ्यः प्रत्यगात्मनस्तदात्मकत्वात्प्रज्ञानघनात्म-
कत्वाच्चैतन्यमात्रस्वरूपत्वात् । चित्ति तन्मात्रेण रूपेणायमवतिष्ठत
इत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते ॥६॥

एवं मतद्वयप्रदर्श्य बादरायणो भगवान् स्वमतं सिद्धान्तयति-

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । ४।४।७।

एवमप्यात्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽपि तत्र अपहृतपाप्मत्वा-
दीनां प्रकरणावगतानां गुणानामविरोधं बादरायणो भगवान् मन्यते ।
कृतो विज्ञायते । उपन्यासात्पूर्वभावात् । 'अपहृतपाप्मे' त्यादित्येतवच-
नोपन्यासाद्यमाणात् । पूर्वोपामपहृतपाप्मत्वादिगुणानामपि भावाद्विद्य-
मानत्वात् । चेतनस्वरूपविरोधिपाप्मत्वादिदुष्टगुणनिषेधेनापहृतपाप्मत्वा-
दीनां चेतनस्वरूपप्रकाशकानां गुणानामविरोधादिति भावः । तदेवमपह-
ृतपाप्मत्वादीनां स्वरूपधर्मतया नाविद्यापरिकल्पितत्वम् । उभयोर्वास्तवि-
कत्वेन विनिगमनाविरहादुभयगुणवत्त्वमेव । यथा च रसनेन्द्रियेणावगत-
स्य कृत्स्नस्य सैन्यव यनस्य रसमयत्वेन चक्षुराद्यवगततद्रूपकाटिन्यादि-
मिदं विरोधः । तथैव 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति वाक्यावगतेनात्मनो
विज्ञानघनस्वरूपेण 'य आत्मापहृतपाप्मा' इत्यादिवाक्यावगतापहृतपाप्म-
त्वादियमाणामविरोध इति ॥७॥

✽ अथ संकल्पाधिकरणम् ॥४॥

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । ४।४।८।

एवं ब्रह्मोपसम्पत्त्यनन्तरं मुक्तात्मनोऽपहृतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्प-
त्वान्तगुणकत्वमाविर्भवतीत्यभिहितम् । इदानीं स एव मुक्तात्मा सांक-

* जलान्नि' त्यादिवाक्ये या स्यादीनां समुपस्थितिः । सा किं मुक्त-
स्य यत्नाद्वा संकल्पादिति संशये ॥१०॥ लोके हि कार्यमात्रस्य यत्नज-
म्यत्वदर्शनात् । आद्य एवेति सम्प्राप्ते संकल्पादेव तच्छ्रुते ॥११॥

ल्लिखतान्विषयानुभवतीति छान्दोग्येऽभिधीयते । “स तत्र पश्येति जलन्क्रो-
 डयममाणः स्त्रीनिर्वा यानैर्वा जातिनिर्वा” (छा० ८।१२।३) इत्या-
 दिना । अत्रायं सहायः । किं भुक्तात्मप्रयत्नान्तरजन्येयं स्म्यादीनामुप-
 स्थितिराहोस्वित्तरमात्मन इव संकल्पादेवेति । तत्र लोके धार्यमाणस्य तत्त-
 त्युत्पप्रयत्नजन्यस्वरसंज्ञादस्यामपि भुक्तात्मनः प्रयत्नान्तरसाध्यत्वमेव
 स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते-संकल्पादेवेति । संकल्पादेवात्य सर्वकामा-
 वाप्तिः । भुक्तः ? तच्छ्रुतेः । “स यदि पितृलोकात्कामो भवति संकल्पा-
 देवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” (छा० ८।२।१) इति संकल्पादेव पित्रा-
 दिसमुत्पत्तिः ध्रूयते । एवकारः साधनान्तरनिरूपेक्षतां द्योतयति । संक-
 ल्पमात्रादेव सर्वकामावाप्तिरिति निर्गन्तिर्बोधः ॥८॥

अत एव चानन्याधिपतिः । ४।४।६।

अतः सत्यसंकल्पादेव अनन्याधिपतिर्नास्त्यन्यः पुरुषः कर्मादिर्वा
 नियामकः संकल्परोधको यस्य तादृशो भवति । इदन्तु युक्तम् । ब्रह्मोपा-
 सनयेदाम्य सत्यसंकल्पात्वादिसिद्धिरिति न ब्रह्माधिपत्यमत्र धार्यते किन्तु
 तदतिशयितस्य कस्यचिदप्याधिपत्यं नास्तीत्यभिधीयते । अत एव ‘स्वाराइ
 भवति’ (छा० ७।२५।२) इत्यभिहितम् ॥६॥

ॐ अथाभावाधिकरणम् ॥५॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् । ४।४।१०।

इदानीं भुक्तात्मनः संकल्पासत्वात्तस्य शरीरेन्द्रियादिधिपत्ये विचा-
 र्यते-किं भुक्तात्मनः शरीरेन्द्रियाणि गन्ति न वेति सहाये शरीरेन्द्रियाणा-

“देहेन्द्रियाणि भुक्तस्य गन्ति न वेति सहाये । मन्यते वादरिर्नेति
 ‘अनरोरमि’तिप्रश्नेः ॥१२॥ विकल्पामननात् गन्ति जैमिनिरिति मन्यते ।
 वादयाह इव द्वेषा मन्यते वादरायणः ॥१३॥ सन्ध्ययनसन्ध्यावे श्याञ्जा-
 प्रवृत्तद्विपर्यये । व्याप्तिरनेकदहेषु ज्ञानेन स्यात् प्रदीपवत् ॥१४॥

मभावं वादिराचार्यो मन्यते । कुतश्चैवम् ? आह ह्येवम् । 'न वै सद्य-
 रोरस्यः सतः प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ति । अक्षरीरं वा वसन्तं न प्रिया-
 प्रिये स्मृतः (छा० ८।१२।१) इति मुक्तस्य क्षरीराभावमभिधत्ते ।
 संकल्पस्य मनोऽधीनस्याभिनोऽतिरिक्तानामिन्द्रियाणामभाव इति मतम् ।
 अत एव "मनसंतान् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके" (छा०
 ८।१२।५।६।) इति श्रुतिः संगच्छते ।

भावं जैमिनिराचार्यो मुक्तस्य क्षरीरेन्द्रियाणां भावं मन्यते । ४।४।११।

जैमिनिराचार्यो मुक्तस्य क्षरीरेन्द्रियाणां भावं मन्यते । कुतः ? विक-
 ल्यामननात् 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा' (छा०
 ७।२६।२) 'इति विविधभावस्य कथनान् क्षरीरस्य भावमस्तौल्यवगम्यते ।
 'अक्षरीरं वा व सन्त' मिति श्रुतिस्तु कर्मादिनिमित्तक्षरीराभावमभि-
 धत्ते इति ॥११॥

एवं मतद्वयम्प्रदक्ष्यं स्वकीयं सिद्धान्तमाविष्कारोति भगवान् वाद-
 रायणः—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ४।४।१२।

अत एव संकल्पावेवोभयविधं क्षरीरेन्द्रियादिरहितं तद्रहितं च मुक्तं
 जीवं मन्यते भगवान् वादरायणः । द्वादशाहवत् । यथा 'द्वादशाहवृद्धिनामा
 उपेयु' रित्युपैति चोदनया द्वादशाहस्य सत्रस्थम् 'द्वादशाहेन प्रजापतम्
 याजयेत्' इति यजति चोदनया च तस्यैवाहीनत्वं भवति । तथा संकल्प-
 वेचिभ्याद्रथाप्युभयविधम् ॥१२॥

क्षरीरेन्द्रियरहितस्य कथं भोगोपपत्तिरित्यपेक्षायामाह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । ४।४।१३।

स्वसंकल्पसृष्टमन्वाद्युपकरणभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः स्वप्नभोगवत्ती-
 वरसृष्टैक्यकरो भोगोपपत्तेः । अयमभावः । करणकतेवराद्यभावेऽपि

मुक्तः परमात्मप्रदत्तं स्तैस्तीरेव पितृलोकादिभिस्त्वत्कीलारसमनुभवति ॥१३॥

भावे जाग्रदन् ॥४॥१४॥

स्वसंकल्पेन प्राप्तकरणकलेबरादिभावे पितृलोकादिविषयसद्भावे च जाग्रज्जीवभोगवन्मुक्तपुरुषः स्वप्नभोगविलक्षणं कीलारसमनुभवति ॥१३॥

नन्वात्मनोऽप्राप्त्वात् 'स एका मेवति त्रिधा भवति' इत्यादिनोक्ते-
ध्वनेकदारीरेषु व्याप्स्यमुपपत्तेर्नानैकात्मकैः शरीरेषु भवतस्य भोग उपप-
द्यते इत्यत्राह--

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥४॥१५॥

यद्यैकस्मिन्प्रदेशे समवस्थितस्यैकस्यैव प्रदीपस्य स्वप्रमाद्वाराऽऽवेशः
यथा नैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्यैकवेशावस्थितस्यात्मनश्चैतन्यव्याप्या
सर्वस्मिन्नपि शरीर आत्माभिमानस्तथा मुक्तस्याप्यनेकशरीरेषु समान-
एवात्माभिमानो व्यवहारश्च । एतदुक्तम्भवति । ब्रह्मानां जीवानामनादि-
कर्मणा न कुचितज्ञानत्वाद्देहान्तरे चैतन्यद्वारा व्याप्तिर्न भवति स्वदेहे तु
तेषामावेशोऽस्त्येव । मुक्तानान्तु परमात्मोपासनया गतकर्मबन्धानां पर-
मात्मानुग्रहेणासं कुचितज्ञानत्वात् स्वदेहवद्देहान्तरेऽपि व्याप्तिरुपपद्यते ।
तेन च सर्वोऽपि व्यवहारः सम्यगुपपद्यते । तथा हि दर्शयति । 'बाला-
ग्रस्तभोगस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः संविज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पते' (देवे० ५।३।) तथा च स्वसंकल्पेनैव मुक्तस्य सर्वमुपपद्यते
इति न कश्चिद्दोषः ॥१५॥

ननु "प्राज्ञेनात्मना सम्परिण्वतो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्"
(बृ० ४।३।२१) इत्येषा श्रुतिमुक्तस्य बाह्यान्तरज्ञानाभावं वेदत्यतः
कथं तस्य सर्वज्ञत्वमुच्यते इत्यत्राह--

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥४॥१६॥

एतज्ज्ञानाभाववचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं न तु युक्तिविक-

यकम् । स्वाप्पयः सुपुष्टिस्तत्र ज्ञानाभावः श्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिपाद्यते
 "नाहं क्लृप्त्यमेव सम्प्रस्थात्मानं जानाम्ययमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि
 विनाशमेवापीतो भवति" (छा० ८।१।१२) इति । तथा 'वाङ्मनसि
 सम्पद्यते' इत्यादिदर्शनात् सम्पत्तिर्मरणं तथापि ज्ञानाभावः श्रुती प्रतिपा-
 दितः "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" बृ० २।४।१२)
 इति । मुक्तस्य हि सावर्ज्यं श्रुतावाविष्कृतम् - "स वा एष दिव्येन
 चक्षुषा मनसीतान् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके" (छा० ८।
 १०।१।६) इति मुक्तावस्थायां सर्वविषयकं ज्ञानं स्पष्टमेवाविष्कृतम् ।
 तस्मात्संकल्पेनैव मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादीनां सत्त्वमसत्त्वं सर्वज्ञानाभयत्व-
 ञ्चेति सिद्धम् ॥१६॥

ॐ अथ जगद्ध्यापारवर्जनाधिकरणम् ॥६॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितन्याञ्च ॥४॥४॥१७॥

पूर्वं संकल्पमात्रेण मुक्तस्य सर्वकामावाप्तिरनिहिता । अनन्याधि-
 पत्तिरवञ्चोक्तम् । तथा सतीदमिदानीं विचार्यते । किं मुक्तस्य संकल्पमा-
 त्रेण परमपुरुषस्येव सर्वेश्वरत्वमपि प्राप्यत प्राप्नोस्वित्सर्वकामप्राप्तिरु-
 पमैश्वर्यमेवेति । संप्रत्ये सर्वज्ञतामीश्वरत्वमपि । कुतः ? मुक्तत्वादन्याधिप-
 तित्वेनार्थात्सर्वाधिपत्तिरवोपपत्त्या । परमेश्वरस्येव सर्वनियन्तृत्वोपपत्तेः ।
 "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति, परममरुणसाम्याप्रतिभ्रवणाज्ज्ञा-
 तस्त्वष्टादिकर्तृत्वमपि मुक्तस्य सम्भवतीति । प्राप्तेऽभिधीयते - जगद्ध्यापा-
 रवर्जमिति । जगद्ध्यापारो जगद्वृत्तस्यादिकर्तृत्वं तेनाद्योपधेतत्ताचेतन-

* संकल्पेनैव मुक्तस्य सर्वज्ञताऽपि किञ्चिदेतत् ? अथवा सर्वकामानां
 प्राप्तिरेवेति संशये ॥१५॥ साम्यादिश्रुतिः । पूर्वोऽनेन पक्षः शुभो यतः
 'सर्वज्ञते' तिवाक्योक्तिरीक्षमेव प्रकृत्य हि ॥१६॥ मुक्तस्यासन्निधित-
 स्मात्र स लोकस्य कारकः । जगद्ध्यापारवर्जमिति । सायुज्ये रामसाम्यता
 ॥१७॥ भोगमात्रेण सा ज्ञेया मुक्तो नहि निवर्तते । निर्विकारं यथा

स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनं . तद्वज्रमविद्यातिरोधानराहित्यपूर्वकपर-
ब्रह्मानुभवरूपम् 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहं ब्रह्मणो' ति श्रुत्यभिहित-
संकल्पमात्रेण सर्वकामावाप्तिरूपं मुक्तस्यैवैवमस्ति । न तु जगदोदयर-
त्वमपि तत्तु परमपुरुषस्थासाधारणम् । कृतः ? प्रकरणात् । "यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिर्संविदाति
तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" (तै० ३।१) इति परमात्मानमेव प्रकृत्याम्ना-
तम्-न तु मुक्तात्मानम् । एवं "तदेक्षत बहु स्यामप्रजायेयेति तत्तज्जोऽभू-
जत" (छा० ६।२।३.) इत्यादि प्रकरणान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । अतर्ग्रहित-
त्वाच्चापि मुक्तस्य । नहि जगन्निमग्ननादिषु मुक्तस्य साक्षिध्वमप्यस्ति ।
येन तस्याप्ययं व्यापारः स्यात् ॥१७॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल-

स्थोक्तेः । ४।४।१८।

ननु "स स्वरार्ह भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामधारो भवति"
(छा० ७।२५।२) इत्यादौ प्रत्यक्षेणैव स्वतन्त्रोपदेशान्मुक्तस्य निर-
कुञ्जमैवैवमस्ति चेन्न, आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । अधिकारे नियु-
क्तानां हिरण्यगर्भादीनां लोकेषु स्थितान् भोगान्प्रति मुक्तस्य कामधार-
त्वोक्तेः विमुक्तबन्धो मुक्तो ब्रह्मविभूतिभूतेषु हिरण्यगर्भादीनां विकार-
लोकेषु यथासंकल्पं विहरतीति तदर्थः । नहि तेन वाक्येन जगद्व्यापारोऽ-
पि मुक्तस्यास्तीति प्रतिपाद्यते ॥१८॥

तर्हि संसारिवन्मुक्तस्यापि विकारास्तर्वाणि भोगभोक्तृत्वाद्ब्रह्मस्यैव मुक्त-
स्यापि भोग्यं क्षयिष्यन् नदवरं स्यादित्यत्राह--

राजं रसञ्चानुभवत्यपि ॥१८॥ मुक्तं निवर्तयेन्नात्र धीरामो भवतव-
त्सलः । मृत्योः पूर्वं विनष्टत्वादिबलं येन कर्म च ॥१९॥ नित्यधामगति-
स्तस्मात् पुनरावृत्तिर्विजिता । परमानन्दमयी नित्या सर्वोत्कृष्टा युधैर्मता
॥२०॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ।४।४।१६।

विकारः पूर्वोक्तद्विरप्यगर्भादिलोकभोगसमुच्चयार्थकः । न केवलमाधिकारिकलोकस्थानेव भोगाननुभवति मुक्तोऽपि तु विकारे जन्मादिके न वर्तत इति निरस्ताखिलविकारं निरवधिककल्याणशुलसागरं परब्रह्म सविभूतिकमप्यनुभवति । तथा हि मुक्तस्य परमात्मनि सर्वात्मकेऽनन्तकल्याणशुण्डेऽनुभवितृत्वेन स्थितिमाह श्रुतिः—“यदा ह्येवंप एतस्मिन्नह-
स्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति” (तै० २।७) “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति” (तै० २।७) इति ।

अयमभिपन्थिः—अस्य चिदचिन्मिथस्य जगतः परमात्मविभूतिस्था-
त्सर्वाधारे परमपुरुष एव जगत्स्थितिः “सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः मदा-
यतनाः सत्प्रतिष्ठाः” (छा० ६।८।४) “तस्मिंस्तोकाः धिताः सर्वे तदु-
नात्येति कश्चन” (का० २।५।८) इत्यादियुक्तेः एवञ्च मुक्तस्यापि
ब्रह्मनिष्ठत्वात्सविभूतिकं ब्रह्मानुभवप्राधिकारिकलोकभोगानप्यनुभवति
मुक्तः । तदेव ‘स स्वराद् भवति’ इत्यादियुत्याभिधियते न तु सृष्ट्या-
दिकपुंस्वम् ॥१६॥

दर्शयतरचैवं प्रत्यक्षानुमाने ।४।४२०।

जगत्सृष्टिनियमनादिरूपो व्यापारस्तु परमात्मन एवेति दर्शयतरचै-
वमेव श्रुतिस्मृती “सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः” (श्वे० ६।१६) “स
तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
(तै० २।६) एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरियं भूतपाल एष गेनुविघरण
एषां लोकानामसम्भेदाय” (बृ० ४।४।२२) “एतस्य वाक्षरस्य प्रधा-
सने गाणि मूर्याचन्द्रमसौ विधृती तिष्ठतः” (बृ० ३।८।६) “य ईशेऽस्य
जगती निस्थमेव नान्यो ज्जेनुविघत ईशनाय” (श्वे० ६।१७) “अयादस्या-

निस्तपति भयात्प्रतप्त सूर्यः । भयादिन्द्रेदव वापुदव मृत्युर्वावति पञ्चमः”
(का० २।६।३) इत्यादिका श्रुतिः । तथा स्मृतिरपि “ग्रहं सर्वस्य
प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” (गी० १०।८) “विण्डम्याहमिदं कुत्स्नमेका-
क्षेन स्थितो जगत्” (गी० १०।४२) तस्मान्मुक्तस्यैश्वर्यं जगद्ध्यापार-
वर्जमिति ॥२०॥

भोगसात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।४।४।२१

“सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” (तै० १।२)
इति मुक्तस्य ब्रह्मणा सह भोगमात्रेण साम्यं भूयते न तु जगद्ध्यापारे-
णाऽपि । तस्माल्लिङ्गाज्जगद्ध्यापारवर्जमेव मुक्तस्य सत्यसंकल्पतया
सर्वेषु लोकेषु कामचारस्वमिति ॥२१॥

ननु परमात्मसंकल्पायतमेव मुक्तस्यैश्वर्यं यदि स्यात्तर्हि कदाचि-
त्तदिच्छया पुनरावृत्तिरपि मुक्तस्याभ्युपेयेत्यत्राह-

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ।४।४।२२।

ध्यानीपासतवेदनादिशब्दबान्धवा परमपुरुषैकचित्तनसक्षणयानन्यम-
क्त्या प्रसन्नेन परमपुरुषेणाचिरादिना ब्रह्मलोकं नीतस्य मुक्तस्यानावृ-
त्तिरेव “स गत्वेवं वर्तयन् यावदायुः” ब्रह्मलोकमभिपद्यते न च पुनरा-
वर्तते न च पुनरावर्तते” (छा० ८।१५।१) इत्यादिवैदिकशब्दाद-
वगम्यते ।

एव स्वानन्यमक्तस्मान्नावृत्तिः स्वयं गीतान्नायेन भगवताऽप्यभिहिता-
माभ्युपेत्य पुनर्जन्म दुःखासयमज्ञाश्वतम् ।

नानुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमं गताः ॥ गी० ८।२१ ॥

साम्प्रदायिकभुक्ताल्लोकाः पुनरावर्तितोऽशुनः ।

माभ्युपेत्य नु नीन्तेत्ये ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥ गी० ८।२६ ॥

नाहं सम्पदाराधितपरमपुरुषचरणस्य प्रस एवाप्तप्रमस्तकामस्य

सर्वदा नित्यनिरतिशयानन्दमनुभवतो मुक्तस्य कर्माच्चदपि जन्मजराम-
रणादिवुल्लसंकुले सातिशयसुले जगति जायते पुनरावर्तनबन्धेश्लेशः । न
वाखिलवात्सल्यमोज्ज्वलसीशीत्यकारुण्यजलधिर्भगवान्भक्तजनानुकम्पापरा-
धणः परमपुरुषः श्रीरामचन्द्रः परमात्मा स्वानन्दभवतः ज्ञानिनं स्वलोका-
मानीय कर्हिनिदृष्यावर्तयिष्यति । यतः - स्मर्यते स्वाश्रितजनमनन्यभवत-
मुद्दिश्य नम्य परमकारुणिकस्य परमपुरुषस्य सर्वस्मादुत्कृष्टेयम्प्रतिज्ञा
“अप्यहं जीवितं जहाम्” (बा० भा० १०।१८)

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम । वा० यु० ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिविशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोत्पथमहं स च मम प्रियः । गी० ७।१७।

उवारा मयं एवैते ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् । गी० ७।१८।

अनन्याश्रित्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । गी० १।२२।

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युससारसागरात् ।

मयामि नञ्जित्कार्य ! मय्यावेशितचेतसाम् । गी० १।२।७।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः । गी० १।२।८।

तस्मात्परमपुरुषमुपसम्पन्नस्य भुक्तस्य पुनरावृत्तिर्न भवतीति सिद्धान्तः ।

सूत्रावृत्तिः शास्त्रतर्माप्ति ममयति ॥२॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥३॥

समाप्तश्चाध्यायः ।

बोधायनवृत्त्यभावे तत्सारमनुसृत्य हि ।

आनन्दभाष्यमेतच्च रामानन्देन निर्मितम् ॥

परिसमाप्तञ्च शास्त्रम् ।

मायावादिभूतकंजालरचितव्याख्यानसमृद्धिता—
यो व्याख्यासुषया त्रयी भगवती सञ्जीवयन् राजते ।
तस्याचार्यद्विरोमणोर्विजयिनो वादाहवे धीमतो—
रामानन्दमुनेर्वचोऽखिलजगत्स्थोमाय सञ्जायताम् ॥१॥

॥ धीमते रामानन्दाय नमः ॥

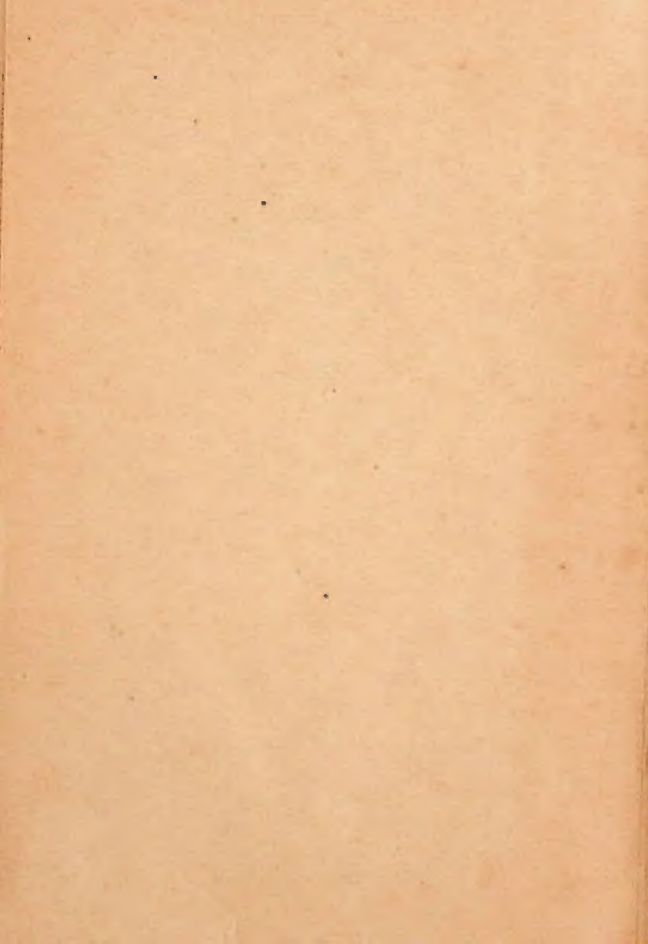
* वैष्णवभाष्यकारश्रीवैष्णवाचार्यनिर्मिता । विदिष्टाद्वैतसिद्धान्त-
सत्प्रकाशेन भास्वरा ॥१॥ मनोज्ञा रत्नमालेय सीतानामाय चापिता ।
रामानन्दभाष्यतत्त्वानां भूयात् सुप्रतिपत्तये ॥२॥

इत्युपनिषद्भाष्यकारपण्डितसम्राट्स्वामि

श्रीवैष्णवाचार्य-वेदान्तपीठाचार्य-

प्रणीताधिकरणमाला समाप्ता

प्राप्ति म्वानम्-

१. महन्त स्वामी श्रीबालकृष्णाचार्यजी मीमांसारत्न

श्रीरघुवर वेदाङ्ग आश्रम

सिद्धपुर-उत्तर गुजरात

२. श्री मोतीलाल बनारसीदास

पोस्ट बाक्स नं० ७५

नेपाळी श्वपरा

वाराणसी-उत्तर प्रदेश
